

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
LXII/2

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ
MATICA SERBICA
CLASSIS LITTERARUM
ARCHIVUM PHILOLOGICUM ET LINGUISTICUM

Покренут 1957. године
До XXVI књиге (1983) излазио под називом *Зборник за филологију и лингвистику*

Главни уредници:
Др Миљивој Павловић (1957–1960), др Рудолф Коларић (1961–1962),
академик Павле Ивић (1963–2000), академик Александар Младеновић (2001–2009),
академик Јасмина Грковић-Мејџор (2010–)

LXII/2

Уредништво:
Др МИЛИВОЈ АЛАНОВИЋ, Др НАДА АРСЕНИЈЕВИЋ, Др ЖАРКО БОШЊАКОВИЋ,
Др ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР, Др ДРАГА ЗЕЦ, Др ГЕРХАРД НЕВЕКЛОВСКИ, Др МОТОКИ НОМАЧИ,
Др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, Др ДРАГОЉУБ ПЕТРОВИЋ, Др МАТО ПИЖУРИЦА, Др МИЛОРАД РАДОВАНОВИЋ,
Др ВЛАДИСЛАВА РУЖИЋ, Др СВЕТЛАНА М. ТОЛСТОЈ, Др ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА, Др БЈОРН ХАНСЕН

Collegium redactorum:
Dr MILIVOJ ALANOVIĆ, Dr NADA ARSENIJEVIĆ, Dr ŽARKO BOŠNJAKOVIĆ, Dr JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR,
Dr BJÖRN HANSEN, Dr GERHARD NEWEKLOWSKY, Dr MOTOKI NOMACHI, Dr SLOBODAN PAVLOVIĆ,
Dr DRAGOLJUB PETROVIĆ, Dr MATO PIŽURICA, Dr MILORAD RADOVANOVIĆ, Dr VLADISLAVA RUŽIĆ,
Dr SVETLANA M. TOLSTOJ, Dr ZUZANNA TOPOLIŃSKA, Dr DRAGA ZEC

Главни и одговорни уредник:
Академик ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР

ISSN-0352-5724 | UDK 80/81(082)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

LXII/2

НОВИ САД
2019

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Јасна Влајић-Поповић: Још једном о речи <i>ѿ жи љ а к</i> ‘cicatrix’	7
Aljoša Milenković: Two Etymological Reexaminations (*ščępjati and *velikъ/*velьkъ in Lekhitic)	19
Наташа Драгин: Номинације лица у Јустинијановом закону према рукопису Борђошких из XVIII века	27
Дејан Средојевић: Дикцијске карактеристике говорних стилова судских и духовних беседа	59
Душан Стаменковић, Катарина Миленковић, Јована Динчић: Студија нормирања књижевних и некњижевних метафора из српског језика	89
Гордана Драгин: Прозодијски систем српског говора поморишког села Фенлак у Румунији	105
Данка Вујаклија: О егзистенцијалним реченицама у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта	125
Сабина Халупка-Решетар, Елеонора Ковач Рац: Српски језик из мањинске перспективе	157
Наташа Киш: О неким аспектима језичке политике у Војводини кроз ставове према језику	173
Душанка Звекић-Душановић: Из проблематике спацијалности у српском и мађарском језику: *успѣао је ѿред ње – felkelt mellőle	197
Tatjana Raunović: Focus on Focus: Prosodic Signals of Utterance-level Information Structure in L1 Serbian, L1 English, and Serbian L2 English	213
Биљана Мишић Илић: Критичка анализа дискурса извештаја о терористичким нападима у српској и британској штампи	239

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Софија Милорадовић: Предраг Пипер. <i>Прилози историји српске лингвистичке славистиике</i>	257
Данијел Дојчиновић: Зорица Никитовић (ур.). <i>Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума</i>	263
Далибор Соколовић: Dieter Stern, Motoki Nomachi and Bojan Belić (eds.). <i>Linguistic Regionalism in Eastern Europe and Beyond: Minority, Regional and Literary Microlanguages</i>	272
Стефан Милосављевић: Граматика у светлу семантике (Душка Кликовац. <i>Српски језик у свешћу коњичивне лингвистике</i>)	277
Диана Продановић Станкић: Ана Халас Поповић. <i>Увод у лексичку ѿлисемију</i>	285
Рецензенти	291
Упутство за припрему рукописа за штампу	293
Contents	299

Јасна Влајић-Поповић

ЈОШ ЈЕДНОМ О РЕЧИ *ЌЖИЉАК* ‘CICATRIX’*

У раду се тумачење порекла именице *ѡжиљак* ‘cicatrix’ (од *ѡбзи(вје)ѡи* *‘зацелити (се)’ < псл. **o(b)žiti*), у основи још Маретићево (али сасвим изостало код Скока и у ЭССЯ где се она другачије тумачи), образлаже детаљима творбе (као part. perf. act. **obžilъ* + суф. -ѡкъ), а са семантичке стране нарочито се поткрепује сродним синонимом *ѡбживак* (са истог терена и веома сличне творбе), као и словенским паралелема производног глагола.

Кључне речи: српски језик, етимологија, творба речи, ономасиологија, *ѡжиљак*.

In this paper the interpretation of the origin of S-Cr. *ѡžiljak* m. ‘scar, cicatrix’ (from *ѡbzi(vje)ti* *‘to heal’ < PSl. **o(b)žiti*), basically advocated by Maretić almost a century ago (and completely missing from both Skok and from ЭССЯ, where it is explained differently) is fully argued by details of word formation (part. perf. act. **obžilъ* + suff. -ѡкъ), and in the semantic domain supported by the synonymous Serb. dial. *ѡbživak* and by adequate meanings of the deriving verb in other Slavic languages.

Key words: Serbian language, etymology, word formation, onomasiology, *ѡžiljak*.

0. Увод. Сада већ давна опаска О. Н. Трубачова о незадовољавајућим резултатима који прате „неизбежну рутину” у писању речника¹ могла би, *mutatis mutandis*, да послужи као мото готово сваког рада посвећеног речима које су већ обрађене у етимолошким речницима неког језика, или одговарајуће породице језика – али без стварног решења. У сваком случају, она је применљива на именицу *ѡжиљак*, која нас овде занима. Рад који следи није посвећен пропустима етимолошке лексикографије, мада се управо на основу њих јавила потреба да се – у процесу настајања најновијег етимолошког речника српског језика (ПЕРСЈ) – порекло једне његове именице поново размотри у светлу аргумената које за то пружају синонимне и/или сродне речи на домаћем терену, као и одређене паралеле у ширем словенском контексту. Смештање ове речи у одговарајуће етимолошко гнездо *оживеће* једно заборављено тумачење.

* Овај чланак је резултат рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ који под бројем 178007 у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Она је изречена поводом општесловенског придева **gotovъ*, чије етимолошке паралеле и порекло пре више од пола века нису били објашњени ни најмање задовољавајуће, упркос томе што се из речника у речник – не без утицаја неизбежне рутине – преузимају његови упоредни облици из других језика. [Нельзя не признать, что этимологические соответствия и происхождение этого общеславянского слова выяснены далеко не удовлетворительно, хотя из одного словаря в другой переходит – не без влияния неизбежной при этом рутине – несколько сравниваемых форм других языков.] (ТРУБАЧЕВ 1964: 153/2004: 635).

0.1. Именица *ѡжиљак* ‘бразготина, *cicatrix*’, у том облику и значењу основни и једини термин² у стандардном српском језику, лексикографски је фиксирана тек од средине XIX века – тако је први пут бележи Вук у *Српском рјечнику* ‘*Narbe, cicatrix*’ (где стоји и његов синоним *ѡѡжиљак*, који је данас остао ван стандарда). Њено домаће порекло је очигледно и неспорно, али око конкретног предлошка нема сагласности.³

1. Тумачења. Досад је ова реч у релевантним етимолошким речницима тумачена више пута, али различито.

1.1. У најновије време, у московском прасловенском етимолошком речнику, који је лексемног типа, *s.v. *obžilьkъ* тумачи се с.-х. *ѡжиљак* као суфиксална изведеница од глагола **obžiliti* (ЭССЯ 31/2004: 248). Тиме се заправо преноси једно од Скокових тумачења (§ 1.2.2.) У прилог тој реконструкцији није дат и облик који представља још препознатљивију континуанту таквог псл. предлошка, срп. *ѡбжиљак*⁴ – очито зато што је одговарајући, 16. том РСА (2001), публикован тек непосредно пре 31. тома прасловенског речника, те за њега није стигао да буде ексцерпиран. Изостале су и многе потврде за сâмо *ѡжиљак* које је донео тек следећи, 17. том РСА (2006). Примери који се наводе у ЭССЯ потичу из RJA (в. детаљније § 2.1.) и из једног дијалекатског речника (Бачких Буњеваца, из 1992) па је тако, на основу ограничене грађе (в. нпр. Вукову убикацију у Барањи), овај стандардни термин неоправдано окарактерисан као дијалектизам.⁵

1.2. У Скоковом речнику (*Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), који је гнездовног типа, именица *ѡжиљак*, као несумњиво префигиран облик, не стоји засебно већ је објашњена у оквиру две различите одреднице на слово *ж-*. Та тумачења нису комплементарна, како некад бива у том речнику, већ сасвим различита, што такође није редак случај. Грађа је, наравно, сва из RJA.

1.2.1. Прво *s.v. жѡлац* Скок полази од «буг. *жѡля* ‘бодем’ од чега је у источним крајевима *ѡжиљак*, *-љка* ‘бразготина’» (Скок 3: 670). Овај слабо аргументовани суд није тешко одбацити из суштинских, формалних и лингвогеографских разлога. Наиме, реч није само источног ареала (нпр. Вук доноси по-

² Можда најсличнији, *бразѡѡина*, осим што првенствено значи ‘посекотина’, није довољно распрострањен и нема ни приближно толику породицу речи као *ѡжиљак* (в. § 2.1.).

³ Акценатско варирање, *ѡжѡљак* (код Вука и у RJA), према савременом стандардном *ѡжиљак* (аналогно и код других облика) овде верно преносимо из извора, укључујући неакцентоване облике. За коментар в. § 3.2.

⁴ У том лику је, као и у *ѡбживак* (в. § 2.4.), *-б-* вероватно накнадно реституисано, а не очувано у датом гласовном склопу.

⁵ Овде остављамо по страни начелно питање оправданости реконструкције ов(ак)ог прасловенског предлошка на основу искључиво српско-хрватских потврда, мада се примери реконструкција на основу само једног савременог словенског језика повремено могу наћи у том речнику. С обзиром на уверење да је у питању девербал од **obžiliti* (који је такође реконструисан на основу пар потврда из фактичког само једног језика, староруског и руско-црквенословенског – осим знатне ареалне неподударности, није довољно блиско ни њихово значење ‘ојачати, учврстити’ (уп. ЭССЯ 31/2004: 248), па остаје проблематично и упућивање (уз назнаку да се ради о другом суфиксу), на слн. *ožilje* ‘жиле, артерије’, као колектив [од **žila*].

тврду из Барање), а и претпоставка о деривацији с.-х. именице од бугарског глагола нити је реална нити представља методолошки оправдано тумачење (на страну семантичка неадекватност, јер везу буг. значења 'бодем, боцкам, пецкам и сл.' са *ожилџком* није лако успоставити, чак ни накнадним префигирањем).⁶

1.2.2. На другом месту, с.в. *жйла*, стоји извођење облика *ожилџак* од **ожилиџи се*, као непосредног префигираног деноминала од *жйла*, праћено навођењем синонима (формално различитог само у префиксу) *йожилџак* (Вук), дијал. и *йожилџац* (Срем), *йожилица* (Лика) (в. Скок 3: 680b), пропраћено напоменом да „Неразумљив је облик *обжйвак* 'ожилџак'." На први поглед тумачење делује уверљиво – али само док се не обрати пажња на примере употребе речи (в. § 2.1).

1.2.3. Треба имати у виду да управо облик *обжйвак*, који је само пар страница раније коментарисао као „неразумљив”, Скок доноси на трећем месту, с.в. *жйв*, на крају низа деривата придева који је носилац те одреднице – истина без тумачења конкретне творбе – али као, за њега очито несумњиви, члан тог етимолошког гнезда (в. Скок 3: 682a).

1.2.4. Чињеница да је именицу *ожилџак* експлицитно тумачио различито на два места (имплицитно и на трећем, уп. § 1.2.3.) не мора значити да се Скок колебао око њене етимологије, већ да је просто у једном наврату имао једну идеју, а у другом другу (што није био редак случај, в. § 1.2.1. и § 1.2.2. – и што је неизбежна последица чињенице да он није доживео да учествује у коначној редакцији свог речника).

1.3. Из напред наведеног могло би се закључити да је преглед тумачења у етимолошкој лексикографији овиме исцрпљен, будући да именице *ожилџак* нема у осталим словенским језицима, односно да се она – када се занемари Скоково прво тумачење – у крајњој линији може изводити од *жйла*, преко различито префигираних деноминалних глагола (уз резерву према прасловенској старини те тј. тих творби). У принципу би за њен целовити опис требало само да се скупу потврда уз то тумачење додају нове, које доносе одговарајући, 16. и 17. том РСА (2001, 2006), а које аутори претходних приручника нису имали на располагању.

1.4. Међутим, ситуација је ипак сложенија. Наиме, поновним читањем РЈА открива се да је, још пре скоро сто година, Томо Маретић имао идеју да је „*ožiljak* ... od korijena koji je u *žiti*, *žiče*, *živ*, *živjeti*” (РЈА 9/1924–1927: 535, за детаље в. § 2.1.). Исто је поновио и с.в. *požiljak*, где каже да „*-žilj-* je od korijena koji u *živjeti*, *život*” (РЈА 11/1932–1935: 343, в. § 2.3.). То узгредно етимологизирање проицљивог и искусног уредника овог речника (формулисано у складу са принципом да се у њему дају само основне назнаке о пореклу речи), иако изнето без тумачења конкретне творбе, свакако је било на трагу правог, или бар највероватнијег и најперспективнијег тумачења.⁷ Оно се

⁶ Ништа ново што би поткрепило ту етимологију не доноси ни БЕР 1/1971: 546. Ново светло не баца ни нпр. рус. дијал. *жйлять* 'гристи, бости (о инсектима)' (СРНГ 9: 178). В. и § 2.5.

⁷ Како се десило да су те назнаке промакле Скоку (ако се и није слагао са Маретићем, очекивало би се да је имао коментар), а затим и ауторима прасловенског речника, нема смисла нагађати. Изгледа да је веза са *жйла* заснована првенствено на сазвучности и семантичком

може даље аргументовати пуном творбено-семантичком анализом за коју треба још једном инвентарисати све потврде.

1.5. Разматрање потврда које следи одвија се у условима одсуства оно-масиолошких паралела из других језика: тако Баков речник не садржи одредницу *Scar*,⁸ али када бисмо је састављали, видело би се да не само да нема јединствених мотивација за поједине групе језика (што је иначе типичан случај), већ да су у многим језицима речи за тај појам без (јасне) етимологије. Ако пођемо од Вуковог превода за *ожиљак*: порекло лат. *cicatrix* је непознато (DE VAAN 113), док се за нем. *Narbe* (иако је то формално неспорно поименичење западногерманског придева **narwa-* ‘узан’), развој значења сматра необјашњивим (KLUGE 645). Ни за синонимно нем. *Schramme* није познато порекло (ibid. 824) – што није било препрека позајмљивању у околне словенске језике: чеш. *šrám* (поред *jízva*⁹), пол. *szrama*, рус. *шрам* (поред *рубѐц*). У непосредном окружењу налазимо нпр. слн. *brazgotína*, буг. *бѐлег*, мак. *лузва*, нгр. *σημάδι* (у основи ‘знак’, што је најопштија мотивација). У овом шаренилу пада у очи да се ниједан термин не своди на именицу која значи ‘жила’.

2. ПОТВРДЕ. Преглед потврда, осим основног облика *ожиљак*, обухвата и сродне му синониме, који су фиксирани у главним релевантним описним речницима српског језика¹⁰ (за осврт на неке важније дијалекатске, в. нап. 23).

2.1. После Вуковог *ожиљак* ‘*Narbe, cicatrix*’ у RJA налазимо две одреднице: OŽILJAK m. 1° ‘isto što i *požiljak*, t.j. mjesto na tijelu gdje je kakva rana zarađena, pa se poznaje samo brazgotina, i mjesto kao da je nanovo oživjelo (od korijena koji je u *žiti, žiće, živ, živjeti*)’. Vidi *obživak*. (поред J.B.-П.) ... 2° ‘panj iz kojega izbijaju grane i lišće tik nad zemljom.’ (Pavičić) To je dakle panj, koji kao da je oživio (vidi postanje riječi 1° *ožiljak*), a m o ž d a: panj, koji je kao izrastao iz žila posečenog stabla’ (RJA 9/1924–1927: 535)¹¹ (поред J.B.-П.). Потом је у РСА (17/2006) спроведена детаљнија семантичка диференцијација: *ожиљак* 1.а. ‘задебљање на кожи или унутрашњим органима, настало залечењем, нарастањем озледе’ б) ‘траг који остаје на телу, на његовим деловима, услед ослањања или притиска на тврд предмет’, в). бот. ‘место на биљном ткиву са којег је отпао лист или цвет’; г) ‘траг оштећења, рушења и сл. на предметима, стварима, земљишту’; 2. покр. а. ‘место у људском, животињском телу одакле се гранају, рачвају жиле’;¹² б) ‘део стабла са кореном посеченог дрвета,

домишљању (базираном на другој Маретићевој опасци s.v. *ožiljak* 2°, да је то м о ж д а као пањ израстао из жила, в. § 2.1.).

⁸ Мада се у одредници ‘рана’ (уп. *Wound*, БУСК 304–306) налазе називи из неколико језика који истовремено значе ‘ожиљак’.

⁹ Једино ова реч (< псл. **žzva, žzvo, žzвъ*) има готово свесловенски ареал, уп. и слч. *jazva* ‘ожиљак’, мада она често значи ‘рана, чир’ (тако с.-х., буг., рус., блр.) а у неким језицима и ‘јама, брлог’ (с.-х., слн., в. ЭССЯ 6: 56–57; уп. и аугментатив *јазбина*).

¹⁰ Овде се ограничавамо на Вука и два највећа потоња тезаурусна речника, RJA и РСА, јер они своје потврде исцрпно илуструју примерима употребе речи.

¹¹ Значење које се тиче пања у ЭССЯ није коментарисано, а Скок s.v. *жи́ла* помишља да је то „valjda metafora prema *žilama* u korijenu drveća“.

¹² Ова дефиниција у Батутовој *Грађи за медицинску терминологију* лако може бити и резултат преосмишљавања.

пањ из којег избијају младице’ (илустровано само Павичићевим примером из Винковаца, преузетим из RJA): Ожиљак [је] пањ, Даље се нижу изведенице забележене углавном у стручној (ботаничкој, медицинској) литератури: *ожиљчић*, *ожиљкаси*, *ожиљчаси*, *ожиљчан*; *ожиљчање*, *ожиљчаши*, *ожиљчиши*, неке творене и од безсуфиксалног облика (в. § 2.1.1.): *ожиљай*, *ожиљаси*, *ожиљни*, *ожиљно*.¹³

2.1.1. Једино РСА (17/2006) доноси и безсуфиксални облик *ожиљ* т. покр. ‘ожиљак’: Ожиљ се зове знак, што се позна, кад се ножем порежеш, па р а н и ц а з а р а с т е (Оток у Славонији – проред Ј.В.-П.).

2.2. Даље РСА (16/2001) садржи и јединствене потврде досад нерегистрованог облика *ожиљак* ‘ожиљак’ – неминовно изосталог и из ЭССЯ (в. § 1.2.1.). То је редак облик, фактички ограничен на учену употребу,¹⁴ са рести-туисаним -б- (за сличне парове уп. нпр. *ождераши* : *ождераши*, *обзакониши* : *озакониши*). Иако на формалном плану подупире псл. реконструкцију¹⁵ из ЭССЯ, с обзиром на своју неизворност овај облик се не може употребити као аргумент за, рецимо, одбацивање могућности да се ради о префиксу **отъ*.¹⁶ Али зато може послужити за успостављање везе са *ожиљак*.

2.3. После Вука облик *пожиљак* 1^о ‘масница’, 2^о ‘оно мјесто гдје је рана зарасла’ [види *ожиљак*] доноси RJA (ускоро ће и РСА, в. § 2.3.1.): ПОЖИЉАК т. ‘mjesto na tijelu, gdje se poznaje kakav udarac ili rana, ali više ne boli, nego je kao živnulo, oživjelo. -žlj- je od korijena ži-, koji je u živjeti, život. Између рјечника само у Вукову.’ У наставку следе: ПОЖИЉАК, -љка т. ‘isto što požiljak’. Govori se u Srijemu, na pr. vide mu se požiljci kao prst. Preradović (nije uzeo zgodan primer, jer oblik *požiljci* može biti i od *požiljak*). ПОЖИЉАКА ф. ‘isto što požiljak’. Између рјечника само у Стулићеву (livor, vibex). Govori se (sa naznačenim akcentom, u Lici) na pr. od šta imaš tu požilicu (Bogdanović). ПОЖИЉАКА ф. ‘isto što požiljak pod a.’; само у Белину рјечнику : ‘segno di percossa – sinon. modrica’ (RJA 11/1932–1935: 343).

2.3.1. Осим ових лексикографских записа, у грађи РСА налазимо још неке потврде које остају у границама истог творбено-семантичког инвентара и ареала: *пожиљак* (са напоменом да се чује ређе него *пожиљак*), *пожиљак*, *пожиљчић*, све са Баније (забележио Воркапић); даље и *пожиљца*: ‘отечено мјесто на тијелу гдје је шипком ударено’ (из БиХ, и код Л. Грђића Бјелокошић). Само *пожиљак* користе Мита Ракић у преводу *Јадника* (један велик

¹³ Овамо вероватно и фитоним *ожиљчавица* ‘врста јабуке’, из Отока у Славонији.

¹⁴ Без илустровања примерима користе га М. Ј. Батут, *Грађа за медицинску терминологију*, Нови Сад 1886, Ђ. Поповић, *Српско-немачки речник*, Панчево 1895 и А. Вуковић, *Вештеринарске јоуке*, Београд 1929.

¹⁵ Само реконструкцију, не и тумачење које је уз њу дато.

¹⁶ До мешања **об-* и **отъ-* долази нпр. у рус. дијал. *отжѣть* ‘оздравити’, ‘навићи се, израсти, дати изданке’, *отжѣться* ‘зацелити, зарастати, излечити се’ (в. још у ЭССЯ 39: 162–165 s.vv. **отъжити* (сѣ), **отъживати* (сѣ), **отъживѣти* (сѣ), **отъживити* (сѣ) и за друге језике) али то овде није случај (мада се такво мешање може претпоставити код *ожиљак* < наводно **ожиљак*, заправо од < **ожиљалиши*, иако то није недвосмислено јасно као у *осоје* < **ожиљсоје*, где семантика сеновитости искључује могућност реконструкције предлошка **обоје* – упркос ЭССЯ 29: 251–253).

пожиљак преко чела па до образа), В. Назор у *Пасџиру Лоди* (какви трагови на оним омршављелим ... тјелесима! Маснице и модрице ... пожиљци од шивања живе коже) и Т. Маретић, у преводу *Одисеје* ([Одисеј] помисли, да му препознала не би пожиљак баба примив му ногу).¹⁷

2.3.2. Дакле, већ примећену формалну подударност и синонимију облика *ожиљак* и *йџиљак* (тако још код Вука) прати невелика варијантност изведеница са префиксом *йо-*: маскулиnum са алтернативним суфиксом *-ац*¹⁸ и феминина на *-ица* (код Беле и Стулића) са варирањем завршетка основе *-л/-љ*, и у женском роду (вероватно према *рана* или према *модрица*). Значење ‘модрица, траг ударца’ шири и семантички дијапазон речи, али ипак није у колизии са основним значењем.¹⁹ Више о овоме в. § 3.6.

2.4. Синоним *обживак* добро је документован већ у RJA, али само примерима из М. Ђ. Милићевића (и без етимолошког коментара): OBŽIVAK m. ‘isto što ožiljak, požiljak t.j. mjesto na tijelu, koje je bilo ranjeno, pa rana zarasla, i onda mjesto kao nanovo oživjelo’. Samo u jednoga pisca. Obživci od rana poznaće mu se dokle god je živ. | Na desnom obrazu ima obživak od neke poveće rane. — Isti pisac uzima *obživak* i za mjesto na drvetu, gdje je bilo što urezano pa se *obživčilo*; види примјер под riječi, која сад dolazi [OBŽIVČITI SE]. Милићевићев репертоар из RJA у PCA је проширен, и допуњен са још пар других потврда (са истог терена): *обживак* 1° ‘траг ране на људском телу’: Обживаџ (sic!) на рани на тјлу кад зарастати почне | После неког времена, повређени се делови сједине обживком ткива, и рана зарасте,²⁰ већ и 2° ‘траг од зацељене, замлађене повреде на дрвету’: Кад засечеш дрво, па она засечотина зарастати почне, онда се оно обрастанџ зове обживаџ (такође М. Ђ. Милићевић, PCA). Ово последње значење налази се и у Милошаковићевој збирци речи из Тупижнице: Обживак значи на запису о ж и в љ е н а кора нова, млада где је крст о литијама исечен (проред Ј.В.-П.), а даље у контексту записа, такође у путопису по Србији (с краја XIX века) код Владимира Карића (у опису обичаја приликом прославе заветине, сеоске славе): Поп по ново очита молитве, и запис се обнови скидајући онај обживак који се на урезаноме крсту за годину дана ухватио (све PCA).²¹

¹⁷ Тако и два усмена информатора за Бенковац, Книн и Обровац.

¹⁸ Маретићеву сумњу у веродостојност потврде из Срема због двосмислености Прерадовићевог примера (в. § 2.3.) разјеђава потврда са Баније у грађи PCA.

¹⁹ Облик *йџиљак* је, будући мање фреквантан и мање продуктиван, данас остао ван стандардног језика. Нема га у Матицином *Речнику српског језика* (2007, 2011), ни у *Речнику синонима* П. Ћосића (2018), мада га доноси шестотомни Матицин *Речник српскохрватског књижевног језика* (1967–1976), а користили су га нпр. Ристић и Кангрга у двојезичном немачко–српском речнику (1963).

²⁰ Овде и његов пример који као једини стоји у RJA: Обживци од рана показиваће му се докле је год жив.

²¹ Даље је од овог облика правилно настао деноминал OBŽIVČITI SE pf. ‘zarasti (o onome, što je bilo ranjeno ili urezano). Izvedeno od osnove obživak. Samo u jednoga pisca [М.Ж. Милићевић]. Svake godine ... odelje se ovaj obživak koji se oko krsta obživčilo za godinu dana. | Da bi se rana brže i lakše obživčilo. | Onda odelju obživčenu koru oko krsta na zapisu. (RJA 8/1917–1922: 500–501). Осим последњег примера из Милићевића, PCA доноси још неке с.в. *обживчиши се* pf./impf. ‘зарастати, зацелити, замладити се (о рани, повреди уопште)’: Рана се већ почела обживчити. | Хехим-Тома [је] у том видању, својим рођеним устима исисавао гној из разних гнојних канала да би се рана брже и лакше обживчила. | Онда одељу обживчену кору око крста на запису.

2.5. Трећи синоним, *жиль* 'траг од ране, ожил'ак', посведочен само у пригодној народној песми (*Виенац уздарја* А. Качићу Миошићу) и двапут у песмама Ј. Ј. Змаја овде не узимамо у обзир јер сматрамо да је у питању окационална употреба, вероватно *metri causa*, изворног облика *ѡжил'ак* (или *йѡжил'ак*) са аферезом и апокопом.²²

3. АНАЛИЗА. Ако се досад изнети инвентар потврда узме за практично коначан,²³ остаје да се образложи идеја о извођењу ове мале породице речи од глагола **ži(vě)ti* (в. § 1.4.). Осим домаћих паралела и/или синонима, даље размишљање у том правцу додатно оправдава чињеница да и на словенском терену постоје различито префигирани облици псл. глагола **žiti*, *živē* (пре свега континуанте псл. предлога са **ob-* и **za-*, можда и са **po(d)-*), са значењем 'зараст(ат)и, оживети' – мада нису сви подједнако добро посведочени.

3.1. За именицу *ѡжил'ак* производни глагол није био симплекс *жиии* (нити *жив(ј)еии*) него префигирани облик **о-жиии* (где је *о-* могло алтернирати са реституисаним **об-*). Данас непосведочени **о(б)жиии*, **о(б)живим*, реално се претпоставља на основу не само књишких потврда, у српсл. *ожити* 'reviviscere': *мрьтъвъ вьсть, и не оживе* (1200–1208, св. Сава, РКС 2: 209) и српсл. *оживити* 'vivificare': *надша ђе вьздвигне и оумрьщвена ђе оживи* (1330, Дечанска хрисовуља; *оживн оумрьщвленых* 1322, Грачаничка повеља, *ibid.*), већ и из народног, старосрпског језика, где је посведочен партицип симплекса стерп. *жиль* (в. § 3.2.).²⁴ Евентуална реконструкција **обжиии* према *ѡжил'ак* није поуздана због ученог карактера и ограничене посведочености те речи (в. § 2.2.).

3.2. Даље је претпостављена творба текла тако што је на партицип перфекта активног **о(б)жилъ* додат суфикс *-*ѡкъ* (о њему в. нпр. SŁAWSKI 1974: 93–94). Овај конкретни партицип није посведочен, али постоји запис партиципа основног глагола, још у стерп. *жиль*: како сте *жиль* у *дньн* господина *мн* *ѡтъца* (1254, краљ Урош Дубровчанима), *вашн прѣвн* и *нашн прѣвн жиль* св *ѡ великон любѣѣ* (1395–1423, Дубровчани деспоту Стефану – оба у РКС 1: 339 s.v. *жити*). Осим тога, постоје и деривати партиципске основе, нарочито у ономастици.²⁵

²² Иначе Вук има *жиль* 'оно што пукне на леду или на стаклу, као жица, Riss, rima' [cf. паја, пруга, стр(и)јека], тако и у RJA. У РСА још и значења 'пукотина, напруга (у кости, семенки)' и 'шкржњи отвор код рибе'. Код Скока је (само према Вуковој потврди) та именица смештена s.v. *žila*, али је можда перспективније довести је у везу са дијал. *жильнуи* [tj. *жи'љне*] 'ударити, звркнути' (Тимок, РСА), даље и са буг. *жильа* 'бодем' (в. § 1.2.1.) у ширем словенском контексту.

²³ Прегледањем неколико значајнијих и обимнијих дијалекатских речника нисмо наишли на нове примере – чак у многим ни основно *ѡжил'ак* није посведочено (нпр. Станић за Ускоке, Хацић за Рожаје, Цвијетић за Ужице, Златановић за Врање, Митровић за Лесковац, Петровић за Банију и Кордун, Јовичић за Дрвар, Лазић за Мачву), али има га нпр. Стево Далмација за Поткозарје (2004) *ѡжил'ак* 'траг на кожи од какве ране', као и Речник српских *ѡвогара Војводине* (6/2006: 56) *ѡжил'ак* 'белег' (Бегеч, Томашевац, Сремска Митровица) и *йѡжил'ац* 'масница' (Бегеч, *ibid.* 216).

²⁴ РСА бележи и заст. (хрв.) *ожиии*, *ожием* 'оживети' (извор је Franjo Marković, *Iz mladih dana*, Zagreb 1883, 159). Уп. и Маретићев коментар: „našao se još jedan primjer, u kojemu je značenje: 'ostati živ'. Štit, pod kojem se svak može sahraniti i ožiti.“ (о потврди код дубровачког писца из XVI века, Мавра Ветранића, в. RJA s.v. *ožiti*), где је посведочен инфинитив.

²⁵ Тако их РКС (1: 338) бележи два: српсл. *жильште* 'пребивалиште, станиште' (уп. и VALLANT 4: 424, такође рус. *жилой* 'настањен; стамбени') као и стерп. презиме (партонимик)

Претпостављено стерп. *ожилъкъ, -лка, затим би од XIV–XV века правилно дало *ожилак, *ожиока*.²⁶ Али како се таква варијантност основе избегава, у овом гласовном контексту секундарно се развило љ умекшавањем л (уп. *йодѣлак*. -ља уместо правилног *йоделак*, *йодѣока* < *йодѣлъкъ*).²⁷

3.3. Значајно је да постоји и синоним *обживак*, који се од *ожилак* разликује само по основи – која је презентска а не партиципска. То је очито девербал са суфиксом -ак од *обживѣиши* у недокументованом значењу ‘зацелити (се), зарастати (о рани)’,²⁸ само је питање да ли -в- у основи тог глагола заиста потиче од презента (уп. још стсл. *жити*, *живѣ*) или је ипак плод наслањања на придев *жив*.²⁹ чиме би у српском старије **ожийши* било истиснуто деадјективом *ожив(ј)еиши*, *оживим*. Семантичка веза тог глагола и именице одлично је поткрепљена описом из Тупижнице („оживљена кора”, в. § 2.4.). За префикс *об-* реално је претпоставити да је употребљен под утицајем синонимног *обрáсѣи(аѣи)* – где је он фонетски и семантички (пратећи просторни аспект заокруживања) адекватно употребљен.

3.3.1. Сви наведени примери употребе речи *обживак* дозвољавају могућност да је друго значење заправо било примарно, тј. да је термин који се првобитно односио на дрво накнадно пренет на човека. Пада у очи да исту семантичку двојност показује и *ожилак*, с обзиром на значење ‘пањ из кога избијају гране и лишће ...’, што потврђује потенцијал претпостављеног полазног глагола да означи оживљавање, заживљавање посеченог или повређеног дрвета.

3.3.2. О ареалу облика *обживак* нема поузданих података – осим чињенице да га (као и његов деноминал) обилато користи исти онај писац код кога је виšekратно посведочен *ожилак*, Милан Ђ. Милићевић (родом из Рипња код Београда).

Жилъкъ (са упућивањем на MS 228 – где се ради о повељи Константина Балшића Дубровчанима из 1395. године коју је писао логотет Раднѣ Жилъкъ вѣнѣжлѣнкѣ). Даничић има одредницу вѣноужилъ где пише све великим словима: Раднѣ Жилъкъ вѣнѣжлѣнкѣ и напомиње: „мислим да је у тој ријечи саставио са својим презименом ријеч вѣноу хотећи само показати да жели да и у напредак једнако живи“ (PKS I: 115, уп. вѣноу ‘semper’ ibid. 193). Није искључено ни да је стварно постојало лично име *Вѣноужилъ, уп. у Дечанским хрисовуљама Вѣноубратъ (Грковић 1986: 54). У староруском је посведочено име *Жилислав*, у старочешком *Domažil* (Svoboda 1964: 93). Наше *Жил*, одакле је презиме (патронимик?) *Жилић*, најбоље се тумачи као хипокористик од неког имена сложеног са **žilъ*. Село *Жилићи* постоји код Горажда. На ову ономастичку грађу љубазно ми је указао проф. Александар Лома.

²⁶ У ову реконструкцију преко партиципа уклапа се и савремена акценатска парадигма, за разлику од Вуков(ск)е која можда потиче од итератива (*ожиљиваваиши*, **йоджѣиваваиши* – што је у складу са значењем процеса заживљавања рана, уп. „прашак за заживљавање рана“ у § 3.7).

²⁷ Траг паралелног постојања обе варијанте партиципске основе (са веларним -л- и палаталним -љ-) можда се огледа у пару феминина *йоджилица* (Стулић) : *йоджиљница* (Бела).

²⁸ За две појединачне потврде у РСА, са стварно посведоченим значењима: *обжѣивѣиши* ‘преживљавати, трајати, опстајати’ („живе и обживе вѣкомице“, Ф. Курелац, 1862), као и *обжѣиваиши* ‘уживати’ (Ђ. Поповић у Српско-немачком речнику, 1895), не можемо бити сигурни да су аутентично домаће а не позајмљене из неког другог словенског језика (чешког?).

²⁹ Даље се чак може поставити питање да ли -в- у *обживак* засигурно потиче од оног које је у *жив*, *жив(ј)еиши*. Оно би могло рефлектовати и прелаз *л* > *о*, јер нпр. РСА поред *жѣока* < *жѣлка* бележи и *жѣвка* (ове примере дајемо само као фонетску илустрацију). Тако бисмо имали **обжилъкъ*, -лка > **обжилак* > **обжиока* > **обживка*, и отуд успостављен номинатив *обживак*. Другим речима, и *обживак* би се могао сводити на исти предлогак **obžilъкъ*.

3.4. Као унутарјезичку паралелу треби имати у виду изведенице глагола *обрасѝи* pf. између осталог 'прирастањем се замладити, зарастати (о повређеном месту, рани)' (РСА): синонимно покр. *обраслина* f. 'младо ткиво на рани (код човека или животиње) одн. на оштећеном месту (код биљке) које се ствара при зацељењу, зарашћењу, замлад' (Љештанско, РСА), са истом творбом као *ѡжиљак* (префикс и основа партиципа, само уз промену рода због другог суфикса, -ина), даље са суфиксом -ак (али без партиципске основе) и *обрасѝак* m. 'младица, изданак'. За однос *обжѝ(вје)ѝи* : *обрасѝи*³⁰ уп. и творбено-семантичку паралелу (ограничену на префикс, мада је једно глаголска именица а друго *nomen resultativum*) у цитату „онда се оно обрастанѣ зове обживакѣ” (в. § 2.4.).

3.5. Континуанте псл. **o(b)žiti (se)*, **o(b)živq* у осталим словенским језицима богато су посведочене у широком дијапазону значења од општих као 'оживети; васкрснути', 'оспособити за живот', 'доћи к себи' до конкретнијих 'оздравити', 'опоравити се (од болести, глади, рана)' и сл., нпр. струс. *обжити* 'остати жив, опоравити се (од болести, глади, рана итд.)', рус. дијал. *ожѝтъ* 'опорављати се', *ожѝтъся* 'излечити се, опоравити се; оспособити се за живот', стчеш. *obžiti se* 'доћи себи, окрепити се', чеш. *ožiti* 'окрепити се', глуж. *wobžić* 'зацелити, зарастати', 'затворити се (о рани)' (ЭССЯ 31: 252–253 s.v. **obžiti se*). Овај последњи, горњолужички пример, најближа је формално-семантичка паралела нашем претпостављеном производном глаголу **обжѝи* 'зарастати (о рани)'.

3.6. Питање је да ли се може реконструисати још неки глагол, префигирани облик од псл. **žiti*, **živq* у значењу 'зарастати, зацелити (се)' од кога би онда могао бити изведен *ѡѡжиљак* (а можда и остатак те мале породице речи на *ѡо-*).

3.6.1. Глагол префигиран само са *ѡо-* нема одговарајућа значења, нити у српском (в. *ѡоживѝи*, *ѡожѝвиѝи*, *ѡожѝвјеѝи*, *ѡожѝвљеѝи* = *жѝвим* 'im Ruhe und Frieden verleben, transigo (leniter) aevum' код Вука; слично и РЈА као и грађа РСА), нити у другим словенским језицима (нпр. чеш. *požít* pf. 'појести, попити, прогутати', *požitěk* 'уживање, задовољство', пољ. *pożuć* 'поживети мало, неко време', рус. *пожѝтъ* 'поживети, проживети' tr. и 'дати уточиште' итд.).

3.6.2. Облика са префиксом *ѡод-* у српском језику практично уопште нема,³¹ као ни другде на словенском југу (није потврђен у словеначком³²), међутим у наредним свескама ЭССЯ свакако ће се наћи одредница псл. **podžiti (se)* пошто његове континуанте постоје не само у значењу '(п)одржавати живот

³⁰ Претпостављамо да је овај готово синонимни глагол са закономерно очуваном -б- испред -р- (за континуанте псл. **oborsti* у другим словенским језицима, уп. ЭССЯ 28: 131–132), управо локално могао снажно утицати на реституисање -б- у *ожѝ(вје)ѝи*.

³¹ У грађи РСА нашла се само једна аутентична потврда – мада (ареално и семантички) проблематична – у опису јела из Ђевђелијске казе (С. Тановић, СЕЗб 32: 282, Бгд. 1925), где се за јанију пужеви у тави „налију врелом водом да не *ѡодживе*“ 'преживе, остану живи' (?). Друга је из репринта ове прве, а трећа песнички употребљен пар *ѡодживоѝ* : *надживоѝ* (В. Велмар-Јанковић).

³² За овај податак дугујем велику захвалност колегиници др Метки Фурлан из *Inštituta za slovenski jezik Frana Ramoviša*.

(или ватру)³³ већ (засад само у руском) и у онима која одговарају с.-х. именици *йоджиљак*: рус. дијал. *поджѣтъ* ‘мало залечити, зарастати; затворити се (о рани)’, *подживѣтъ* / *подживѣлятъ* ‘живнути, ојачавати, подгревати, подстрекавати, побуђивати’, *поджѣвъ* ‘излечење, опоравак’, у изразу: *Идти на поджив* ‘заживати (о ране)’ (СРНГ 28: 8).³⁴ Зато се не може сасвим искључити могућност да је и у српском ипак постојао глагол **йоджѣи*, од кога би именица *йоджиљак* била изведена (под утицајем или независно од *джиљак*, *ѡбживак*). Сасвим теоријски је могуће да се таква потврда нађе у неком дијалекатском речнику.

3.6.3. Још од Вука, *йоджѣљак* се третира као синоним *ожиљка*, али се не зна засигурно како је дошло до њихове формално-семантичке подударности – је ли она изворна или накнадна. Упркос одговарајућим рус. дијал. глаголима (в. § 3.6.2), док се не нађу потврде за **йо(д)жи(ве)и* ‘зарастати’, може се само условно рачунати са тим да је *йоджиљак* прошао исти творбени процес као и *ѡжиљак*, затим да је *йоджѣљак* вероватно резултат накнадне творбе према множини *йоджѣљци*, као и да је *йоджиљца* ‘масница’ универбизовано **йоджи(ве)ла рана*, а њена варијанта *йоджиљца*, са умекшањем *л > љ*, резултат утицаја маскулина са *-љ*. Осим ако нису и феминина изведена од партиципа додавањем суфикса *-ца* (у функцији поименичења придева тј. партиципа, в. SŁAWSKI 1974: 98–99).

3.6.4. У сваком случају, уочава се и одређена комплементарност ареала облика на *йо(д)-*, који су западнији (Банија, Лика, Далмација, Дубровник, Срем) него они на *о(б)-*: *ѡ(б)жиљак* (Барања, Славонија, Србија) и сличан му *ѡбживак* (Србија), који су посведочени на истоку / североистоку (Барања?) с.-х. терена. Питање је шта нам то говори – вероватно да су аутохтони свако на свом терену.

3.7. Са друге стране, за облике са префиксом *за-* јесте посведочен глагол одговарајуће семантике (зацељивања рана): *заживѣваѣи* impf. ‘зарастати, смиривати се (о ранама, повредама)’³⁵ као и глаголска именица *заживѣваѣње* п.: За заживљавање рана служи и прашак од корена [срчењака] (РСА). Међутим, његови потенцијални поствербали, **заживак* или **зажѣљак*, који би значили ‘ожиљак’, нису посведочени.

3.7.1. Слична је ситуација и у руском: *зажѣтъ* ‘залечити (се), зацелити, зарастати (о рани)’, поред ‘живнути, почети нов живот’, *заживѣлятъ* ‘залечити, исцелити’, *рана зажѣла* ‘рана је зарасла’, *жѣвая рана* ‘рана која још није зарасла’ итд.

³³ Нпр. слч. *podžiť* pf. ‘проживети, преживети, доживети; искусити, претрпети’, *podživotať* impf. ‘одржавати ватру’ (SSN 2: 905), чеш. (ретко, застарело) *podživěný* ‘недовољно ухрањен’, *podživěnost* ‘потхрањеност’ (PSJČ 4/1: 493); пољ. *podżyć* ‘преживети, прећи, искусити’, пољ. *podżywić* ‘нахранити, окрепити до одређене мере, подгојити’; *podżyły* ‘зашао у године, остарео; мало мастан’ (SJP 4: 450).

³⁴ Обликом су те речи, као поствербали од презентске основе – мада без суфикса – ближи нашем *ѡбживак*.

³⁵ Поред очекиваног значења у покр. *зажѣвѣи* pf. ‘одржати се у животу, престати умирати’ Бачка, Банат, осим ‘почети живети’, ‘почети бујати, потерати изданке’ (све по РСА).

4. ЗАКЉУЧАК. Ако се изузму све резерве, изречене нарочито у § 3.6.–3.6.3., намеће се закључак да се сви поменути и разматрани облици, без обзира на префикс (*о-*, *об-*, *ѿо-*, **ѿод-*), на род (мушки или женски), на суфикс (*-ак* или *-ац*, као и *-ица*), или чак на основу (партиципску *-л* /*-љ* или презентску *-в*) у крајњој линији формално могу свести на глагол *жѿ(вје)ѿи* (тј. заст./стсрп./српсл. жѿти) а са друге стране да тај глагол, у чак више префигурираних варијаната, има семантички потенцијал да развије значење 'зарасла рана, ожѿлак' (који показује не само на домаћем већ и на ширем словенском плану). Тако се, бар за сада – док се не појаве нови подаци, каквима дијалектологија уме да „обрадује” етимологе (в. нпр. Влађић-Поповић 2011) – могу ставити ван снаге оба тумачења која је своједобно дао Скок.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БЕР: *Български етимологичен речник*, 1–, София: БАН, 1971–.
- Влађић-Поповић, Јасна. Српска етимологија између дијакрониче и дијалектологије. Срето Танасић (ур.). *Грамађика и лексика у словенским језицима*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2011, 323–336.
- Вук: Вук Стеф. Карађић. *Срђски рјечник*. Београд: Штампарија Краљевине Југославије, ⁴1935.
- Грковић, Милица. *Речник имена Бањскоѿ, Дечанскоѿ и Призренскоѿ власѿелинѿиу у XIV веку*. Београд: Народна књига, 1986.
- ПЕРСЈ: *Приручни еђимолошки речник срђскоѿ језика*, 1, А–О, ур. А. Лома, Београд: Институт за српски језик САНУ (у припреми).
- РКС: Даничић, Ђура. *Рјечник из књижевних сђарина срђских*, 1–3. Биоград 1863–1864, Репр.: Београд: Вук Карађић, 1975.
- РСА: *Речник срђскохрвајскоѿ књижевноѿ и народноѿ језика*, 1–. Београд: САНУ, 1959–.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров*, 1–. Москва – Ленинград (Санкт-Петербург): Наука, 1965–.
- ТРУБАЧЕВ, Олег Н. Славянские этимологии 40. слав. *gotovъ*. *Prace Filologiczne* 28, 1964, 153–156. Репр.: *Труды по этимологии. Слово. История. Культура*. Том 1, Москва: Языки славянской культуры, 2004, 635–638.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков* 1–. Москва: Наука 1974–.
- *
- BUCK, Carl Darling. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago – London: The University of Chicago Press, ²1965.
- DE VAAN, Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden – Boston: Brill, 2008.
- KLUGE, Friedrich. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin – New York: de Gruyter, ²⁴2002.
- MS: *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Edidit Franz Miklosich, Vindobonae: Braumüller, 1858. [Nachdruck] Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1964.
- PSJČ: *Průruční slovník jazyka českého*. Praha: Školní nakladatelství, 1935–1957. (<https://psjc.ujc.cas.cz>)
- RJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- ŚŁAWSKI, Frantiszek. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański*, 1. Wrocław, etc.: Ossolineum, 1974.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- SJP: Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*, I–VIII. Warszawa 1900–1927. Repr.: Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952–1953.
- SSN: *Slovník slovenských nářečí*, I–. Bratislava: Veda, 1994–.
- SVOBODA, Jan. *Staročeská osobní jména a naše příjmení*. Praha: ČAV, 1964.
- VAILLANT, André. *Grammaire comparée des langues slaves. Tome IV. La formation des noms*, Paris: Klincksieck 1974.

Jasna Vlajić-Popović

THE ETYMOLOGY OF S-CR. *ožiljak* 'SCAR, CICATRIX' REVISITED

S u m m a r y

This paper deals with the etymology of S-Cr. *ožiljak* 'scar' (the only term for 'cicatrix' in standard Serbian, lexicographically first recorded in Vuk's *Srpski rječnik*) and its small word family consisting of synonymous dial. *ožilj*, *obžiljak*, *obživak*, *požiljak* as well as formally and semantically close forms *požiljac*, obs. *požilica*, *požiljica* 'bruise'. The hitherto interpretation of *ožiljak* as deriving from *ožiliti* < *žila* 'tendon; vein; root hair' (Skok and ЭССЯ), neglects almost a century old comment made in RJA by its editor Tomo Maretić, that it was „from the same root as in *žiti*, *žice*, *živ*, *živjeti* ['to live; life; alive']". In this paper, Maretić's idea is revived by specifying the Old Serbian *ožiti* as its departing form, which is then justified by arguments of word formation (part. perf. act. **obžilь* + suff. *-ькѣ*), and in the semantic domain supported by adequate meanings of the deriving verbs (prefixed by not only **ob-*, but also by **po(d)-* and **za-*) in other Slavic languages. The internal parallel of S-Cr. *obras(at)ti* (im)pf. 'to heal, mend (of wounds, injuries)' and its affixed deverbals *obrastak* m. 'young tissue on a wound', *obraslina* f. 'sprout, sapling' is also pointed at. The question of the exact relationship between *ožiljak* and *požiljak* is left open, due to the fact that the record of the verb Serb. **podži(vě)ti* is still missing.

Институт за српски језик САНУ
Етимолошки одсек
Кнез-Михаилова 36, 11000 Београд
jasna.vlajic@isj.sanu.ac.rs

(Примљено: 31. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Aljoša Milenković

TWO ETYMOLOGICAL REEXAMINATIONS (*šćępjàti and *velikъ/*velьkъ in Lekhitic)*

Polabian /*stepǎ*/ 'split', Kashubian *szczepiac*, and Polish (*roz*)*szczepiac* derive from the iterative verb *šćępjàti (accent paradigm [b]), not *šćępjati, as traditionally maintained, whilst Polish *wielki* 'big' and Polabian /*viltǝ*/ go back to Proto-Slavic *velьk-. The suffix *-ik-/*-ьk-, extracted from quantitative pronouns and adverbs, has been added to the simple adjective *velь. It is proposed that Kashubian *wialdзи* and *wiòldзи* 'big', whose root-vocalism is irregular, have been influenced by their antonyms *mali* and *mòli*.

Key words: etymology, word formation, Proto-Slavic, Lekhitic, Polabian, Kashubian, Polish.

Полап. /*stepǎ*/ 'цепати (дрва)', каш. *szczepiac* и пољ. (*roz*)*szczepiac* изводе се из *šćępjàti (акценатска парадигма [b]), не из *šćępjati, како се традиционално претпоставља, док пољ. *wielki* и полап. /*viltǝ*/ 'велики' потичу од псл. *velьk-. Алтернација између *i и *ь у медијалном слогу указује да је неизведени придев *velь проширен наставком *-ik-/*-ьk-, преузетим од заменица и прилога са значењем количине. Каш. облици *wialdзи* и *wiòldзи* 'велики', са иначе неправилним вокализмом корена, развили су се под утицајем антонима *mali*/*mòli*.

Кључне речи: етимологија, творба речи, прасловенски, лехитски, полапски, кашупски, пољски.

0. INTRODUCTORY REMARKS. This article challenges the existing etymologies of Plb. /*stepǎ*/ 'split' (section 1) and Kash. *wieldзи*/*wialdзи*/*wiòldзи* 'big, great' (section 2), alongside with their Lekhitic cognates. The previous scholarship is to be put under scrutiny and the phonology and formation of our words carefully re-examined. The findings of post-1957 Slavic accentology play a prominent role in this etymological contribution.

1. THE ORIGIN OF PLB. /*STEPǎ*/ 'SPLIT'

1.1. What appears to be the *communis opinio* on the background of Plb. /*stepǎ*/ 'łupie, rozszczepia (drzewo)' (SEJDP 759), 'he splits' (PED 137), 'spalten, zerspalten' (TLDP 1087) – all three dictionaries derive the form from PSl. *šćępjajetъ – is cast into doubt in this section. After revealing the drawbacks of the prevalent view, a new, more tenable explanation shall be put forth.

1.2. The Polabian word is attested as *Stepia* (H), *Stēpia* (B₁) and *tepia* (HWfb). The diacritic in B₁ marks the stress on the penult, so the vowel of the ultimate syllable is inevitably reduced: /*stepǎ*/ (SEJDP 759), i.e. /*stepǎ*/ (PED 137; TLDP 1087).

* This paper has greatly benefited from the comments made by Professor Orsat Ligorio. I am also indebted to three anonymous reviewers, who pointed out several inconsistencies in the first submitted version. All eventual remaining drawbacks are entirely my responsibility.

As for the ppp.nom.sg.n /*stepǫǎ*/, the attestations include: *Stepiǫna* (H), *Stepyǫna* (B₁; B₂; C), *Stepjona* (H574; H880); TLDP 1087.¹

I failed to find any Kashubian related forms in RAMULT 1893, or in SEK. However, Sychta has recorded *šćěpac*, prs.3sg *šćěpǎ* (SGK V: 234), i.e. *szczepiac*, *szczěpiō* in the standard notation. The Slovincian counterpart (-*šćěpjǎc*, prs.1sg -*šćěpjǎ*, 2sg -*šćěpjōš* (SW 1149)), just like the Polish one, happens to be unattested as a simple verb.

No clues about the original Lekhitic quantity of **e* (< PSl. **e*, **ě*) can be deduced from standard Polish (as opposed to Kashubian); compare Pl. inf *świecić* ‘shine’, prs.3sg *świeci* vs. Kash. *swiecēc*, *swięci* < PSl. **světiti*, **světi*, and analogously, Pl. (roz)*szczepiać*, prs.3sg (roz)*szczepia* vs. Kash. *szczepiac*, *szczěpiō*.

1.3. Were the traditional view to be upheld, Plb. prs.3sg /*stepǎ*/ ‘split (wood)’ would be deemed a descendant of PSl. **šćepjajetъ* (SEJDP 759), i.e. **šćepjajetъ* (TLDP 1087), or **šćep’aje* (PED 137). Our current knowledge on Polabian phonological development – nothing more than that – forces us to dismiss the proposed **šćepjajetъ* as the preform of Plb. /*stepǎ*/ . One can hardly disprove that PSl. **e* is reflected in Polabian as /i/ before palatal syllables (SCHLEICHER 1871: 49; LORENTZ 1902: 11; LEHR-SPLAWIŃSKI 1929: 31f.; SUPRUN 1987: 19; POLAŃSKI 2010: 61), hence PSl. **šćepjaje* (> **šćepja*) would in fact be expected to yield Plb. **/stipǎ/*,² which renders the solution advanced in SEJDP, PED and TLDP inadequate. Neither does PSl. **šćepjanoje* fit right with Plb. /*stepǫǎ*/.

Upon closer inspection, the Kashubian correspondences decline the likelihood of the old solution even more. A parent form with the root-vowel **e* is irreconcilable with Kash. *szczěpiō* and Slc. -*šćěpjōš*, since Kash. *é* (Slc. *ě*) could have arisen from PSl. **e* only by compensatory lengthening. Unfortunately, such a scenario cannot be employed to account for Kash. *szczěpiō* (and Slc. -*šćěpjōš*), as the said lengthening was operative in the syllables with a voiced stop or resonant in the coda.

But what could be true of Plb. /*e*/ and Kash. *é* (Slc. *ě*) is that they go back to PSl. **ě*. The lengthened grade of the root would be a clear-cut indication of an iterative verb, formed by adding the suffix **-a-*, which is preceded by **-j-* if the underlying perfective verb belongs to the *i*-type (LORENTZ 1903: 347f.; SP I: 47; PRONK 2012: 222).

Both of the above features are discernible in the discussed forms. The supposed lengthened vowel of the root (**ě*) is reflected in /*stepǎ*/ and *szczěpiō* (-*šćěpjōš*),³ although the testimony of Pl. *rozszczepia* is not unequivocal (cf. 1.2). More transparent is that they all display an intervening **j* between the root and the suffix **-a-*. While SEJDP, PED and TLDP failed to detect the former, they could not afford to overlook the latter detail.

¹ H = C. Henning’s *Vocabularium Venedicum*; B₁, B₂, C = copies of H (SEJDP XI; PED 30); H574 = *Wendisches Wörterbuch Deutsch und Wendisch ex Lexico Frencelii Manuscripto auctum*; H880 = *Gründliche Nachricht von dem Wendischen Pago, Dravän genannt*; HWfb = *Wendisches Wörterbuch* (TLDP XXXVif.).

² As turns out to be the case with e.g. PSl. **zemjā* ‘ground’ > Plb. /*zimǎ*/, PSl. **medjā* ‘border’ > Plb. /*mižǎ*/ etc.

³ The length of the latter two is due to the long rising accent that the initial syllable of these present forms had born, cf. below.

Therefore, I conclude that *ščěpjāti, prs.2sg *ščěpjašb, an iterative verb, should be reconstructed here.

This being so, *ščěpjāti must have been the aspectual pair of the perfective *i*-verb *ščepiti,⁴ cf. *rozszczepić* (pf) vs. *rozszczeplić* (impf) ‘split’ in Polish or Slovincian *ščěpjić* (pf) vs. *ščěpjać* (impf) ‘einpfpopen’ (SW 1149).

A vast number of Slavic iterative verbs with lengthened grade of the root belong to the accent paradigm [b]⁵ (PRONK 2012: 222).⁶

A short root-vowel (like in *szczepiac*, -ščěpjać < *ščěpjāti) is usually found in [b] infinitives in Kashubian, including Slovincian.⁷

The long neoacute of the root-syllable assumed for *ščěpjašb is the source of the length that the *é* in Kash. *szczepiô* and the *ě* in Slc. -ščěpjōš stem from. It also explains the reduced vowel of the desinential syllable in Plb. prs.3sg /stepǎ/: the neoacute had yielded length in early Polabian, with this length causing a vowel reduction in the succeeding syllable (KORTLANDT 1989: 163 = 2011: 193), as in Plb. nom.sg.m /b’olě/ ‘white’ < PSŁ. dial. *bělŷ, Plb. /jotrǎ/ ‘liver’ < PSŁ. nom.pl *jětra (cf. Čak. jětra ‘id.’; KALSBECK 1998: 458).⁸

PSŁ. dial. *ščěpja regularly yields Plb. /stepǎ/ anyway: (1) PSŁ. *šč is reflected as Plb. /st/, arguably through the intermediate stage *št,⁹ cf. PSŁ. *ščmelb > Plb. /stamil/ ‘bumblebee’, PSŁ. *ščenę > Plb. /stina/ ‘puppy, little dog’, *pšščelica > Plb. /pastělaicǎ/ ‘oven opening’ (SCHLEICHER 1871:140; LORENTZ 1902: 17; LEHR-SPLAWIŃSKI 1929: 99; PED s.v.v.), (2) PSŁ. *ě > Plb. /e/ (cf. PSŁ. *světjǎ > Plb. /svečǎ/ ‘candle’), with the exception of *ě being immediately followed by a hard anterior consonant, where it was prone to the Lekhitic *przegłos* (LEHR-SPLAWIŃSKI 1929: 35; SUPRUN 1987: 19; POLAŃSKI 2010: 55).

It might be objected that PSŁ. *ě would not expectedly be realized as such after palatal(ized) consonants, implying that setting up PSŁ. *ščěpjāti raises the question as to how it escaped the dissimilation *ě > *ā (which would have given rise to *ščapjāti). The simplest answer to such an objection would be that *ščěpjāti was created when the change *ě > *ā had already ceased to operate, as the verb is in all possibility an early Lekhitic *Neubildung*.

⁴ The perfective verb is reflected in Pl. *szczepić* and Slc. *ščěpjić*. In addition to these two forms, PSŁ. *ščepiti yields Rus. *ščepit’* ‘pfropfen’ (REW III: 448f., s.v. *ščepá*), Ukr. *ščepýty* and Cz. *štěpiti*.

⁵ As noticeable in e.g. Nštok. prs.1sg *rādām* ‘give birth’, *pláčām* ‘pay’, *lúpām* ‘pound, knock’. The present tense of this type owes its root-stress to Stang’s Law (pace e.g. КАПОВИЧ 2015: 106ff., who has recently rejected Stang’s Law, arguing that the cases where the neoacute is found on the root syllable of AP [b] substantives, adjectives and verbs have never been subject to a progressive shift).

⁶ AP [a] simplex iteratives in Slavic are analogical. Their root ‘acuteness’ is explained as taken over from the corresponding prefixed forms (PRONK 2012: 223f.; pace VILLANUEVA SVENSSON 2011: 27f., who regards Nštok. *umirati* ‘die’ and Rus. *vorócat’* ‘turn’ as displaying the expected acute reflexes of PIE lengthened grade in non-final syllables, and JASANOFF 2017: 87ff., especially 87f.³⁵, where he maintains that *umirati*, *sipati*, *prějcati* ‘are the old forms’).

⁷ Compare: Kash. *wiāzac*, *młocēc*, *mācēc*, *chwalēc*, *mieszac*; from PSŁ. *vęzāti ‘tie’, *moltiti ‘thrash’, *mōtiti ‘stir’, *xvaliti ‘praise’, *měšāti* ‘mix’, respectively; Slovincian -vjāzǎc, *mlitōcēc*, *mācēc*, *xvālēc*, *mjięšǎc*.

⁸ Admittedly, even if not a descendant of *ščěpja, Plb. /stepǎ/ would have acquired a reduced vowel of the final syllable, owing to the fact that this pattern had been generalized in the present tense (KORTLANDT 1989: 167f.).

⁹ In an alternative scenario (LORENTZ 1902: 17), *mazurzenie* was anterior to the loss of the fricative component: *šč > *sc (i.e. *sts*) > *st*.

1.4. Contrary to the view that the Lekhitic items listed in 1.2 trace back to PSŁ. *ščepjati, prs.2sg *ščepjaješb, which is at variance with the /e/ in Plb. /stepǎl/, /steponǎl/ and the root-length that the Kashubian present forms (3sg szczépiô, Slc. 2sg -ščěpjôš) point to, the solution sketched in this section resolves the traditional problems, inasmuch as the iterative verb *ščěpjati, prs.2sg *ščěpjašb (expectedly AP [b]) regularly yields Plb. /stepǎl/, Kash. szczepiac, szczépiô, Slc. -ščiępjac, -ščěpjôš, and Pl. (roz)szczepiać, (roz)szczepia. Accordingly, Plb. /steponǎl/ goes back to PSŁ. *ščěpjanoje (> *ščěpjane by contraction), not *ščepjanoje.

2. PSŁ. *VELIKŲ/*VELKŲ IN LEKHITIC

2.1. In West Slavic etymological dictionaries, the treatment of what has usually been reconstructed as PSŁ. *velikŲ¹⁰ ‘big, great’ involves a variety of *ad hoc* developments. The following lines aim at reducing the need to evoke such tentative solutions in explaining phonemic properties of the Slavic (especially Lekhitic) words in question.

It takes only a glimpse into the data to notice a considerable degree of variation among the Lekhitic forms that (have traditionally been considered to) derive from this etymon, as one encounters Pl. *wielki* (dial. *wielgi*), OPl. *wieliki*, *wielki*, *wielgi* (BRÜCKNER 1985: 616f.; BORYŚ 2008: 693f.), Plb. /viltě/ (SEJDP 983ff.; PED 171; TLDP 1439ff.), Kash. *wieldzi*, *wialdzi*, *wiôldzi* (SGK VI: 131 – *velgi*, *valgi*, *vâłgi*),¹¹ including Slc. *vjělhi* ‘gross’ (SW 1289).

That said, three hurdles stand in the way of reaching a straightforward explanation of their prehistory: (a) the coexistence of the variants with *i and *b in the medial syllable, (b) the unexpected g of the Kashubian and some Polish descendants and (c) the root-vocalism of Kash. *wiôldzi* and *wialdzi*.

2.2. The problem (a) does not solely pertain to Lekhitic, but also to Proto-Slavic etymology. Pl. *wielki*, Plb. /viltě/, and Kash. *wieldzi* (Slc. *vjělhi*)¹² all point to PSŁ. *velikŲ (def. *velikŲjb > *velikŲj). However, there have been attempts (not quite successful, though) to treat these forms as reflecting PSŁ. *velikŲ (cf. BORYŚ 2008: 693).¹³ An original solution is offered by Olesch (TLDP 1434): he ascribes the lack of *i in the medial syllable of Plb. /viltě/ to *velikŲjb > *velkŲjb, but the age of this development remains uncertain. Nevertheless, this runs counter to the ‘soft’ reflex of *e in Polabian, unless one assumed that the palatalization had been retained by *l (*velkŲjb), which is far from compelling. Either way, Olesch’s explanation is quite *ad hoc*.

Both *velikŲ¹⁴ and *velkŲ are reconstructed by Derksen (2008: 515), who has a point claiming that (in addition to Pl. *wielki*) Cz. *velký* and Slk. *velký* must continue the latter variant. Still, he does not associate Plb. /viltě/ with them.

¹⁰ Skok assumes that Lith. *velika* (sic) ‘Ostern’ derives from the same source as PSŁ. *velikŲ (ERHSJ III: 573). This does not hold true, as Lith. *velýka* ‘Ostern’ was borrowed from Russian (FRAENKEL II: 1219).

¹¹ Cf. the Kashubian place names *V’elgi Kack* ‘Wielki Kack [...]’ and *V’elgâ V’es* ‘Wielka Wies [...]’ (SGK VI: 132); also Slc. *vjêlgosc* ‘die Grösse’ (SW 1289).

¹² The only exception being the irregular stem-final *g.

¹³ Machek (1968: 682) likewise believes that Cz. *velký* has arisen from *veliký* by vowel reduction.

¹⁴ On the basis of e.g. Rus. *velikij*, f. *velikaja*, Derksen (2008: 515) reconstructs the medial acute (*velikŲ). Nřtok. *vělik* (def. *vělikŲ*) deviates from the reconstructed accent.

The vacillation between **i* and **b* found in **velik-* vs. **velbk-* is strongly reminiscent of the alternation characteristic of the Slavic pronouns (and adverbs) denoting quantity, cf. **tolik-* ‘that big’ (Nštok. *tòlik*) vs. **tolbk-* (Slk. *tol’ky*). The simple adjective **velb* (reflected in e.g. OCz. *velí*; DERKSEN 2008: 515) might have been enlarged with **-ik/*-bk*, extracted from such pronouns as **tolikb/*tolbkb*, as a distinctive marker with quantitative meaning (**velb* > **velikb* after **tolikb*, and **velbk* after **tolbk*). The striking resemblance between OCS *velikb* and *tolikb* (and likewise Pl. *wielki* and *telki*) has already been noticed by Vaillant (1958: 487), as an anonymous reviewer kindly informs me.

2.3. An apparent Lekhitic innovation, the *g* of Pl. dial. *wielgi*, Kash. *dž* in *wieldži* and Slc. *h* in *vjělhi* (the latter two originating from this **g*), are still a major problem in Slavic historical linguistics. As they cannot be elucidated through known Common Slavic or Lekhitic sound laws and I just fail to see any reasonable motivation for any kind of analogical extension of this **g*, I shall refrain from discussing the matter on this occasion.

2.4. Not recognized as a problem and thus thoroughly neglected, the root-vocalism of Kash. *wialdži*, *wiöldži* is conspicuously secondary, since *a/ô* can by no means reflect the **e* of the supposed etymon **velbk*. Yet, where it has been adopted from need not be difficult to grasp, bearing in mind that the antonym **malb* ‘small’ is reflected as both *malí* and *môli* (i.e. *malí* and *mâli* in SGK III: 42). I would venture to propose that Kash. *wialdži* and *wiöldži* have taken their root-vocalism from *malí* and *môli*, respectively.

It would not be odd for antonyms to exert influence on each other, as they are frequently collocated. These collocations could have been reshaped as follows: *malí i wieldži* to *malí i wialdži*, and *môli i wieldži* to *môli i wiöldži*. Essentially the same occurrence can be identified in the Kosovo-Resava dialect of Serbian (*kosovsko-resavski*), where the adjective *děsni* ‘right’ (Vučitrn, ELEZOVIĆ 1932: 132; North Metohija, BUKUMIRIĆ 2012: 126) has taken over its present-day accent from *lěvi* ‘left’ (BUKUMIRIĆ 2012: 299).¹⁵ Standard Nštok. *děsnī* and Čak. *desnī* (JURIŠIĆ 1973: 43) bear the historically expected accent.¹⁶

2.5. To conclude, OPl. *wieliki* continues PSl. **velikb*, while OPl./Pl. *wielki* and Plb. */viltě/* are the regular outcomes of PSl. **velbk*. The original Proto-Slavic adjective **velb* has supposedly been remodelled on quantitative pronouns (cf. already VAILLANT 1958: 487), such as **tolikb/*tolbk*, **kolikb/*kolbk* ‘how big’, **jelikb/*jelbk* (a relative pronoun), **selikb/*selbk* ‘this big’ etc. The unexpected **g* of OPl./Pl. dial. *wielgi*, Kash. *wieldži* (*wialdži*, *wiöldži*) and Slc. *vjělhi* is a remaining issue. Lastly, the aberrant root-vocalism of Kash. *wialdži* and *wiöldži* has been imported from the antonym *malí/môli*.

3. OVERALL CONCLUSION. Plb. */stepǎ/*, Kash. *szczepiac*, *szczépiô*, Slc. *-ščěpjāc*, *-ščěpjōš*, Pl. *(roz)szczepiać*, *(roz)szczepia* are transposed to PSl. dial. **ščěpjāti*, **ščěpjašb* (contrary to TLDP 1087; SEJDP 759; PED 137). The only Lekhitic reflex

¹⁵ I have also recorded the adverb *děsno* ‘right, rightwards’ (after *lěvo* ‘left, leftwards’) in Maskare (Central Serbia, the same dialect), unlike standard Nštok. *děsno*.

¹⁶ Derksen (2008: 100f.), following Zaliznjak (1985: 138), reconstructs AP [c] for this adjective.

of PSl. **velikъ* is OPl. *wieliki*. All other Lekhitic forms – irrespective of whether they impose further difficulties or not – trace back to PSl. **velьkъ*. Kash. *wialdźi* and *wiôldzi*, have taken the root-vowel of *mali* and *môli*.

The Polabian inherited lexical stock still imposes challenges to etymologists. The conviction that there is not much to contribute to the etymology of this scarcely recorded language – it has nonetheless already got three comprehensive dictionaries, all of which provide the etymologies of their entries – might be called into question. A substantial progress in the field of Slavic etymology could be accomplished by embracing recent results of (Balto-)Slavic accentology, though this area is not devoid of controversy.

ABBREVIATIONS

1, 2, 3	tres verbi personae	Kash.	Kashubian
AP	accent paradigm	Lith.	Lithuanian
def	definite	Nštok.	Neoštokavian
f	feminine	OCS	Old Church Slavonic
impf	imperfective	OCz.	Old Czech
inf	infinitive	OPl.	Old Polish
m	masculine	Pl.	Polish
nom	nominative	Plb.	Polabian
n	neuter	Rus.	Russian
pf	perfective	Slc.	Slovincian
pl	plural	PIE	Proto-Indo-European
prs	present	PSl.	Proto-Slavic
ppp	past passive participle	Ukr.	Ukrainian
sg	singular	*x	unattested x
Cz.	Czech	$x > y$	x regularly yields y
Čak.	Čakavian	$x < y$	y regularly descended from x

REFERENCES

- BORYŚ, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008².
 BRÜCKNER, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985².
 BUKUMIRIĆ, Mileta. *Rečnik govora severne Metohije*. Beograd: Institut za srpski jezik, 2012.
 DERKSEN, Rick. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden – Boston: Brill, 2008.
 ELEZOVIĆ, Gligorije. Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta, I. *Srpski dijalektološki zbornik* IV (1932): 1–477.
 ERHSJ: SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
 FRAENKEL, Ernst. *Litauisches Etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg – Göttingen: Carl Winter Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
 JASANOFF, Jay H. *The Prehistory of the Balto-Slavic Accent*. Leiden – Boston: Brill, 2017.
 JURIŠIĆ, Blaž. *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima. II dio: Rječnik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
 KALSBECK, Janneke. The Čakavian Dialect of Orbanici near Zminj in Istria. *Studies in Slavic and General Linguistics* 25. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, 1998.
 KAPOVIĆ, Mate. *Razvoj hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.

- KORTLANDT, Frederik H. H. Der Polabische Wortakzent. *Zeitschrift für slavische Philologie* 49/1 (1989): 163–170.
- KORTLANDT, Frederik H. H. *Selected Writings on Slavic and General Linguistics*. Amsterdam – New York: Rodopi, 2011.
- LEHR-SPLAWIŃSKI, Tadeusz. *Gramatyka połabska*. Lwów: K. S. Jakubowski, 1929.
- LORENTZ, Friedrich. Das gegenseitige Verhältniss der sogenannten lechischen Sprachen. *Archiv für slavische Philologie* 24 (1902): 1–73.
- LORENTZ, Friedrich. *Slovinzische Grammatik*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1903.
- MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968².
- PED: Kazimierz Polański, James Allen Sehnert. *Polabian-English Dictionary*. The Hague: Mouton, 1967.
- POLAŃSKI, Kazimierz. *Gramatyka języka połabskiego*. Katowice: Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego, 2010. <<https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/18899?id=18899>> 30.12.2018.
- PRONK, Tijmen. Proto-Indo-European Long Vowels and Balto-Slavic Accentuation. *Baltistica* XLVII/2 (2012): 205–247.
- RAMULT, Stefan. *Słownik języka pomorskiego, czyli kaszubskiego*. W Krakowie: Nakładem Akademii Umiejętności, 1893.
- REW: VASMER, Max. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953–1958.
- SCHLEICHER, August. *Laut- und Formenlehre der Polabischen Sprache*. St.-Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1871.
- SEJDP: Tadeusz Lehr-Splawiński, Kazimierz Polański. *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, I–VI. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1994.
- SEK: Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska. *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I–VI. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1994–2006.
- SGK: Bernard Sychta. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, I–VII. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967–1976.
- SP: Franciszek Sławski (red.). *Słownik prasłowiański*, I–. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974–.
- STANG, Christian. *Slavonic Accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget, 1957.
- SUPRUN, Adam E. *Połabskij jazyk*. Minsk: Izdatel'stvo universitetskoe, 1987.
- SW: Friedrich Lorentz. *Slovintisches Wörterbuch*, I–II. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1908–1912.
- TLPD: Reinhold Olesch. *Thesaurus linguae Dravaenopolabicae*, I–IV. Köln – Wien: Böhlau Verlag, 1983–1987.
- VAILLANT, André. *Gramaire comparée des langues slaves. Tome II, Morphologie*. Lyon: IAC, 1958.
- VILLANUEVA SVENSSON, Miguel. Indo-European Long Vowels in Balto-Slavic. *Baltistica* XLVII/2 (2011): 5–38.
- ZALIZNJAK, Andrej A. *Ot praslavjanskoj akcentuacii k russkoj*. Moskva: Nauka, 1985.

Аљоша Миленковић

ДВА ЕТИМОЛОШКА ПРЕИСПИТИВАЊА (*šćępjati и *velikъ/*velьkъ у лехитским језицима)

Резиме

Полапско /stepǎ/ ‘цепати (дрва)’, заједно са кашупским *szczepiac* (3. л. јд. през. *szczępiō*), словињским *-ščępjās* (1. л. јд. през. *-ščępjā*, 2. л. јд. *-ščępjōš*) и пољским (roz)*szczepiać* (3. л. јд. през. (roz)*szczepia*), обично се изводи из псл. *šćępjati (2. л. јд. през. *šćępjaješъ). Међутим, ова реконструкција не одговара вокализму корена у полапском: *šćępjaje(ть) (> *šćępja) даје по-

лапско */stipǎ/, а не пружа ни објашњење за дужину на коју упућује коренски вокал у кашупским презентским облицима. Решење које превазилази ова два недостатка јесте извођење датих форми из итеративног глагола *ščępjǎti, 2. л. јд. през. *ščępjǎšъ. Коренски неоакут у презенту објашњава вокалску редукцију у финалном слогу у полапском и дужину на коју кашупско *é* и словињско *ě* упућују, док **ě* уместо **e* објашњава полапско /*e/* у /*stępǎ/*.

За разлику од старопољског *wieliki*, пољско *wielki* и полапско /*vilič/* не могу регуларно одражавати прасловенско **velikъ*. Зато се напоредо реконструишу прасловенске основе **velik-* и **velbk-*, иако је било покушаја етимолога да се две варијанте сведу на облик **velikъ*. Алтернатија **i* : **ь* подсећа на заменице и прилоге са значењем количине (**tolik-* у новоштокавском *толик* : **tolbk-* у словачком *tolky*), те делује да је изворни придев **velъ* проширен овим наставком, који потиче из заменичког система. Интригантно *g* у старопољском и пољском дијалекатском *wielgi*, на које се свде и *dź* у кашупском *wieldzi* и *h* у словињском *vjělhi* тешко се може објаснити познатим лехитским гласовним законима. За неочекивани вокализам корена кашупског *wialdži/wiôldži* предлаже се да је преузет од антонимног придева *malī/môli*.

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима
(студент основних студија)
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
aljosa97milenkovic@gmail.com

(Примљено: 1. априла 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Наташа Драгин

НОМИНАЦИЈЕ ЛИЦА У ЈУСТИНИЈАНОВОМ ЗАКОНУ ПРЕМА РУКОПИСУ БОРЂОШКИХ ИЗ XVIII ВЕКА*

У раду се на тексту Јустинијановог закона према рукопису Борђошких из XVIII века анализирају различита језичка средства у служби номинације лица: именице, придеви и партиципи у супстантивној употреби, описна именовања. Праћењем њихове дистрибуције унутар различитих семантичких класа, као и утврђивањем творбених карактеристика, контекстуалних значења и синонимијских веза које успостављају међусобно, али и са другим јединицама у систему српскословенског језика, предочавају се стилске одлике овог правног списка, с посебним освртом на сличности и разлике које испољава у односу на књижевноуметнички и разговорни језички израз.

Кључне речи: Јустинијанов закон, рукопис Борђошких, номинације лица, српскословенски језик, стил.

This paper analyzes various linguistic means for person nomination in the text of Justinian's Code in the Bordoški manuscript from the eighteenth century: nouns, adjectives, substantivized participles, and descriptive naming. By analyzing their distribution within various semantic classes, word formation characteristics, contextual meanings, and synonymic relations, as well as their synonymic relations with other elements of Serbian Church Slavonic, the author presents the stylistic features of this legal document, emphasizing the similarities and differences between these texts, on one hand, and the literary-artistic and the spoken style on the other.

Key words: Justinian's Code, Bordoški manuscript, person nomination, Serbian Church Slavonic, style.

ВСН ЛЮДНЕ НѢСѢ ЈЕДНАЦН
КЕСѢ ВЛАСТЕЛЕ Н КЕСѢ КМЕТНКИ
КАКО ТО Х СРЪБЛЕ/Х/ Н ПО ВСЕ/Ц/ СЕБѢТЪ**

1. Увод. У односу на остале писане форме, позиција правних списка у хијерархијски устројеном систему жанрова старе српске књижевности (Толстой 1988: 168) у великој мери је специфична, будући да су ова дела заступљена како у групи текстова изразито црквеног, конфесионалног карактера тако и у оној која се одликује неконфесионалном, дакле, световном тематиком и наменом. Сам садржај појединих правних споменика, осим тога, није могуће у потпуности раздвојити по критеријуму *сакрално/профано*, будући да се унутар једног дела срећу различите тематске целине. Тако, на пример, Душанов законик, који се обично наводи као типичан представник световноправне групе докумената (Богдановић 1981: 50; Толстой 1988: 169; Грковић-Мелџор 2007: 447–448), у првих 38 чланова дефинише положај хришћанства

* Овај рад настао је у оквиру пројекта *Историја српског језика* (бр. 178001), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

** Писмо Дубровчана калуђерици господарици госпођи Јевгенији и кнезу Стефану, 7. децембар 1395. године (препис Руска Христифоровића, ред 11–13).

и црквених лица унутар царства (ДЗ: 57–62). Стремећи византијском идеалу симфоније, дакле, сагласја али и садејства државе и Цркве (ТАРАНОВСКИ 1996: 303–315), сам законик успостављен је, како стоји у његовом заглављу, „од православнога сабора нашега, с преосвећеним патријархом, господином Јанићијем, и свима архијерејима и клирицима, малима и великима” (ДЗ: 57). Када се има на уму да је и цар законодавац свој пуни владарски легитимитет стекао управо црквеним обредом крунисања (МАРКОВИЋ 1986: 25; уп. ТАРАНОВСКИ 1996: 309–310), јасно је да се законска решења и у домену световно-правне проблематике не могу сагледавати ни тумачити одвојено од духовне климе и тежњи тога времена (ТАРАНОВСКИ 1996: 425–431). На другој страни, као комплементаран пример у групи црквеноправне литературе намеће се Законоправило Светога Саве, као најобимнији и најзначајнији споменик пре свега црквених правила (канона) с тумачењима, који осим тога обухвата и „читав Прохирон и део Јустинијанових новела, оно што се називало „градски закон”” (МАРКОВИЋ 1986: 17). Најзад, из вида се никако не сме изгубити и само правно дејство, тј. спровођење различитих правних аката у стварности, које је немогуће ограничити само на једну сферу друштвеног живота, пошто су се правни утицаји неминовно, на посредан или напосредан начин, додиривали и тако удружени обликовали односе у заједници, како између појединаца тако и друштвених група (в. Гуревич 1994: 215–229). Средњовековно право у Срба, дакле, како је то једном приликом истакао Д. Богдановић (1981: 50), мора се посматрати као јединствена целина, тим пре што поједине области попут брачног, наследног и кривичног права залазе у домен и црквене и грађанске правне регулативе (уп. МАРКОВИЋ 1986: 37–43). Ово важно теоријско становиште потребно је постављати у темеље различитих истраживања средњовековних правних извора, укључујући свакако и филолошка, унутар којих – из управо наведеног разлога – није могуће правити оштра разграничења између дела писаних српскословенским и оних на народном језику.

1.1. Способност права да се протеже кроз време обједињујући различите нараштаје једне епохе и генерације различитих епоха чини правне споменике посебно занимљивим за историјска лексиколошка проучавања, из угла како семантичких универзалија, тако и хронологије успостављања различитих лексичко-семантичких слојева. Том приликом, међутим, потребно је задржати и знатну дозу опреза, на који с разлогом позива А. Воше (2007: 327) када историчарима у задатак ставља „демаскирање лажних континуитета које језик посредно заступа када истим речима означава стварности различите у зависности од епохе”, чиме нас доводи „у опасност да не осетимо смисао промене” (уп. ШАРКИЋ 2000: 199). Поменутом маскирању значења, када је у питању овај тип литературе (историчарима свакако од примарног значаја), доприноси у извесној мери и природа самог правног дискурса, који као посебан вид јавне комуникације обједињује у себи писани и говорни облик саопштавања, док га на плану језичког израза одликује висок степен формализације (ŠKILJAN 1998: 89–90). Када се томе дода чињеница да су ови текстови у прошлости, за разлику од савремених правних аката, били обележени и „типичном средњовековном литерарношћу” (Богдановић 1986: 53), која им је обезбедила одређено место и у историји књижевности (в. KOSTIĆ

1983; Богдановић 1997: 67–69), позиција истраживача додатно се усложњава. На крају, с обзиром на наведено стање, намеће се питање да ли српски средњовековни законски споменици (в. Буџало 2004: 477) као најобимнији правни документи, независно од тога да ли су писани српскословенским или народним језиком, испољавају неке општије и универзалније карактеристике, које би се могле подвести под посебан стил (тзв. административни), односно подстил (законодавно-правни), какав данас познајемо у савременом српском језику (Тошовић 2002: 355–379), и какви би у том случају били отклони, а какве сличности с другим стилловима, пре свега књижевнореторичким и разговорним (Тошовић 2002: 169–298; 381–405).

1.2. Са намером да пружи део одговора на наведена питања овај рад у центар пажње поставља номинације лица, једну од најбројнијих и најзначајнијих лексичких група у структури језика, која је до данас у више наврата привлачила интересовање истраживача старословенског канона и редакцијских писмености у духовном и културном ареалу *Slavia orthodoxa* (Цейтлин 1986: 139–176; Вендина 2002: 22–93; Ефимова 2011; Макаријоска – Павлеска-Георгиевска 2013). Значај ове групе је велик и то не само за тумачење и разумевање правних текстова, него и за сагледавање ширих прилика у средњовековном друштву, где је људе карактерисао пре свега њихов правни статус, који је био неодвојив од лица (Гуревич 1994: 200). Како истиче истакнути медијевиста Гуревич (1994: 201), и све „социјалне категорије биле су такође и пре свега – правне категорије. Средњовековље не признаје фактичко стање индивидуе или групе људи који нису „формирани” правно”. Имајући ово у виду, јасно је да свака номинација лица у једном законском тексту неминовно носи правну тежину, независно од тога да ли се налази у исказу дескриптивног или прескриптивног карактера (Visković 1989: 41–42). Иако се само право не може свести на језик (Visković 1989: 44), нормативни говор законодавца представља, између осталог, и посебан вид језичке делатности (в. Дракић 2012), па се поставља питање у коликој мери и на који начин је правни дискурс у писаним актима утицао на одабир потенцијалних језичких средстава за номинације лица.

Анализа је у овом раду ограничена искључиво на лексичка средства номинације човека, међу којима, на једној страни, разликујемо (а) именице и (б) придеве и партиципе у супстантивној употреби¹. На другој страни, поред наведених начина, у истраживање се укључује и описно именовање, које се остварује комбиновањем различитих категорија речи (уп. Ефимова 2011: 12–13).² Крећући се од именовања општег типа (члвѣкъ) ка специфико-

¹ Таква употреба придева и партиципа у тексту била је, наравно, условљена специфичним синтаксичко-семантичким и прагматичким околностима реализације и могла се одликовати различитим степеном постојаности, односно оцазионалности унутар језичке норме. Како је у границама једног мртвог језика какав је српскословенски тешко судити о степену супстантивације великог броја форми, делимично и због његових граматичких особености (уп. Ефимова 2011: 41–43), овом приликом говорићемо о супстантивној употреби придева и партиципа, а не о супстантиваном придеву, односно партиципу.

² Носиоци описног именовања могли су бити како именице тако и супстантивно употребљени придеви и партиципи, који су праћени различитим одредбама (атрибути, предлошко-падежне конструкције, објекатске допуне и ретко релативне реченице). Статус посебне

ваним видовима номинације, раздвојеним на основу више параметара (уп. Вендина 2002: 22–93; Ефимова 2011: 127–192; Макаријоска – Павлеска-Георгиевска 2013: 29–170)³, овај прилог треба да покаже каква је била фреквенција и степен конкурентности поменутих средстава унутар сваке семантичке класе, односно колика је њихова општа заступљеност у следећим лексичким слојевима, који у зависности од правне области али и епохе, тј. историјског типа права у мањем или већем обиму обликују језик правних споменика (Visković 1989: 26–31): 1) неизмењени елементи општег језика; 2) за потребе правног садржаја значењски измењени елементи општег језика; 3) чисто стручни правни изрази; 4) термини из других области, које правни систем прихвата.

1.3. За предмет анализе одабран је Јустинијанов закон, византијско-српска правна компилација, која као саставни део законодавства цара Душана (Соловјев 1928: 88–91; Богдановић 1994: 557–565) у сачуваним зборницима прати преписе Душановог законика, како старије тако и млађе редакције (Бубало 2013: 727, 734; Благољевић 2015: 73–74), најпре у оквиру трипартитне, а потом и бипартитне текстолошке и кодиколошке организације законодавног корпуса (в. Марковић 2005: 68; Ћирковић 2005: 92–95). Међутим, за разлику од Синтагме Матије Властара, коју одликује „црквени, интелектуализован” језик с доста књишке лексике (Ивић 1994: 632; Суботин-Голубовић 2009: 12–20), с једне стране, и Душановог законика, пониклог у домаћој средини на народном језику, с друге стране, овај спис, намењен пре свега регулисању аграрних, али и других практичних питања из човекове свакидашњице (Марковић 2007: 40–41), карактерише српскословенски језик нижег стила, обележен великим бројем црта из народног говора, које сведоче о својеврсној симбиози и преплитању ова два идиома у појединим сегментима језичког система (Драгин 2010: 63–75). Испитивање се овом приликом заснива на рукопису Борђошких с почетка XVIII века (Васиљев 2015: 195–196),⁴ који се

номинације у овом испитивању, дакле, добили су сви наведени спојеви, будући да смо желели да испитамо у коликој мери је описно именовање било подстакнуто непостојањем одговарајуће лексичке јединице у систему (в. Симић 2004: 23–24), а колико мотивисано стилским разлозима. Субјекатске реченице типа *кто/нже* + *лични глаголски облик*, међутим, из поменутог разлога нису узимане у обзир, будући да би се њиховим разматрањем у великој мери проширило поље истраживања и одступило од првобитних циљева рада (уп. Луковић 1994: 89).

³ Делимично се руководећи постојећом литературом, а пре свега настојањем да истакнемо специфичности прикупљеног корпуса, у овом раду определили смо се за увођење следећих семантичких критеријума у дефинисању лица: 1) просторно одређење; 2) физичке карактеристике; 3) духовно-моралне карактеристике; 4) сродство; 5) привремене друштвено-правне релације и својства; 6) друштвени статус. Могућност укрштања различитих параметара, која се у случају појединих номинација природно намеће, даје наведеној подели у одређеној мери услован карактер. Код таквих примера, приликом класификације, руководили смо се пре свега тематиком члана, односно контекстом.

⁴ Овом приликом коришћене су фотографије рукописа, објављене у књизи Марковић 2007 (205–243), која доноси и приређени текст овог преписа (73–109), као и превод на савремени српски језик (113–134). У самом раду иначе примери из текста биће документовани према броју члана, а не према странама рукописа, осим у ретким случајевима када се различита значења једне речи реализују унутар истог члана. Тада се, поред броја члана, у загради наводи и страна преписа (према наведеном издању), као и ред у којем се дата реч налази. Како је прва страна преписа Борђошких доста оштећена те стога реконструисана на основу

данас чува у збирци Библиотеке Матице српске (сигнатура РР III 2), а име носи према породици из Сомбора, у чијем власништву се налазио преко 150 година (Бубало 2015: 7–13). У питању је представник друге млађе редакције Душановог законодавства, чији протограф се у поређењу с протографом прве млађе редакције одликује знатнијим одступањима у односу на одредбе старије редакције (Благојевић 2015: 126). Иако „не могу послужити као поуздан ослонац за реконструкцију друштвених односа у XVII и XVIII веку” (Благојевић 2015: 127), осетним проширивањем појединих чланова, као и заменом средњовековних термина познатијим изразима ради осавремењавања текста, рукописи млађе редакције пружају у извесном степену сведочанство о отворености и пријемчивости тадашње српске заједнице за културне и политичке промене (Марковић 2007: 40)⁵. Управо зато они су занимљиви и с филолошког становишта, јер поред тога што омогућују поређење лексичких средстава у ширем хронолошком опсегу, олакшавају праћење и семантичких измена у лексикону редакцијског језика, који се током вишевековног трајања неминовно мењао, богатио и усложњавао.⁶

2. СЕМАНТИЧКЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ ЛЕКСЕМА ЧЛОВЕКЪ. Међу номинацијама лица највећу фреквенцију у тексту добила је лексема *чловѣкъ*, што је донекле очекивано с обзиром на општост значења којом се одликује (уп. Лексикон: 818–819 (*Б. Бубало*)). Њена честа појава, међутим, у извесној мери одражава и природу тадашњег права, које се није доживљавало као апстрактна категорија, издвојена од људи, будући да су, како констатује Гуревич (1994: 215), друштвене везе у средњем веку биле пре свега – међуљудске. У прилог томе говори и чињеница да се чланови у законикима не групишу доследно према правним гранама (нпр. брачно, кривично, наследно право итд.) него се међусобно

других преписа (Марковић 2007: 73), примере из наслова списа условно укључујемо у разматрање и тада уз њих стоји ознака *и* (= наслов).

⁵ Нарочито је илустративан у том погледу члан о школству (в. Марковић 2011: 51–58), који у духу просветитељских идеја указује на потребу развоја просветног система унутар српске заједнице. Аутор овог члана није познат, а не знају се ни околности под којима је унесен у Јустинијанов закон (Ћирковић 1997: 414–416). Посведочен је иначе у свега осам преписа који су настали у XVIII веку, укључујући и рукопис Борђошких.

⁶ Морамо, међутим, напоменути да смо се рукописима млађе редакције окренули и због потребе обезбеђивања довољно обимног и тематски разноврсног лексичког корпуса, на којем би било могуће укрестити све жељене параметре релевантне за анализу, што рукописи старије редакције нису могли да обезбеде. Како ово истраживање по својој природи, постављеним задацима и циљевима, нема амбиције да дубље залази у домен текстологије споменика, већ остаје искључиво у области историјске лексикологије, сужавање истраживања на један рукопис, на којем ће се осветлити механизми обликовања правног стила, био је природан избор, који је увек у извесној мери и условног карактера. Овом приликом, поред добре опште очуваности и читљивости рукописа Борђошких, био је мотивисан и чињеницом да је реч о представнику северног огранка рукописне традиције, чији споменици једини добијају не само члан о школству (83), него и чланове о одазивању на војни поход према царској наредби и о верности цару (84 и 85) (Марковић 2007: 40). Све то омогућило је праћење средстава номинације не само у довољно великом временском распону, него и у проширеном како лингвистичком, тако и екстралингвистичком контексту. Свакако, није била без значаја ни чињеница да је рукопис Борђошких у литератури добио и приређено издање с освртом на текстолошке паралеле у другим сродним рукописима, које иначе показују да крупнијих разлика међу њима у сфери именовања лица није било.

смењују и преплићу (в. Марковић 1986: 35–52; 2007: 30–31). Није стога необично што се у овом правном споменику лексема *чловѣкъ* јавља као заједнички именитељ тематски разноврсним члановима, а њена семантичка интерпретација варира притом у широком распону значења, у већини случајева на најдиректнији начин условљена контекстом у којем је реч посведочена.⁷

Само по изузетку она се реализује у свом примарном значењу – ‘људско биће’ уопште (уп. Шаркић 2000: 205) и тада је (а) део устаљеног израза или пак (б) стоји у улози неодређеног субјекта семантички безличних реченица, које услед универзалности поруке попримају обележја гномског исказа: а) тако н се *бл҃гоуоу҃го/д/но ѿ҃ѣ/ прѣд бого/м/ н чл҃ко/м/* (83); б) *аще сѣр҃ѣши/т/ ѿ҃ѣ, снѣ да не истез҃зет се: аще ли сѣр҃ѣши/т/ снѣ, ѿ҃ѣ не истез҃зет’ се: ни бра/т/ за б’рата: но всакѣ чл҃къ за своа дела да пострада/д/етѣ н да҃ѣ/тѣ н ѿ҃ѣтѣ* (81), *всакѣ чл҃къ нже не оумѣет чинати с҃таго писанїа по/д/банѣ скотомѣ* (83). У последњем случају издвајање одређене групе из безименог мноштва остварује се описним именовањем у виду релативне реченице, чији објекат нам открива крајњи мотив овог, на неки начин, градуелног спецификаовања жељене особине (*човек* → *човек који не уме да чийа* → *човек који не уме да чийа Свейо йисмо*).

У већини случајева именица *чловѣкъ* реализује се у својим секундарним значењима, која за денотат увек подразумевају одраслу мушку особу (Шта-сни 2013: 14). Значење ‘зreo, одрастао мушкарац’ највише долази до изражаја у следећим члановима: *аще за некою вниа чл҃къ въ ба клѣнет се по/д/бае/т/ вѣроваты вѣлико во ѿ҃ѣ/ вжа҃ѣ/тво* (50), *аще некто посланикѣ цр҃к/кн или с/в/дѣниа прѣиде/т/ на некогѣ чл҃ка* *некогѣ вниа ра/д/ н обрече/тѣ того чл҃ка въ цр҃квы мѣлнѣв творѣща таѣ посланикѣ аще н прѣвѣ ѣсть да не ст҃жн/т/ чл҃къ дождеже скончае/т/ молнѣв* (77). У троструком низању лексеме *чловѣкъ* у оквиру 77. члана последња (необележена) реализација приближава се значењу заменице ‘он’, тј. иступа као празна, како у семантичком тако и у граматичком погледу, приближавајући тако цео исказ разговорном стилу. Метода реченичне трансформације јасно показује да изостанак именице, као и њена замена заменицом ‘он’, уопште не би утицала на смисао реченице, а не би знатније пореметила ни њену структуру.

У корелацијском односу *чловѣкъ*–жена, који је присутан у шестом члану, открива се још једно значење ове лексеме – ‘муж, супруг’: *аще чл҃къ оумрѣтѣ, н остане/т/ жена без’че/д/на нмее четвртѣ чѣстѣ так’мо ѿ҃ дѣла мжжева: ако ли се не оуда.* Ова семантичка реализација, посведочена још у старословенским текстовима (СС: 781), сачувала се како у српским, тако и у дијалектима неких других словенских језика (в. Трубацев 2008: 144).

Корелацијске везе *чловѣкъ*–чедо и *чловѣкъ*–чедо–мати показују да је ова именица могла понети и значење сродничког термина ‘отац’: а) *аще ли бѣдетѣ чл҃къ прѣж/д/е плѣнѣнїа записаль чедомѣ достоанїе его н потомѣ плѣнѣнѣ бѣде/т/ то писанїе разорасѣмѣ н ѿ/т/квнѣмѣ его аще ли вѣсхошѣтѣ то са/м/* (68); б) *аще обѣдовн чл҃къ н остане чедо н за/пн/шѣтѣ мѣн чедѣ прикїю а потомѣ оумрѣтѣ то чедо любо мжжѣ/с/кѣ поль бѣдетѣ любо жен/с/кѣ таж ѿчѣвска вса бѣд/д/тѣ* (67).

⁷ Ван цитата, све номинације у раду доносе се правописно нормализоване, у форми номинатива, с тим што се код придева и партиципа задржава вид посведочен у тексту. У оквиру појединих описних именовања допуне такође преносимо у изворном лику, тј. без уједначавања према морфолошкој норми књижевног језика.

У специфичном контексту ова именица поприма значење ‘земљорадник’: аце ‘ѣкъ оузмѣтъ лѣдннѣ да є направитъ, и направитъ, да є држи три лѣта потома да остави/т/’ (25). Док је у канонским споменицима регистрована само у значењу ‘слуга’ (СС: 782), српски средњовековни извори показују да је у зависности од контекста могла покривати значења и других речи из групе *nomina professionalia* (војници, пчелари, рудари) (Лексикон: 819 (*Б. Бубало*)).

Употребљена у множини (‘људи’) она у потпуности одражава старословенско стање: н пакы чѣке по/д/баѣтъ нзѣнратн дѣкнѣ н кон се боѣ ꙗ ѡ ѡа (33), ѡко не подѡбаѣтъ сѡдѡамъ сѡднтѣ градѣ/кѡнѣмъ мнрѣ/с/кѡнѣмъ чѣкомъ нн єпѣ/кпа нн калоѣра нн попа нн зборннкн (!) сѡдѡ да нмъ не сѡднтѣ (40), тако н сѣ блгоуѡго/д/но ѡѣ/ прѣд бѡго/мъ н чѣко/мъ (83). Поред ње, и форма людн такође задржава изворно значење (а) ‘народ’, које се у контексту религијске тематике спецификује у (б) ‘мирјани’ (уп. СС: 318): а) аще кто враж/д/з заврѣжеть · на саборѣ нли въ градѣ/х/ · н в селѣ/х/ н людн крамоуѣтѣ се · н метѣтѣ се : да платнтѣ рѣ перперѣ; (7); б) ндеже сѣтъ црѣкви н сѣщеннкн н людн тѡло н школа поѣбнѣѣтъ (83).

Због својих идеографских вредности (Штасни 2013: 13–15) лексема *чловѣкъ* не само што лако подлеже контекстуалним семантичким трансформацијама (уп. значења ‘муж’, ‘отац’, ‘земљорадник’), него ступа и у различите синтагматске спојеве, постајући носилац читавог низа описних именовања, успостављених према већини поменутих семантичких параметара, који ће иначе бити предметом посебне анализе у одељцима који следе:

а) просторно одређење лица ('странац'): аще хоцетъ продати оу селѣ ко вѣщѣ недвижимую домъ или башиннѣ да не продаѣтъ/тъ на/а/вороньихъ тѣхъ; но тога села селяниннѣ ... ако не обѣлѣнѣтъ ближнѣимъ прѣвѣе и продаѣтъ/тъ тайно на/а/вороньихъ тѣхъ; достонѣтъ ближнѣимъ и до деѣтъ/таго лѣта протнѣти се (ум. протнѣти се) елис ... ако ли прѣвѣе обѣлѣнѣтъ/ сѣседомъ и ближнѣимъ: а они не въскопѣтъ кѣпнѣти да продаѣтъ/тъ и а/вороньихъ тѣхъ коимъ хоцетъ (15);

б) физичке карактеристике лица ('човек узраста од 25 година' и 'човек млад'): аще бѣдѣть ѿлѧкѹ врѣ^ти тоу^м ѿ лѣтъ и записѣть кою некою вѣщю волюю своєю и потомъ расказѣ се да възвратитъ тан срамотѣ да прїимѣтъ а ѿ того ниша да не имѣтъ но да прѣбываесть ѡ/ко/же ѡ/с/т оуписанно (2); аще тко кспитъ ѿ ѿлака кою вѣщю млада кон естъ по/д/ ѿчномоу вла/с/тію нан по/д/ старейшіимъ и хоцетъ тво възвратиты да възврати/т/ сіа (16);

в) духовно-моралне карактеристике лица ('човек душеван и који се боји Господа Бога', 'мирјани' и 'човек који не уме да чита Свето писмо'): н пакы ѿаке по/д/баєть избрати дшєвнѣ н кон се боє га ба (33), ѿако не подобаєть сѣдѣмь сѣднты градѣ/кѣмь мирѣ/с/кѣмь ѿакомь нн епѣ/кпа нн калоєра нн попа нн зборникн (!) сѣдѣа да нмь не сѣднтъ но сѣднтъ црковнѣ славжителє прѣ/д/ црковнѣмь людѣм (40), всакѣй ѿаке нже не оумєєть читати сѣаго писанѣа по/д/бань скотомь (83);

г) друштвени статус лица ('црквена лица'): јакo не подoбаєт свѣдѣмь сѣднты градѣ/кѣнмь мнрь/с/кѣнмь члкомь нн епѣ/кпа нн калоєра нн попа нн зборникн (!) сѣдѣ да ндѣ не сѣднтъ но сѣднтъ црковнѣ сѣзжителє прѣ/д/ црковнѣннмь людѣмь (40).

На један или други начин, дакле, она бива заступљена у скоро свим наведеним семантичким класама, с изузетком групе номинација које одражавају привремене друштвено-правне релације и својства лица. На крају, значајно је истаћи да се остале могућности за исказивање појма 'човек', потврђене

иначе у канонским списима (Вендина 2002: 23), у овом тексту не јављају. И док се потпуни изостанак придева плътнын у својству именице ‘човек’ може тумачити његовом стилском обојеношћу и везаношћу пре свега за религијски дискурс, именица *моужь*, на другој страни, честа је у тексту и као наслеђе из прасловенског (Петлева 1973: 47), са стабилном позицијом у систему сродничких термина (Трубачев 2008: 132–144), јавља се искључиво у значењу ‘муж, супруг’.

3. ИМЕНОВАЊА ЗАСНОВАНА НА ПРОСТОРНИМ ПАРАМЕТРИМА. Поред места живљења, номинацијама овог типа изражава се степен и врста припадности одређеној заједници. За издвајање ове групе примера одлучили смо се из два разлога: 1) већина лексема реализује се у оквиру истог члана, тј. повезана је јединственим правним оквиром; 2) значење појединих речи директно је засновано на принципу просторне метафоре, што нарочито долази до изражаја у посведоченим контекстима.

Од девет забележених речи чак седам јавља се у 15. члану, који регулише право прече куповине, чије присуство у Душановом законодавству иначе није до краја разјашњено. Док једна група истраживача заступа тезу о византијском пореклу ових норми, присутних иначе и у старијим рукописима Јустинијановог закона, други у њима виде обележје српског обичајног права, одакле улазе и у писане документе (уп. Тарановски 1996: 653–656; Марковић 2009: 69–76). Текст ове релативно кратке одредбе занимљив је и с лексиколошког становишта, будући да у њему наилазимо на две групе синонимичних форми, које постављене једна наспрам друге у датом контексту успостављају антонимијски однос, изражавајући најпожељнију и најмање пожељну могућност у оквиру овог правног института: а) *ближньи/ближньикъ* ‘ближњи, сродник’ – б) *надворьни / надворьни чловѣкъ, дворьни чловѣкъ* ‘странац’. На скали степена првенства међу потенцијалним купцима градуелни однос по критеријуму просторне блискости употпуњују још *сосѣдъ* ‘сусед’ (забележен и у чл. 53, 54) и *селаньнъ* (тога села) ‘сељанин (тога села)’. Опозиција *својѣа – ѡуђин* одражава и овом приликом колективно оријентисану културу (уп. Вендина 2002: 38, 316), у којој право прече куповине добија посебан значај, будући да обезбеђује очување колективне имовине како породице, тако и шире социјалне заједнице. Одабир наведених лексема у оквиру 15. члана, по свему судећи, није био случајан и сведочи о живом осећању за њихову етимологију, поготово у случајевима где би се могла реализовати и конкурентна средства: *ближньи/ближньикъ* < *близъ*⁸ (уп. *сродьниъ* 43, 61, 62, 83), *дворьни/надворьни* < *дворъ*⁹ (уп. *тоуждъ* ‘странац’ 68). Прасловенско порекло ових номинација (Скок I: 173, 465–467), без знакова књишке стилизације,

⁸ В. RIAZU I: 447–448, који значења лексеме *ближньи* степенује на следећи начин: 1. близу местом, у правом или пренесеном смислу; 2. близу временом; 3. близу у роду, сродством; 4. близу по пријатељству, дружби; 5. човечанством. Лексема *ближник*, међутим, има само два значења: 1. сродник, ближика; 2. сусед (RIAZU I: 447).

⁹ В. RIAZU II: 948: *dvorŋi* ‘spoljašni, izvani’; RIAZU dio 7 (svezak 30): 315, 316: *nadvorŋi* ‘izvani, spoljašni, koji je na dvoru, t. j. vani’’. Дакле, овим именовањем обележава се свако лице изван реалног или имагинарног простора, односно заједнице одређене тим простором (уп. у Душановом законик у *извъниъ* ‘странац, туђинац’ (Савић – Бубало 2015: 615)).

говори у прилог могућности да су њима и у писаној варијанти заправо само вербализоване постојеће норме српског обичајног права, независно од степена и врсте евентуалног византијског утицаја на формулисање ових одредби (уп. Марковић 2009: 76).¹⁰

Ван поменутог члана регистровани смо још два супстантивно употребљена придева који употпуњују наведене тематске скупине: *домашни* (86) ‘укућани, домаћи’ и *тождь* (68) ‘странац’. Супротстављена значења ових речи, наслеђених такође из словенске старине (в. Бенвенист 2002: 198–200, 240), још једном указују на значај опозиције „изнутра–споља” (Бенвенист 2002: 196) за разумевање друштвене припадности човека. Древност номинација забележених у овом споменику сведочи тако о постојаности поменуте опозиције, показујући уједно да је и средњовековно поимање друштвених релација имало знатно дубље, индоевропске корене.

4. ИМЕНОВАЊА КОЈА ОДРАЖАВАЈУ ФИЗИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛИЦА. Као телесно биће човек се у тексту одређује најчешће у односу на неку врсту физичког недостатка или узраст. Када је реч о првој групи номинација, могуће је правити разлику између потпуног одсуства неког физичког својства (*нѣмь* ‘нем човек’ 78, *слѣпъ* ‘слеп човек’ 78) и обележености према физичком деформитету (*касноуѣть* *ногамъ* *или* *рукамаъ* 78 ‘човек кљаст у ноге или руке’) (уп. Драгићевић 2001: 170). Занимљиво је да се у сва три случаја супстантивно употребљени придеви јављају у неодређеном виду, док конкурентна средства из групе *nomina attributiva*, *нѣмьць* (RJAZU VIII: 173) и *слѣпць* (CC: 616), изостају. Овакво стање унутар наведеног члана одражава дубоку словенску старину, а у складу је с приликама у старословенским канонским текстовима, где се (једини посведочени) придев *слѣпъ* у својству именовања лица среће знатно чешће од именице, како у јеванђељском тексту тако и ван њега (Ефимова 2011: 89). За форму *касноуѣть* ‘кљаст’ потврду у постојећим лексикографским изворима нисмо нашли,¹¹ док се међу сачуваним преписима Јустинијановог закона у једном рукопису (в. Марковић 2007: 102) среће текстолошка варијанта у виду 3. л. јд. презента *каснаѣтъ*.

У оквиру друге поменуте групе присутна је далеко већа семантичка дисперзија, будући да смештање човека на хронолошкој оси од рођења до смрти отвара широке могућности временског скалирања и градирања.¹² То лепо илуструју потврде из текста, где се номиновање углавном остварује на описан начин, комбиновањем свих за ову анализу релевантних језичких средстава. Као крајњи антиподи стоје, с једне стране, *дѣте* ‘дете’ 83 (стр. 34/6) / *дѣца* ‘деца’ 83 (стр. 32/15–16, 34/9), *дѣти* ‘деца’ 83 (стр. 33/12, 21; стр. 34/5), односно *млоуѣкъ* *младъ* ‘човек млад’ (16) и, с друге, *старѣць* *многолѣтънь* ‘старац многолетан’ (22), док се између налази читав низ посредних именовања према другом субјекту или одређеној временској тачки који из угла правне

¹⁰ В. резултате Богишићеве анкете (1874: 464–465), која показује да је у XIX веку овај обичај на јужнословенском терену у многим крајевима још увек на снази.

¹¹ В. списак литературе на крају рада.

¹² Како констатује Р. Драгићевић (2007: 292) за ову семантичку категорију, „посебно је занимљиво то што хиперонимски или хипонимски појмови постоје, али за њих нема ознака у виду лексема”.

одредбе добијају посебан значај (уп. ШАРКИЋ 2006: 73–76; ŠARKIĆ 2008: 224): *мѣнни отъ бѣ лѣтъ ‘онај који је млађи од 12 година’ (38) – не имѣшъ кѣ лѣтъ ‘онај који нема 25 година’ (44) – чловѣкъ вѣрстоу кѣ лѣтъ ‘човек узраста од 25 година’ (2) – старѣи ‘онај који је старији’ (16)*¹³. Већина наведених израза својим значењем остаје у оквиру општег лексичког фонда. Једини изузетак у том погледу представља синтагма *старѣицъ многолѣтънъ*, која у датом контексту поприма термилошко својства. Наиме, у споју с именицом *судија* она развија значење лица којем се поверава улога поротника и сведока у спору око разграничења међа: *аще два села, нидеють прѣх ѿ прѣдеан нан ѿ нива/х/ да смотрѣтъ сѣдѣа н старѣицъ многолѣтънъ ѿ томъ*¹⁴. Међутим, за разлику од правих термина, где се лексичка форма везује директно за појам (ГОРТАН-ПРЕМК 2004: 118), овде примарно лексичко значење основног средства номинације појачано детерминатором посредује у остваривању термилошког значења и бива у њега укључено.¹⁵

Најзад, смрт као физичко стање човека изражава се такође супстантивно употребљеним формама *оумѣрын* (58, 66, 68, 76) / *оумираен* (63) ‘умрли/умирући човек’ и *мѣтъын* ‘мртавац’ (76), док атрибутивна именица (*мѣтъвѣць*) и у овом случају изостаје. Већ старословенски рукописи иначе бележе све три лексеме, међу којима је конкурентност посведочена само у случају придева и именице (СС: 334). Примери из текста су на трагу оваквог стања, будући да активни партиципи у исказе уносе и додатну семантичку нијансу. Наиме, док се придевом у значењу именице акценат ставља на егзистенцијално стање човека, партиципима се преноси информација о том стању, али и додатно актуелизује присуство покојника у садашњости. Лексичка и граматичка средства актуелизације добијају посебно на значају када се има на уму да се у својству правног субјекта могу јавити „не само живи људи него и покојници – умрлима је признавана правна способност јер смрт није дефинитивно искључивала човека из заједнице и друштва” (ГУРЕВИЧ 1994: 164–165). За разумевање прилика у тексту важно је зато указати и на изостанак како именице *поконникъ* (МАКАРИЈОСКА – ПАВЛОВСКА-ГЕОРГИЈЕВСКА 2013: 145), тако и партиципа претерита активног глагола *оупоконтн се* ‘умрети’ (RJAZU 81: 714), *сѣконѣати* ‘умрети’ (СС: 652) или пак *прѣдатн доушоу* ‘умрети’ (СС: 200) и сличних, као потенцијалних супстантивно употребљених форми с истим значењем. Овај списак наравно не може се ни изблиза сматрати коначним, будући да је концепт смрти, због значаја који јој се придаје у хришћанској духовности (в. МАРИАНОВИЋ-ДУШАНИЋ 2004: 586–607), био прилично развијен, о чему, иако

¹³ Наведени компаратив јавља се у исказу: *отъ чловѣка млада ... кон естъ под ѿчнноу властѣю нан под старѣишнѣу* (16). Посведочени контекст лепо показује зашто је управо компаративна основа овог придева послужила за извођење и именице *старѣишина* ‘старешина’ (уп. ТРУБАЧЕВ 2008: 241–242; ЕФИМОВА 2011: 133).

¹⁴ У 6. члану Земљорадничког закона (в. БЛАГОЛЕВИЋ 2007: 26–27) у сличном контексту користи се израз *стѣариници*, који такође сугерише да су у споровима око разграничења међа била бирана старија лица, чија дуговечност треба да послужи као гарант доброг познавања прилика у датој области (уп. ЛЕКСИКОН: 701–702 (*Р. Михаљчић*)).

¹⁵ Уп. израз *добри људи*, који у средњовековним документима правног карактера одликује слична врста реализације (најчешће у множини), односно семантичке трансформације, али са нешто ширим опсегом термилошке употребе, како је то показала најновија студија о овом питању: ИВАНОВИЋ 2017: 136–141; уп. ЛЕКСИКОН: 161–162 (*Б. Бубало*).

ограничен, сведочи већ лексички материјал сачуваних канонских споменика (Вендина 2002: 98; уп. ШАПОРЕВА 2010: 50).

У целини посматрано, може се констатовати да се у споменику реализација именована заснована на особинама које представљају објективну, природну датост или су пак стечене за живота, док у потпуности изостају оне номинације које одражавају човеков однос према престанку физичке egzистенције, према телу у целини или његовим појединим деловима, а које најчешће носе печат субјективне оцене или су у мањем или већем степену стилски маркиране.

5. ИМЕНОВАЊА КОЈА ОДРАЖАВАЈУ ДУХОВНО-МОРАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛИЦА. За разлику од претходне групе номинација, које су имале искључиво дескриптивни карактер (в. Вољф 2002: 28), именовања према духовно-моралним карактеристикама у своје значење укључују и елемент оцене, те се због тог аксиолошког аспекта могу скоро у потпуности поделити по критеријуму *добро/лоше* (уп. Вољф 2002: 8). Чињеница да у споменику доминира маркирање према негативним својствима лица готово је очекивана, узимајући у обзир, на једној страни, природу и намену испитиваног текста а, на другој, општије, когнитивне чиниоце који усмеравају обликовање овог сегмента лексичког система у различитим језицима света (в. ШТАСНИ 2013: 65–66). Наиме, док се добро сматра примереном одликом људског бића (уп. Ивић 2005: 2–3), јер својом апсолутном вредношћу постаје мерило одређивања свега оног што је супротно,¹⁶ разнообразност зла је стога оно што привлачи пажњу и тражи регистровање и именовање. У овом спису човек се тако дефинише као носилац следећих негативних својстава (*а*) и радњи (*б*, *в*, *з*, *д*, *ђ*) које су биле противправног карактера и третиране као кривична дела (ШАРКИЋ 1995: 97–110):

- а) безумност: *лудъ* ‘луд човек’ (44),
- б) крађа: *татъ* ‘лопов’ (23, 35, 36, 52, 71, 72, 74, 76), *нже* ... *крадын* ‘онај који краде’ (70),
- в) разбојништво: *разбоинникъ* ‘разбојник’ (28, 75), *гоусаръ* ‘разбојник’ (74) (< срлат. *cursarius* RJAУ VI: 505),
- г) насилништво: *насилникъ* ‘насилник’ (87),
- д) издајство: *издавинникъ* ‘издајник’ (85), *(н)здавѣць* ‘издајница’ (85),
- ђ) приклањање јереси: *кретингъ* ‘јеретик’ (68) (< грч. *αἱρετικός*).

Само у једном случају (*а*) ради се о душевном стању, које може бити урођено или стечено (в. *луд* RJAУ VI: 191), те као и код физичких одлика и овде изостају конкурентна именовања у виду изведеница *луда* и *лудак* (RJAУ VI: 195). У већини случајева наведене активности се испољавају у односу на друге људе, тј. имају пре свега социјални карактер, па је отуда и потреба за њиховим дефинисањем и санкционисањем појачана и изражена. Када је реч о свесном религијском опредељењу (*ђ*), које је такође представљало кривично дело против Цркве и званичне вере (ШАРКИЋ 1995: 101–103),

¹⁶ Између осталог, о томе сведоче и деривати које налазимо већ у црквенословенском и старом српском писаном наслеђу – уп. *нечловѣкъ* (adj.), грч. *ἀνάνθρωπος*, лат. *inhumanus* (Miklosich 1862–1865: 447), *нѣčovjek* ‘zao čovjek’ (RJAУ VII: 809).

детерминација је строго терминолошка, изражена позајмљеницом и у овом тексту није праћена словенским, стилски маркираним, еквивалентима *нновѣрѣннѣ/зѣловѣрѣннѣ* (Миклошич 1862–1865: 257; Дьяченко 1993: 203). Код свих наведених номинација вредносни смисао је имплицитно повезан с дескриптивним (Волф 2002: 30) и ниједном није обележен афиксом, односно елементом мањим од речи. Само у једном случају, како смо видели раније, изражава се на описан начин, вишечланим изразом: *ѣлкѣ нѣ не оумѣеть ѣнтати сѣаго писанїа* (83).

У оквиру малобројне групе номинација с позитивном конотацијом наведене карактеристике у обликовању семантичког садржаја има првенствено лексема *прїатеѣ* ‘пријатељ’ (43) (в. Бенвенист 2002: 216). За разлику од ње, остале номинације из религијске сфере – именица *хрїстїанїнѣ* ‘хришћанин’ (52) (< грч. *христїанѡс*), (супстантивно употребљен) *придев благовѣрѣннѣ* ‘благоверан, тј. православан’ (68)¹⁷ и њему сродна описна номинација у исказу *ѣлкѣ по/д/баєть нзбїрати дїшевнѣ и кон се бое їа ба* (33) – позитиван вредносни елемент остварују тек укључивањем екстралингвистичких фактора. Напуштањем духовног амбијента и ширег друштвено-историјског контекста везаног за настанак самог текста,¹⁸ оне би веома лако могле изменити и своју позицију на вредносној скали, померајући се ка неутралном или негативном значењу.

Две лексеме из религијског домена иначе могле би се посматрати и у светлу припадности лица одређеној друштвеној групи – једној, доминантној и друштвено прихватљивој (хришћани) и другој, маргинализованој и уз то правно санкционисаној (јеретици) (Геремек 2007: 364–365). Но, будући да су те конотације секундарне и изведене из примарне намере духовног одређења лица, лексеме су сврстане у ову групу. Наведено двојако обележје може се приписати и јединој именици са вредносно неутралном семантиком – *ѣѣльць* (83) ‘световно лице’, која у наведеном члану, употребљена у множини, покрива у основи исто значење као и раније поменути израз *миръснїи ѣовѣци* ‘мирјани’ (40) (уп. грч. *κοσμικός* > *козмикъ* ‘световно лице, лаик’) и именица *люди* (83). Овај дериват од придева *ѣѣль* своје значење изводи по принципу супротности, и то као саставни елемент бинома *ѣрѣнѣць–ѣѣльць*. Иако се у оба случаја ради о именовањима заснованим на визуелном утиску, који се унутар црквенословенског лексикона додатно прецизира синонимичним сложеницама *ѣрѣнорїзѣць* и *ѣѣлорїзѣць* (Зетт 1970: 174, 166), семантички механизми номинације код ових речи нису били истоветни. Наиме, док је хроматска вредност ‘црн’, као фактор распознавања духовног опредељења, била пресудна у именовању монаха (*ѣрѣнѣць* = ‘онај који носи црну ризу’), у случају световног лица мотивна основа не упућује на бело као боју (уп. Ивић 1999: 14), већ на све што је светло и самим тим супротно од црног (*ѣѣльць* = ‘онај који носи

¹⁷ Ову реч смо само условно убројали међу номинације, будући да њена специфична синтаксичка позиција у датом исказу оставља могућност и да се ради о обичном придеву: *аще кон родитѣѣ ѡт благовѣрїи/х/, саншїи/т/ свое чѣдо ѣѣ кою ерьєь овраѣающе се · такоѣа/го/ да н/з/рїннѣь ѡт всего наслѣдїа своего · аще ан пакї ѣѣзвратнѣт се · ѣѣ православною вѣрѣ · тако наслѣдѣть ѡтїна:-*

¹⁸ Уп. Пирковић 1994: 225: „Хришћанство доноси и усађује свој поглед на свет и хришћанску васељену којој је на челу цар РOMEЈА, оно ставља поделу хришћанин–нехришћанин изнад поделе на Римљане и варваре, чак изнад поделе на господаре и робове, коју познаје из својих текстова насталих у време царства.”

(и) светлу одећу').¹⁹ Предочено стање, дакле, не само што одражава хијерархијски однос међу наведеним лицима (уп. Аверинцев 1982: 123), него сведочи и о томе колико дуго се у језичком искуству задржало значење 'светао' – исконско, основно семантичко обележје прасловенског придева *bělъ (ЭССЯ 2: 79; уп. Ивић 1999: 16). У испитиваном тексту ова стилски маркирана лексичка опозиција изостаје, будући да се за именовање монаха користи само грчка позајмљеница у лику калуџер 'калуђер'. На другој страни, у световној сфери именовања, грецизам козмиџ, означавајући секундарни, изведен појам, потискује се, а превагу односе наведени словенски еквиваленти.²⁰

6. ИМЕНОВАЊА КОЈА ОДРАЖАВАЈУ СРОДСТВО. Сроднички термини, као једна од најстаријих, али и најстабилнијих група у структури лексикона, у овом споменику одликују се како бројношћу, тако и семантичком разуђеношћу, заснованом иначе на различитим принципима релевантним за успостављање номинационе сродничке терминологије (в. Кроебер 1952: 176; Макаријоска 2007: 14–17).²¹ Овом терминологијом одређују се различите релације лица на основу крвног и тазбинског сродства. Општи појам сродства у ужем и ширем смислу покрива се лексемама родъ 'род' (66) и сродънникъ 'сродник' (43, 61, 62, 83), које се најчешће реализују у члановима из домена наследног права (61, 62, 66). Лексема сродънникъ у споју с именицом принаџель (43) служи и за одређивање лица која се не могу сматрати сасвим поузданим сведоцима у спору, док се у члану о школству (83) њоме упућује на особе које међу првима, после оца и мајке, треба да воде рачуна о школовању деце. У свим наведеним контекстима подразумевана блискост међу лицима не укључује *a priori* и елемент њихове просторне повезаности, за разлику од члана 15, где се јављају искључиво речи ближънни и ближънникъ.

Текст даље омогућује праћење како општих, тако и појединачних термина крвног сродства. Лица обухваћена правом нисходном линијом, која се креће од предака ка потомцима, именују се као нисходъшен 'десценденти' (57, 58, 62, 64), док се лица која творе усходну линију од потомака ка прецима називају въсходъшен 'асценденти' (57, 58, 62, 63, 64). Са друге стране, у случају побочне линије, која обухвата „сва лица која потичу од заједничког претка или од пара заједничких предака” (Драшкић 2018: 28), присутно је описно именовање: ѿт стране сродънници 'сродници по побочној линији' (61, 62), ѿџцен ѿт страни 'они који су по побочној линији' (57, 58, 62). Непосредни предак именује се девербативом родителъ 'родитељ' (59, 68, 69), који се најчешће реализује у множини и означава оба родитеља, те сходно томе ниједном се не развија у моционе форме потврђене у црквенословенском наслеђу: (ѿго)родителънница и роднаџнница (уп. СС: 583; Миклосич 1862–1865: 37, 801; Зетт 1970: 162; Макаријоска – Павлеска-Георгиевска 2013: 148). Спецификација родитеља према

¹⁹ Уп., на другој страни, остала значења речи бѣльџ (bijelac RJAZU I: 293), где управо бело као боја постаје главни дистинктивни чинилац: а) „*pop redovnik, koji po pravilu svoga reda nosi bijelo odijelo*”; б) „*koj bio*”; в) „*u jaju, bioce, bjelance*”; г) „*u oku: bijelac od oka*”.

²⁰ Овај процес иначе може се лепо пратити и кроз преписе Душановог законика старије и млађе редакције (в. члан *О суду*).

²¹ Испитивани споменик због природе текста не омогућује праћење и термина за обраћање (в. Бјелетић 1994: 202–204), иако између ове две групе није могуће повући оштру границу.

језика: дѣвнца (86) ‘девојка (неудата жена)’ (уп. дѣва и дѣвца СС: 203), оброчѣница (86) ‘заручница’, посадѣница (68, 69) ‘иноча (незаконита жена)’, вѣдовнца (86, 87) ‘удовица’ (уп. вѣдова СС: 161). Међу наведеним изведеницама само у једном случају може се говорити о образовању према одговарајућој форми мушког рода: оброчѣница ‘заручница’ – оброчѣникъ ‘заручник’ (RJAZU VIII: 474). Такву паралелу у творбеном и семантичком смислу, међутим, већ није могуће повући у случају именице посадѣница,²⁴ док се код лексема дѣвнца и вѣдовнца заправо ради о накнадном успостављању именичког значења суфиксалним маркирањем „субстантивно употребляемых прилагательных – древних имен по происхождению” (Ефимова 2006: 20; уп. Трубачев 2008: 157–158; 153–154). Развијајући синонимијски однос са старим формама новонастале именице већ у списима канона почињу да односе превагу, доприносећи уклањању двосмислености у погледу категоријалне припадности облика. Реферишући о новим релацијама које жена развија ступајући у породицу мужа, на другој страни, неизмењену позицију у систему очувале су такође древне лексеме снаха (69) ‘снаха’ и маѣха (68) ‘маћеха’ (в. Трубачев 2008: 178–181; 49–51). Као додатни показатељ ослонаца на живу реч у овом случају јавља се и рефлекс *h*, према српскословенском лику маѣха.

У оквиру обе тематске подгрупе сродничких назива видљив је снажан ослонац на лексику прасловенског порекла и општесловенског карактера. На другој страни, међу очигледним дериватима у корпусу јасно се издвајају две групе. Прву чине хипероними родитељ, сьродѣникъ, соупроужѣникъ, који се у тексту јављају у општем значењу и ниједном не добијају парњаке у виду женског рода, потврђене иначе у црквенословенском наслеђу (уп. родитељница, сьродѣница, соупроужѣница – Miklosich 1862–1865: 801, 952, 979). Другу групу чине *nomina attributiva femininum*, којима се женска особа дефинише увек према мушкарцу, било да је неудата (дѣвнца), било да је у питању незаконит (посадѣница), покојни (вѣдовнца) или будући супруг (оброчѣница). Наведеним изведеницама тешко је оспоравати настанак у оквиру књижевног језика, тим пре што прасловенско порекло није могуће са сигурношћу приписати ни лексеми са потпуно прозирном мотивном основом конкретног значења, као што је родитељ (Ефимова 2011: 71–72). С одређеном дозом опреза зато може се констатовати да предочена подвојеност лексичког корпуса, ако не у целисти, онда свакако једним делом, одражава заправо прелазак с обичајног на писано право – процес који је неминовно био праћен накнадном разрадом, генерализацијом и систематизацијом појмова/термина унутар ове области. Подржан снажним утицајима византијске правне традиције, он је словенско породично право увео у нову фазу развоја и довео до прецизнијег регулисања ове врсте међуљудских односа.

7. ИМЕНОВАЊА КОЈА ОДРАЖАВАЈУ ПРИВРЕМЕНЕ ДРУШТВЕНО-ПРАВНЕ РЕЛАЦИЈЕ И СВОЈСТВА ЛИЦА. Као одраз различитих релација у које човек ступа као социјално

²⁴ Поред ове речи, у преписима Јустинијановог закона јавља се још и текстолошка варијанта подложѣница (Марковић 2007: 98, 99; уп. ложѣница и наложѣница у: Макаријоска 2007: 86, 91). Док код осталих деривата није спорно присуство суфикса *-ica*, ове две именице припадају групи лексема код којих није увек могуће начинити поуздано разграничење између суфикса *-ica* и *-ьnica* (в. Ефимова 2006: 42–43, 97).

биће, овде издвојене номинације одликују се привременим карактером, а уз то лишене су и трајније вредносне оцене, својствене именовањима према духовно-моралним својствима. С обзиром на наведена обележја, унутар ове групе није необична превласт партиципа, међу којима региструјемо следеће форме:²⁵

а) активни партицип претерита: дѣлавын 'онај који је обрадио' (21) (уп. дѣлатель, дѣлаен – СС: 204), зѣлѣ дѣлѣннын 'онај који је лоше заменио' (33), коупнын 'купац, онај који је купио' (34, 71) (уп. коупец – СС: 299), приѣмын залогъ 'залогопримац' (28) (уп. *zalogoprимac* – RJA ZU 91: 104), давын залогъ 'залогодавац' (45), обѣлѣннын 'разобличитељ, онај који је (некога) открио' (36) (уп. обѣлѣнтель – Миклосич 1862–1865: 468), вѣжегын огнь 'онај који је запалио огањ' (47), прѣвѣѣ вѣжегын се 'онај код кога се најпре запалило' (48), дѣжегын 'онај који је запалио' (49), вѣсхытнын жены наснѣнѣ 'онај који је отео жену на силу', вѣсхытнын дѣвнѣ 'онај који је отео девојку' (86) (уп. вѣсхытнтель, вѣсхытннык – Миклосич 1862–1865: 111), крадолоу сѣтворин (7) 'онај који је приметно сважу' (уп. крадольннык – Миклосич 1862–1865: 309), нѣ се нѣмъ пришѣдын 'онај који је с њим дошао' (86), нѣ нѣз домѣ нѣдавын дѣвнѣ или вѣдовнѣ 'онај који је дао из куће девојку или удовицу' (87);

б) активни партицип презента: бежен 'бегунац' (46) (уп. бѣгоуны – Миклосич 1862–1865: 52), гонен 'гонилац' (46) (уп. гоннтель – Миклосич 1862–1865: 136), клѣнын 'онај који се куне' (50), вѣземѣн 'юждоу земљу 'онај који узима туђу земљу' (37), прѣставѣн (!) мѣлѣ 'онај који преступа међу' (37), сѣкын лозня или дрѣва плодѣнѣ 'онај који сече (туђу) лозу и плодно дрвеће' (75), сын вѣ оузахъ 'свезани, заточеник' (82) (уп. оузыннык 82), сѣ наснѣнѣ женен се (86) 'онај који се жени на силу', (нѣ) сѣ нѣмъ сѣвѣтоуѣн 'онај који се с њим саветује' (86);

в) пасивни партицип презента: нѣ нѣждеу гоннѣ 'онај који је гоњен невољом' (46), дрѣжнѣн вѣ тѣмнѣхъ 'утамничени' (82).

У већини случајева, као што се види, човек се дефинише преко већ извршене радње, која је резултат неке привремене животне околности или ситуације. Нешто већи степен општости и апстрактности израза остварује се активним партиципом презента, док се именовање лица у својству пацијенса среће само двапут. И поред присутних граматичких и лексичких разлика и значењских нијанси, све партиципске номинације у основи повезује чињеница да оне свој пуни смисао остварују тек преко одговарајућих одредби, односно ширег контекста у коме се реализују.

На другој страни, за разлику од партиципских форми с искључиво окационалним карактером (уп. Смирнов 2006: 60), именице ове групе упућују на она својства и односе који, услед учесталости јављања и ширег друштвеног значаја, лицу обезбеђују и одговарајући правни статус: доуѣжннык (44, 68) / дѣлѣжннык 'дужник' (31), сѣвѣдѣтель 'сведок' (11, 19, 42, 43, 50), кѣмѣ 'јемац' (44), испороуѣтннык 'јемац' (68), промыслннык 'заступник' (33), приѣмѣннык 'наследник' (62, 64), наслѣдннык 'наследник' (65, 68), приставннык 'старатељ' (33), оузыннык 'свезани, заточеник' (82). Међутим, будући да се у наведеним примерима опште лексичко значење преплиће с правним садржајем, ниједном изразу није могуће приписати чисто стручни карактер.

²⁵ Већина супстантивно употребљених партиципа у тексту се јавља у одређеном виду. „Чланско” нѣ забележено је свега неколико пута и то уз облике оба вида.

На крају, на основу увида у шири контекст реализације представљених језичких средстава, можемо констатовати потпуно одсуство именовања с изразито позитивном конотацијом. У основи номинација налазе се пре свега радње које се могу окарактерисати као вредносно неутралне или пак оне које изражавају преступе различите тежине, од којих је отмица жене и девојке, судећи према прописаним казнама за главне актере и њихове саучеснике, несумњиво био највећи.

8. ИМЕНОВАЊА КОЈА ОДРАЖАВАЈУ ДРУШТВЕНИ СТАТУС ЛИЦА. Процесе социјалне диференцијације и стратификације у Срба, а самим тим и развој сталешке терминологије, тешко је пратити пре XII века због недостатка домаћих извора (ИВАНОВИЋ 2014: 31–40). Старије, индоевропско језичко наслеђе показује да су корени поделе друштва на основне групе знатно дубљи (БЕНЕВЕНИСТ 2002: 187–195), те не изненађује што је и код средњовековног човека присутна свест о постојању земљорадничке, ратничке и свештеничке друштвене функције (ГУРЕВИЧ 1994: 225–226; уп. ЋИРКОВИЋ: 1994: 223). Иако истраживачи истичу идеолошку основу овакве поделе, усмерене ка утврђивању и конзервирању постојећег феудалног поретка, они се у својим анализама углавном крећу у њеним оквири (ЛЕ ГОФ 2007: 16). И поред тога што не може да представи сву сложеност друштвених односа, ова стара подела у великој мери оправдава своје постојање, усмеравајући како историјска, тако и филолошка истраживања (ВЕНДИНА 2002: 28–35; ЕФИМОВА 2011: 126–182).²⁶ У реконструкцији језичке слике света посебно место добија и категорија „господара”, која у основи не мења, већ само донекле модификује наведену трипартитну схему социјалне раслојености (уп. ВЕНДИНА 2002: 29; ЛЕ ГОФ 2007: 20).

8.1. Господари. Припадност повлашћеном, властеоском слоју изражава се именицама властелинъ ‘властелин’ (43, 82, 84, 85) и властелинъка ‘властелинка’ (86), што је био уобичајен назив за виши друштвени сталеж још у српском средњовековном друштву. Иако се не може говорити о хомогеној друштвеној групи (ШАРКИЋ 2010: 16), доследна реализација без атрибутских одредби овог пута не пружа услове за даље праћење унутрашње раслојености. Ово значење у најширем смислу може се приписати и лексеми боляръ/боляринъ ‘бољарин’ (н, 83, 84, 85), која се у тексту, поред именица воєвода ‘војвода’ (84) и царь ‘цар’ (85), увек реализује уз семантички сродне речи – кнезь ‘кнез’ (н, 83, 84, 85), властелинъ ‘властелин’ (84, 85), велѡмѡжъ ‘велможа’ (н). Њено значење из тог разлога није лако додатно спецификовати (уп. НОВАКОВИЋ 1913: 254), тим пре што она суштински није ни заживела у домаћој језичкој традицији (уп. НАУМОВ 1975: 82–83). Посведочен већ у Супрасалском зборнику, овај протобугаризам (ЦЕЈТЛИН 1986: 51) у стару српску писменост улази као део старословенског наслеђа, остајући у највећој мери одлика књижевних текстова из раног периода редакције (НОВАКОВИЋ 1913: 251–254). У поређењу с њим, занимљиво је истаћи, именица велѡмѡжъ ‘велможа’, којом су се иначе у

²⁶ У литератури на српском језику, како преведеној тако и изворној, постоје различита лексичка решења за именовање ових друштвених група, а овом приликом одлучили смо се за називе *работници*, *војници* и *духовници*, присутне у наслову књиге ЋИРКОВИЋ 1997.

старим споменицима означавали великаши из горњег слоја властеле (Лексикон: 75 (*Н. Лемајућ*)), посведочена је само у наслову. Поред наведене, у тексту се јављају још две старе позајмљенице, књеџ (Скок II: 108–109) и царь (Скок I: 259), које ће, за разлику од речи *бољарин*, код Срба постати „појам врховништва” (Лексикон: 299 (*Р. Михаљчић*)) и бити рано усвојене у статусу владарске титуле. И док се именица књеџ ‘кнез’ (*н*, 80, 82, 83, 84, 85) по правилу јавља без одредби и у комбинацији са другим, већ поменутиим изразима, лексема царь ‘цар’ испољава извесну специфичност у реализацији. Наиме, када се помиње начелно и у општем контексту, и она остаје без атрибутске допуне (1, 39, 80, 82, 83, 84, 85) да би приликом увођења чланова закона (33, 35, 40, 66) или пак позивања на царске наредбе (68) ауторитет ове титуле био редовно оснажен духовним квалификативом *благочѣствѣ*, који се у оквиру наслова допуњава и сталним епитетима *христобѣнѣ* и *самодѣржавѣнѣ*, што само по себи довољно говори о њеној природи и карактеру.

Непроменљива форма кврь ‘кир’ (*н*, 66) (< грч. κύριος ‘господин, господар’), која се као почасно ословљавање могла наћи уз имена како црквених достојанственика, тако и владара (RJAZU II: 138), у обе потврде претходи имену патријарха. Именице *господарь* (17, 18) и *господињ* (18), које су поред општег значења ‘господар’ (уп. RJAZU III: 302–304, 308–310) упућивале и на владарску титулу (Лексикон: 120–121 (*Р. Михаљчић*)), у овом тексту смењују се у истом контексту, сужавајући значење на ‘власник (винограда)’.²⁷ Семантички опсег ових изведеница од старе истоимене мотивне речи *господь* (ПЕТЛЕВА 1971: 135; СС: 175–176) тако на најнепосреднији начин одражава реалност друштвених односа у којима су „власништво и власт били неодвојиви” (Гуревич 1994: 210).²⁸ На другој страни, у члану 66, који у први план поставља *господарење* људима, без којег, како напомиње С. Ћирковић (1994: 224), „нема економисања ни власништва над земљом”, реализује се именица *владычество* ‘господар’. Именице средњег рода као лексичка средства својеврсне деперсонализације владарске моћи својствене су иначе стилу закона и разних средњовековних пословноправних аката (уп. Поломац 2016: 302–303). Одређени степен обезличености и општости исказа обезбеђује се и перифрастичним изразом *идоущѣн власть* ‘они који имају власт’ (66), који означава носиоце власти, али без упућивања на степен хијерархије који зазимају у државној структури моћи. У семантичком смислу овом збирном

²⁷ Уп., с друге стране, старо значење речи *властѣннѣ princeps*, која је с низом сродних лексема чинила веома развијену творбено-семантичку групу за означавање носилаца власти: *владыцѣ*, *владырь*, *владыка*, *властѣаннѣ*, *властѣль*, *властѣтель* итд. (MIKLOSICH 1862–1865: 65–67).

²⁸ Иако потпуно одвајање ових појмова по природи ствари није могуће, промена друштвених околности свакако је водила њиховом редефинисању, о чему сведоче и прилике у савременом српском језику, где су на лексичкој равни, *власник* ‘онај који нешто поседује, који има нешто у својини, сопственик’ (РСЈ: 157) и *владар* ‘врховни поглавар у монархијском систему владавине; монарх, господар’ (РСЈ: 156) независне појмовне и језичке јединице. Придев *власѣан*, међутим, са низом синтагми које остварује и даље чува трагове старијег стања, сведочећи о тесној испреплетености појмова поседовања, располагања и владања, како нечим тако и неким (в. РСЈ: 158): **а.** *који има власѣй, моћ (над неким или нечим), који ђосѣодари (неким, нечим):* ~ над народом, ~ над деспотом, ~ над природом. **б.** *који има ѣправо да расѣолаже (неким, нечим):* ~ над земљом, ~ над стоком. **в.** *који има ѣправо, који је овлаѣиѣн (да неѣиѣо (у)чини), надлежан, меродаван:* бити ~ узети земљу.

именовању најближи су супстантивно употребљени партиципи *владуџиѝи* и *владаџиѝи*, посведочени у средњовековним повељама, а који су поред владоца могли означавати и припаднике државне управе (уп. Шаркић 2010: 11; Поломац 2016: 303).

Доминација словенских деривата унутар категорије „господара” упућује на закључак да развој владајућег слоја, односно феудалних односа код Срба треба посматрати првенствено као аутохтон, унутрашњи друштвени процес, чија језичка артикулација свој пуни замајац добија тек у оквирима књижевног језика.²⁹ Страни утицаји сведени су углавном на позајмљенице из прасловенског периода, које по правилу попуњавају терминолошко поље владарских титула (*кнез*, *цар*), унутар којег у различитим историјским периодима (в. Шаркић 2012) долази до актуелизације старих и у лексичком смислу већ усвојених номинација и њиховог прилагођавања новим околностима.

8.2. Војници. У органском појмовном јединству с претходном групом номинација стоји категорија „војника”, будући да су војну функцију у средњовековном друштву вршили господари и властела, а тек преко њих и остали слојеви становништва (в. Тарановски 1996: 56–57). Дакле, како оштру границу између цивилне и војне власти у средњем веку, али и каснијем периоду, није могуће повући, не изненађује што се основни појмови из ове тематске области именују речима општег фонда: *воинъ* ‘војник’ (85), *воиници* ‘војска’ (84, 85). Већ у списима канона, али и у редакцијским текстовима било је сасвим уобичајено да форма *воин*, поред граматичког значења множине, поприми и збирно значење ‘војска’ (СС: 120), својствено иначе именицама *воинство* ‘војска’ (84) и *воинска* ‘војска’ (73). Овакво стање заправо није случајно и одражава карактер и начин функционисања некадашње војске, која није постојала као стална организована формација, већ је, како истиче Т. Тарановски (1996: 56), „војни систем био систем милиције, тј. сакупљања војника према потреби” (уп. Новаковић 2002: 320–330). Отуда и војни заповедник, тј. старшина није друго до *начальникъ войскъ* (85).³⁰ С друге стране, како је повод окупљања трупа најчешће био војни поход, лексема *воинска* развија и значење ‘рат’ (уп. *воина* – Миклосич 1862–1865: 71), што је потврђено и у члану 84: *ег/д/а нид/т/ бранъ вѣти сѣрѣ/ѣ/ войска*. Посебна врста дужности лица под оружјем именује се лексемама (*тыдѣнѣныйн*) *стражѣнникъ* ‘стражар (у тамници)’ (82) и *стража* ‘стража’ (82). За разумевање и откривање различитих лексичких слојева унутар ове тематске групе, а нарочито у домену терминологије војних чинова, од посебне је важности имати на уму да су се у развоју српске средњовековне војске укрестили утицаји старог словенског наслеђа из времена доласка на Балкан, с једне стране, а потом и суседне Византије, као и западноевропске традиције преко приморја, с друге стране (Veselinović 1994: 385). Због тематике текста, овај закон нажалост не дозвољава да се на ширем

²⁹ У прилог овоме говори и велики број термина из правне и политичко-административне сфере, забележен већ у старословенском периоду (в. Birnbaum – Schaecken 1997: 128–129).

³⁰ Сфера војске иначе само је једна од многобројних тематских области у којима је именица *начальникъ* у значењу ‘старшина, вођа, предводник’, услед општости свога значења, налазила примену (уп. примере у: Rjazu VII: 223; Ефимова 2011: 164; Макаријоска – Павлеска-Георгиевска 2013: 125).

плану прати удео свих наведених чинилаца у формирању војне лексике код Срба. Можемо овом приликом још констатовати да најстаријем лексичком слоју из периода племенског војног уређења неспорно припада прасловенска сложеница *воѣвода* ‘војвода’ (84, 85) (уп. ЕФИМОВА 2011: 159–160, VESELINović 1994: 386), док је западноевропски утицај видљив у случају назива капетан ‘капетан’ (85) (итал. *capitano* < лат. *caput, capitis*) (RJAZU IV: 841; уп. ЛЕКСИ-КОН: 279–280 (*Ђ. Тоцић*)). У целини посматрано, малобројна грађа у потпуности се, дакле, уклопила у опште прилике посведочене у црквенословенском наслеђу (уп. ЕФИМОВА 2011: 153), где стране лексеме нису представљале озбиљнију конкуренцију словенским називима.

8.3. РАБОТНИЦИ. За разлику од творбено разрађене групе номинација у категорији „господара”, чији мањи део бележи и овај споменик, у случају потчињеног слоја број именовања општег типа знатно опада и у овом тексту своди се на низ: *рабъ* ‘роб’ (82), *раба* ‘робиња’ (86), *роѣъ* ‘роб’ (34) (в. ШАРКИЋ 2002–2003: 110–111). Када овом списку додамо најпре добро познате именице *себръ* и *отрокъ*, па потом и *кметъ*, *челадь* и *челадинъ*, присутне у средњовековним споменицима (ДАНИЧИЋ 1975 I: 450–451; 2: 256; 3: 99, 461),³¹ изостанак књишких деривата постаје још упадљивији, што је свакако одраз хијерархијског ранга и општег значаја који је придаван овим групама. Код израза *слуга царевъ* ‘слуга царев’ (46) тешко је раздвојити опште лексичко значење од значења дворске службе (уп. НОВАКОВИЋ 1908: 249–250; ЛЕКСИКОН: 674–675).

Будући да је земљорадња била најважнија привредна делатност, у коју је у прошлости на директан начин била укључена већина становништва (в. ЛЕКСИКОН: 237–241 (*М. Блажјевић*)), донекле је очекивано да денотат ‘земљорадник’ у одговарајућим контекстима стоји не само иза именице *чловѣкъ* (25), већ и иза општег назива за радника *дѣлатель* (20, 23, 24) (уп. *дѣлѣан* СС: 204). Додатну спецификацију сфере деловања налазимо само једанпут, у синтагми *землн дѣлатель* ‘земљорадник’ (19), док се лице које земљу обрађује под посебним околностима, тачније, с обавезом давања закуподавцу половине рода, маркира посебном лексичком јединицом: *испольникъ* ‘наполичар’ (18) (уп. *năpoliĉâr* RJAZU VII: 504). У домену сточарства као друге значајне привредне гране номинација у овом спису практично нема, будући да се једина лексема овог типа – *пастыръ* ‘пастир’ (83) јавља у фигуративном, а не у свом основном значењу.

Када је у питању просветна делатност, све номинације се реализују у оквиру управо поменутог 83. члана: *учитель* ‘учитељ’ (2х) (уп. *учѣл(н)* СС: 756); *дѣдаскаль* (3х) / *даскаль* (1х) ‘даскал’ (< грч. *διδάσκαλος*/δᾱσκαλος ‘учитељ’); *философъ* ‘философ’ (1х) (< грч. *φιλόσοφος*), у смислу „čovjek koji se bavi filozofijom” (RJAZU III: 55), дакле, познавалац књижне мудрости, који је у датом контексту позван да је преноси за плату. Превласт стране речи за учитеља у односу на домаћу³² могла би у овом случају бити показатељ културних прилика средине из које је потицао састављач овог, како смо раније истакли, накнадно уметнутог члана. Снажно изражена свест аутора о значају умног

³¹ Шири преглед значења ових речи в. у: ЛЕКСИКОН: 298–299, 483–484, 659, 814–815.

³² Уп. ретке и сасвим позне потврде речи *даскал* у: RJAZU II: 286.

рада и потреби његовог материјалног награђивања, која се овде среће, не само што потврђује статус наведених номинација унутар категорије *nomina professionis*, већ их у великој мери одваја од средњовековног и приближава савременом поимању те категорије (уп. Гуревич 1994: 303; Богдановић 1997: 92–95).

Најзад, издвајамо и најбројнију групу, номинације за делатнике у јавним службама везаним за правни систем, државну управу и администрацију: днакь ‘дијак, писар’ (3) (< грч. *διάκονος*), соудни (1, 22, 27, 41, 47, 56, 68, 80, 82, са квалификативима *съборьнын* и *градьскын* у члану 40) / соуден (30) ‘судија’³³, народьнын цѣтникь ‘народни цариник’ (66), царинникь ‘цариник’ (66), *съборьнын бирѣтѣа* ‘месни сакупљач’ (31), *посланникь царьскын* или *соудиннь* ‘посланик царски или судијин’ (77).

8.4. Духовници. Ова група одликује се снажним упливом речи из грчког језика, те сходно томе и оштрим контрастом између словенских општих назива за духовна лица и термина везаних за конкретно место, тј. различите степене и дужности које она могу заузети у хијерархијски устројеном поретку Цркве. Међу позајмљеницама доминирају називи црквених чинова и звања: попь ‘поп’ (40, 43, 82) (< грч. *πάππας*), протопопь ‘протопоп’ (85) (< грч. *πρωτοπάππας*), нгоумень ‘игуман’ (40, 82, 85) (< грч. *ἡγουμένως*), калоерь ‘калуђер’ (40, 68, 82, 83, 85) (< грч. *καλόγερος*), епископь ‘епископ’ (40, 82, 83, 85) (< грч. *ἐπίσκοπος*), митрополитъ ‘митрополит’ (83, 85) (< грч. *μητροπολίτης*), (в)селеньскын патриархъ ‘(васељенски) патријарх’ (н, 83, 85) (< грч. *πατριάρχης*). За разлику од именице попь, која се у тексту увек односи на световног свештеника, словенска лексема *свещеньникъ* ‘свештеник’ (43, 46, 82, 83, 85) служи (и) као „општи назив за црквена лица која су рукоположењем посвећена и оспособљена за вршење црквених обреда и богослужења” (РСЈ: 1203). Лица црквеног, свештеничког реда иначе одређују се и изразима *црковьникъ* ‘црквено лице’ (43), *црковьнын людѣ* ‘црквена лица’ (40), *црковьнын слоужитель* ‘црквени служитељ’ (40) (уп. Савић – Бубало 2015: 651; Поломац 2016: 313). Значење ‘духовник’ покрива супстантивно употребљен придев *доуховьнын* (82, 85) (уп. *доуховьникъ* ‘духовник’ – Даничић 1975, 1: 318–319), а ова семантичка вредност, изведена из основног значења ‘човек који суди по души’, може се у датом контексту приписати и именици *доушевьникъ* ‘душевник’ (10) (уп. RJAZU II: 903). У именовању светих лица наилазимо такође на шароликост средстава номинације, која се овог пута срећу у оквиру обједињеног израза: *сѣи апѣ/ли* н *бѣгоносѣи* *оцы нашѣи* н *сѣи сѣи* ‘свети апостоли и богоносни оци наши и сви свети’ (83). И у овом случају присутна је иста врста правилности: називи општег типа остају у границама словенског регистра (уп. *свѣтъць* ‘свѣтац’ – Даничић 1975, 3: 87), а код додатног спецификавања значења предност очекивано добија стара позајмљеница (грч. *ἀπόστολος*), која у овој терминолошкој употреби још у канону (СС: 72) остаје без конкуренције у виду словенске именице *сѣлъ* (СС: 656).

9. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. У корпусу је регистровано 145 различитих лексичких јединица које иступају као носиоци именовања. Од тог броја

³³ У тексту се, поред наведених, јавља и реч *соудьць* ‘судац’, али је она резервисана за наслов и означава књигу.

69,65% чине именице (101), а 30,34% супстантивно употребљене форме придева и партиципа (44). Када је реч о другој групи, удео придева (14) је 31,81%, док се активни партицип презента образује од 15 глагола (34,09%), активни партицип претерита од 13 глагола (29,54%), а пасивни презента од свега два глагола (4,54%). Партицип претерита пасивни у овој улози није посведочен.

9.1. Дистрибуција језичких средстава унутар различитих тематских група у великој мери била је условљена семантичким типом номинација (в. табелу 1).³⁴

Семантичка класа Језичко средство	I	II	III	IV	V	VI			
						Госпо- дари	Војници	Работ- ници	Духов- ници
Именице	4	5	12	30	9	10	9	17	14
Супстантивно употребљени при- деви и партиципи	4	9	3	3	23	1	0	1	2

Табела 1: I – Именовања заснована на просторним параметрима; II – Именовања која одражавају физичке карактеристике лица; III – Именивања која одражавају духовно-моралне карактеристике лица; IV – Именовања која одражавају сродство; V – Именовања која одражавају привремене друштвено-правне релације и својства лица; VI – Именовања која одражавају друштвени статус лица

Снажна превласт именица карактерише пре свега групе које одражавају непроменљиве, трајне и мање-више стабилне одлике лица, као што су сроднички односи и припадност одређеној друштвеној скупини. Ову општу слику унутар наведених семантичких типова само употпуњују малобројне потврде супстантивно употребљених придева и партиципа, које у оквиру шесте групе доследно имају еквиваленте у одговарајућим именицама. Њихова ретка реализација у четвртој групи донекле је специфична, будући да ту иступају без конкуренције, као надређени термини општег типа у хијерархијски организованој сродничкој таксономији. Доминација супстантивно употребљених облика, и то искључиво оних глаголског порекла, типична је за именовања којима се човек као носилац одређеног својства, стања или радње одређује у светлу неке привремене околности или релације. Унутар те групе видљив је оштар контраст у значењу између супстантивно употребљених партиципа и именица, будући да се овом другом категоријом дефинишу не само својства лица већ и њихов новонастали правни статус. Поређење друге и треће групе у први план износи такође обрнуту пропорционалност у одабиру језичких средстава. Одређивање човека према духовно-моралним карактеристикама остварује се највећим делом именицама и самим тим праћено је већим степеном апстракције и формализације израза у односу на

³⁴ Напомињемо да табела има циљ да представи инвентар језичких средстава која су унутар издвојених семантичких класа била носиоци именовања (именице или супстантивно употребљени придеви, односно партиципи), не узимајући у обзир укупан број њихових реализација у оквиру различитих описних конструкција. Сходно овом, из прегледа су изостављене и реализације лексеме *човек* у општем значењу.

номинације према физичким одликама. У тој групи пак превагу односе супстантивно употребљени придеви, који, у случајевима где је то било могуће, ниједном не наилазе на конкуренцију у виду деривата из групе *nomina attributiva*. Само у оквиру прве групе можемо говорити о равноправном односу различитих носилаца номинације, али и ту условно, будући да се овде у два случаја описно именовање остварује преко лексеме *чловѣкъ* и одговарајућих придева, чија самостална употреба такође има иста номинациона својства.

9.2. Уз доминантну словенску лексикку, у корпусу се среће и релативно низак проценат позајмљеница (11 %). Најчешће се ради о речима преузетим из грчког, а само по изузетку о онима романског порекла. Готово у потпуности стране речи припадају групи која изражава друштвени статус: духовници (8), радници (3), господари (1), војници (1). Већина њих је, дакле, из сакралне сфере и служе именовању црквених лица, а две од укупно три лексеме које смо сврстали у групу номинација према духовно-моралним карактеристикама такође попуњавају поље опште црквене терминологије (уп. Ивић 1977: 255–262).

Ако се изузму стране лексеме *протопопъ* и *интрополнтъ*, као и придев *благовѣрный*, инвентар сложеница своди се само на именицу прасловенског порекла *воєвода*.

Међу словенским лексемама, у синхроној равни посматрано, изведенице односе превагу у односу на немотивисану лексикку. Код именичких деривата уочљива је знатна творбена и семантичка разуђеност (в. табелу 2).

Семантичка класа Именички суфикси	I	II	III	IV	V	VI			
						Госпо- дари	Војници	Работ- ници	Духов- ници
<i>-(ьн)ик(ь)</i>	1		3	2	7		2	4	3
<i>-tel'(ь)</i>			1	1	1			2	1
<i>-ьс(ь)</i>		1		2	1				
<i>-in(ь)</i>						3	1		
<i>-(ьн)ика</i>				4					
<i>-ija</i>				1				1	
<i>-(j)anin(ь)</i>	1		1						
<i>-ьство</i>						1	1		
<i>-ar'(ь)</i>						1			
<i>-tyr(ь)</i>								1	
<i>-(ь)ка</i>						1			
<i>-čija</i>								1	
Укупно	2	1	5	10	9	6	4	9	4

Табела 2: I – Именовања заснована на просторним параметрима; II – Именовања која одражавају физичке карактеристике лица; III – Именовања која одражавају духовно-моралне карактеристике лица; IV – Именовања која одражавају сродство; V – Именовања која одражавају привремене друштвено-правне релације и својства лица; VI – Именовања која одражавају друштвени статус лица

Систематизација грађе открива изразиту доминацију суфикса *-(bn)ik(b)*, чији удео у корпусу са 22 именице готово достиже збирни учинак (24) осталих продуктивних суфикса у тексту: *-tel'(b)* 6, *-ьс(b)* 4, *-in(b)* 4, *-(bn)ica* 4, *-ija* 2, *-(j)anin(b)* 2, *-ьstvo* 2. Реализација суфикса *-ar'(b)*, *-tyr(b)*, *-(b)ka* и *-čija* своди се на усамљене примере, што није толико необично с обзиром на њихове творбено-семантичке особености и релативно ниску продуктивност већ у старословенском језику (уп. Цейтлин 1986: 95, 167–168; BIRNBAUM – SCHAEKEN 1997: 41; ЕФИМОВА 2006: 172–173). Немаркирани суфикс *-(bn)ik(b)*, који је већ у канону био један од најпродуктивнијих суфикса у категорији лица, присутан је у већини семантичких класа, а по заступљености га следе такође продуктивни *-tel'(b)* и немаркирани суфикс *-ьс(b)*, са којим ступа у конкурентан однос само једном, у случају творбеног пара *издавьннкъ–издавьць*. Највећа творбена разубеђеност, односно највећи број различитих суфикса региструје се унутар групе сродничких термина, као и код номинација према друштвеним групама, што је донекле очекивано с обзиром на њихову семантичку разноврсност и укупну заступљеност деривата унутар тих скупина. У категорији супстантивно употребљених придева превагу односе немотивисане речи (8), док је инвентар продуктивних суфикса ограничен на *-ьн* (4).

Сви посведочени деривати уклапају се у наслеђене творбене обрасце и већином су посведочени у постојећим лексикографским изворима.³⁵ Без потврда остали су само именица *цѣнникъ* и придев *касноуѣ*. У регистрованом писаном наслеђу срећу се само творбене варијанте *cjenilac* и *cjenitel* (RJAZU I: 812), док је именица *исполънникъ* забележена у другом значењу (уп. MIKLOSICH 1862–1865: 265). Значење ‘наполичар’ консултовани речници констатују само за сродну лексему *исполовьнникъ* (Дьяченко 1993: 229).³⁶

9.3. У случајевима описног именовања међу носиоцима номинација природна је доминација именица, иза којих следе партиципи, док је удео придева занемарљив. Код именица општег значења (*чловѣкъ*, *люднѣ*), као и супстантивно употребљених облика компаратива и партиципа од семантички празних или непотпуних глагола (*быти*, *идѣти*, *сѣтворити*), пуно значење се успоставља преко одговарајуће одредбе: а) *надворънни чловѣкъ*, *дворънни чловѣкъ* (15) (> *надворънни* и *дворънни*), *чловѣкъ младъ* (16) (> *младнѣць*, *младнца* итд. – в. MIKLOSICH 1862–1865: 371–372), *чловѣкъ врьстоуѣ кѣ лѣтъ* (2), *црьковънни люднѣ* (40); б) *мънни отъ ѣи лѣтъ* (38); в) *сы въ оуздахъ* (82) (> *оузьнникъ* 82), *не идъць кѣ лѣтъ* (44), *идъщен власть* (66) (уп. *властодръжатель* – MIKLOSICH 1862–1865: 67), *крамолѣу сѣтворни* (7) (> *крамолънникъ* – MIKLOSICH 1862–1865: 309).

У осталим примерима допуне су на различите начине учествовале у модификовању и детерминисању основног значења номинације:

а) подвлачи се, односно додатно истиче управо оно својство лица које је и послужило као основа номинације: *днѣкъ „кої є писав то”* (3), *старѣць многолѣтънъ* (22);

³⁵ Имамо на уму следеће речнике: Востоковъ 1858, 1861; Даничиѣ 1975; Дьяченко 1993; MIKLOSICH 1862–1865; RJAZU; SJS; СРЕЗНЕВСКИЙ 1893, 1902, 1912; СРЯ; СС.

³⁶ У датом значењу реч *исполънникъ* нашли смо једино још у српском преводу Земљорадничког закона (Драгин 2015: 55, 60), који је иначе послужио као извор појединим члановима Јустинијановог закона (Марковић 1995: 257–258; Благојевић 2007: 13–14).

б) указује се на порекло или припадност лица: тога села селянинъ (15), слоуга царевъ (46), дѣтъ братиѣ (58), сыновн брата (59), братино чедо (61) (> братоучедо – Миклосич 1862–1865: 43), сьродници отъин (62), отина посадыница (68), посадыница сына (69);

в) врши се додатна квалитативна спецификација појма: сьвѣдѣтель досто-вѣрный (11), сьборный биртня (31), благотивный царь (33, 35, 68), сьборный соудня (40), градский соудня (40), црковный слоужитель (40), свседи нмъщен близъ дома (53), „таемнищни сн рѣч/ копилицнищн ѿт/рокъ” (62) (< таинищъ – Востоков 1861: 448, копелнищъ – Миклосич 1862–1865: 302), оудираен „без завѣщанія” (63), народный цѣнникъ (66), писменный наслѣдникъ (68), оумьрын „въ плѣне” (68), посланикъ царьскын или соудниинъ (77), тьмьнищный стражъникъ (82), прости бѣльци (83), православная дѣца (83), свети апостоли (83), богоносни оци (83);

г) доприноси се хијерархијској стратификацији унутар појма: младня братня (32), братня присьна (58) (> присьнакъ – Миклосич 1862–1865: 682), брать отъ разнъчыннхъ родителъ (59), братня подьвластьна (63);

д) одређује се област деловања или околности за које треба везати одређено својство лица: господинъ винограда (18), земан дѣлатель (19) (> земледѣлатель – Миклосич 1862–1865: 224), татъ божїи нже крадетъ домъ божїи (52), татъ црковный (76), начельникъ воиель (85) (> военачельникъ – Миклосич 1862–1865: 73), въсхитившен жени наслѣдъ / въсхитившен дѣвнцъ (86) (> въсхититель, въсхитыникъ – Миклосич 1862–1865: 111), ещѣ оубрѣтохъ съ наслѣдъ женещи/хъ се (86), нже нз дома нздавшїи дѣвнцъ наѣ вдовнцъ (87);

ђ) омогућује се повезивање, односно истовремено исказивање већег броја карактеристика везаних за одређени појам: ѿт чловѣка млада ... кон естъ под ѿчиномъ властїю или под стареншїимъ (16), чѣке по/д/баетъ нзбирати дїшевнѣ и кон се бое гѣ бѣ (33) (иначе доушевнѣ чловѣкъ > *duševnik* – RJAZU II: 903, „кон се бое гѣ бѣ” > *bogobojnik/bogobojan* и сл. – RJAZU I: 487), кто ѿт/ въхѣдѣшїи/хъ или по ѿцъ или по цѣрїи (63), каіноутъ ногаи или роукаи или нїиномъ кондъ казновенїемъ (78), въсхитившен жени наслѣдъ (86).

У већини случајева, као што се види, систем није подржавао лексикализацију вишечланих исказа. Пажњу зато привлаче управо они примери где је до лексикализације могло доћи, било слагањем, било суфиксалном, односно сложено-суфиксалном творбом. У свим наведеним примерима, приликом обликовања законодавног текста, предност се даје разлагању сложених семантичких садржаја, што је у целини посматрано резултирало, како смо напоменули у претходној тачки, готово потпуном елиминацијом сложеница, али и смањеним бројем деривата, нарочито у групи номинација према духовно-моралним карактеристикама, сродству и друштвеном статусу. Овакав приступ, на једној страни, омогућио је додатно истицање жељених особина лица, али је на другој, допринео и поједностављивању језичког израза, приближавајући га разговорном стилу, чиме је и самом правном спису обезбеђен виши ниво разумљивости и пријемчивости.

9.4. Међу различитим типовима номинација унутар корпуса могуће је успоставити везе према семантичкој сличности, које су наравно различите врсте и интензитета, а које овде представљамо кроз призму употребљених језичких средстава:

а) именице: ближњинкѣ — сѣродѣинкѣ, издавѣинкѣ — издавѣць, разбѣонинкѣ — гоуѣсарѣ, дѣте — чѣдо — отрокѣ, дѣти — дѣтъ — дѣца, кѣдѣць — испоруѣтинкѣ, приѣдѣинкѣ — наслѣдѣинкѣ, господарѣ — господинѣ — владыѣство, рабѣ — робѣ — слоуга, оуѣнтѣль — дндаскаль/даскаль, попѣ — свѣщенѣинкѣ, воннѣство — вонска;

б) супстантивно употребљене форме придева/партиципа: надворѣинн — тоуѣдѣ, мѣртвѣин — оуѣмѣрин;

в) описна именовања: дворѣинн чловѣкѣ — надворѣинн чловѣкѣ, соуѣщен от страни — нѣже от стране сѣродѣинни.

г) именица и супстантивно употребљена форма придева/партиципа: ближњинкѣ — ближњинн, татѣ — нѣже крадын, соудѣи — соудѣн, доуѣшевѣинкѣ — доуѣховѣинн;

д) именица и описно именовање: дѣлатѣль — зѣмѣлн дѣлатѣль, господарѣ/господинѣ/владыѣство — нѣлоуѣщен властѣ, оуѣзѣинкѣ — сын вѣ оуѣзѣхѣ, прости бѣльци — людн — мѣрьсцин чловѣци, црковѣинкѣ — црковѣинн люднѣ, царинкѣ — народѣинн цѣинкѣ;

Речи с истим значењем углавом су настале од различитих корена, док су једнокоренски синоними у тексту ретки и своде се на парове издавѣинкѣ — издавѣць, господарѣ — господинѣ и дворѣинн/надворѣинн (чловѣкѣ). Међу разнокоренским синонимима пажњу привлаче лексеме несловенског порекла дндаскаль/даскаль и попѣ, које, посматрано из перспективе језичког развоја, показују да однос конкурентности успостављен у одређеном тренутку између позајмљенице и словенске речи може бити не само привременог (дндаскаль/даскаль — оуѣнтѣль) (уп. Драгичевић 2007: 248), него и дугорочног карактера (попѣ — свѣщенѣинкѣ). Праћењем контекстуалне реализације утврђено је да се знатан број конкурентних или семантички сродних номинација јавља у оквиру истог члана, што сведочи о стилски мотивисаној употреби, која је омогућила да се у релативно кратком одељку текста избегне понављање истоветних речи. Све наведене релације успостављају се у оквиру истог функционалног стила, тј. имају искључиво унутарстиљски, а не међустилски карактер (Винокур 1975: 57), чему је у великој мери допринела чињеница да експресивна лексика, као најчешћи генератор синонимије у језику (уп. Драгичевић 2007: 249–250), у овом тексту у потпуности изостаје.³⁷ Када се има на уму да се овај тип речи могао јављати како унутар народних говора, тако и у склопу књижевног идиома, дата одлика испитиваног текста представља важну дистинктивну црту у односу на разговорни и књижевноуметнички језички израз.

9.5. Сагледавши корпус у целини, можемо констатовати да највећи број номинација припада општем лексичком фонду, унутар којег само спорадично долази до модификације значења у складу с потребама преношења правног садржаја. Изразе којима би се могао приписати чисто стручни карактер тешко је издвојити, док се термини преузети из других области своде пре свега на поље црквене терминологије. У оквиру општег лексичког фонда

³⁷ Да средњовековни правни текстови нису у потпуности били лишавани овакве лексике, сведочи и члан из домена брачног законодавства, забележен у Жичкој повељи, где се поступак жене која својом вољом и противправно напушта мужа квалификује глаголом бѣсновати се, дакле, како запажа Т. Тарановски (1996: 574), „као манифестација некојег лудила, свакако као нешто изузетно, анормално, нечувено, што је безусловно за осуду од стране свију. Насупрот томе о ‘пуштању’ жене од стране мужа, о томе ‘распусту’, који се ауторитативно извршује од мужа, законодавац говори обичним мирним тоном; он се против њега бори у име Божјег закона, те га кажњава, али га не слика као нешто изванредно, нечувено, чак ни необично”.

учава се сужен избор лексема у односу на могућности књижевног језика. Према очекивању, у складу с тематиком и наменом, текст бива лишен емоционалности и експресивности, односно у њему у потпуности изостаје употреба лексема из различитих стилских слојева. У оквиру таквог, у основи неутралног језичког израза видљива је додатна редукција појединих средстава номинације. Супстантивно употребљени придеви преовладавају у односу на деадјективне именице, док на другој страни именице из групе *nomina agentis* добијају предност у односу на супстантивно употребљене партиципе ван категорије привремених друштвених релација. Вишечлани изрази остају без конкуренције у виду сложеница, што све скупа води већој прозирности и прецизности језичког израза, односно елиминисању евентуалних двосмислености и вишезначности. Већина лексема реализује се доследно у свом примарном значењу, док се примери семантичке раслојености, фигуративне и термилолошке употребе свODE на малобројне потврде. Посебну пажњу у том погледу привлачи лексема *члoкѣкъ*, чија вишезначност је резултат, с једне стране, њеног хиперонимског статуса, а са друге, и особеног погледа на само право, његову природу и друштвену функцију. У целини посматрано, предочена рeдундантност језика, као једна од упадљивих општих карактеристика правних текстова, овом приликом није толико водила ка клишираности и једнообразности израза у оквиру испитиване категорије, колико је допринела њеном лакшем разумевању и бољој пријемчивости. Ови, укратко апострофирани, резултати истраживања свој пуни значај, али и проверу, могу имати тек у склопу ширих лингвостилистичких проучавања правних извора, која свакако изискују укључивање не само различитих правних области, већ и различитих језичких ресурса, првенствено из домена лексике и синтаксе. Тек укрштањем наведених елемената можемо добити потпуну представу о језичко-стилској реализацији сачуваног средњовековног правног корпуса и његовом месту у систему жанрова старе српске писмености.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АВЕРИНЦЕВ, Сергеј Сергејевич. *Поеџика рановизантијске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1982.
- БЕНВЕНИСТ, Емил. *Речник индоевропских устинова: љивреда, сродство, друштво, власи, љраво, религија*. Превоо с француског и поговоро и допунксе напомене написао Александар Лома. Српски Карловци – Нови Сад: Издавачка књићарница Зорана Стојановића, 2002.
- БЈЕЛЕТИЋ, Марта. Терминологија крвног сродства у српскохрватском језику. *Јужнословенски филолоћ* L (1994): 199–207.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. *Земљораднички закон: средњовековни рукојис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2007.
- БЛАГОЈЕВИЋ, Милош. Млађе редакције Душанова законика. Коста Чавошки, Ђорђе Бубало (ур.). *Законик цара Стефана Душана. Књига IV – Том I. Пајџиријаршијски, Борћошки, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Беоћрадски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски Боћишићев и Јаћићев рукојис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 73–127.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. Текстолошко изучавање правних споменика средњовековне Србије. Димитрије Богдановић (ур.). *Међународни научни скуј Текстологија средњовековних јужнословенских књићевности 14–16. новембра 1977*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, 49–64.

- Богдановић, Димитрије. Књижевни значај Душановог законика. *Душанов законик*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига осма. Приредила Биљана Марковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 53–54.
- Богдановић, Димитрије. *Душаново законодавство*. Сима Ћирковић (ур.). *Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994, 557–565.
- Богдановић, Димитрије. *Сјудује из српске средњовековне књижевности*. Избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић. Београд: Српска књижевна задруга, 1997.
- Бубало, Ђорђе. Писана реч у свакодневном животу. *Приватни животи у српским земљама средњег века*. Приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић. Београд: Слио, 2004, 471–492.
- Бубало, Ђорђе. Оглед из историје текста Душановог законика. Рукописно окружење. *Зборник радова Византолошког института* 1/2 (2013): 725–740.
- Бубало, Ђорђе. Историја и историографија рукописа. Коста Чавошки, Ђорђе Бубало (ур.). *Законик цара Свјетлана Душана. Књига IV – Том I. Пајријаршијски, Борђошких, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски Божићев и Јаџићев рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 1–72.
- Васиљев, Љупка. Опис рукописа Борђошких. Коста Чавошки, Ђорђе Бубало (ур.). *Законик цара Свјетлана Душана. Књига IV – Том I. Пајријаршијски, Борђошких, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски Божићев и Јаџићев рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 195–198.
- Вендина, Т. И. *Средневековый человек в зеркале старославянского языка*. Москва: Индрик, 2002.
- Винокур, Т. Г. Синонимия в функционально-стилистическом аспекте. *Вопросы языкознания* 5 (1975): 54–65.
- Вольф, Е. М. *Функциональная семантика оценки*. Москва: Едиториал УРСС, 2002.
- Востоковъ А.Х. Словарь церковно-славянскаго языка, I. *Матеріялы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики*. Том четвертый. Санктпетербургъ: Императорская академія наукъ, 1858, 1–510.
- Востоковъ А.Х. Словарь церковно-славянскаго языка, II. *Матеріялы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики*. Том шестой. Санктпетербургъ: Императорская академія наукъ, 1861, 1–590.
- Воше, Андре. Светитељ. Жак Ле Гоф (ур.). *Човек средњег века*. Београд: Слио, 2007, 327–359.
- Геремек, Бронислав. Маргиналац. Жак Ле Гоф (ур.). *Човек средњег века*. Београд: Слио, 2007, 360–389.
- Гортан-Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Грковић-Мејдор, Јасмина. *Сјиси из историјске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 2007.
- Гуревич, Арон. *Кашејорије средњовековне културе*. Нови Сад: Матица српска, 1994.
- Даничић, Ђура. *Рјечник из књижевних сјарина српских*, 1–3. Београд: Вук Караџић, 1975 (репринт).
- ДЗ: *Душанов законик*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига осма. Приредила Биљана Марковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 56–89.
- Динић-Кнежевић, Душанка. Жене у огледалу Душановог законика. Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Законик цара Свјетлана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година проглашења*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2005, 57–65.
- Драгин, Наташа. Јустинијанов закон у Атонском препису из XV века. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LIII/1 (2010): 61–78.
- Драгин, Наташа. Лексички слојеви Земљорадничког закона (Хил 466). Јасмина Грковић-Мејдор, Владислава Ружић (ур.). *Српски језик и његове норме: дијахроно-синхрони аспекти*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2015, 52–63.
- Драгићевић, Рајна. *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (Творбена и семантичка анализа)*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001.
- Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.

- Дракић, Драгиша. О стилу језика закона. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2012): 369–381.
- Драшкић, Марија. *Породично право*. Друго измењено и допуњено издање. Београд: Службени гласник, 2018.
- Дьяченко, Григорій. *Полный церковно-славянский словарь*. Москва: Издательский отдел московского патриархата, 1993 (репринт).
- Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2006.
- Ефимова, В. С. *Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Выпуск I*–. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1974–.
- Ивановић, Милош. Развитак војне службе као основ формирања властелског слоја у српској средњовековној држави. *Војно-историјски гласник* 1 (2014): 30–48.
- Ивановић, Милош. „Добри људи” у српској средњовековној држави. Београд: Историјски институт, 2017.
- Ивић, Милка. Бело као лингвистички и културолошки проблем. *Јужнословенски филолоџ* LV (1999): 1–19.
- Ивић, Милка. Когнитивни и граматички аспекти евалуације изразом *добар* (-а, -о). *Јужнословенски филолоџ* LXI (2005): 1–10.
- Ивић, Павле. Домаћи и страни елементи у терминологији друштвеног, економског и правног живота у средњовековној Србији. *Научни састај слависта у Вукове дане* 6/1 (1977): 253–264.
- Ивић, Павле. Језик у немањићкој епоси. Сима Ћирковић (ур.). *Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке бијке (1371)*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994, 617–640.
- Клапиш-Зибер, Кристијана. Жене и породица. Жак Ле Гоф (ур.). *Човек средњег века*. Београд: Сlio, 2007, 300–326.
- Ле Гоф, Жак. Човек средњег века. Жак Ле Гоф (ур.). *Човек средњег века*. Београд: Сlio, 2007, 5–42.
- Лексикон: *Лексикон српског средњег века*. Приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge, 1999.
- Луковић, Милош. *Развој српског правоног стила. Прилози историји језика и права у Србији*. Београд: Службени гласник, 1994.
- Макаријоска, Лилјана. *Студије од историјске лексикологије*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 2007.
- Макаријоска, Лилјана, Бисера Павлеска-Георгиевска. *Називи за лица во македонскиот средновековни текстови*, Скопје: Л. Макаријоска – Б. Павлеска-Георгиевска, 2013.
- Марјановић-Душанић, Смиља. Смрт и светост. *Приватни животи у српским земљама средњег века*. Приредиле Смиља Марјановић-Душанић, Даница Поповић. Београд: Сlio, 2004, 586–615.
- Марковић, Биљана. Предговор. *Душанов законик*. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига осма. Приредила Биљана Марковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 8–52.
- Марковић, Биљана. Аграрни односи у средњовековној Србији према рукописима Земљорадничког закона и Закона цара Јустинијана. Павле Ивић (ур.). *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1995, 251–260.
- Марковић, Биљана. *Наследно право у Душановом законик у и у Закону цара Јустинијана*. Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Законик цара Стефана Душана. Зборник радова са научног скупа одржаног 3. октобра 2000, поводом 650 година проглашења*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2005, 67–79.
- Марковић, Биљана. *Јустинијанов закон: средњовековна византијско-српска правна компилација*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2007.
- Марковић, Биљана. Право прече куповине према законодавству цара Стефана Душана. *Историјски часопис* LVIII (2009): 63–77.
- Марковић, Биљана. Члан о школству у рукописима млађе редакције Јустинијановог закона. *Мешовић грађа. Miscellanea* XXXII (2011): 51–73.
- Наумов, Е. П. *Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XV вв.* Москва: Наука, 1975.

- Новаковић, Стојан. Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века. *Глас Српске краљевске академије* LXXVIII, други разред 47 (1908): 178–279.
- Новаковић, Стојан. „Баштина” и „бољар” у југословенској терминологији средњег века. *Гласник Српске краљевске академије* 92 (1913): 248–255.
- Новаковић, Стојан. Стара српска војска. С. Ћирковић (ур.). *Народ и земља у сјатрој српској држави*. Изабрана дела. Књига прва. Београд: Завод за уџбенике, 2002, 238–371.
- Петлева, И. П. Праславјанский слой лексики сербохорватского языка I. *Этимология* 1968 (1971): 114–156.
- Петлева, И. П. Праславјанский слой лексики сербохорватского языка II. *Этимология* 1971 (1973): 20–57.
- Поломац, Владимир. *Језик њовеља и њисама Српске десјошовине*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу, 2016.
- РСЈ: *Речник српскога језика* (ур. М. Николић). Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Савић, Виктор, Ђорђе Бубало, Речник и регистар млађе редакције Душанова законика. Коста Чавошки, Ђорђе Бубало (ур.). *Законик цара Сјефана Душана. Књига IV – Том I, Пајтријаршијски, Борђошки, Појиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режеввићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски Божићев и Јаџићев рукопис*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015, 597–652.
- Симић, Радоје. Лексикализација вишечланих описних конструкција. *Научни сасјанак слависџа у Вукове дане* 33/1 (2004): 21–30.
- Смирнов, Ю. Б. О разграничении окказиональных и узуральных субстантивированных прилагательных (лексикографический аспект). *Вестник Санкт-Петербургского университета* Сер. 9, вып. 4 (2006): 57–67.
- Соловјев, Александар В. *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*. Скопље: Скопско научно друштво, 1928.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Том первый А–К*. Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1893.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Том второй Л–П*. Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1902.
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И. *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Том третий Р–Я и дополнения*, Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1912.
- СРЈА: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Ред. С. Г. Бархударов, *Выпуск I (А–Б)*–. Москва: Наука, 1975–.
- СС: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык, 1994.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана. Српскословенски превод Синтагме Матије Властара. Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Средњовековно љраво у Срба у ојдедалу иџијоријских извора. Зборник радова са научној скуја одржаној 19–21. мартја 2009*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2009, 9–20.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана. Предговор. Српскословенски текст Синтагме и његово превођење на савремени српски језик. Матија Властар. *Синџаџма*. Са српскословенског језика превела Т. Суботин-Голубовић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2013, VII–XXV.
- ТАРАНОВСКИ, Теодор. *Иџијорија српској љрава у немањићкој држави*. Београд: Службени лист СРЈ, 1996.
- Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука, 1988.
- Тошовић, Бранко. *Функционални сјилови*. Београд: Београдска књига, 2002.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. *Труды по этимологии. Слово. История. Культура. Том 3*, Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2008, 7–288.
- Ћирковић, Сима. Почечи социјалне хијерархије у Срба. *Годишњак за друшћивену иџијорију* 3 (1994): 223–235.
- Ћирковић, Сима М. *Рабојџници, војници, духовници. Друшћива средњовековној Балкана*. Београд: Equilibrium, 1997.
- Ћирковић, Сима. Старија и млађа редакција Душановог законика. Сима Ћирковић, Коста Чавошки (ур.). *Законик цара Сјефана Душана. Зборник радова са научној скуја одржаној*

3. октобра 2000, йоводом 650 година йроглашења. Београд: Српска академија наука и уметности, 2005, 91–96.
- ЦЕЙТЛИН, Р. М. *Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв.* София: Болгарская академия наук, 1986.
- ШАПОРЕВА, О. А. Субстантиваты со значением лица в церковнославянских акафистах. *Вестник ПСТГУ III: Филология* Вып. 2 (20) (2010): 42–59.
- ШАРКИЋ, Срђан. *Средњовековно српско право*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- ШАРКИЋ, Срђан. О значењима израза Србин, човек и грађанин у средњовековном српском праву. Рајко Кузмановић, Славко Леовац (ур.). *Душанов законик – 650 година од његовог доношења*. Бања Лука: Академија наука и уметности Републике Српске, 2000, 199–206.
- ШАРКИЋ, Срђан. Гајева подела лица у средњовековном српском праву. *Зборник Матице српске за класичне студије* 4–5 (2002–2003): 107–112.
- ШАРКИЋ, Срђан. О стицању пословне способности у средњовековном српском праву. *Зборник радова Византолошког института* XLIII (2006): 71–76.
- ШАРКИЋ, Срђан. Правни положај властеле у средњовековној Србији. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2010): 7–27.
- ШАРКИЋ, Срђан. Владарске титуле у средњовековној Србији. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2012): 23–35.
- ШТАСНИ, Гордана. *Речи о човеку (номинација човека у српском језику)*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013.

*

- BIRNBAUM, Henrik, Jos SCHAEKEN. *Das altkirchenslavische Wort. Bildung – Bedeutung – Herleitung*. München: Verlag Otto Sagner, 1997.
- BOGIŠIĆ, V. *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga prva. Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga*. Osnovao, skupio, uredio V. Bogišić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1874.
- KOŠTIĆ, Zvonimir. Dušanov zakonik i zakoni pesništva. *Arhaično i moderno: eseji o našim pesnicima XX veka*. Beograd: Prosveta, 1983, 114–149.
- KROEBER, A. L. *The Nature of Culture*, Chicago: The University of Chicago Press, 1952.
- MIKLOSICH, Franz. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského* (red. Josef Kurz), 1–52. Praha: AVČR – Slovanský Ústav, 1958–1997.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- ŠARKIĆ, Srdjan. Natural Persons (Individuals) and Legal Persons (Entities) in Serbian Medieval Law. *Зборник радова Византолошког института* XLV (2008): 223–229.
- ŠKILJAN, Dubravko. *Javni jezik: pristup lingvistici javne komunikacije*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1998.
- VESELINVIĆ, A. Vojska u srednjovekovnoj Srbiji. *Vojno-istorijski glasnik* 1–2 (1994): 385–422.
- VIŠKOVIĆ, Nikola. *Jezik prava*. Zagreb: Naprijed, 1989.
- ZETT, Robert. *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*. Köln – Wien: Böhlau, 1970.

Nataša Dragin

PERSON NOMINATION IN JUSTINIAN'S CODE
ACCORDING TO THE BORDOŠKI MANUSCRIPT
FROM THE EIGHTEENTH CENTURY

S u m m a r y

This paper deals with person nomination in Justinian's Code, a Byzantine-Serbian legal compilation which, as a part of the legislative corpus of Emperor Stefan Dušan, is found in manuscripts of both older and younger redactions. The research, which included nouns, substantivized adjectives and participles, and various kinds of descriptive naming, was carried out on the Bordoški manuscript from the eighteenth century.

The lexical material is analyzed in the framework of six groups, formed on the basis of the following parameters in defining person: (1) spatial definition, (2) physical characteristics, (3) spiritual-moral characteristics, (4) family relationships, (5) temporary social-legal relations and properties, (6) social status. Within each group, the frequency and the degree of competition of the abovementioned means of nomination is examined, together with their word formation characteristics, contextual realization, and the synonymic relations, as well as synonymic relations they have with other elements of Serbian Church Slavonic. The corpus as a whole consists mostly of the general lexicon, whose semantics is only sporadically modified in order to indicate legal content. It is hard to identify purely legal expressions, while the terms taken from other fields are limited mostly to the religious domain. By applying various aspects in the analysis, the author determines specific features of old Serbian law and the worldview it exhibits. The stylistic features of this legal document are presented, with special emphasis on the similarities and differences between this text, on one hand, and the literary-artistic style and the spoken language on the other.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
draginnatasa@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 31. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Дејан Сређојевић

ДИКЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ГОВОРНИХ СТИЛОВА СУДСКИХ И ДУХОВНИХ БЕСЕДА*

У раду су представљени резултати истраживања предузетог с циљем да се утврди колико се говори који се разликују по околностима у којима се одвијају, по односу између говорника и саговорника и по намерама говорника разликују и на прозодијском плану. Анализиране су дикцијске карактеристике чувених судских и духовних беседа, интерпретираних од стране петоро врхунских глумаца. Укупно трајање анализираних материјала износи 113 минута и 10 секунди, а за одабране примере измерене су вредности фреквенције основног тона, интензитета, трајања пауза, темпа и броја слогова у фрази и ти су подаци подвргнути статистичкој анализи. Истраживање је показало да се дикцијске карактеристике разликују у двама говорним стилевима, а разлике које постоје између посматраних параметара статистички су значајне.

Кључне речи: дикција, судске беседе, духовне беседе, фреквенција основног тона, темпо, паузе.

This paper presents the findings of research whose goal is to determine to what extent the prosodic features of speech differ with respect to the circumstances under which the speech takes place, the relations between the speakers, as well as their intentions. The paper provides an experimental analysis of the diction properties of famous judicial and religious orations, which were performed by five outstanding actors. The total duration of all recorded material was 113 minutes and 10 seconds. The chosen examples were first analyzed for pitch, intensity, pause duration, tempo and the number of syllables for each Intonation Phrase, and then they were statistically analyzed. The results of the research point to a number of differences regarding the diction of the analyzed oratorical styles, and the differences between the parameters analyzed are statistically significant.

Key words: diction, judicial orations, religious orations, fundamental frequency, tempo, pause duration.

1. Увод. Када говор појединца посматрамо у различитим ситуацијама, јасно уочавамо да су неке његове карактеристике, углавном, сталне, док су друге подложне изразитим променама. Прве од њих, сталне особине говора условљене су полом, узрастом и, најчешће, дијалекатским пореклом говорника, степеном његовог образовања и положајем који он заузима у друштву. Ови чиниоци, дакле, не доводе до измена у говору појединца у различитим комуникационим ситуацијама, већ омогућавају да сам говорник увек буде препознатљив, независно од ситуације у којој се налази. С друге стране, особине говора које су подложне знатним изменама условљавају бројни чиниоци: емоције и ставови говорника, његова комуникациона намера, ситуација у којој се комуникација одвија (страначки скуп, проповед у цркви,

* Рад је урађен у оквиру пројекта *Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене* (ИИИ 47040), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

интервју за посао и сл.), састав публике (један саговорник, више саговорника, слушаоци; затим, степен образовања публике, њихови ставови и емоције), удаљеност публике од говорника (разговор лицем у лице, говор преко микрофона и др.), као и бројни други елементи (припремљеност, односно, неприпремљеност говора и сл.). Сви ови чиниоци доводе до тога да говор појединца звучи различито у различитим комуникационим ситуацијама и на основу њих се препознају саме ситуације, независно од тога који се говорници у њима налазе. Наравно, и у различитим ситуацијама говорник има исти циљ – да што боље оствари своју комуникациону намеру и јасно пренесе све поруке уз што мањи напор. Због тога говорник у различитим ситуацијама преузима одговарајуће готове елементе/обрасце које саговорници недвосмислено разумеју, а који се остварују на језичком (и говорном) плану (фонетском (начин говора, специфичне промене интонације, интензитета, пауза и темпа), фонолошком (специфичан акценат, елизије, интрузије, хаплогологије и сл.), лексичком (маркиране речи) и синтаксичком (специфичне групе речи, реченице, маркиран ред речи)), као и оне елементе који се остварују на визуелном плану, попут мимике и геста. Специфичан скуп језичких, говорних и пратећих визуелних елемената које говорник користи спрам ситуације, у складу са својим комуникационим намерама, конституише, заправо, одређени говорни стил.

Иако су лингвисти и социолингвисти истицали да говорни стилови део своје препознатљивости дугују и својој фонетској реализацији, њихову су пажњу више заокупљали елементи с фонолошког и лексичког плана. Ипак, чињеница да постоје одређени говорни стилови (попут говора водитеља на аукцији, спортског коментатора, презентера вести, свештеника који држи проповед и сл.) који су свима препознатљиви баш због своје реализације, навела је фонетичаре на смелу идеју по којој говорни стилови постоје као посебни ентитети које је могуће међусобно разликовати и само на основу прозодијске организације. Овакви су ставови проверени у свега неколико истраживања, сва су вршена у последњих четрдесет година и то углавном на материјалу француског језика. Истраживање које ћемо представити у овом раду вршено је с циљем да се ова недовољно испитана област фонетских истраживања продуби и то материјалом из српског језика, што би помогло и да се утврди да ли постоје неки универзални језички принципи када је у питању реализација одређених говорних стилова.

Наиме, у овом смо истраживању желели детаљније да испитамо које су дикцијске карактеристике говорних стилова судских и духовних беседа.¹ Прецизније, занимало нас је да ли различите околности у којима се реализују ова два типа беседа, различити односи између говорника и саговорника,

¹ С обзиром на то да се бавимо прозодијским карактеристикама које се реализују на специфичан начин с циљем да говорници што боље остваре своје комуникационе намере и пренесу поруке текста, сматрамо да је уместо општег термина *прозодијске* боље користити прецизнији термин *дикцијске* карактеристике. Наиме, дикција управо и проучава како се на формалном плану исказа реализује унутрашњи смисао текста (који подразумева свеукупност синтаксичко-семантичке структуре која се изговора, а условљен је концептом дела и датим околностима) (Средојевић 2007: 259–260). Други елементи дикције, који би укључивали реализацију гласова и акцената, у овом истраживању нису посматрани.

као и различите намере говорника условљавају разлике и на плану дикције, тј. да ли доводе до тога да исте прозодијске карактеристике буду употребљене на другачији начин. С обзиром на то да се говорни стилови не описују сами за себе, већ међусобним контрастирањем, одлучили смо се да дикцијске карактеристике посматрамо у двама говорним стилевима који су донекле слични (оба су беседни стилови), а опет, због набројаних особина, довољно су и различити да би особине сваког од њих јасно могле да се уоче.

Резултати истраживања биће представљени на следећи начин. Након увода, у другој целини, из различитих углова сагледаћемо појам говорног стила, док ћемо у трећој представити резултате невеликог броја сличних истраживања вршених на материјалу других језика. Корпус и говорнике, анализиране јединице и посматране акустичке параметре детаљно ћемо представити у четвртој целини. У наредној, петој целини рада биће приказани резултати истраживања, тумачења добијених података и њихово поређење с резултатима других истраживача. У шестој целини издвојићемо најважније закључке истраживања.

2. Говорни стилови.² Лабов сматра да се различити говорни стилови разликују по пажњи коју говорник посвећује свом говору, па се на једном крају континуума налазе они најмање формални (попут *официјелног говора*), а на другом најформалнији – читање речи са списка (или читање минималних парова) (Лавов 1999: 157–158). С друге стране, Џајлс сматра да стил одређује говорников однос према другим учесницима у говорном догађају. Наиме, Џајлс је са својим сарадницима показао да појединци прилагођавају свој говор говору особа којима се обраћају, нарочито када желе да им се представе као друштвено прихватљиви (GILES et al. 1991). Бел још изразитије наглашава улогу саговорника, будући да према резултатима његових истраживања стил говорника обликују слушаоци, тј. публика (аутор сматра да на говор не утичу само директни саговорници, већ и они који су присутни у комуникацији, али не говоре, као и они који нису ни присутни, али их говорник има на уму током комуникације) (BELL 1984). Ирвинова сматра да говорни стилови добијају улогу у комуникацији тако што се доживљавају као систем дистинкција (базиран на идеологији) у којем један стил контра-

² У србистици се о стилу говори највише у оквиру описа различитих функционалних стилова. Милорад Радовановић говори о томе како функционални стилови настају функционалним раслојавањем, а његове се основне карактеристике тичу „inventara, izbora i upotrebe jezičkih sredstava (naročito leksičkih, sintaksičko-semantičkih i tekstuelnih), pomoću kojih se ovi prilagođavaju posebnim ulogama, funkcijama i zadacima jezika, odnosno naročitim potrebama (komunikacijskim i interakcijskim), koje nameću dom en, situacija i tematika saopštavanja” (RADOVANOVIĆ 2003: 166). Бранко Тошовић сматра да су функционални стилови „екстралингвистички условљене системске реализације језика у одређеним областима људске дјелатности, односно у функцији тих дјелатности, са специфичном интралингвистичком (парадигматском и синтагматском) структурисаношћу, математичко-статистичком закономјерношћу (фреквенцијом и вјероватноћом употребе језичких средстава), мањом или већом традиционалношћу и историјском заснованошћу” (2002: 65). Радоје Симић и Јелена Јовановић-Симић сматрају да је стил „разумом усмерена, али духовним и телесним квалитетима људске јединке директно мотивисана ефицијенцијска моћ произведених форми” (2015: 104), при чему аутори *ефицијентности* дефинишу као усавршену и продубљену способност обављања семиолошких функција, а заправо могућност и методе којима се те функције усавршавају и продубљују (2015: 22).

стира другим потенцијалним стиловима, а друштвено значење које му се приписује контрастира другим друштвеним значењима. Говорни стилови сами по себи немају значење и не треба их проучавати засебно, већ кроз односе које имају с другим стиловима (IRVINE 2001: 22–24).³ Прширова и сарадници говорни стил посматрају као појам који обједињује *фоно-жанр* (енгл. *phonoggenre*), који се односи на типизирану акустичку слику одређену говорном ситуацијом и говорном активношћу, и *фоно-стил* (енгл. *phonostyle*), који подразумева својства конкретног говора реализованог у оквиру одређеног фоно-жанра (PRŠIR 2014: 42).

3. РЕЗУЛТАТИ ДОСАДАШЊИХ ИСПИТИВАЊА

3.1. Говорни стилови. Заједничка црта свих истраживања говорних стилова која су имала циљ да испитају њихову препознатљивост на прозодијском плану јесте коришћење филтрираних снимака. Наиме, снимци који се одаберу за анализу пуштају се кроз одређене звучне филтре, после чега се добија снимак у ограниченом фреквенцијском опсегу из кога су уклоњене све информације о сегментном нивоу говора, али не и оне о супraseгментном.⁴

Прво истраживање овакве врсте спровели су Фонађ и Фонађева, користећи снимке материјала изговореног на француском језику. Они су установили да су говорници француског језика и само на основу слушања филтрираних снимака били у стању да препознају различите говорне стилове, те су закључили да се неки професионални говорни стилови изражавају само прозодијским средствима (FÓNAGY– FÓNAGY 1976 према GOLDMAN et al. 2014: 51).

Узевши у обзир ове резултате, Голдман и сарадници спровели су истраживање у које су, поред испитаника којима је француски матерњи језик, укључили и оне који не говоре и не разумеју француски, а испитаници из обеју група слушали су или снимке филтрираног или нефилтрираног материјала осам различитих говорних стилова (GOLDMAN et al. 2014). Иако су стилови и с филтрираних и с нефилтрираних снимака препознати високо изнад прага случајности, аутори су установили да је препознавање говорних стилова боље уколико снимак садржи и лексичке информације (GOLDMAN et al. 2014: 56). Занимљиво је, међутим, да су стилове с филтрираних снимака (који, дакле, нису садржали информације о сегментном језичком нивоу) ипак поузданије препознали они слушаоци којима је француски матерњи језик, на основу чега су Голдман и сарадници запазили да су ови слушаоци боље упознати с прозодијским карактеристикама говорних стилова матерњег (француског) језика, због чега су закључили да је могуће да се исти стилови разликују у различитим језицима (GOLDMAN et al. 2014: 61).

Обен и сарадници истраживали су колико успешно седамдесет слушалаца само на основу прозодијских карактеристика препознаје четири раз-

³ Говорни се стилови некад користе и да би говорници коментарисали саговорнике. Тако, на пример, у говору на суду, говорници користе различите говорне стилове не само да би се – спрам своје улоге – што верније представили у комуникацији, већ и да би коментарисали остале учеснике (тужитеља, брањеника, сведока или другог адвоката) (FULLER 1993).

⁴ Другим речима, у овим се снимцима не распознају гласови, а, самим тим, ни речи, због чега се о овим снимцима некад говори као и о делексикализованим.

личита говорна стила (у њиховој терминологији, *дискурсна жанра*) филтрираних снимака текста изговореног на француском језику (духовна беседа, политички говор, интерпретација вести и коментар спортског новинара) (Ovin et al. 2010). Они су установили да слушаоци из трију група (изворни говорници француског језика, они који француски говоре, али им то није матерњи језик, као и они који га не говоре) могу добро да препознају испитиване говорне стилове, те закључују да сами стилови почивају на одређеним прозодијским обрасцима – што им обезбеђује препознатљивост од стране различитих слушалаца. Као и Голдман и сарадници, и Обен и сарадници запажају да на препознавање говорних стилова има утицаја познавање језика на којем је снимљен материјал (који је у самом истраживању филтриран), тако да су они који боље знају француски језик – знатно боље препознали испитиване стилове (Ovin et al. 2010).

Слично истраживање, само на материјалу из португалског језика (бразилског варијетета), спровели су Кастро и сарадници (Castro et al. 2010). Они су утврдили да су слушаоци само на основу слушања филтрираних снимака (политичког говора, духовне беседе, говора телевизијских водитеља и говора приликом интервјуа за посао) јасно могли да разликују четири испитивана говорна стила (Castro et al. 2010). Ипак, аутори истраживања нису испитали и која од прозодијских карактеристика најбоље одређује сваки од ових стилова.

Нека истраживања имала су за циљ не само да испитају да ли се поједини говорни стилови разликују на основу прозодијских карактеристика, већ и да утврде које су дистинктивне карактеристике одређених стилова. Ти истраживачи бирали су снимке различитих говорних стилова за које су сами проценили да се међусобно и разликују, у њима су посматрали одређене акустичке параметре, а затим поредили да ли се измерене вредности тих параметара статистички значајно разликују у посматраним стиливима.

Прширова и сарадници, у материјалу изговореном на француском језику, посматрали су девет говорних стилова (Pršir 2014). Утврђено је да се одређени акустички параметри међу неким стиливима разликују у великој мери. Тако, на пример, утврђено је да су у духовним беседама интонационе фразе биле најкраће, тј. садржале су најмањи број слогова, док су најдуже интонационе фразе биле у прегледу штампе на радију и у временској прогнози, што је свакако условљено временским ограничењима која постоје у електронским медијима (Pršir 2014: 51). Поред тога, установљено је и да су, од свих девет посматраних стилова, варијације тона у духовним беседама биле знатно слабије изражене него у другим стиливима (Pršir 2014: 53).

Обен и сарадници истраживали су које су методе за аутоматску процену типологије говорних стилова на основу прозодијских карактеристика. Они су утврдили да говорни стилови поседују своју аутономност, а налазе се у јасно подељеним зонама унутар прозодијског континуума и то у хијерархијском распореду (Ovin et al. 2008: 1206).

3.2. БЕСЕДНИ СТИЛОВИ

3.2.1. Судске беседе. С обзиром на то да у србистици досад нису рађена фонетска испитивања дикцијских карактеристика судских и духовних беседа,

оријентир у раду представљали су нам описи ових беседа и упутства у вези с њиховом реализацијом дати у Реторици Бранислава Нушића.

У судским беседама Нушић разликује два дела. Највећим делом беседе, када законским аргументима брани или оптужује, беседник се „обраћа *разуму* слушаалаца са смером да их убеди. У томе делу беседе, не напуштајући никада правила о лепоме и јасноме казивању мисли, беседник ће избегавати поетско кићење стила као и живљи гест и израз.” Међутим, беседник треба и да задобије слушаоце, када залази „у област маште и осећања”, а тада он „уноси у своју беседу све реторске елементе, служећи се и живљим гестом као и изразом лица. У таквим случајевима судски беседник често чак прелази у област поезије.” (Нушић 2011: 51).

3.2.2. Духовне беседе. Духовне беседе деле се на три подврсте: „*иројоведи* (предике), *омилије* (слова) и *поуке*” (Нушић 2011: 52). У првима од њих говори се о суштини и основама хришћанске вере, а беседник „нема смер да приволи и задобије слушаоце. Он, беседећи, полази од претпоставке да га слушају они *који верују* и његово је само да им ту веру протумачи како би дошли до што поузданијег разумевања њене суштине.” (Нушић 2011: 52). У другој од наведених подврста, тумачи се Свето писмо, дневна јеванђеља и сл., а беседник „за основу својих беседа узима један став (текст) из наведених светих књига и тумачи га, изводећи као поуку морални смисао тога става”. (Нушић 2011: 52). Трећој подврсти припадају поуке, које могу бити *кайихејичне* и *иригодне*, оне се најчешће импровизују „те се у том начину бесеђења духовни беседник мора нарочито вежбати” (Нушић 2011: 53).

Ипак, свим духовним беседама заједничка је специфична реализација, коју директно условљавају околности у којима се комуникација одвија и намере говорника. Нушић овако описује говор, гестикулацију и мимику духовног беседника: „Духовни се беседник мора старати да већ својом спољашношћу одаје онај мир који влада у души његовој испуњеној у вери у Бога и његову моћ. Мир исписан на лицу духовног беседника једна је од великих чињеница за освајање слушаалаца. Он мора подешавати и тон гласу своме тако да се и кроз тај тон осети да његова беседа није само гола реч која хоће да постигне ефекат, већ да у тој речи лежи једна дубока истина као сила која осваја и која покреће. Отуда духовној беседи не пристаје декламаторство, као што не пристаје ни нервозно, темпераментно и пргаво гестикуирање, већ само тих, миран и одмерен покрет и израз лица на ком је исписано дубоко убеђење и вера.” (Нушић 2011: 119).

4. МЕТОДЕ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА

4.1. КОРПУС И ГОВОРНИЦИ

4.1.1. У овом су истраживању коришћене глумачке интерпретације двеју врста беседа, а не снимци аутентичних беседа изговорених од стране адвоката и свештеника. Овако је поступљено из више разлога. У снимцима које смо користили интерпретиране су беседе које спадају у најбоље примере светског беседништва, односно, најлепше беседе на српском језику, и као такве уврштене су у многе уџбенике из реторике и у збирке беседа. Поред тога, њих су интерпретирали врхунски српски глумци, а у говорну припрему

били су укључени универзитетски професори акцентологије и дикције, што је, такође, допринело њиховом високом уметничком квалитету. Да смо се определили за аутентичне беседе, било би много теже прикупити оне које имају добар текст и које су квалитетно реализоване. Како у различитим говорним стилевима говорници примењују готове говорне обрасце, у складу с правилима тог говорног стила, мишљења смо да су глумци далеко вештији у томе да те готове структуре изговоре на природан и убедљив начин. Поред тога, будући да су све беседе снимљене у студијским условима, квалитет звука је непрекоран, а због низа других техничких карактеристика (на снимцима нема звукова саговорника или публике (који су код аутентичних снимака неизоставни), као ни одзивања које се јавља при говору у цркви и сл.) било је могуће поредити податке добијене анализом говора и подвргнути их статистичкој обради.

Материјал за истраживање представљале су глумачке интерпретације трију судских и двеју духовних беседа, које су изабране од 82 беседе, објављене у аудио-збирци *И камен би речима ђодиџао* (Дешић: 2000), у редакцији Милорада Дешића, а које су реализовали наши најбољи глумци. Једна од анализираних судских беседа, *Одбрана Сократова* (PLATON: 1976), у интерпретацији Љубе Тадића и режији Бранивоја Ђорђевића (чувеног професора Дикције са Факултета драмских уметности у Београду), није део ове збирке, већ је објављена засебно. За истраживање су одабране оне интерпретације које су према проценама аутора истраживања и двадесеторо студената глуме с Академије уметности у Новом Саду, који су у оквиру вежбања на предмету Дикција анализирали и обрађивали примере различитих врста беседа, оцењене као најуверљивије, а реализоване су на високом уметничком нивоу, у складу с ортоепским и дикцијским правилима.

4.1.2. Судске беседе. Сократ (470–399. п.н.е.) чувени грчки филозоф, један је од утемељивача Западне филозофије, учења су му сачувана у делима његових ученика Платона и Ксенофанта, а слика о њему у делима Аристофана. Године 399. Мелет, Анит и Ликон оптужили су Сократа да квари омладину и уводи нова божанства. Пред поротницима Сократ је одржао три беседе, прву – током самог суђења, другу – у поступку утврђивања казне и трећу – након донесене пресуде. Све три беседе, од којих су прве две дате у дијалошкој форми, реконструисане су у Платоновом делу *Одбрана Сократова*. Текст беседа интерпретирао је Љуба Тадић (Урошевац 1929 – Београд 2005), један од најзначајнијих југословенских и српских глумаца друге половине XX века. Укупно трајање анализираног материјала износи 47 минута.

Лујза Мишел (фр. *Louise Michel*) (*Црвена Девица*) (1830–1905), учитељица, учесница Париске комуне и друштвена активисткиња позната по анархистичким идејама, након пораза Комуне, 1871. год. изведена је пред Шести војни суд и оптужена, између осталог, за покушај збацивања владе (MICHEL 1981). Мишелова је осуђена на изгнанство и 1873. депортована на Нову Каледонију, одакле се, након амнестије 1880, враћа у Француску. Друштвено ангажована до краја живота, неколико пута била је затварана због анархистичког деловања. Одбрана Мишелове (*Говор ђед версајским Војним судом*) (ЂОРЂЕВИЋ 1975: 155), која се најчешће наводи у збиркама знаменитих

беседа, јесте, заправо, скраћена верзија њеног кратког изјашњавања пред овим судом (MICHEL 1981: 81–88). Наиме, Мишелова није признавала Суд ни судије, преузела је пуну одговорност за све своје поступке, по свим тачкама оптужбе (тврдећи чак да у својим акцијама није имала саучеснике), и, потпуно неочекивано за говор одбране, тражила је од судија да је погубе, претећи да ће, уколико они то не учине, позвати своју браћу да се освете судијама. Ову беседу интерпретирала је Горица Поповић, позоришна, филмска и телевизијска глумица, рођена у Крагујевцу 1952, једно време ангажована као асистенткиња на предметима Дикција и Глума на Факултету драмских уметности у Београду, чланица београдског Атељеа 212, добитница многобројних значајних награда. Анализирани снимак беседе траје 1 минут и 45 секунди.

Вељко Губерина (1925–2016) један од најистакнутијих адвоката СФРЈ, врстан беседник, емотивног и врло сугестивног наступа, бранио је чак 618 људи оптужених за убиство, а својим иступима допринео је да поједини чланови Закона о кривичном поступку буду измењени (GUBERINA). Први велики успех постигао је у предмету *Случај у возу бр. 116*, када је бранио деветнаестогодишњег Рома Мирковића, оптуженог „да је у возу извршио тешку крађу, покушај убиства службеног лица – милиционера и убиство путника на подмукао начин” (GUBERINA). Три осуђујуће пресуде биле су укинуте од стране Врховног суда Србије, а на четвртм суђењу, после пет година од почетка процеса, оптужени је био ослобођен. Текст завршне речи Вељка Губерине у одбрани Мирковића (АВРАМОВИЋ 2009: 507–509) интерпретирао је Горан Султановић, филмски, телевизијски и позоришни глумац, рођен у Београду 1947. Трајање анализираног снимка износи 9 минута.

4.1.3. Духовне беседе. Јован Златоусти (349–407) један од црквених отаца, био је, у раном хришћанству, један од највећих тумача Светог писма. Још за живота познат као чувени беседник (због чега је и назван Златоустим), био је цариградски патријарх. Оштро је критиковао племство, двор и црквене великодостојнике, због чега је смењен с патријаршијског трона и послат у прогонство, где је и умро. Проглашен је за свеца у већини хришћанских цркава. У *Беседи на Усековање* Златоусти наводи примере из Светог писма о злим и добрим женама, а права мета његове критике била је царица Евдоксија. Ову је беседу интерпретирао Небојша Дугалић, позоршни, филмски и телевизијски глумац, рођен у Краљеву 1970, добитник најзначајнијих глумачких награда, првак Народног позоришта и дугогодишњи професор Глуме на Академији уметности у Београду. Анализирани снимак беседе траје 22 минута и 25 секунди.

Јустин Поповић (1894–1979) био је архимандрит манастира Ћелије и професор Богословског факултета у Београду. Беседа *Страшни суд над Богом* казана је на Велики петак 1924. год. и у њој аутор говори о свевременом греху човека, повлачећи паралелу између греха који су људи починили када су се на Велики петак одрекли Христа и грехова које људи данас чине. Ову беседу интерпретирао је Миахило Миша Јанкетић, позоришни, филмски и телевизијски глумац (Нови Сад 1938 – Београд 2019), члан Југословенског драмског позоришта, професор Глуме на Академији уметности у Новом Саду, добитник многих награда. Укупно трајање анализираног материјала износи 30 минута.

4.2. АНАЛИЗИРАНЕ ЈЕДИНИЦЕ

4.2.1. Интонациона фраза. За основну јединицу анализе у снимљеном корпусу одабрана је интонациона фраза⁵, која се у говору препознаје по томе што има неке од наведених акустичких карактеристика: 1) обележена је паузом на почетку и крају; 2) говорни одсечак је обједињен јединственом интонационом контуром, тонска је висина већа на почетку него на крају; 3) током интонационе фразе интензитет опада, а то је најочљивије на њеном крају; 4) почетак фразе може бити реализован бржим говорним темпом, а крај споријим (ову појаву обично прати дужење финалног слога); 5) на крају интонационе фразе често долази до промене начина фонације (Du Bois et al. 1993: 47; CHAFE 1994: 58–60; WENNERSTROM 2001: 30–31; CRUTTENDEN 2001: 255–263; GRICE – BAUMANN 2007: 25–52). С комуникативног аспекта гледано, интонациона је фраза реализација једне информационе јединице, односно, квант информације (HALLIDAY 1967: 200–202). У овом су истраживању као интонационе фразе посматрани они говорни одсечци који имају неке од наведених фонетских карактеристика, независно од тога каква им је функција у комуникацији и које им језичке јединице леже у основи.

4.2.2. Фокус. У анализираном корпусу нарочито нас је занимала реализација фокализованих делова исказа. Иако је начин прозодијског истицања фокуса у говору условљен многим факторима, међу којима су тип језика, навике говорника, говорни стил и конкретна ситуација у којој се одвија комуникација, најчешће забележене фонетске реализације одликује: слог који носи (лексички) акценат у фокализованој речи дужи се и повећава му се интензитет, док у речи у постфокалном положају долази до скраћивања и редукција; реч која је у фокусу реализована је у изразито великом тонском распону, с већим максималним вредностима f_0 , док на речи у постфокалном положају долази до смањења тонског распона; између фокуса и постфокалног дела постоји оштар тонски пад, а речи у постфокалном делу исказа углавном имају равну линију f_0 ниских вредности (VAISSIÈRE 2006: 250–251).⁶ Фокус се од остатка исказа разликује и по томе што је реализован прецизнијим артикулационим покретима (FOWLER – HOUSUM 1987: 140–141; DOHEN et al. 2006; DOHEN et al. 2004: 171; DOHEN – LÆVENBRUCK 2009: 201; SCARBOROUGH, et al. 2009), које некад прати дизање обрва и(ли) главе.⁷

Фокус може бити *широки* и *уски*. Широки или презентационим фокусом представља се у потпуности нова информација (KISS 1998: 245), тачније, један се појам издваја из мање-више неограниченог скупа елемената (LADD 2001: 163). Уским, контрастним или идентификационим фокусом један се појам супротставља скупу с тачно одређеним бројем елемената (LADD 2001: 163).

⁵ Њу, као јединицу анализе, у свом истраживању узимају и Обен и сарадници (иако је она у њиховој терминологији означена као *прозодијска група* (OBIN et al. 2008: 1205)).

⁶ До сличних су закључака дошли и други истраживачи (BROWN 1983: 73–77; BROWN – YULE 1988: 164–169; WENNERSTROM 2001: 32–40). Ипак, треба напоменути да фокус некад може бити прозодијски истакнут и ако је у односу на остатак исказа реализован мањим вредностима f_0 (CHAFE 1994: 60). Такође, делови исказа који се доживљавају као наглашени немају увек повећан интензитет (FANT – KRUCKENBERG 1994: 141).

⁷ Поред тога, реализацију фокуса могу пратити и измене у квалитету гласа (BREEN et al. 2010: 1048).

4.2.3. Паузе. У анализираном смо корпусу посматрали и трајање пауза које се налазе унутар интонационих фраза или између њих. У фонетским испитивањима паузе се деле на *испуњене* (енгл. *filled*) и *неиспуњене* (енгл. *empty*), односно, *неме* (енгл. *silent*) (ZELLNER 1994). Последње наведене јесу једине паузе које се јављају у испитиваном корпусу и њих смо посматрали у овом истраживању. Паузе се деле према положају који заузимају и улози коју имају у дискурсу (GUSTAFSON-ČAPKOVÁ–MEGYESI 2001; ESPOSITO et al. 2004: 139–140; ESPOSITO et al. 2008: 1073–1074), као и према трајању (разликују се: *врло крајке*, *крајке*, *знајне* и *шемајске паузе*).⁸ Јављање пауза условљено је неколиким чиниоцима: физичким, социо-психолошким, комуникативним, језичким и когнитивним (ESPOSITO et al. 2008: 1074). Истраживачи различито одређују граничне вредности трајања наведених врста пауза (GOLDMAN-EISLER 1961; BOOMER – DITTMANN 1962; BROWN – YULE 1988; SWERTS – GELUYKENS 1994; KENDALL 2009), а нису усаглашени ставови ни по питању тога где поставити доњу границу најкраћег трајања тишине (говорног сегмента у којем нема интензитета).⁹ Доња граница трајања паузе поставља се на 60 ms (CAMPIONE – VÉRONIS 2002; KENDALL 2009), 100 ms (HENDERSON et al. 1966: 208), 200–250 ms (GOLDMAN-EISLER 1968: 12 према KENDALL 2009: 104). Истраживање вршено на материјалу неколико језика (енглеском, француском, немачком, италијанском и шпанском) показало је да трајања пауза зависе од индивидуалних карактеристика говорника, језика којим говоре и говорног стила. Ипак, када су посматрани само они резултати који су били омеђени доњом и горњом границом трајања паузе (од 60 ms и 2000 ms), раније нађене разлике између посматраних група говорника више нису биле уочљиве (CAMPIONE – VÉRONIS 2002). Управо због тога, поједини истраживачи избегавају да постављају границе трајања пауза, нарочито у истраживањима у којима се паузе одређују мануелно. Из истих разлога ни у нашем истраживању није одређена доња граница трајања пауза.

Неки истраживачи паузе посматрају у светлу интонационих фраза које им претходе, будући да се, како они сматрају, паузом означава крај говорног сегмента, као што се тачком означава крај реченице у писаном тексту (BROWN – YULE 1988: 163). Чејф, с друге стране, паузе посматра у светлу интонационих фраза које после њих долазе, јер пауза, по његовом мишљењу, директно корелира с припремом говорника за наредни исказ (CHAFE 1979 према BROWN – YULE 1988: 163–164). У нашем смо се истраживању, углавном, држали првог принципа, иако су у неким случајевима паузе тумачене и у светлу исказа који су долазили после њих.

⁸ Истраживања су показала да се – у различитим језицима – паузе истог типа међусобно разликују по трајању (CAMPIONE – VÉRONIS 2002).

⁹ У новијим истраживањима, у којима се снимљени материјал анализира софтверски, за доњу границу трајања паузе обично се узима вредност од 200 ms, и то углавном из практичних разлога – како би се паузе лакше разликовале од делова безвучних плозива. Сматра се, такође, да се овакве паузе веома ретко јављају, и то, углавном, као психолошке или респираторне. Међутим, резултати истраживања показују да се врло кратке паузе (краће од 200 ms), барем у неким језицима, не могу сматрати ретким (тако, на пример, у материјалу из италијанског језика заступљеност им је чак 17,9%) (CAMPIONE – VÉRONIS 2002).

4.2.4. Темпо. Једна од карактеристика говора јесте темпо, који је дефинисан односом говорних сегмената у јединици времена у оквиру интонационе јединице која обухвата и паузе, тада се назива *брзина говорења* (енгл. *speech rate*), односно, у оквиру интонационе јединице из које су изузета трајања пауза, тада се назива *брзина артикулације* (енгл. *articulation rate*). Темпо се најчешће представља бројем слогова у секунди (sl/s), а, ређе, бројем речи у секунди. Разлике у брзини говорења условљене су бројним чиниоцима: екстралингвистичким (индивидуалним карактеристикама говорника, њиховом старошћу, полом и др.), паралингвистичким (емоцијама, стресом, брзином говорења саговорника) и лингвистичким (планирањем говора, врстом текста, распоредом нових и старих информација у тексту, говорним стилем). У зависности од тога на којем је броју испитаника спроведено истраживање, који је језик посматран, да ли се ради о спонтаном говору или читаном тексту (прози, поезији, вестима, читању транскрипта говора), у литератури се срећу подаци о брзини говорења који се крећу у распону од 4,16 до 7,3 слогова у секунди (детаљан преглед литературе дат је у TROUVAIN 2003: 7–8). Сматра се да једва приметна промена темпа (енгл. *just noticeable difference* (JND)) која може бити опажена у комуникацији износи 5% (QUENÉ 2007: 360).

4.3. АКУСТИЧКИ ПАРАМЕТРИ. Корпус је пажљиво послушан неколико пута, а затим је извршена анализа спектрограма (уз помоћ програма Praat верзија 4.6.06 (Paul Boersma and David Weenink, 2007). За одабране примере очитане су вредности максималне вредности фреквенције основног тона ($f0_{max}$)¹⁰, на вокалу који доживљавамо као наглашени у речима са силазним акцентима, односно, на вокалу који долази после вокала који доживљавамо као наглашени у речима с узлазним акцентима (SREDOJEVIĆ 2017: 219). Ове су вредности изражене у херцима [Hz]. У неким примерима израчунат је распон између максималних вредности $f0$ у последњој речи једне и првој речи наредне фразе, он је изражен у полустепенима (ST), за шта је коришћена формула $R = (12 \log_{10}(f01_{max}/f02_{max}))/\log_{10}2$ (BAKEN – ORLIKOFF 2000: 148). Поред тога, за одабране примере очитане су максималне вредности интензитета (I) и то најчешће на вокалу који и доживљавамо као наглашени, а, ретко, на вокалу који се налази после њега, што је у складу с општим карактеристикама интензитета различитих акцената у стандардном српском језику (SREDOJEVIĆ 2017: 222–223). Све вредности изражене су у децибелима [dB].¹¹ Измерено је и трајање пауза (t), унутар интонационих фраза и између њих, и оно је изражено у милисекундама [ms]. За 290 интонационих фраза извршено је мерење темпа и трајања пауза. За сваку је интонациону фразу темпо (T) израчунат као однос броја слогова у јединици времена, што је изражено као [sl/s].

За компарацију вредности нумеричких обележја између двеју група коришћен је *Студентов т-тест*. Статистички се значајним сматрају вредности нивоа значајности $p < 0,05$.

¹⁰ Уколико је у фрази максимална вредност $f0$ мерена за више речи, коришћене су ознаке $f01_{max}$ за прву реч, $f02_{max}$ за другу реч и сл.

¹¹ Ипак, треба напоменути да се у сличним истраживањима интензитет, обично, не узима у обзир при анализи. Наиме, интензитетски односи у великој мери зависе од срединских чинилаца, буке, удаљености говорника од микрофона и сл., те не одсликавају верно посматране жанрове (OVIN et al. 2008: 1205).

5. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

5.1. Фокус

5.1.1. Судске беседе. Када је дикција у питању, типична црта анализираних интерпретација судских беседа јесте специфично обликовање фокализованих делова исказа. Наиме, ови су делови у фразама често реализовани веома експресивно, а истичу се и својом бројношћу. Као што је то и очекивано у говору, фокуси су и у судским беседама реализовани вишим вредностима f_0 и интензитета, међутим, говорници у судским беседама прелазе ове, уобичајене оквири и фокус реализују у највишим деловима свог регистра, уз употребу гласног говора, скоро викања. Како се тон и интензитет истовремено користе да би пренели и бројне паралингвистичке садржаје (GRICE 2006: 786–787), изразито истицање фокуса омогућава употреба пауза. Тако, на пример, на почетку Губеринине беседе, говорник најављује да ће и у четвртом суђењу, које се води након што је Врховни суд Србије укинуо три осуђујуће пресуде, завршну реч опет почети изјавом *МИРКОВИЋ НИЈЕ КРИВ!*^{12, 13} Читав је исказ реализован као широки фокус. Карактеристикама интонације и употребом пауза говорник нам поручује да понавља оно што је већ рекао, али и да жели да упамтимо његове речи, које и делују веома сугестивно, будући да су сегментирани паузама (прва износи 502 ms, а друга 154 ms) (сл. 1)¹⁴. Овакви су примери забележени у свим анализираним беседама, а у неким, такође кратким фразама, паузе су веома дуге. Тако у истој беседи, Губерина на маестралан начин обесмишљава изјаве двојице крунских сведока, подсећа да је тужба један део њихових изјава прихватила, док је други одбила, а управо на основу делимично прихваћених изјава његов је браћеник сваки пут осуђиван. Губерина указује на ову недоследност и предочава да или оба исказа треба прихватити (а тада би било тешко оптужити Мирковића) или оба исказа треба одбаци (у том случају Мирковић се мора ослободити), односно, он сматра да се искази не могу прихватити делимично и поентира исказом *Истина је САМО ЈЕДНА!*. Беседник овај исказ сегментира двома паузама, од којих прва износи чак 955 ms, чиме постиже изузетну драматичност и веома сугестивно делује на слушаоце, готово их уверава да дате изјаве одбаце.¹⁵

У дужим фразама неколико речи може бити реализовано као уски фокус. Због употребе пауза при реализацији оваквих фраза – добија се утисак

¹² Када у наставку рада будемо говорили о карактеристикама фокуса, он ће у примерима из корпуса бити означен малим верзалом.

¹³ Иако се фокусом у комуникацији, најчешће, представља нова информација (KRIFKA 2008), то не мора увек бити случај, као што показује и овај пример. Наиме, некад се ради само о поновном увођењу у причу информације која је раније била споменута (али је у даљем току приче напуштена) (MILLER 2006: 511). Наравно, колико је информација представљена у фокусу заиста „нова” – може бити одређено једино на основу контекста у којем се фокус реализује (BÜRING 2012).

¹⁴ На сликама у наставку приказани су осцилограм (у горњем делу) и промене f_0 (у доњем делу). При транскрипцији примера коришћени су симболи Међународног фонетског алфабета (IPA 2007).

¹⁵ Како наводи Љубомир Поповић, оваквом сегментацијом исказа паузом истиче се „неочекиваност, парадоксалност, драматичност и сл. фокализоване информације” (Поповић 1997: 95–96).

*сѣакаиѣо*¹⁶ говора, који оставља снажан, драматичан доживљај на слушаоце. Иако свака реченица пуну актуелизацију добија, заправо, тек у одређеном контексту, конкретној говорној ситуацији, употреба специфичних речи или израза, као и њихов редослед, донекле може да сугерише који ће од ових језичких елемената у говору и бити фокализован. Међутим, када се у тексту судске беседе нађе више оваквих елемената, говорник сваки од њих заиста и реализује као фокус. Тако, на пример, у Сократовој одбрани чести су искази који садрже велик број негација. Треба напоменути да овакви искази делују, донекле, артифицијелно.¹⁷ Ипак, у свим таквим примерима, говорник ове и на језичком нивоу веома маркиране изразе истиче и у говору – повећаним вредностима f_0 (и интензитета) и дугим паузама које им претходе. То потврђује реализација реченице *Да ли ће ко од њих људи њосѣаѣи ваљан или не, ја за ѣо ни ѣо ком ѣраву не моѣу да будем одѣговоран, јер ја никада никога ни у какво учење нисам ѣуѣиваѣо*, чија је узрочна клауза реализована као посебна фраза са четири фокуса, два суседна фокуса растављена су паузама, а пауза се налази и након последњег фокуса ($f_{0_{1max}} = 324 \text{ Hz}$; $p_1 = 517 \text{ ms}$; $f_{0_{2max}} = 319 \text{ Hz}$; $p_2 = 942 \text{ ms}$; $f_{0_{3max}} = 312 \text{ Hz}$; $p_3 = 1097 \text{ ms}$; $f_{0_{4max}} = 136 \text{ Hz}$; $p_4 = 562 \text{ ms}$) (сл. 3).¹⁸ Међутим, и они искази који не садрже овакве специфичне речи, ‘предиспониране’ да у говору буду реализоване као фокус – често су реализовани с великим бројем уских фокуса. У исказу Губеринине беседе *И данас у овом моменѣу очекује да му овај суд донесе слободу!* говорник реализује чак шест фокуса, сегментирајући их с пет пауза ($p_1 = 363 \text{ ms}$; $p_2 = 643 \text{ ms}$; $p_3 = 465 \text{ ms}$; $p_4 = 761 \text{ ms}$; $p_5 = 330 \text{ ms}$) (сл. 4). Оваквом употребом дикцијских средстава, у исказу који се налази на самом крају завршне речи, беседник оставља јак утисак на слушаоце и постиже *ѣлемениѣи ѣаѣѣос*¹⁹, тј. изазива код њих снажна осећања под чијим ће утицајем они донети ослобађајућу пресуду.

Иако под уским фокусом може бити свака реч, чак и функционалне речи (HIRST – DiCRISTO 1998: 32)²⁰, па и појединачне морфеме (попут префикса) (LADD 2001:293), у емфазе, како је показао наш материјал, говорници фокализују чак поједине или пак све слоге речи (дакле, и говорне, не више само значењске јединице). Ово оставља снажан драматичан утисак на слушаоце и говор чини врло динамичним. Тако, на пример, у Губерининој одбрани, беседник реченицом *Ако се иследник и досадаѣња веѣа која су расѣравља-ла овај случај нису ѣреѣворила у врхунскоѣ аналиѣѣичара људске ѣсихе, онда одбрана с ѣуно убеѣења верује да је ово веѣе квалификовано за ѣај најѣр, ѣе да ће оно ѣјачаѣи и ѣроѣириѣи ѣај зрак у коме се саѣледава скривена и*

¹⁶ Стакато (итал. *staccato*) – „одвојено, ознака да се при интерпретацији тонови морају јасно одвајати један од другог” (NEVELER 1990: 407).

¹⁷ Иако број негација у исказу није ограничен, сматра се, наиме, да је „вероватноћа употребе вишеструке негације обрнуто сразмерна броју одричних израза обухваћених таквом негацијом” (ПИПЕР 2005: 972–973).

¹⁸ Паузама се у оваквим случајевима додатно истичу фокализирани делови исказа (ПОПОВИЋ 1997: 134).

¹⁹ Још од Аристотела, поред *ѣѣѣоса* и *ѣѣѣоса*, ово је један од начина убеђивања (ARISTOTEL 1987: 13–14; 101–140; WISSE 1989: 60–73).

²⁰ У српском језику енклитички облици не могу имати контрастни фокус, већ се замењују пуним облицима (HALUPKA-REŠETAR 2011: 135).

коначна истина, крајње неочекивана, чак зајрејашћујућа! објашњава како је уочена недоследност у сведочењу двојице сведока оптужбе, заправо, зрак који попут муње пролази кроз густе облаке, а затим ласка судском већу говорећи да ће оно проширити тај зрак у коме се сагледава СКРИВЕНА И КОНАЧНА истина. Беседник фокализује оба ова придева, постпоновани атрибут крајње неочекивана реализује с узлазном интонацијом, чиме изазива напетост код слушаца и исказу даје утисак недовршености, с изразитом узлазношћу реализован је и прилог чак (од 153 Hz до 180 Hz), затим прави паузу од 480 ms, и сјајно поентира говорећи да ће та истина бити ЗА-ПРЕ-ПАШЋУЈУЋА, издвајајући у речи предакценатске слоге, да би тек од наглашеног слога реч изговорио као једну целину (сл. 5). У истој беседи, исмевајући неподударности у изјави једног од сведока оптужбе, беседник поентира како се сведок не сећа важног детаља јер је био *сувише* УЗ-БУ-ЋЕН, при чему у речи која је фокус исказа посебно наглашава сваки слог (сл. 2).

5.1.2. Духовне беседе. С друге стране, у духовним беседама, које не одликује изразито повишење вредности f_0 и интензитета, фокуси су обликовани на другачији начин.²¹ Иако реализацију фокуса, као што смо рекли, најчешће прати повећање тона, интензитета, дужи изговор и успоравање говорног темпа, као фокализован доживећемо и онај део исказа који нема наведене одлике – само ако се он, по својим прозодијским карактеристикама, разликује од остатка исказа (СНАГЕ 1994: 60–61). Тако, на пример, у беседи *Страшни суд над Богом*, Јустин Поповић, говорећи на Велики петак, прави алузију како је време у којем живи, заправо, време пре самог васкрсења, тј. краја света. По њему, човек је лош јер је разапео Христа, а Страшни суд једног дана неће бити тако страشان као оно што је човек урадио на Велики петак, јер ће тада Бог судити човеку, а данас, на Велики петак, човек суди Богу. Поента ове тематске целине исказана је изјавом *Данас је Страшни суд за Бога! Суди му ЧОВЕЧАНСТВО!* Први исказ делује, готово, као оксиморон. Наиме, очекивану тезу да је Страшни суд божји суд у часу васкрсења на којем се суди човеку за оно што је чинио на земљи – Јустин Поповић преобликује и каже, заправо, да је Велики петак дан када је човек узео улогу онога који пресуђује Богу и због тога је тај дан Страшни суд за Бога, којем – неочекивано, невероватно, незаслужено – суди човечанство. Како се види из даљег текста беседе, аутору је болно ово сазнање, што беседник остварује на говорном плану – фокус исказа *човечанство* он је реализовао тако што је променио начин фонације и драстично изменио све прозодијске карактеристике – прешао је у шапат – чиме је показао и изненађење и бол (сл. 6).

У духовним беседама ређе се срећу искази с неколико фокализованих речи, а искази с више негација веома ретко. Ипак, у Беседи Јована Златоустог, при опису сиромашне удовице која је угостила пророка Илију, срећемо такав пример, остварен преко трију фраза, одељених паузама, с више фокуса: *Она је била толико СИРОМАШНА* ($p_1 = 439$ ms) *да није имала ни хлеба ни ВИНА ни ЧОРБЕ* ($p_2 = 615$ ms) *нији ничег од производа земаљских*. Као што

²¹ И у истраживању Прширове и сарадника утврђено је да су у духовним беседама, за разлику од других испитиваних говорних стилова, варијације тона биле најслабије изражене (2014: 53)

видимо, у другој фрази фокализоване речи дате су у виду набрајања, тј. Зла-тоусти говори како удовица није имала уобичајених ствари којима би могла понудити пророка (хлеба, вина, чорбе), међутим, те појмове не одваја по степену значаја који би они могли имати, а затим сублимира набрајање кон-струкцијом – *нији ичеџ*. Фокализоване речи од остатка исказа разликују се вишим вредностима f_0 . Ипак, важно је напоменути да су та истицања знатно слабија него у судским беседама и говорник истицањем не достиже крајње вредности свог тонског регистра ($f_{0_{1max}} = 164 \text{ Hz}$; $f_{0_{2max}} = 174 \text{ Hz}$; $f_{0_{3max}} = 146 \text{ Hz}$; $f_{0_{4max}} = 135 \text{ Hz}$; $f_{0_{5max}} = 216 \text{ Hz}$) (сл. 7). Поред тога, паузе се не користе за сегментирање фокуса унутар фразе, као што је то био случај у судским бе-седама, већ само за сегментацију фразе. Сличан је и пример из беседе Ју-стина Поповића *Исмејан је данас Он који се никад смејао НИЈЕ*. Наиме, овај је исказ, такође, реализован јединственом фразом, а три фокуса издвојена су тонски (изразитим кретањем f_0 у првом примеру (од 169 Hz до 123 Hz)), од-носно, повишењем вредности f_0 (у другом и трећем примеру $f_{0_{2max}} = 196 \text{ Hz}$; $f_{0_{3max}} = 164 \text{ Hz}$) (сл. 8). Ни ови фокуси нису међусобно сегментирани пауза-ма. У анализираном материјалу забележили смо и примере фразе с више фокуса који су ипак издвојени знатно вишим тоном од остатка исказа. Тако, на пример, у беседи Јустина Поповића у исказу *Данас су НЕ ђаволи, НЕ зверови, НЕ шакали, ВЕЋ људи исцелили венац од њрња и на злаву Хрисџу мейнули* го-ворник три пута наглашава речцу *не*, а затим и контрастни појам (*већ људи*) и то искључиво повећањем вредности f_0 ($f_{0_{1max}} = 236 \text{ Hz}$; $f_{0_{2max}} = 195 \text{ Hz}$; $f_{0_{3max}} = 216 \text{ Hz}$; $f_{0_{4max}} = 276 \text{ Hz}$) (сл. 9). За разлику од примера из судских беседа, овде суседни фокуси нису раздвојени паузама.

5.2. ФРЕКВЕНЦИЈА ОСНОВНОГ ТОНА

5.2.1. Судске беседе. Треба истаћи да су у судским беседама кретања и промене f_0 специфични. С једне стране, велики делови фразе, а нарочито они у којима се реализује фокус, реализовани су тонски изразито високо. С друге стране, често се срећу нагле и изразите промене тона наниже или на-више. Због овакве дикције, говор судских беседа веома је жив, држи пажњу слушалаца, омогућава да се јасно издвоје поенте мањих тематских целина, али и да се пренесу информације о емотивном стању и ставовима говорни-ка. Ова запажања илуструју два примера из Сократове одбране. Наиме, Сократ објашњава како је Херефонт питао бога у Делфима ко је мудрији од Сократа и од Питије добио одговор да од њега нико није мудрији. Сократ се пита шта бог мисли с том изјавом, а затим одбацује могућност да је у питању неистинита тврдња, лаж, јер у божјој природи није да лаже. Фраза *Шџа он дакле мисли с џом изјавом да сам ЈА најмудрији?* реализована је у вишим деловима говорничког регистра, с нарочитим тонским истицањем фокализованих речи ($f_{0_{1max}} = 245 \text{ Hz}$; $I_{1max} = 73,6 \text{ dB}$; $f_{0_{2max}} = 273 \text{ Hz}$; $I_{2max} = 76,35 \text{ dB}$), док су фразе *НЕ ЛАЖЕ ваљда* и *То би ПРОТИВУРЕЧИЛО његовом бићу* реализоване тонски знатно ниже, у веома малом распону, уз смањен интен-зитет ($f_{0_{1max}} = 109 \text{ Hz}$; $I_{1max} = 63,41 \text{ dB}$; $f_{0_{2max}} = 116 \text{ Hz}$; $I_{2max} = 63,35 \text{ dB}$) (сл. 10). Дакле, након снажног, веома сугестивног изговора прве фразе, којим говор-ник показује изненађење и чуђење због одговора који је добио, наглим спу-штањем тона и интензитета, али и говором кроз осмех (приликом изговора

речи *ваљда* и *йройивуречило*),²² беседник јасно показује да је ироничан, те да изјаву бога ипак треба прихватити као истиниту, тј. потврђује да је он најмудрији. Исто је тако занимљив још један пример из ове беседе, у којем Сократ Мелетову оптужбу доводи до апсурда и доказује да Мелет, заправо, Сократа криви не зато што не верује у богове, већ зато што у њих верује. Прва фраза (*СОКРАТ је крив*) изговорена је у највишем делу говорничког регистра, што показују посматрани параметри на фокализованој речи: $f0_{\max} = 317 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 78,87 \text{ dB}$. По истом обрасцу и у другој фрази (*НЕ зајџо џиџо НЕ ВЕРУЈЕ у боџове*) реализовани су фокуси $f0_{\max} = 335 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 75,62 \text{ dB}$; $f0_{2\max} = 314 \text{ Hz}$; $I_{2\max} = 73,73 \text{ dB}$. Последња је фраза (*Неџо џиџо ВЕРУЈЕ у боџове*) тонски и интензитетски знатно слабија од претходних фраза, а то се види и на фокусу $f0_{\max} = 145 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 70,54 \text{ dB}$. Дакле, у првим двама фразама, општим високим нивоом $f0$, нарочито повећањима $f0$ на фокализованим речима, задржавањем високих вредности $f0$ на крајевима фраза, као и паузама које деле фразе (688 ms и 300 ms) беседник код слушалаца подстиче узбуђеност и држи их у стању напетог ишчекивања поенте. У последњој фрази, наглим снижавањем вредности $f0$ сигнализира се крај тематске целине и иронија (CHEANG 2008: 375–376), чиме беседник преноси поруку да изјаву оптужбе треба одбацити јер је бесмислена (сл. 11).

Граница фраза двају исказа (који су у напоредном односу или је пак мањи исказ уметнут у већи) обично је у говору праћена смањењем вредности $f0$ на крају прве фразе и повећањем $f0$ на почетку друге (*т HART 2006 et al. 121–123). Ипак, у анализираним судским беседама ове су тонске промене веома изразите и обухватају велике интервале. У Сократовој одбрани реченица *Докучио сам за крајџко време да код йесника оно џиџо они йевају, као и код џлумаца оно џиџо они џоворе, није йлод њихове мудросйи, неџо некаквоџ йриродноџ дара и надахнућа, као џиџо је йџо случај код врачева и йророка* реализована је преко неколико фраза. Између дела фразе којим је реализован уметнути блок (*као и код џлумаца оно џиџо они џоворе*) и дела фразе којем у основи лежи наставак претходног исказа постоји изразита промена посматраних акустичких параметара (у последњој фонетској речи прве од ових фраза $f0_{\max} = 176 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 69,69 \text{ dB}$, док је у првој фонетској речи друге фразе $f0_{\max} = 359 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 77,37 \text{ dB}$, а фразе су одељене и паузом од 288 ms) (сл. 12). Овако наглим повишењем тона, којем одговара музички интервал од једне октаве, говорник се враћа на своју основну мисао, али и даје говору динамичност, чини га веома сугестивним, а слушаоцу, што је веома важно, не дозвољава да му мисли одлутају, нити му даје прилику да се укључи у разговор и противуречи говорнику.²³ С истим је циљем остварено и нагло повишење тона у другом примеру, али је оно сада још изразитије јер се граница фраза налази између двају (потпуних) исказа у напоредном односу (*Тада сам се једини ја усйройивио вама и џласао сам йройив, мада су беседници*

²² Иако се разликују на основу одређених акустичких параметара (GLENN 2003: 10–11; TROUVAIN 2001), различите врсте смеха које прате говор (енгл. *smiling voice*, *laughing voice*, *laughter* (PICKERING et al. 2009: 8)) овде су препознате на основу аудитивног утиска.

²³ Анализирајући резултате различитих истраживања, Андерсен наводи да је утврђено да се говор који је реализован у већем тонском распону доживљава као уверљивији (ANDERSEN 2004: 169–171).

били већ сјремни да ме одведу у њамницу, *цїїо сїе* и *ви*, из свеџ љласа, захїе-вали. Оїеї сам смаїрао да се у савезу са законом и љравдом морам изврїи оїасностїма, неџо ли у сїраку љред оковима и смрїи – сложиїи се с не-љраведним рещењем). Крај фразе којој је у основи део исказа (из свеџ љласа захїевали) и почетак фразе којој је у основи део исказа (оїеї сам смаїрао) карактерише нагла промена тона и интензитета (у последњој фонетској речи прве фраза $f0_{\max} = 120 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 66,62 \text{ dB}$, док је у првој фонетској речи друге фразе $f0_{\max} = 327 \text{ Hz}$; $I_{\max} = 81,92 \text{ dB}$, а фразе су одељене и паузом од 830 ms) (сл. 13). Овакво тонско повећање, којем одговара музички интервал од мале дециме (18 полустепени), моћно је дикцијско средство којим се додатно при-влачи пажња слушаца.

5.2.2. Духовне беседе. Изразите промене $f0$ на границама фраза срећемо и у анализираним духовним беседама, међутим, два типа беседа разликују се и по овом параметру. Тако, на пример, у *Беседи на Велики љеїїак* Јустин Поповић говори о разбојнику који се распетом Христу обратио речима *Оїо-мени ме се Госїоде када дођеїи у царсїво Твоје!*, а затим хвали тог разбојни-ка јер је поверовао у Христа онда када је он био поруган и исмејан и *када је као сваки ЧОВЕК СТРАДАО и мучио се УЖАСНО*. Ова последња зависна реченица остварена је преко двеју интонационих фраза. У првој фрази говорник поред речи *сїрадао* фокализује и реч *човек*, јер жели да истакне апсурд да је Христ, Бог, пристао да страда као човек, али и само страдање је трајало, било је бо-лно и Христ се мучио *ужасно*. У првој од ових фраза говорник последње фо-кализоване речи истиче повишеним тоном ($f0_{1\max} = 229 \text{ Hz}$; $f0_{2\max} = 238 \text{ Hz}$), и оставља утисак као да прекорева слушаоце, а затим сниженим тоном, у мањем распону, реализује другу фразу (прва реч $f0_{3\max} = 165 \text{ Hz}$), којом као да у поверењу говори да су Христове муке биле незамисливе. Пауза између фраза износи чак 1442 ms (сл. 14).

5.3. ПАУЗЕ

5.3.1. Судске беседе

Табела 1. Поређење параметара љаузе, љеїїо и број слоџова у судским и духовним беседама²⁴

Параметар	Судске беседе		Духовне беседе		t	sig.
	$\bar{X}$	SD	$\bar{X}$	SD		
p	567	448	1080	616	7,760	p < 0,01
T	5,44	1,06	5,09	1,11	2,751	p < 0,01
s	14	7	12	6	2,585	p < 0,01

Како видимо у табели 1, у којој су представљени подаци о трајању па-уза између интонационих фраза (p), у судским су беседама паузе, у просеку, упола краће него у духовним (567 ms : 1080 ms) и ова је разлика статистички значајна. У говору на суду, у условима велике буке, уз стална добавивања, беседник се труди и да надгласа противника и да каже што више, због чега он и не сме да прави предугачке паузе, како неко од оних који прате суђење

²⁴ У табели су за дати параметар представљени подаци: средња вредност ($\bar{X}$) и стандард-на девијација (SD), резултат Студентовог љї-їесїїа (t) и p ниво значајности. Вредност теста која је статистички значајна (за p < 0,05) у табели је означена масним фонтом.

не би добацио нешто што би умањило значај претходно изговореног.²⁵ У духовној беседи, с друге стране, беседник говори пред својим истомишљеницима, који му се ни на који начин не супротстављају и које он жели да подучи нечему. Беседник жели да велике духовне истине које открива својим слушаоцима они правилно разумеју и зато он између својих (важних) исказа прави (веома) дуге паузе. Ова запажања илустроваћемо примерима пауза истог типа реализованим у различитим беседама.

У Сократовој одбрани, једну од најкраћих пауза налазимо између фраза којима су реализоване управна и односна реченица која је у њу уметнута и која је с њом у најтешњој семантичкој вези – *Једном сīе ви оних десет ратника* ($p_1 = 168$ ms) *који не љокуише сїрадалнике из љоморске биїке код Арѓинуза* ($p_2 = 581$ ms) *хїтели све заједно љоџубиїи* ($p_3 = 339$ ms), *а љроїив свакоџа закона*. Дуже су паузе између фраза којима у основи стоје засебне реченице, као у примеру реченице која долази након горе наведене – *Тада сам се једини ја усїроїивїо вама и џласао сам љроїив*, која је реализована јединственом фразом која је од претходне фразе одељена паузом од 912 ms, што је најдужа измерена пауза у анализираним примерима овог говорника. Од наведених пауза, наравно, дуже су паузе које деле различите тематске целине, при чему се нарочито истичу оне које се налазе при самом крају беседе. Тако, на пример, у *Говору љред версајским Војним судом*, након изјашњавања по тачкама оптужбе, Мишелова се обраћа судијама од којих тражи да буде убијена на бојном пољу на којем су погинула и њена браћа. Пауза пред исказом *Оно џїїо љражим од вас* изузетно је дуга (2103 ms), чиме беседница мења образац дотадашњег говора и, самим тим, најављује да ће изрећи нешто веома значајно. Такође, сам крај беседе сегментиран је дугим паузама, што му, заједно са специфичним тонским кретањем, даје велику дозу драматичности и племенитог патоса – *Позиваћу своју браћу да се осветїе убоїицама из Комисије за љомиловање* ($p_1 = 1507$ ms)! *Завршила сам* ($p_2 = 1388$ ms)! *Ако нисїе кукавице* ($p_3 = 927$ ms), *убиїїе ме!*

5.3.2. Духовне беседе. С друге стране, у беседи Јована Златоустог, најкраћу паузу између фраза којима су реализоване управна и зависна (узрочна) реченица налазимо у примеру *Ниїїїа је није сїречило да укаже џосїоїримсїїво љророку* ($p_1 = 269$ ms), *їоїїїо је љри свој сиромаїїїни својој била боџаїа добрим расїоложењем*. Паузе које се јављају између фраза којима су реализовани парцелисани исказ и исказ којем у основи стоји наредна реченица у духовним су беседама знатно дуже него у судским, што показује и овај пример – *Ради Иродијаде, жене Филиїа браїїа своџа* ($p_1 = 2739$ ms). *Ко неће окривїи Ирода, који је у мекуїїїву љоїусїїїо безумним женама!* Треба истаћи да су паузе које се јављају између већих тематских целина и дуже од наведене паузе. Тако, на пример, *Беседа на Усековање* почиње исказом *Оїеїї бесни Иродијада!*, тј. алузијом у којој Златоусти тадашњу царицу Евдоксију пореди са злогласном Иродијадом, која је тражила главу Јована Крститеља.

²⁵ Доказе о оваквим околностима дају сами аутори беседа. Наиме, Сократ у својој беседи чак двапут спомиње да публика виче, тј. диже грају: „Немојте викати, грађани атински! Останите при ономе што сам вас молио – да не дочекујете моје речи грајом!”, „али молим вас немојте дизати грају због овога”. Исто тако, и Лујза Мишел је у својој биографији навела да је и само изношење одбране изазвало велико негодовање код присутних у судници (MISHEL 1981: 87).

Овај исказ функционише, заправо, као најава теме о којој ће беседник говорити. Беседник жели да његове речи одзвоне у свести слушалаца и због тога одмах прави паузу од 1289 ms. Међутим, Златоусти жели и да нам стави до знања да неће говорити уопштено о злој царици, већ о царици која је толико зла колико је била зла Иродијада на врхунцу своје моћи, тј. онда када је тражила Крститељеву главу, и због тога беседник између наредних исказа прави још дуже паузе, како би слушаоце пустио да замисле страшне догађаје о којима им говори. Беседник после овога опет прави дугу паузу, 2417 ms, чиме најављује нову тематску целину, у којој Евдоксију пореди с Језавељом, владарком која је наредила убиство пророка Илије. Кратак коментар у вези с утиском који ова подсећања изазивају на Златоустог, нова је тематска целина, коју беседник опет најављује дугом паузом, 2972 ms, после чега исказом *Шта нам је испричало Јеванђеље?* најављује како, заправо, ове две библијске приче треба да разумемо, што је, наравно, нова тематска целина обележена паузом од 3318 ms, најдужом у анализираном материјалу.²⁶

5.4. Темпо

5.4.1. Судске беседе. Сложене су реченице у говору најчешће реализоване преко двеју фраза, које међусобно могу изразито да се разликују у говорном темпу и то тако што је она која је из комуникативне перспективе значајнија – реализована споријим темпом. Ово запажање илуструје пример из беседе Лујзе Мишел. Наиме, одговарајући на наводе оптужбе да је учествовала у извршењу смртне казне над генералима, она одговара *Да сам се нашла на Монмартру у штрелуку када су хтели да ђуцају у народ, не бих оклевала да ђуцам у оне који издају такве наредбе!* Фразу којом је реализована условна реченица беседница реализује у бржем темпу ($T_1 = 6,91$ sl/s), док фразу којом је реализована управна реченица, којом оптужена износи неочекиван став, она реализује споријим темпом ($T_2 = 5,45$ sl/s), при чему се неке речи изговарају растегнуто. Оваквим променама темпа, поред специфичних измена интонације и интензитета, беседница свом говору даје драматичан тон.

Мишелова на завршетку своје одбране реализује потпуно неочекиван исказ *Познајте да свако срце које куца за слободу има право да тражи само једно, а то је комадић олова!*, а затим конкретизује свој став *Ја од вас захтевам то право!* С обзиром на то да је ово најважнија порука читавог говора, исказ је реализован готово најспоријим говорним темпом ($T_1 = 4,16$ sl/s). Снагу овог исказа додатно појачава пауза која следи после њега. Затим, Мишелова жели да запрети судијама, тј. да им укаже на то шта ће им се десити уколико не испуне њену жељу. Због тога у веома брзом темпу реализује фразу којој је у основи условна реченица *Ако ме оставите у животи* ($T_2 = 8,42$ sl/s), да би фразу којом је реализована управна реченица, у којој се види претња, опет, реализовала спорије – *нећу престајати да вичем за осветом* ($T_3 = 6,54$ sl/s). Измене темпа у овим трима фразама крећу се од скоро најспоријег до најбржег у читавом анализираном материјалу ове говорнице и оне су високо изнад прага једва приметне разлике промене темпа ($JNDT_1 = -102\%$; $JNDT_2 = 22\%$), што говору даје изузетну динамичност и уверљивост.

²⁶ Дуге паузе јесу изразито моћно дикцијско средство које се користи за постизање веће уверљивости (ANDERSEN 2004: 169–171).

5.4.2. Духовне беседе. Измене темпа у духовним беседама, због специфичне интонације и малог интензитета, не стварају утисак драматичности, већ одсликавају емотивно стање говорника и промене у његовом односу према саговорницима. Тако, на пример, у беседи *Сйрацини суд над Боџом*, Јустин Поповић објашњава како нико од ђавола, зверова и животиња не треба себе да се стиди као човек. Ово тврђење он аргументује тиме што *Људи љују Боџа!*, што одмах и коментарише *Има ли шћо ужасније од шћоџа?!*, а затим износи нови, још убедљивији доказ *Људи бију Боџа!*, који, такође, коментарише *Има ли шћо сајтанскије од шћоџа?!*. Сваки исказ реализован је посебном фразом, а вредности темпа указују на значај сваког од ових исказа у комуникацији (T1 = 3,43 sl/s; T2 = 5,92 sl/s; T3 = 2,64 sl/s; T4 = 6,27 sl/s) – чињенице, тј. оно што је по Јустину Поповићу свима неупитно, говорник реализује спорим темпом, док коментаре реализује бржим темпом.

Подаци приказани у тебели 1 указују на то да су судске беседе, у просеку, реализоване бржим темпом него духовне (5,44 sl/s : 5,09sl/s), а ова је разлика статистички значајна. Сумирајући резултате бројних истраживања у којима је посматрано како се у комуникацији врши убеђивање, Андерсен је запазио да се боља уверљивост постиже, између осталог, и бржим говором, који слушаоци повезују с компетенцијом и већим самопоуздањем говорника (ANDERSEN 2004: 169–171).

Поред тога, како видимо у тебели 1, у судским беседама интонационе фразе, у просеку, имају више слогова него у духовним (14 sl : 12 sl) и ова је разлика, иако мала, статистички значајна.²⁷ У условима буке, у говору на суду, говорник се труди да изговори што више текста да не би био прекинут од стране неистомисљеника или да му не би била одузета реч. С друге стране, духовни беседник говори пред паством која се с њим слаже, открива им велике тајне и жели да их они правилно разумеју, због чега реализује краће исказе.

6. ЗАКЉУЧАК. Ово је истраживање показало да између говорних стилова судских и духовних беседа постоје битне разлике на плану дикције.

Типична црта анализираних судских беседа јесте дикцијски специфична реализација фокализованих делова исказа. Они су, наиме, реализовани веома експресивно, изразитим повећањем тона и интензитета, а и у краћим и у дужим фразама паузама су одвојени од остатка исказа. Интонационе фразе којима су у основи дужи искази неретко су изговорене с већим бројем фокуса, због чега се стиче утисак стакато говора, чиме се постиже племенити патос и ствара драматичан доживљај. И фокуси су међусобно одељени паузама, а у ретким примерима беседници чак и фокализоване делове исказа сегментирају на слокове. У духовним беседама, с друге стране, фокализовани је део исказа реализован истим дикцијским средствима, али мање изразито, тако да се никад не достижу крајње вредности говорниковог тонског регистра. Уколико су фразе остварене с већим бројем фокуса, они никад нису сегментирани паузама. Специфичност овог говорног стила јесте и то да су

²⁷ Када је у питању број слогова у фразама духовних беседа, наши се резултати разликују од резултата до којих су дошли Прширова и сарадници (2014: 51).

фокуси некад реализовани смањеним вредностима интензитета и променом начина фонације, чак преласком у шапат, али само у случајевима када беседник жели да дочара и слабост, тугу и разочарање.

Два се испитивана говорна стила разликују и у тонским карактеристикама. У судским беседама велики делови фраза често су реализовани у највишим деловима говорниковог регистра, фразе су остварене у великим распонима, а промене тона на фокализованим речима и на границама фраза јесу изразите (у једном примеру ради се о интервалу од 18 полустепени). Овако специфичне промене помажу и да се изразе специфичне емоције, попут ироније, како је забележено у нашим примерима. У духовним беседама промене тона на фокализованим речима и на границама фраза нису тако нагле и остварене су у мањим распонима. Ипак, сужавање поља у којем се остварују промене тона компензује се употребом пауза, које на себе преузимају део задатака тонске компоненте говора.

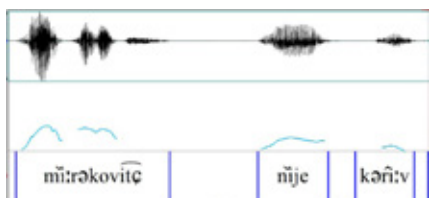
Два говорна стила разликују се и по употреби пауза. У судским су беседама оне, у просеку, краће него у духовним и та је разлика статистички значајна. Поред тога, када се погледају и трајања пауза појединачно, запажа се да су паузе истог типа увек краће у судским беседама. У духовним беседама паузе преузимају део комуникационих функција које се у судским беседама остварују тонском и интензитетском компонентом говора и то тако што је повећан распон трајања у којем се реализују паузе.

У оба говорна стила промене темпа усклађене су с променама на значењском нивоу текста. Делови исказа који су с комуникативног аспекта важнији реализовани су споријим говорним темпом. Између двеју суседних фраза промене темпа могу бити веома велике и то је нарочито уочљиво у примерима говорног стила судских беседа. У поређењу с духовним беседама, у судским је бржи говорни темпо и интонационе фразе имају већи број слогова, а ове су разлике и статистички значајне.

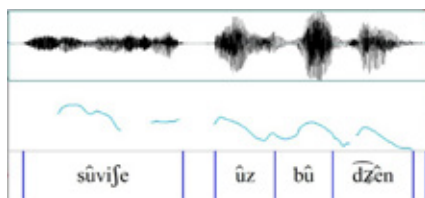
Због оваквих дикцијских карактеристика, судски беседник оставља снажан, драматичан утисак и звучи изузетно сугестивно, ток његовог говора није предвидив и он чврсто држи пажњу слушаца. Иако су и духовни беседници изузетно сугестивни, они, с друге стране, управо захваљујући својим дикцијским карактеристикама делују умирујуће на слушаоце, којима остављају довољно времена да размисле о свему изреченом.

Набројане разлике у дикцијским карактеристикама условљене су – *околностима у којима се комуникација остварује*: говор на суду одвија се у условима велике буке, уз негативне коментаре и добацивања од стране публике, док се духовна беседа држи у тишини цркве, светом простору намењеном молитви; *односом између говорника и саговорника*: док беседник на суду има саговорнике који се с њим не слажу и који према њему обично имају снажне негативне емоције (као и он према њима), духовни беседник говори пред онима који га слушају, који не узимају реч и никако му не противурече, а једни према другима имају снажне позитивне емоције; *намерама говорника*: судски беседник жели да разубери своје саговорнике и убеди публику (пороту, судије) да је оно што он говори исправно, док духовни беседник говори пред онима који се с њим слажу, жели да их поучи тајнама које не знају, а жељни су да их открију.

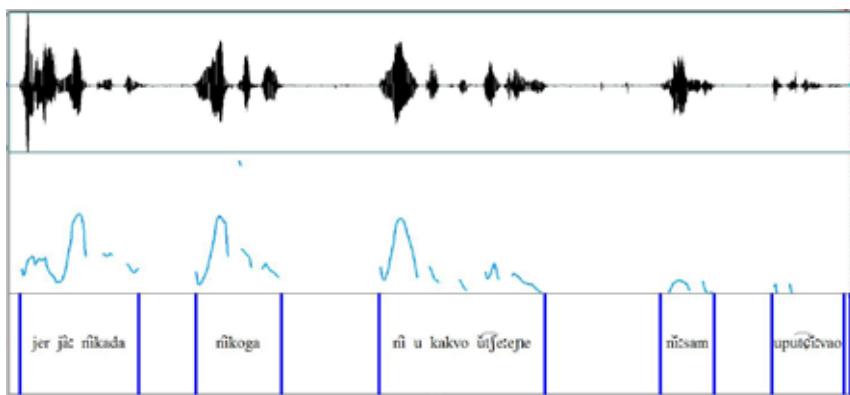
У будућим истраживањима треба испитати дикцијске карактеристике и других говорних стилова на материјалу српског језика. Резултате до којих се дође анализом свакако треба проверити преко тестова слушања филтрираних снимака, како би се утврдило да су описани стилови и само на основу прозодијске организације дистинктивни у комуникацији.

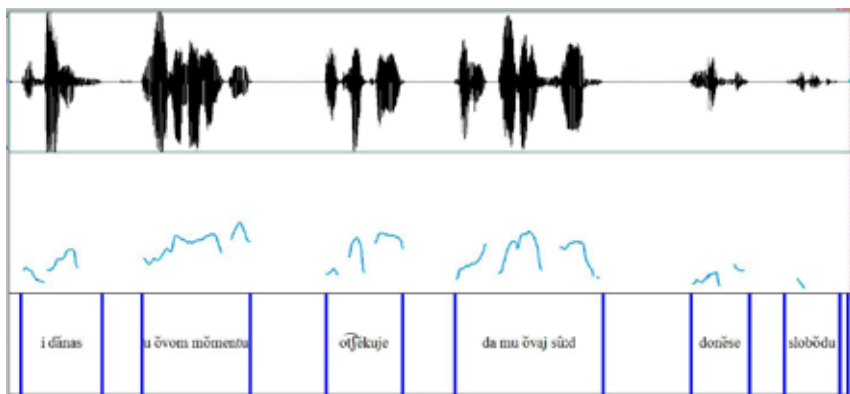
Слика 1: *Мірковић није крив!*²⁸ (Г. С.)

Слика 2: *Сувише љз бџ ђен!* (Г. С.)

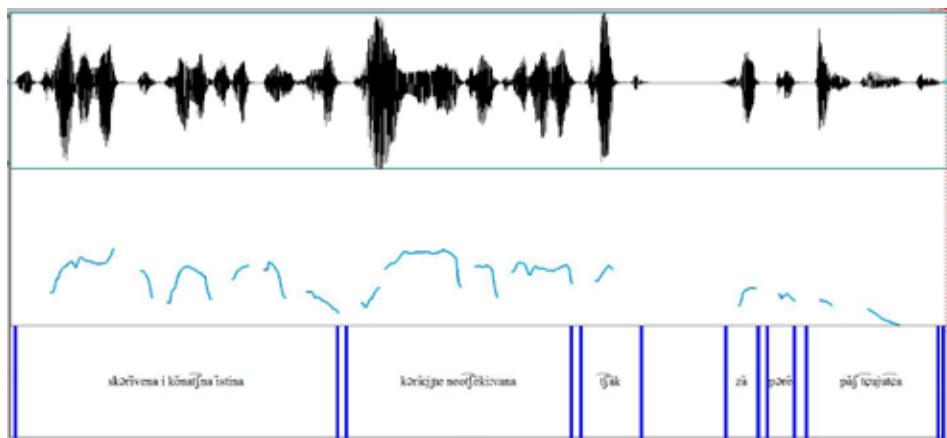

Слика 3: *јер ја никада никога ни у какво учење нисам упућивао!* (Ј. Т.)

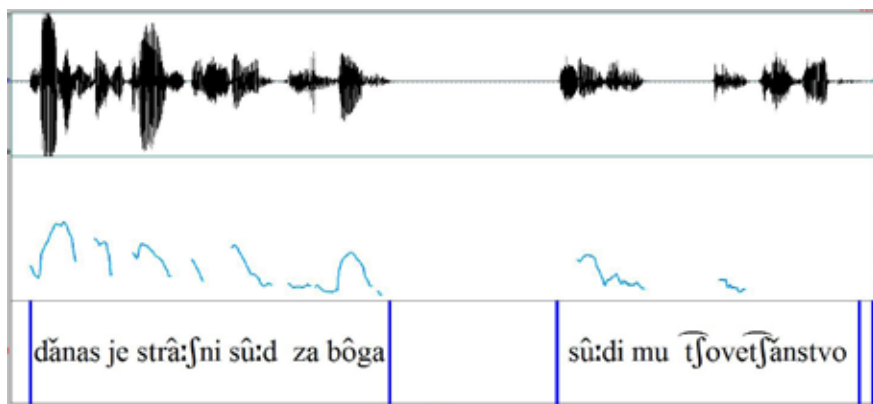

Слика 4: *И данас у овом моменту очекује да му овај суд доћесе слободу!* (Г. С.)

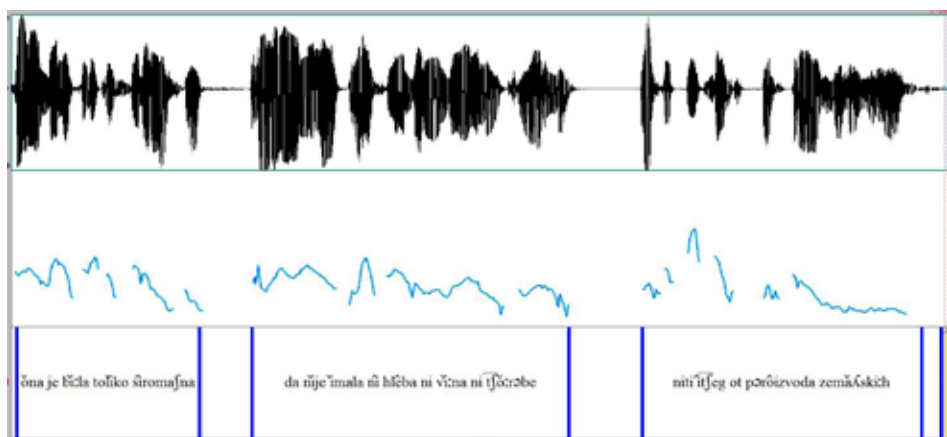
²⁸ С обзиром на то да је на спектрограмима први показатељ звука код безвучних плози-ва у иницијалном положају – шум експлозије (Вакран 1996: 83), на сликама је место њиховог почетка артикулације означено апроксимативно. Исто важи и за безвучне африкате у иницијалном положају.

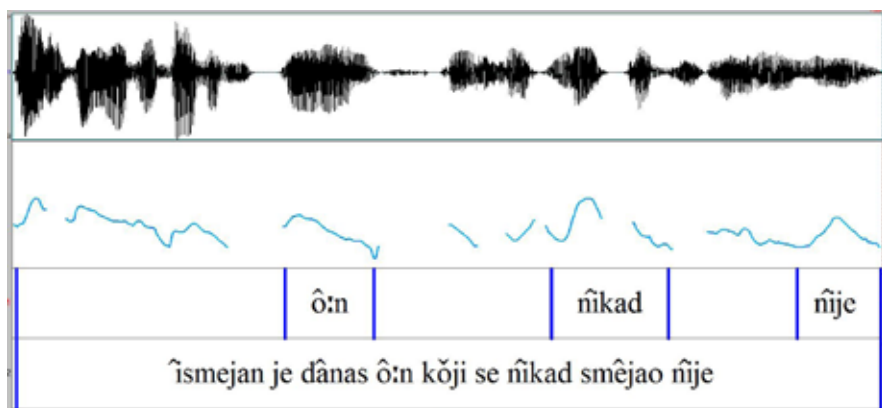
Слика 5: СКРИВЕНА И КОНАЧНА ИСТИНА, КРАЉЕ НЕОЧЕЌИВАНА, ЧАК – ЗА ПРЕ ПАШВУЈУЋА! (Г. С.)

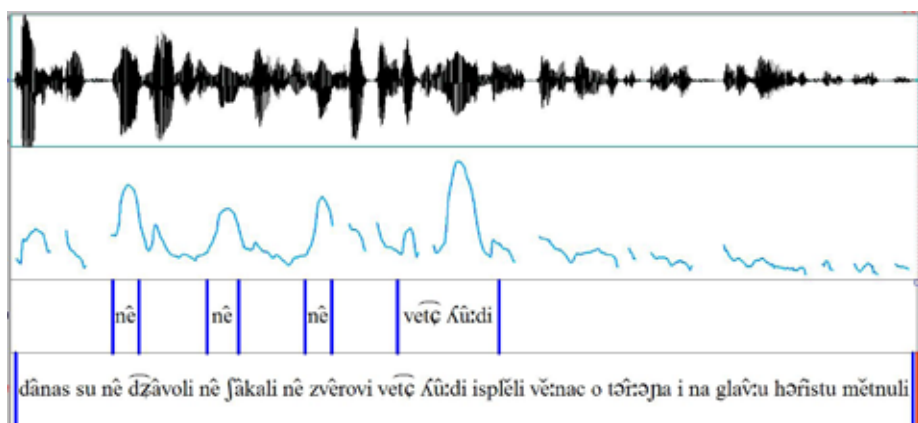
Слика 6: Данас је сирџни суд за Бџга. Суди му џовџанство! (М. Ј.)

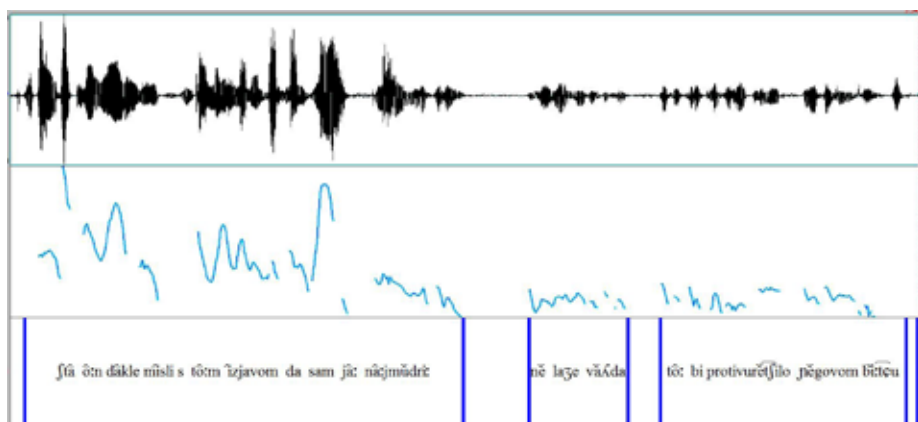
Слика 7: Ђона је бџла џоџико сџромашна да нџје џмала нџ хлџба ни вџна ни џџрбе нџџи џџег од џрџизвода земџџских. (Н. Д.)

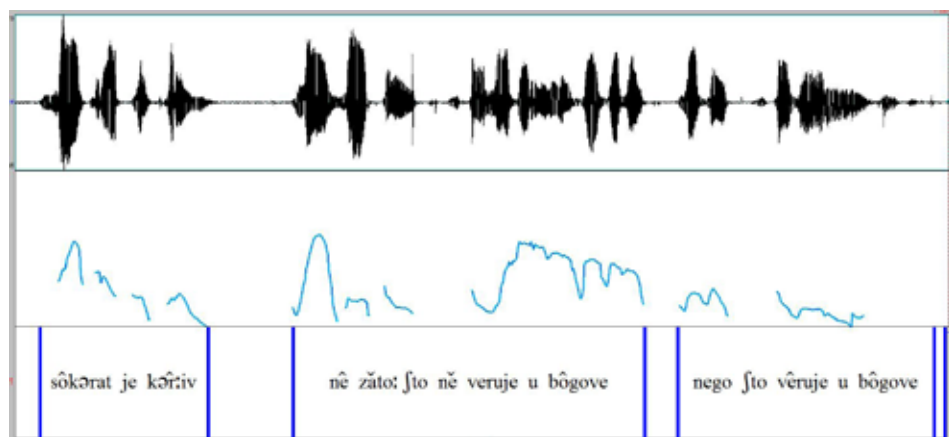
Слика 8: *Îсмејан је дāнас ôн кōји се нîкад смêјао нîје.* (М. Ј.)

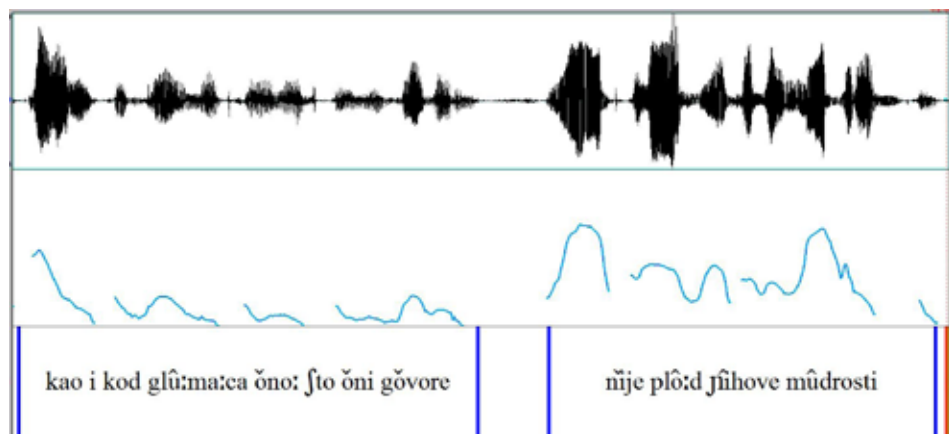
Слика 9: *Dānas su nê džâvoli, nê řâkali, nê zvêrovi, vetç kû:di isplêli vêt:nac o tât:raja i na gla:vu hōristu mêt'nuli.* (М. Ј.)

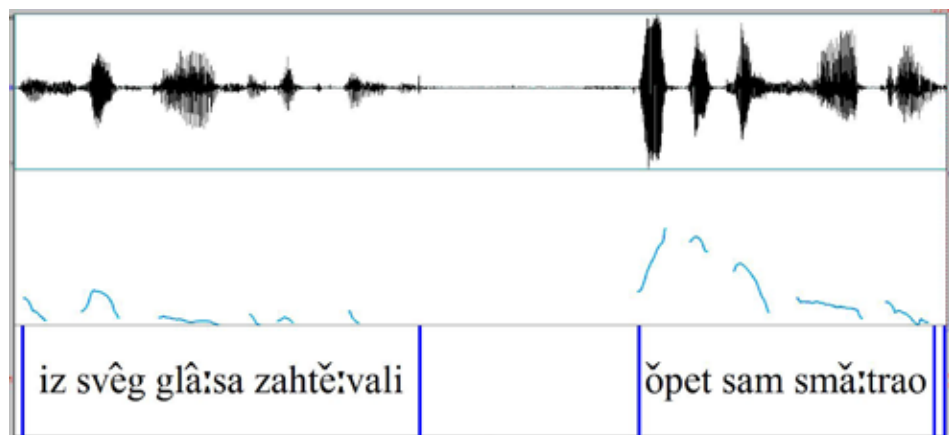
Слика 10: *řîa ô:n dâkle mîsli s tōm řzjavom da sam řa: nâjmuđriji? Nê laže vâlda! Tō bi protivurečilo nêgovom biťcu.* (Ј. Т.)

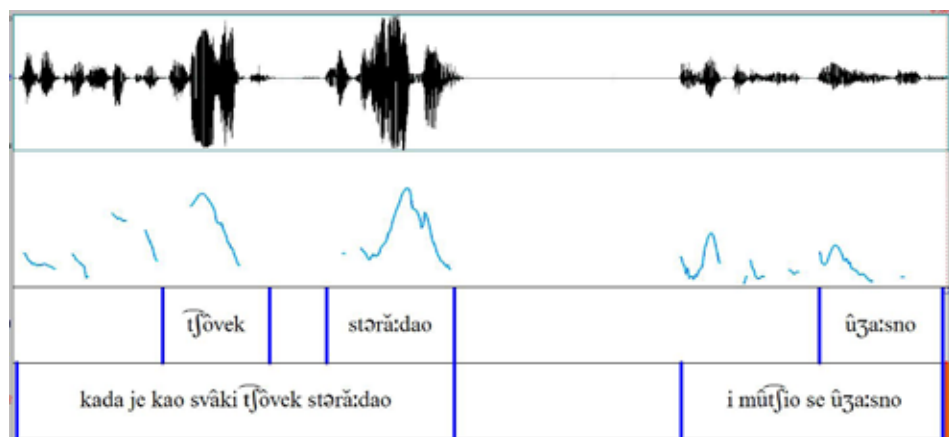
Слика 11: СòКРАТ ЈЕ крѣв нѣ зàтò щѣò нѣ ВЕРУЈЕ у бòџове неџò щѣò ВѢРУЈЕ у бòџове. (Ј. Т.)

Слика 12: као и код ġлѹмàѹа ôнò щѣò ôни ГÒВОРѢ, нѣје ѵлòд њѣхове мѹДРОСТИ (Ј. Т.)

Слика 13: ИЗ СВѢГ ГЛÀСА ЗАХѢЊЕВАЛИ. Ôпѣт сам СМÀТРАО (Ј. Т.)

Слика 14: *када је као свѝки чѐвек СТРАДАО и мѹчио се ўЖАСНО.* (М. Ј.)

ИЗВОРИ

ДЕШИЋ, Милорад [приредио]. *И камен би речима њодижао*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.

*

PLATON. *Odbrana Sokratova i smrt* [prema prevodu dra Miloša Đurića; fonografski obradio i režirao dr Branivoj Đorđević; govori Ljuba Tadić]. Београд – Загреб: Jugoslovensko dramsko pozorište – Jugoton, 1976.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АВРАМОВИЋ, Сима. *Rhetorike techne. Вещиѝна беседниѝтва и јавни насѝуѝ* [2. изд.]. Београд: Правни факултет Универзитета – Службени гласник, 2009.

БОРЂЕВИЋ, Бранивој. *Акцѝнаѝ, реѝјорика, версификаѝја* [2. допуњено издање]. Београд: Универзитет уметности, 1975.

НУШИЋ, Бранислав Ђ. *Реѝјорика*. Београд: Службени гласник – Чигѝја штампа, 2011.

ПИПЕР, Предраг. Семантичке категорије у простој реченици: синтаксичка семантика. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синѝакса савременѝга срѝског језика: ѝпросѝа речениѝа* (ред. Милка Ивић). Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 575–982.

ПОПОВИЋ, Љубомир. *Ред речи у реченици*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 1997.

СИМИЋ, Радоје, Јелена Јовановић-Симић. *Оѝѝѝа сѝѝилисѝѝика* [треће допуњено и исправљено издање]. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика Јасен, 2015.

СРЕДОЈЕВИЋ, Дејан. Шта је дикѝија? *Прилози ѝроучавању језика* 38 (2007): 249–261.

ТОШОВИЋ, Бранко. *Функционални сѝѝилови*. Београд: Београдска књига, 2002.

*

ANDERSEN, Peter A. Influential Actions: Nonverbal Communication and Persuasion. John S. Seiter, Robert H. Gass (eds.). *Perspectives on Persuasion, Social Influence, and Compliance Gaining*. Boston: Allyn and Bacon, 2004, 165–180.

- ARISTOTEL. *Retorika 1,2,3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΠΡΟΤΙΚΗΣ. Uvod u veštinu besedništva* [sa starohelenskog preveo, studiju „Poimanje i značaj besedništva kod drevnih naroda”, sačinio Marko Višić]. Beograd – Valjevo: S. Mašić, M. Višić, 1987.
- BAKRAN, Juraj. *Zvučna slika hrvatskoga govora*. Zagreb: Ibis grafika, 1996.
- BELL, Allan. Language Style as Audience Design. *Language in Society* 13/2 (1984): 145–204.
- BOOMER, Donald, Allen DITTMANN. Hesitation Pauses and Juncture Pauses in Speech. *Language and Speech* 5 (1962): 215–220.
- BREEN, Mara, Evelina FEDORENKO, Michael WAGNER, Edward GIBSON. Acoustic Correlates of Information Structure. *Language and Cognitive Processes* 25/7 (2010): 1044–1098.
- BROWN, Gillian. Prosodic Structure and the Given/New Distinction. Robert. D. Ladd, Anne Cutler (eds.). *Prosody: Models and Measurements*. Berlin: Springer, 1983, 67–77.
- BROWN, Gillian, George YULE. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- BÜRING, Daniel. Focus and Intonation. Gillian Russell, Delia Graff Fara (eds.). *The Routledge Companion to the Philosophy of Language*. London: Routledge, 2012, 103–115.
- CAMPIONE, Estelle, Jean VÉRONIS. A Large-Scale Multilingual Study of Silent Pause Duration. *Speech Prosody 2002, International Conference*, 2002. <https://www.isca-speech.org/archive_open/sp2002/sp02_199.html> 25.4.2014.
- CASTRO, Luciana, Myrian FREITAS, João MORAES, Ben SERRIDGE. Listeners’ Ability to Identify Professional Speaking Styles Based on Prosodic Cues. *Speech Prosody 2010-Fifth International Conference*, 2010.
- CHAFE, Wallace L. The Flow of Thought and the Flow of Language. Talmy Givón (ed.). *Discourse and Syntax. Syntax and Semantics*. Ann Arbor: Michigan, 1979 (12): 159–181.
- CHAFE, Wallace. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- CHEANG, Henry S., Marc D. PELL. The Sound of Sarcasm. *Speech Communication* 50/5 (2008): 366–281.
- CRUTTENDEN, Alan. *Gimson’s Pronunciation of English (sixth edition)*. Edward Arnold, 2001.
- DOHEN, Marion, Hélène LÆVENBRUCK, Marie-AgnèsCATHIARD, Jean-Luc SCHWARTZ. Visual Perception of Contrastive Focus in Reiterant French Speech. *Speech Communication* 44/1–4 (2004): 155–172.
- DOHEN, Marion, Hélène LÆVENBRUCK, Harold HILL. Visual Correlates of Prosodic Contrastive Focus in French: Description and Inter-Speaker Variabilities. *Proceedings of Speech Prosody 2006*, 2006, 221–224.
- DOHEN, Marion, Hélène LÆVENBRUCK. Interaction of Audition and Vision for the Perception of Prosodic Contrastive Focus. *Language and Speech* 52/2–3 (2009): 177–206.
- DU BOIS, John W., Stephan SCHUETZE-COBURN, Susanna CUMMING, Danae PAOLINO. Outline of Discourse Transcription. J. A. Edwards, M. D. Lampert (eds.). *Talking Data. Transcription and Coding in Discourse Research*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1993.
- ESPOSITO, Anna, Maria MARINARO, Giulia PALOMBO. Children Speech Pauses as Markers of Different Discourse Structures and Utterance Information Content. *Proceedings of the International Conference: From Sound to Sense*. 2004, 139–144.
- ESPOSITO, Anna, Vojtěch STEJSKAL, Zdeněk SMĚKAL. Cognitive Role of Speech Pauses and Algorithmic Considerations for Their Processing. *International Journal of Pattern Recognition and Artificial Intelligence* 22 (2008): 1073–1088.
- FANT, Gunnar, Anita KRUCKENBERG. Notes on Stress and Word Accent in Swedish. *Speech Research Summary Report STL-QPSR* 35/2–3 (1994): 125–144.
- FÓNAGY, Ivan, Judith FÓNAGY. Prosodie professionnelle et changements prosodiques. *Le Français Moderne* 44 (1976): 193–228.
- FOWLER, Carol A., Jonathan HOUSUM. Talkers’ Signaling of “New” and “Old” Words in Speech and Listeners’ Perception and Use of the Distinction. *Journal of Memory and Language* 26/5 (1987): 489–504.
- FULLER, Janet. Hearing between the Lines: Style Switching in a Courtroom Setting. *Pragmatics* 3/1 (1993): 29–43.
- GILES, Howard, Justine COUPLAND, Nikolas COUPLAND. Accommodation Theory: Communication, Context, and Consequence. Howard Giles, Justine Coupland, Nikolas Coupland (eds.). *Contexts of Accommodation: Developments in Applied Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 1–68.
- GLENN, Phillip. *Laughter in Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

- GOLDMAN-EISLER, Frieda. The Distribution of Pause Duration in Speech. *Language and Speech* 4 (1961): 232–237.
- GOLDMAN-EISLER, Frieda. *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*. London – New York: Academic Press, 1968.
- GOLDMAN, Jean-Philippe, Tea PRŠIR, George CHRISTODOULIDES, Anne Catherine SIMON, Antonie AUCLIN. Phonogenre Identification: A Perceptual Experiment with 8 Delexicalised Speaking Styles. *Cahiers de linguistique française* 31 (2014): 51–62.
- GRICE, M. Intonation. Keith BROWN (ed.). *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd Ed. Oxford: Elsevier, 2006, Volume 5, 778–788.
- GRICE, Martine, Stefan BAUMANN. An Introduction to Intonation – Functions and Models. J. Trouvain, U. Gut (eds.). *Non-Native Prosody. Phonetic Description and Teaching Practice*. Mouton de Gruyter, 2007.
- GUBERINA, Veljko. *Biografija*. <<https://www.guberina-marinkov.rs/veljko-guberina/>> 8.1. 2019.
- GUSTAFSON-ČAPKOVÁ, Sofia, Beáta MEGYESI. A Comparative Study of Pauses in Dialogues and Read Speech. *Seventh European Conference on Speech Communication and Technology*, 2001.
- HENDERSON, Alan, Frieda GOLDMAN-EISLER, Andrew SKARBK. 1966. Sequential Temporal Patterns in Spontaneous Speech. *Language and Speech* 9/4 (1966): 207–216.
- HEVELER, Kasper. *Muzički leksikon. Priručnik za ljubitelje muzike* [preveo Ilija Vrsajkov; 2. prošireno izdanje]. Novi Sad: Matica srpska, 1990.
- HALLIDAY, M. A. K. Notes on Transitivity and Theme in English: Part 2. *Journal of Linguistics* 3/2 (1967): 199–244.
- HALUPKA-REŠETAR, Sabina. *Rečenični fokus u engleskom i srpskom jeziku* [Elektronski izvor]. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2011.
- HIPA: *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. International Phonetic Association (ed.). Cambridge University Press, 2007.
- HIRST, Daniel, Albert Di CRISTO. A Survey of Intonation Systems. Daniel Hirst, Albert Di Cristo (eds.). *Intonation Systems: A Survey of Twenty Languages*. Cambridge University Press, 1998, 1–44.
- IRVINE, Judith. ‘Style’ as Distinctiveness: The Culture and Ideology of Linguistic Differentiation. Penelope Eckert, John R. Rickford (eds.). *Style and Sociolinguistic Variation*. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 2001, 21–43.
- KENDALL, Tyler S. *Speech Rate, Pause, and Linguistic Variation: An Examination Through the Sociolinguistic Archive and Analysis Project*. PhD Thesis. Department of English, Duke University, 2009. <<http://ncslaap.lib.ncsu.edu/kendall/kendall-dissertation-final.pdf>> 20.7.2013.
- KISS, Katalin E. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74/2 (1998): 245–273.
- KRIFKA, Manfred. Basic Notions of Information Structure. *Acta Linguistica Hungarica* 55/3–4 (2008): 243–276.
- LABOV, William. *Principles of Linguistic Change. 1: Internal Factors*. Oxford: Blackwell, 1999.
- LADD, Robert D. *Intonational Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- MICHEL, Louise. *The Red Virgin. Memoirs of Louise Michel* [edited and translated by: Bullitt Lowry, Elizabeth Ellington Gunter]. The University of Alabama Press, 1981.
- MILLER, Judith. Focus. Keith Brown (ed.). *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd Ed. Oxford: Elsevier, 2006, Volume 4, 511–518.
- PICKERING, Lucy, Marcella CORDUAS, Jodi EISTERHOLD, Brenna SEIFRIED, Alyson EGGLESTON, Salvatore ATTARDO. Prosodic Markers of Saliency in Humorous Narratives. *Discourse Processes* 46 (2009): 517–540.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Sociolingvistika* [treće izdanje]. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2003.
- OBIN, Nicolas, Anne LACHERET-DUJOUR, Christophe VEAUX, C, Xavier RODET, Anne-Catherine SIMON. A Method for Automatic and Dynamic Estimation of Discourse Genre Typology with Prosodic Features. 9th Annual Conference of the International Speech Communication Association, 2008, 1204–1207.
- OBIN, Nicolas, Volker DELLWO, Anne LACHERET, Xavier RODET. Expectations for Discourse Genre Identification: A Prosodic Study. *Eleventh Annual Conference of the International Speech Communication Association*, 2010.
- PRŠIR, Tea, Jean-Philippe GOLDMAN, Antoine AUCLIN. Prosodic Features of Situational Variation Across Nine Speaking Styles in French. *Journal of Speech* 4/1(2014): 41–60.

- QUENÉ, Hugo. On the Just Noticeable Difference for Tempo in Speech. *Journal of Phonetics* 35/3 (2007): 353–362.
- SCARBOROUGH, Rebecca, Patricia KEATING, Sven L. MATTYS, Taehong CHO, Abeer ALWAN. Optical Phonetics and Visual Perception of Lexical and Phrasal Stress in English. *Language and Speech* 51/2–3 (2009): 135–175.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. *Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku – od specifičnog ka opštem*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017.
- SWERTS, Marc, Ronald GELUYKENS. Prosody as a Marker of Information Flow in Spoken Discourse. *Language and Speech* 37/1 (1994): 21–43.
- ’T HART, Johan, René COLLIER, Antonie COHEN. *A Perceptual Study of Intonation: an Experimental-Phonetic Approach to Speech Melody*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- TROUVAIN, Jürgen. Phonetic Aspects of “Speech-Laugh”. *Proceedings of the Conference on Orality & Gestuality (ORAGE)*, 2001, 634–639.
- TROUVAIN, Jürgen. Tempo Variation in Speech Production. Implications for Speech Synthesis. Philosophische Fakultät, Universität des Saarlandes, PhD Thesis, 2003.
- VAISSIÈRE, Jacqueline. Perception of Intonation. David B. Pisoni, Robert Remez (eds.). *The Handbook of Speech Perception*, 3rd Ed., 2006, 236–263.
- WISSE, Jakob. *Ethos and Pathos from Aristotle to Cicero*. Amsterdam: ADOLF M. HAKKERT, 1989.
- WENNERSTROM, Ann. *The Music of Everyday Speech. Prosody and Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- ZELLNER, Brigitte. Pauses and the Temporal Structure of Speech. Eric Keller (ed.) *Fundamentals of Speech Synthesis and Speech Recognition*. Chichester: John Wiley, 1994, 41–62.

Dejan Sredojević

DICTION PROPERTIES OF SPEAKING STYLES OF JUDICIAL AND RELIGIOUS ORATIONS

S u m m a r y

This paper provides an experimental analysis of the diction properties of famous judicial and religious orations, which were performed by five outstanding actors. All orations were evaluated by the author of the paper as well as twenty drama students, and only those which met the highest pronunciation and diction standards were used in the analysis. The total duration of all recorded material was 113 minutes and 10 seconds. The chosen examples were analyzed for pitch, intensity, pause duration, tempo and the number of syllables for each Intonation Phrase. The results of the measurements were statistically analyzed for 290 IPs in total. The results of the research point to a number of differences regarding the diction of the analyzed oratorical styles. The judicial orations are characterized by a rather expressive realization of focus, which is often separated by a pause from the rest of an IP. In addition, the informative parts of IPs tend to be produced with the highest pitch of a speaker’s voice register, the IPs are characterized by a wide pitch range, and they have rather prominent changes of boundary tones. In contrast, the religious orations are characterized by the prominence of pauses, which take over the role of pitch and intensity in expressing some communicative functions of judicial orations. Also, there is a statistically significant difference regarding speech tempo, pause duration and the number of syllables. Unlike religious orations, the judicial orations have faster tempo, the pauses are shorter, and the IPs are characterized by a larger number of syllables.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
dsredojevic@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 15. јула 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Душан Стаменковић
Катарина Миленковић
Јована Динчић

СТУДИЈА НОРМИРАЊА КЊИЖЕВНИХ И НЕКЊИЖЕВНИХ МЕТАФОРА ИЗ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У приступима истраживању метафоре постоји извесна мера неуједначености, јер се у мерењу користе различите технике и задаци, врсте инструмената и дражи. Циљ овог истраживања је формирање нормираног корпуса метафора на српском језичку који би био од помоћи истраживачима у будућим психолингвистичким подухватима. У раду се нормира 55 књижевних и 55 некњижевних метафора у облику *A је B* у односу на следеће особине: метафоричност, квалитет, погодност извора да опише циљ, степен познатости, разумљивост, сличност извора циљу и број интерпретација. Уз обезбеђивање нормираног корпуса, анализе показују поуздане скале за сваку од димензија и значајне корелације између њих.

Кључне речи: метафора, нормирање, психолингвистика, књижевна и некњижевна метафора, особине метафоре, српски језик.

Metaphor research approaches exhibit a certain degree of inconsistency, because they involve different techniques, tasks, instruments, and stimuli. The aim of the present study is to establish a normed corpus of metaphors in Serbian that could be of use to researchers in future psycholinguistic endeavours. A total of 55 literary and 55 non-literary metaphors in the *A is B* form were normed with regards to their features, and these include metaphoricity, quality/goodness, aptness, familiarity, comprehensibility, source-target similarity, and number of interpretations. Along with establishing the normed corpus, the analyses have shown that each dimension scale was reliable, and that the correlations among the dimensions were significant.

Key words: metaphor, norming, psycholinguistics, literary and nonliterary metaphor, metaphor features, Serbian.

1. Уводна разматрања. О важности истраживања метафоре у мишљењу, језику и другим видовима комуникације сувишно је говорити. Домаћи лингвистички кругови годинама се баве метафором, рекло би се једнаким интензитетом као и на западу нашег континента. Ова студија резултат је потребе да се на српском језичком поднебљу формира нормирани корпус метафора који би могао да у психолингвистичким истраживањима буде од помоћи све већем броју научника заинтересованих за област проучавања метафоре са методологијом која обухвата емпиријске поступке. Сличне студије нормирања већ постоје у англофоном свету (нпр. KATZ et al. 1988; CARDILLO et al.

* Рад је настао у оквиру пројекта *Одрживост и идентитет Срба и националних мањина у пограничним околностима источне и југоисточне Србије* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179013), који се изводи на Универзитету у Нишу и пројекта *Компаративна синхроничних лексичко-синтаксичких елемената у српском и енглеском језику* Српске академије наука и уметности (0-18-18). Аутори захваљују Александри Јанић, Марији Пејчић, Владимиру Фигару, Николи Татару и Милошу Тасићу на свесредној помоћи у прикупљању података.

2010; 2017; RONCERO – DE ALMEIDA 2014). Метафоре нормиране у оквиру ових студија годинама су служиле психолозима, лингвистима и бројним научницима из других области да што детаљније опишу овај језички и појмовни феномен који и даље буди бројне недоумице, најчешће везане за то на који је начин метафора заступљена у људском уму. Поред психолингвистичких истраживања, која још од пре педесет година врло често обрађују проблеме из области студија метафоре (за преглед видети KERTÉSZ et al. 2012; HOLYOAK – STAMENKOVIĆ 2018), у новије време се проблему разумевања метафоре приступа и из перспективе неуронаука (видети нпр. RAPP et al. 2012; VARTANIAN 2012).

Циљеви истраживања усмерених ка истраживању метафоре разнолики су, али се централна дебата у великој мери води у вези са питањем какви су то когнитивни механизми који омогућавају разумевање и употребу метафоре, а у том погледу искристалисала су се три битнија становишта – једну заговара група научника која сматра да је метафора плод процеса категоризације, другу они који сматрају да је метафора заснована на аналошком расуђивању, а трећа (умногоме блиска другој) јесте школа која заговара теорију појмовне метафоре.

1.1. МЕТАФОРА И КОГНИТИВНИ МЕХАНИЗМИ. Било да говоримо о лингвистици, филозофији или психологији, неслагања око тога шта је метафора и како јој наш ум приступа постојала су и још увек постоје. За поље психолингвистике најважнија је дебата која је почела крајем седамдесетих година и траје до данашњег дана, а у оквиру ње налазимо стране које се не слажу око тога који когнитивни механизам се активира онда када се људски ум сусретне са метафором. Једна група научника тврди да се метафора заснива на аналошком расуђивању, где изворни и циљни домен представљају сложене пропозиционе структуре, а да се путем пресликавања налазе систематски развијене везе између те две структуре (представници су нпр. TOURANGEAU – STERNBERG 1981; 1982; TRICK – KATZ 1986; GENTNER – CLEMENT 1988). Управо због инсистирања на важности мапирања овом виђењу блиска је и школа когнитивних лингвиста, који заправо метафору сматрају засебним појмовним механизмом (види LAKOFF – JOHNSON 1980; GIBBS – O'BRIEN 1990; LAKOFF 1993).

С друге стране, имамо групу научника која не сматра да је аналогија нужна за разумевање метафоре, већ се, према њиховом становишту метафора разуме као исказ категоризације (нпр. GLUCKSBERG – KEYSAR 1993; ESTES – GLUCKSBERG 2000; GLUCKSBERG – HAUGHT 2006; JONES – ESTES 2005, 2006), при чему је централни механизам појмовна комбинација (KINTSCH 2000) или, шире гледано, семантичка интеграција, али се у сваком случају ради о когнитивном механизму знатно једноставнијем од аналошког расуђивања. У току ове дебате искристалисало се и хибридно становиште названо *развојним њуџем метафоре* (енгл. *the career of metaphor*), по којем се метафоре у периоду док су нове разумеју уз помоћ аналогије, а када уђу у ширу употребу, разумемо их уз помоћ процеса који омогућавају категоризацију. Заправо, одговор на ово сложено питање није толико једноставан и потребно је предузети даље кораке и укључити више фактора који указују на то каква је одређена метафора (не само нова или стара, већ и на више других оса) да бисмо расправљали о механизмима који омогућавају њено разумевање (STAMENKOVIĆ et al. 2019). Управо

ће особине метафоре бити димензије за нормирање у овој студији, а резултат може да буде апарат који ће омогућити да се настави линија истраживања која би нас приближила одговорима на отворена питања.

1.2. ОСОБИНЕ МЕТАФОРЕ И ИСПИТИВАЊЕ ЊИХОВОГ РАЗУМЕВАЊА. Једна важна, а често и обесхрабрујућа чињеница јесте то да се у психолингвистичком приступу метафори истражује изузетно велики број (често) повезаних особина односно мера, да се у мерењу користе различите технике и задаци, а разнолике су и врсте инструмената и дражи које се стављају пред испитанике. Најпре, од особина метафора које срећемо у психолингвистичким истраживањима (в. RONCERO – DE ALMEIDA 2014; HOLYOAK – STAMENKOVIĆ 2018) можемо да издвојимо: разумљивост (налазимо је у нпр. KINTSCH – BOWLES 2002; WOLFF – GENTNER 2000), смисленост (нпр. CHIAPPE et al. 2003; GERNSBACHER et al. 2001), метафоричност (нпр. GENTNER – CLEMENT 1988; GREGORY – MERGLER 1990), погодност извора да опише циљ (нпр. JONES – ESTES 2005; GLUCKSBERG – HAUGHT 2006), квалитет (нпр. TOURANGEAU – STERNBERG 1981; KATZ et al. 1988), истинитост или валидност (нпр. CAMAC – GLUCKSBERG 1984; WOLFF – GENTNER 2000), конвенционалност или ниво познатости (нпр. CHIAPPE et al. 2003; KAZMERSKI et al. 2003), могућност инверзије извора и циља (нпр. CHIAPPE et al. 2003; GLUCKSBERG et al. 1997), сличност (нпр. MCGLONE 1996; NAYAK – GIBBS 1990), постојање менталних слика (нпр. GIBBS – O'BRIEN 1990; GIBBS et al. 2006).

Слична је ситуација и са техникама мерења и врстама задатака, а ту срећемо: мерење времена одзива (као у WOLFF – GENTNER 1992; KEYSAR et al. 2000), примовање (нпр. GLUCKSBERG et al. 1993; GENTNER – WOLFF 1997), затим задатке везане за процену лексичке одлуке (нпр. CAMAC – GLUCKSBERG 1984; KINTSCH – BOWLES 2002), те задатке довршавања реченица (нпр. TOURANGEAU – STERNBERG 1981; BOWDLE – GENTNER 1999), па и тестове радне меморије (нпр. KAZMERSKI et al. 2003; CHIAPPE – CHIAPPE 2007). Напослетку, слична је ситуација и са врстом дражи која се у емпиријској процедури користи – ту такође налазимо разнолике одлуке – неки су истраживачи користили целе реченице (нпр. GLUCKSBERG et al. 1982; THIBODEAU – DURGIN 2011), неки појединачне речи (нпр. CAMAC – GLUCKSBERG 1984; GOODHEW et al. 2014), слике (нпр. MEIER et al. 2007; WILKOWSKI et al. 2009), боје (нпр. BOOT – PESCHER 2010), па и покрете тела (нпр. GIBBS et al. 2006). Због свега овога, често је тешко упоредити резултате различитих аутора и извести обједињене закључке, као и одредити сопствену методологију и могућу интерпретацију резултата.

Када је у питању ова студија, фокус ће бити на ономе што може да се уради са корпусом метафора, а то је нормирање у односу на њихове *особине*, а избор особина које су постале саставни део студије састављен је како на основу списка који је наведен у првом пасусу овог одељка, тако и на основу одлука из претходних сличних студија (пре свега KATZ et al. 1988; CARDILLO et al. 2010; 2017; RONCERO – DE ALMEIDA 2014). Пре него пређемо на саму студију, вреди поменути основне податке о студијама на које се овај приступ ослања.

2. СТУДИЈЕ НОРМИРАЊА МЕТАФОРА У АНГЛИСТИЧКОЈ ПСИХОЛИНГВИСТИЦИ. У овом одељку представљамо најважније студије нормирања метафоре на корпусу енглеског језика, које од осамдесетих година до данас служе за што

лакше планирање психолингвистичких истраживања везаних за метафору. Оне су битан корак, јер истраживачима нуде материјал који је већ тестиран по више параметара, па омогућава лакшу употребу у циљу потврђивања хипотеза и смањује могућност јављања реметећих фактора, било да се нормиране реченице појединачно или у групама користе као дражи или да се задаци везани за њих комбинују са другим тестовима.

Прва већа и до данас вероватно најчешће коришћена студија нормирања јесте она коју су спровели Алберт Кац и сарадници 1988. године (KATZ et al. 1988) – она је уједно послужила и као основна мотивација за нашу студију. Ова студија обухватила је веома велики број метафора – 204 књижевне и 260 некњижевних, са укупно 10 димензија, тј. особина које су за сваку од њих оцењене. Група књижевних метафора преузета је из песама 73 песника, а затим адаптирана и сведена на форму А је Б, како би метафоре биле уједначене. Некњижевне метафоре саставили су сами аутори рада, користећи исту форму и избегавши најучесталије конвенционалне метафоре. У испитивању је учествовало 634 студената. Скале постигнуте у овом истраживању имале су висок степен поузданости, а димензије које су истраживачи обухватили су следеће: разумљивост, лакоћа интерпретације, степен метафоричности, квалитет метафоре, сликовитост метафоре, сликовитост извора, сликовитост циља, перципирано препознавање, семантичка повезаност и број различитих интерпретација. Скале за све параметре осим за последњу биле су седмостепене. Већина седмостепених скала позитивно је корелирала са другим скалама, а један од закључака је и тај да, упркос поузданим скалама, људи могу да поприлично различито реагују на исте метафоре. Подаци, свеукупно гледано, показују да су разлике између метафоре довољно заступљене и значајне, а то их чини употребљивим у студијама, неvezано за то који се теоријски оквир користи.

У два наврата, године 2010. и 2017, Ајлин Кардиљо и сарадници објављују студије нормирања упарених метафоричких и дословних реченица (CARDILLO et al. 2010; 2017), са главним циљем да се обезбеди довољно материјала за истраживање метафоре у неуронаукама, при чему су оцењивани елементи од нивоа речи до нивоа разумевања, али од параметара који се тичу метафоричких реченица, што је најбитнија ставка за овај рад, у овим студијама мерен је степен познатости, природност, повезаност са менталном сликом, фигуративност и степен разумљивости. Ради се о укупно 280 парова у првој и 120 парова у другој студији, а реченице које су нормирали не укључују само номиналну форму коју налазимо код Каца и сарадника, већ и предикатску форму – с друге стране, за разлику од студије нормирања Каца и сарадника, у овој студији нема метафора преузетих из изворних књижевних дела, већ су аутори генерисали метафоричке реченице. За три поступка нормирања аутори су ангажовали укупно 160 испитаника, а основни резултат је био стварање услова који ће умањити могућност деловања реметећих фактора и помоћи истраживачима да открију која је веза између појединачних особина метафоре и њихове обраде у људском мозгу. Резултат истраживања су и пратеће листе, доступне уз саме радове.

Последњу студију нормирања коју помињемо објавили су Карлос Ронсеро и Роберто де Алмеида 2014. године (RONCERO – DE ALMEIDA 2014) и у

њиховом случају вршило се нормирање метафора и поредби изведених из 84 пара речи. Поред већ уобичајених димензија, тачније особина попут степена познатости, конвенционалности, броја интерпретација и погодности извора да опише циљ, аутори уводе описивање семантичких својстава која изводе на основу учесталости и истакнутости описа метафора које су давали испитаници и оцену конотативности ових својстава. У испитивању је учествовало укупно 280 испитаника, а циљ је био да се нормирањем помогне научницима који се из психолингвистичке перспективе баве везама између метафора и поредби, као и између утицаја разних својстава на разумевање ових језичких феномена.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА. У овом одељку приказаћемо основне податке о испитаницима, корпусу метафора, одабраним особинама, инструменту и процедури коришћеним у циљу нормирања.

3.1. Испитаници. У овом истраживању учествовало је укупно 235 испитаника, студената Филозофског и Машинског факултета Универзитета у Нишу. Просечна старост испитаника била је нешто виша од 21 године, међу њима су биле 173 жене, 60 мушкараца и двоје неизјашњених о полу. Код 97% испитаника српски је био први матерњи језик, а преостали испитаници су га говорили течно.

3.2. Корпус и димензије. Одабир књижевних метафора текао је слично оном који су Кац и сарадници применили у свом истраживању. Најпре је из 65 песама 16 песника преузето 77 метафора, које су адаптиране тако да све буду изражене обрасцем А је Б (списак песника и песама дат је на крају). Наравно, метафоре могу имати и другачије синтаксичке облике, али смо се следећи пример студије нормирања Каца и сарадника одлучили за овакву врсту уједначавања. Након овога, уклоњене су сличне метафоре, а преостале су аутори оценили према процењеном квалитету, након чега је првих 55 на листи ушло у ужи избор. Поступак састављања листе некњижевних метафора ишао је следећим путем: најпре су преведене некњижевне метафоре које су користили Кац и сарадници, њима су као метафорички искази додате манифестације универзалнијих метафора из когнитивнолингвистичке литературе (нпр. LAKOFF – JOHNSON 1980; LAKOFF 1993; KLIKOVAC 2004; KÖVECSES 2010), као и из аналошких парова Грина и сарадника (GREEN et al. 2012). Након што су са листе избрисане исте или веома сличне метафоре и метафоре које на српском не звуче као могуће, дошли смо до листе од 228 некњижевних метафора, које смо затим сортирали према оцени квалитета Каца и сарадника, а затим и према оценама аутора рада (јер су се оцене Каца и сарадника тицале оригинала на енглеском језику), што нас је довело до листе од 55 некњижевних метафора (за разлике између књижевних и некњижевних метафора видети JACOBS – KINDER 2018). Дакле, коначан број метафора нормираних у истраживању био је 110 (55 некњижевних и 55 књижевних) – за овај број определили смо се како би трајање истраживања било оптимално, а имајући у виду да су испитаници у истраживању учествовали на добровољној бази.

Коначно, када је реч о особинама, тј. димензијама нормирања у овој студији, на основу процене претходних студија нормирања и потреба истраживача

из наше непосредне околине, одлучили смо се за следећих седам параметара: метафоричност (енгл. *metaphoricity*), квалитет (енгл. *quality/goodness*), погодност извора да опише циљ (енгл. *aptness*), степен познатости (енгл. *familiarity*), разумљивост (енгл. *comprehensibility*), сличност извора циљу (енгл. *source-target similarity*) и број различитих интерпретација (енгл. *number of interpretations*). Поред ових параметара, за сваку метафору одредили смо и број речи, слогова и гласова, за случај да је тај параметар битан у поставкама истраживања.

3.3. ИНСТРУМЕНТ И ПРОЦЕДУРА. У овом истраживању инструмент је чинило седам упитника, а сваки од њих имао је циљ да пружи податке о једној од седам мерених димензија за сваку од 110 метафора. Метафоре су у упитницима дате насумичним редоследом, а књижевне и некњижевне метафоре биле су помешане једне са другима да би оцене биле што објективније. На почетку су од испитаника тражени основни биографски подаци, након чега су следиле инструкције. Испитивање је трајало од 30 до 65 минута, у зависности од тежине задатка у упитнику, а број испитаника по упитнику кретао се од 31 до 40. Питања у упитницима за сваку од димензија била су формулисана на следећи начин:

(а) метафоричност: У којој мери су искази у табели ниже метафорични? (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „није метафоричан” до 7 – „врло метафоричан”);

(б) квалитет: Како бисте оценили квалитет метафоричких исказа из табеле која следи? За сваку метафору заокружите један број у складу са кључем, а процену извршите на основу сопствене језичке интуиције и у складу са тим како вам метафора „звучи” (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „изузетно лошег квалитета” до 7 – „изузетног квалитета”);

(в) погодност извора да опише циљ – за сваки пар извора и циља дато је питање: У реченици „Жена је цвет”, у којој мери је појам *A* погодан за описивање појма *B*? (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „нимало погодан” до 7 – „изузетно погодан”);

(г) степен познатости: У којој мери су Вам метафоре из табеле која следи познате? (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „нимало позната” до 7 – „врло добро позната”);

(д) разумљивост: У којој мери Вам је тешко или лако да разумете значење ових метафоричких исказа? (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „изузетно тешко” до 7 – „изузетно лако”);

(ђ) сличност извора циљу: Колико су појмови наведени у паровима ниже слични један другом? (за сваку метафору понуђено је 7 одговора од 1 – „нимало слични” до 7 – „изузетно слични”);

(е) број различитих интерпретација: На колико различитих начина можете да разумете реченицу „Жена је цвет”? (за сваку метафору понуђена је могућност од 1 до 4 и више, али је од испитаника тражено да напишу своје интерпретације, да би се осигурало да заокружени број није насумичан).

Упитници су попуњавани у групама у штампаном облику, а као што је већ наведено, у зависности од тежине задатка, процедура израде трајала је између 30 и 65 минута. Након уношења података из свих 235 упитника,

сачињена је база са свим одговорима, која је затим статистички обрађена у више смерова, а најважније резултате дајемо у наредном одељку рада.

4. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА. Овај одељак рада приказаше најважније резултате које смо добили из анализа, а то су пре свега све метафоре оцењене према димензијама, али и поређење књижевних и некњижевних метафора по свим параметрима, као и односе самих димензија. Пре самих резултата ваљало би напоменути да су тестови који испитују поузданост скале показали да су сви упутници довели до веома поузданих скала – вредност Кромбахове алфе износила је од до 0,91 до 0,99.

4.1. ОЦЕНЕ МЕТАФОРА ПРЕМА ОСОБИНАМА. Табела 1 садржи све релевантне податке о књижевним метафорама испитаним у истраживању, као и број речи, слогова и гласова за сваку од њих, док табела 2 садржи исте податке за групу некњижевних метафора:

Табела 1. Оцене књижевних метафора

Бр.	Метафора	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација	Број речи	Број слогова	Број гласова
1.	Водопад је дивљи, разуздан коњиц.	4,64	3,28	3,45	1,85	5,39	3,64	0,52	5	11	28
2.	Грм је црн и мрачан див.	4,22	2,38	2,39	2,38	4,13	3,36	0,35	6	7	18
3.	Гробље је тужно позориште.	5,56	3,38	4,35	2,94	5,35	4,36	1,39	4	9	22
4.	Дан је бели дим.	4,42	2,97	2,74	2,12	4,87	3,30	0,48	4	5	12
5.	Душа је бели голуб.	5,19	3,53	3,81	2,91	4,77	4,70	1,94	4	7	15
6.	Душа је драги камен.	5,08	4,28	5,52	4,03	6,35	5,00	1,23	4	7	16
7.	Душа је животиња.	4,64	3,19	3,48	2,59	5,61	4,13	0,81	3	7	14
8.	Душа је звезда небеска.	4,64	3,94	4,45	3,39	5,63	4,41	0,68	4	8	19
9.	Душа је уска тамница.	5,06	3,06	2,68	3,06	5,26	3,60	0,42	4	8	17
10.	Жена је цвет.	5,81	4,19	4,58	3,68	6,48	4,50	2,84	3	4	10
11.	Човек је лептир.	4,89	3,22	3,65	3,21	4,58	3,65	1,16	3	5	13
12.	Живот је отрован цвет.	4,94	2,84	2,58	2,73	5,29	3,82	0,90	4	7	18
13.	Звезде су кандила бледа.	5,00	3,59	3,16	2,18	4,77	3,63	0,61	4	8	20
14.	Звезде су ситни сребрњаци.	4,75	3,81	3,90	2,65	5,58	4,53	0,81	4	9	22
15.	Зраци сунца су жуте песме.	5,03	3,22	3,42	2,15	5,42	3,30	0,58	5	9	21
16.	Кишобран је црно једро.	4,42	2,25	2,29	1,53	3,87	3,30	0,45	4	8	19
17.	Крв је мастило без моћи.	4,50	3,41	2,94	2,32	4,81	3,53	0,48	5	8	19
18.	Крв је црвена марама.	4,25	2,41	3,13	2,09	4,65	3,83	0,32	4	8	17
19.	Љубав је сјај.	4,43	3,78	5,03	3,06	5,74	5,00	2,00	3	4	11
20.	Људски живот је дим.	4,74	2,81	2,58	2,58	5,65	3,75	1,13	4	6	16

Бр.	Метафора	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација	Број речи	Број слогова	Број гласова
21.	Месец је светило небеских двора.	5,00	3,87	4,55	2,68	5,39	3,70	0,84	5	11	27
22.	Месец је стражар тамне ноћи.	5,14	4,91	5,23	3,62	6,23	5,08	1,03	5	9	23
23.	Мирис је песма	4,28	3,19	3,77	2,65	4,84	3,98	0,97	3	5	12
24.	Небо је кавез за птице.	5,26	2,50	2,61	3,00	5,32	3,08	1,39	5	8	18
25.	Небо је океан.	5,33	4,47	5,94	4,71	6,42	6,00	1,81	3	6	11
26.	Око је море.	5,59	3,81	5,19	3,35	5,39	4,74	2,10	3	5	9
27.	Очи су две дуге вечери.	5,25	2,69	3,61	2,24	4,00	3,15	0,65	5	9	18
28.	Очи су две суморне бајке.	4,75	3,13	3,10	2,88	4,74	3,82	0,65	5	9	20
29.	Покојник је звезда над празнином.	4,89	3,56	3,16	2,24	5,10	3,77	0,55	5	10	28
30.	Пољубац је змија.	4,67	2,50	2,77	2,29	5,40	3,28	1,32	3	6	14
31.	Прошлост је гробље.	4,36	3,28	2,94	2,03	4,65	3,83	1,32	3	5	16
32.	Руке су споне.	4,89	3,22	4,23	2,35	4,81	3,53	1,90	3	5	11
33.	Сан је ситни прах.	4,83	2,88	3,35	2,06	5,29	3,26	0,81	4	5	14
34.	Сенке су одблесци смрти.	4,75	3,13	2,45	2,76	4,32	3,68	0,45	4	8	20
35.	Слава је бледи призрак неме будућности.	4,58	3,41	3,81	3,03	4,74	3,50	0,48	6	13	33
36.	Срце је море.	5,06	3,69	4,74	2,59	5,55	4,38	1,26	3	5	10
37.	Срце је птичје гнездо.	4,83	3,31	4,32	3,21	5,47	4,33	0,81	4	7	18
38.	Старост је зима.	5,14	4,47	3,16	4,06	5,81	4,30	1,35	3	5	13
39.	Старост је самоћа.	3,51	3,44	3,06	4,09	6,06	5,25	1,13	3	6	15
40.	Сунце је сведок времена.	4,22	4,16	4,68	3,47	5,61	4,10	0,68	4	8	20
41.	Таштина је пратиља смрти.	4,53	3,19	3,29	2,53	4,58	3,77	0,48	4	9	21
42.	Тиха ноћ је царица бурних људи.	4,97	3,56	4,65	2,91	5,42	3,98	0,77	6	11	25
43.	Хумка је цвет славе.	4,42	2,56	3,39	1,88	4,61	3,26	0,52	4	6	16
44.	Човек је вода.	3,61	3,34	3,48	2,82	4,94	4,36	1,39	3	5	11
45.	Човек је гроб.	4,63	2,41	2,13	1,76	4,81	3,60	1,13	3	4	11
46.	Човек је бог.	4,44	3,03	2,94	4,06	5,55	4,23	0,84	3	4	10
47.	Човек је израз болова.	4,31	2,97	2,48	2,70	4,97	2,83	0,81	4	8	18
48.	Човек је комадић облака	4,67	2,50	3,52	2,30	3,71	3,10	1,16	4	9	20
49.	Живот је ништавна сенка.	5,25	2,88	2,29	2,62	5,00	3,18	1,03	4	8	20
50.	Човек је мали лептир.	4,81	2,81	3,68	2,62	4,65	3,43	0,87	4	7	17
51.	Човек је мисао.	5,11	4,09	4,48	4,24	5,84	5,15	2,16	3	6	13
52.	Човек је нечујно клатно.	4,69	3,00	3,32	2,59	4,58	3,15	0,58	4	8	20
53.	Човек је пусто пепелиште.	4,86	2,75	2,45	2,35	4,45	3,13	0,42	4	9	21
54.	Човек је стена.	5,22	3,75	4,48	4,68	6,35	4,95	1,71	3	5	12
55.	Човек је трошни чун.	4,47	2,47	2,74	1,91	4,06	2,85	0,68	4	6	16

Табела 2. Оцене некњижевних метафора

Бр.	Метафора	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација	Број речи	Број слогова	Број гласова
1.	Алкохолизам је паразит.	4,14	3,88	4,81	2,88	6,32	4,93	0,87	3	9	20
2.	Амнезија је гумица за брисање памћења.	4,03	3,22	4,45	3,09	6,42	5,79	0,81	6	15	32
3.	Брак је легура.	4,06	2,81	3,97	1,88	4,84	4,21	0,84	3	5	12
4.	Време је талас.	5,00	3,66	4,71	3,06	4,87	4,20	1,39	3	5	12
5.	Гени су план изградње.	3,75	3,22	4,90	2,91	6,19	4,38	0,68	4	7	18
6.	Гума је ципела аутомобила.	3,81	2,75	4,00	2,09	6,23	5,41	0,94	4	12	22
7.	Дете је сунђер.	5,28	4,81	5,32	4,88	6,45	5,28	1,13	3	5	12
8.	Детињство је јутро живота.	5,28	4,56	5,52	4,00	6,61	5,28	1,23	4	9	22
9.	Диктатори су давитељи слободе.	3,75	4,63	5,13	3,71	6,23	5,38	0,90	4	12	26
10.	Дим је визиткарта ватре.	4,28	2,88	3,90	2,53	5,97	4,03	0,90	4	8	20
11.	Звезде су путокази.	3,72	4,91	4,81	5,18	6,19	5,43	1,03	3	7	16
12.	Идеја је искра открића.	4,44	4,81	5,61	3,38	5,97	4,33	1,16	4	9	19
13.	Идеја је храна ума.	4,83	4,94	5,52	3,94	6,30	4,65	1,00	4	8	15
14.	Изум је дете изумитеља.	3,60	3,91	5,16	3,44	6,23	3,97	0,90	4	10	19
15.	Инфлација је болест привреде.	3,83	3,41	4,84	3,09	5,81	4,90	0,52	4	10	25
16.	Истина је лавиринт.	5,28	4,28	4,80	3,62	6,06	4,60	1,03	3	7	16
17.	Историја је огледало.	5,83	4,19	4,71	3,91	6,16	2,75	1,55	3	9	18
18.	Кишобран је покретни кров.	4,00	3,41	4,48	2,03	6,19	3,84	1,16	4	8	22
19.	Корупција је коров привреде.	3,56	3,63	4,58	3,06	5,58	4,67	0,87	4	10	24
20.	Кров је шешир куће.	4,39	4,00	4,97	3,09	6,40	4,88	1,35	4	6	15
21.	Свемир је астронаутово море.	4,86	4,03	4,90	3,03	6,35	5,08	1,03	4	11	24
22.	Лептир је крилата дуга.	4,42	3,75	3,84	2,35	5,71	4,38	0,74	4	8	19
23.	Љубав је гориво брака.	5,06	4,10	5,00	3,06	6,58	4,80	1,55	4	8	18
24.	Месец је Земљина сијалица.	4,42	3,53	4,42	2,79	6,45	4,63	1,13	4	10	22
25.	Мисао је мајка науке.	4,83	5,13	4,97	4,06	5,84	3,46	1,35	4	9	17
26.	Млади људи су небрушени дијаманти.	5,44	4,22	5,03	4,41	6,52	5,40	1,00	5	13	29
27.	Мозак је кухиња мисли.	4,89	3,63	5,06	2,50	6,06	4,98	0,87	4	8	18
28.	Моћ је дрога капитализма.	4,31	4,44	4,90	3,50	6,26	4,31	0,81	4	9	21
29.	Музеј је књига из историје.	4,08	3,56	5,03	3,85	6,39	5,28	0,81	5	10	22
30.	Научно истраживање је планинарење.	3,67	3,31	4,26	2,18	5,03	3,33	1,13	4	14	30
31.	Нова идеја је сунце.	5,03	4,06	4,97	2,88	6,23	5,10	1,06	4	8	16

Бр.	Метафора	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатоги	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација	Број речи	Број слогова	Број гласова
32.	Обмана је заседа.	3,94	3,41	4,16	3,24	5,13	4,30	0,39	3	7	14
33.	Образовање је фењер.	5,54	3,97	5,52	2,94	6,00	4,18	1,06	3	8	17
34.	Одрастање је сахрана младости.	4,64	3,91	3,45	3,50	6,58	4,83	1,16	4	11	26
35.	Осмех је амбасадор.	4,20	3,25	3,55	2,26	5,03	2,88	0,77	3	7	16
36.	Породица је стена сигурности.	4,89	4,69	5,77	4,82	6,47	5,43	1,90	4	11	25
37.	Поштовање је драги камен.	4,72	4,00	5,10	3,44	6,50	4,31	1,19	4	9	21
38.	Привреда је корен државе.	3,39	3,75	4,29	3,85	6,29	4,53	0,84	4	9	21
39.	Пријатељи су зраци сунца.	5,17	4,41	5,35	3,85	6,58	4,88	1,90	4	9	21
40.	Прича је ниска перли.	4,89	3,41	4,19	2,44	4,9	2,97	0,87	4	7	17
41.	Просјаци су пантљичаре друштва.	4,33	2,13	2,48	2,67	5,23	3,26	1,29	4	10	27
42.	Прошлост је рупа без дна.	4,94	4,06	3,45	4,15	6,10	4,54	0,84	5	7	20
43.	Развод је земљотрес у породици.	4,67	3,34	4,68	2,59	6,47	5,41	1,29	5	11	26
44.	Савест је трн у оку ума.	5,11	4,06	4,29	3,82	6,29	5,23	0,97	6	9	18
45.	Саветник је водич кроз живот.	3,06	3,31	4,13	2,79	5,43	4,80	0,74	5	9	24
46.	Самоћа је пустиња.	5,72	5,06	5,84	4,09	6,65	5,58	1,94	3	7	15
47.	Сенка је парче ноћи.	4,64	4,78	4,61	2,56	5,81	4,13	1,16	4	7	16
48.	Сиромаштво је мајка криминала.	4,47	3,16	3,87	4,15	6,10	3,92	0,90	4	11	26
49.	Слобода је истина.	4,50	4,63	5,84	5,26	6,42	5,72	0,81	3	7	15
50.	Снови су филмови ума.	5,08	4,66	5,74	4,12	6,61	5,43	1,03	4	8	17
51.	Стари наставници су енциклопедије.	4,39	4,16	5,03	3,91	6,13	4,80	1,10	4	13	30
52.	Трач је куга.	5,11	3,78	4,68	3,18	6,52	3,67	1,68	3	4	10
53.	Угаљ је храна пећи.	3,78	3,75	4,42	2,44	6,45	5,21	0,84	4	7	15
54.	Хумор је мелем.	4,69	4,91	5,42	4,15	6,77	5,40	1,23	3	5	12
55.	Чистилиште је предворје раја.	3,28	3,91	4,13	4,82	5,81	4,34	1,23	4	10	25

Напомињемо да поједини примери, попут метафоре *Старосиј је самоћа* или *Човек је мисао*, могу да се интерпретирају и као метонимијски искази, али то није имало систематичан и конкретан утицај на оцену метафоричности (што се може видети и у поређењу управо ова два примера).

4.2. ПОРЕЂЕЊЕ ДОБИЛЕНИХ ОЦЕНА ЗА КЊИЖЕВНЕ И НЕКЊИЖЕВНЕ МЕТАФОРЕ. У Табели 3 приказано је директно поређење две групе метафора према димензијама које су мерене у истраживању:

Табела 3. Поређење две групе метафора према димензијама

Врста		Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација
Књижевна	Прос. оцена	4,77	3,28	3,57	2,81	5,14	3,91	1,00
	Ст. дев.	0,43	0,60	0,92	0,74	0,66	0,69	0,55
Некњижевна	Прос. оцена	4,49	3,93	4,70	3,37	6,09	4,61	1,07
	Ст. дев.	0,65	0,66	0,68	0,83	0,50	0,74	0,32
Укупно	Прос. оцена	4,63	3,60	4,13	3,09	5,61	4,26	1,04
	Ст. дев.	0,56	0,71	0,99	0,83	0,75	0,80	0,45

Статистичка обрада података помоћу т-тестова показује статистички значајне разлике (на нивоу $p < .01$) за све димензије осим броја интерпретација. Резултати показују да књижевна метафора има већи степен метафоричности, да је у случају књижевне метафоре забележена мања погодност извора да опише циљ, затим да су ове метафоре мање познате и мање разумљиве, као и да је сличност извора и циља перципирана као слабија, што је све очекивано када су у питању метафоре које стварају они који су најкреативнији. Оно што је у одређеној мери неочекивано јесте нешто већа оцена квалитета некњижевних метафора у односу на књижевне, што можемо приписати претпоставци да испитаници нису оцењивали поетичност већ су квалитет оцењивали на сличан начин на који је процењена погодност извора да опише циљ. Коначно, просечан број интерпретација не разликује се битно код две врсте метафоре, иако би се очекивало да овај број буде већи код књижевне метафоре.

4.3. МЕЋУСОБНЕ КОРЕЛАЦИЈЕ ДИМЕНЗИЈА. Коначно, у последњем делу приказа резултата, у два дела Табеле 4 дајемо резултате тестова међусобних корелација код димензија за обе групе метафора:

Табела 4. Међусобне корелације испитиваних димензија

А: Корелације димензија код књижевних метафора

	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација
Метафоричност	1	,34**	,38**	,27*	,32*	,18	,44**
Квалитет	,34**	1	,77**	,70**	,73**	,77**	,44**
Погодност извора да опише циљ	,38**	,77**	1	,57**	,59**	,72**	,51**
Степен познатости	,27*	,70**	,57**	1	,73**	,77**	,51**
Разумљивост	,32*	,73**	,59**	,73**	1	,74**	,51**
Сличност извора циљу	,18	,77**	,72**	,77**	,74**	1	,57**
Број интерпретација	,44**	,44**	,51**	,51**	,51**	,57**	1

Б: Корелације димензија код некњижевних метафора

	Метафоричност	Квалитет	Погодност извора да опише циљ	Степен познатости	Разумљивост	Сличност извора циљу	Број интерпретација
Метафоричност	1	,43**	,37**	,25	,32*	,02	,54**
Квалитет	,43**	1	,73**	,67**	,49**	,34*	,38**
Погодност извора да опише циљ	,37**	,73**	1	,46**	,53**	,47**	,32*
Степен познатости	,25	,67**	,46**	1	,46**	,38**	,25
Разумљивост	,32*	,49**	,53**	,46**	1	,62**	,33*
Сличност извора циљу	,02	,34*	,47**	,38**	,62**	1	-,01
Број интерпретација	,54**	,38**	,32*	,25	,33*	-,01	1

** Корелација је значајна на нивоу 0,01.

* Корелација је значајна на нивоу 0,05.

Међусобне корелације димензија, између осталог, потврђују претпоставку да је у одговорима испитаника оцена квалитета метафоре знатно више повезана са погодношћу извора да опише циљ и са степеном познатости у односу на, рецимо, оцену метафоричности, што указује на стратегију коју су испитаници имали у давању ове оцено, било да се ради о књижевним или некњижевним метафорама. Такође се увиђа и поприлично висок општи степен међусобних корелација мерених димензија, али се уједно види и на који начин и колико су повезане.

5. Закључци. Уз чињеницу да овај рад нуди нормиране листе књижевних и некњижевних метафора и да будућим истраживањима може да олакша почетни део посла, резултати су указали и на одређене појединости у поступцима приступању метафори, тачније на начин на који испитаници разумеју особине које су оцењивали. Анализе су, исто као што је био случај са истраживањем Каца и сарадника показале да су оцено за сваку од димензија биле поуздане, о чему сведочи квалитет постигнутих скала, а такође, слично том истраживању, међусобна повезаност доброг дела варијабли, тј. димензијама била је значајна. Надамо се да ће ових 110 метафора оцењених по 7 димензија бити довољно разноврсне и погодне за даља истраживања, те да ће бити од користи будућим истраживачима у све заступљенијем пољу студија метафоре на српском говорном подручју. Свесни смо да је овај број примера више примерен психолингвистичким него неуролингвистичким методама, али се надамо да листе представљају добар први корак ка стварању услова за шири емпиријски приступ истраживањима метафоре на нашем поднебљу.

ИЗВОРИ ЗА КЊИЖЕВНЕ МЕТАФОРЕ

Песме

Антић, Мирослав. *Бесмртна њесма; Ейилоџ; Недеља; Носач; Пророчанство; Црвена јесен.*
 Бећковић, Матија. *Мала вера.*
 Давичо, Оскар. *У сумрак.*
 Дучић, Јован. *Април; Залазак сунца; Зашто?; Очи; Познанство; Срце; У сумрак.*
 Зубац, Перо. *Моја мајка хекла; Пјице у жрудима.*
 Илић, Војислав. *Вече; Грм; Исјовеси; Једна ноћ; Јесен; Лада; Љубичица; На веселу; Над Београдом; На слици Тијаниној; Песма; То је било – сећаш ли се?*
 Јакшић, Ђура. *Ја сам сшена.*
 Костић, Лаза. *Виле; Голуб; Љубавна жуја; Подреб; Славуј и лала; Сиварање светиа.*
 Максимовић, Десанка. *Не бој се.*
 Миљковић, Бранко. *Бол и сунце; Очајна њесма; Покојник; Реч вајра; Узалуд је будим.*
 Петковић, Владислав. *Лейоша; Песма; Песма без речи; Пијанство; Прва звезда; Променада; Цвећови славе.*
 Петровић, Бранислав. *Како Ана дијалектички траје у мени.*
 Радичевић, Бранко. *Ајдук.*
 Раичковић, Стеван. *Балада о уцвешалом бадему; Закаснели чун; Лирика о води; Метаморфозе; Монолог; Усијаванка за шкољуку; Црни слуга ишшица; Човек с кишобраном.*
 Ракић, Милан. *Варијације; Жеља; Поносна њесма; Серенада 3.*
 Шантић, Алекса. *Елеџија; Чежња.*

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- BOOT, Inge, Diane PECHER. Similarity is Closeness: Metaphorical Mapping in a Conceptual Task. *Quarterly Journal of Experimental Psychology* 63 (2010): 942–954.
- BOWDLE, Brian, Dedre GENTNER. Metaphor Comprehension: From Comparison to Categorization. *Proceedings of the Twenty-first Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1999, 90–95.
- CAMAC, Mary K., Sam GLUCKSBERG. Metaphors Do Not Use Associations Between Concepts, They Are Used to Create Them. *Journal of Psycholinguistic Research* 13 (1984): 443–455.
- CARDILLO, Eileen R., Gwenda L. SCHMIDT, Alex KRANJEC, Anjan CHATTERJEE. Stimulus Design is an Obstacle Course: 560 Matched Literal and Metaphorical Sentences for Testing Neural Hypotheses about Metaphor. *Behavioral Research Methods* 42 (2010): 651–664.
- CARDILLO, Eileen R., Christine E. WATSON, Anjan CHATTERJEE. Stimulus Needs are a Moving Target: 240 Additional Matched Literal and Metaphorical Sentences for Testing Neural Hypotheses about Metaphor. *Behavioral Research Methods* 49 (2017): 471–483.
- CHIAPPE, Dan L., Penny CHIAPPE. The Role of Working Memory in Metaphor Production and Comprehension. *Journal of Memory and Language* 56 (2007): 172–188.
- CHIAPPE, Dan L., John M. KENNEDY, Tim SMYKOWSKI. Reversibility, Aptness, and the Conventionality of Metaphors and Similes. *Metaphor and Symbol* 18 (2003a): 85–105.
- ESTES, Zachary, Sam GLUCKSBERG. Interactive Property Attribution in Concept Combination. *Memory & Cognition* 28 (2000): 28–34.
- GENTNER, Dedre, Catherine CLEMENT. Evidence for Relational Selectivity in the Interpretation of Analogy and Metaphor. Gordon H. Bower (ed.). *Advances in the Psychology of Learning and Motivation*, Vol. 22. New York: Academic Press, 1988, 307–358.
- GENTNER, Dedre, Phillip WOLFF. Alignment in the Processing of Metaphor. *Journal of Memory and Language* 37 (1997): 331–355.
- GERNSBACHER, Morton Ann, Boaz KEYSAR, Rachel R. ROBERTSON, Necia K. WERNER. The Role of Suppression and Enhancement in Understanding Metaphors. *Journal of Memory and Language* 45 (2001): 433–450.
- GIBBS Jr., Raymond W., Jennifer E. O'BRIEN. Idioms and Mental Imagery: The Metaphorical Motivation for Idiomatic Meaning. *Cognition* 36 (1990): 35–68.

- GIBBS Jr., Raymond W., Jessica J. GOULD, Michael ANDRIC. Imagining Metaphorical Actions: Embodied Simulations Make the Impossible Plausible. *Imagination, Cognition and Personality* 25 (2006): 221–238.
- GLUCKSBERG, Sam, Catrinel HAUGHT. Can Florida Become Like the Next Florida? When Metaphoric Comparisons Fail. *Psychological Science* 7 (2006a): 935–938.
- GLUCKSBERG, Sam, Boaz KEYSAR. How Metaphors Work. Andrew Ortony (ed.). *Metaphor and Thought* (2nd edition). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1993, 401–424.
- GLUCKSBERG, Sam, Patricia GILDEA, Howard B. BOOKIN. On Understanding Nonliteral Speech: Can People Ignore Metaphors? *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 21 (1982): 85–98.
- GLUCKSBERG, Sam, Mary BROWN, Matthew S. MCGLONE. Conceptual Metaphors Are not Automatically Accessed during Idiom Comprehension. *Memory & Cognition* 22 (1993): 711–719.
- GLUCKSBERG, Sam, Matthew S. MCGLONE, Deanna MANFREDI. Property Attribution in Metaphor Comprehension. *Journal of Memory and Language* 36 (1997): 50–67.
- GOODHEW, Stephanie C., Bethany MCGAW, Evan KIDD. Why is the Sunny Side Always Up? Explaining the Spatial Mapping of Concepts by Language Use. *Psychonomic Bulletin & Review* 21 (2014): 1287–1293.
- GREEN, Adam. E., David J. M. KRAEMER, Jonathan A. FUGELSANG, Jeremy R. GRAY, Kevin N. DUNBAR. Neural Correlates of Creativity in Analogical Reasoning. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 38 (2012): 264–272.
- GREGORY, Monica E., Nancy MERGLER. Metaphor Comprehension: In Search of Literal Truth, Possible Sense, and Metaphoricity. *Metaphor and Symbolic Activity* 5 (1990): 151–173.
- HOLYOAK, Keith J., Dušan STAMENKOVIĆ. Metaphor Comprehension: A Critical Review of Theories and Evidence. *Psychological Bulletin* 144 (2018): 641–671.
- JACOBS, Arthur. M., & Annette KINDER. What Makes a Metaphor Literary? Answers from Two Computational Studies. *Metaphor and Symbol* (2018) 33: 85–100.
- JONES, Lara L., Zachary ESTES. Metaphor Comprehension as Attributive Categorization. *Journal of Memory and Language* 53 (2005): 110–124.
- JONES, Lara L., Zachary ESTES. Roosters, Robins, and Alarm Clocks: Aptness and conventionality in Metaphor Comprehension. *Journal of Memory and Language* 55 (2006): 18–32.
- KATZ, Albert, Allan PAIVIO, Marc MARSCHARK, James M. CLARK. Norms for 204 Literary and 260 Nonliterary Metaphors on 10 Psychological Dimensions. *Metaphor and Symbolic Activity* 3 (1988): 191–214.
- KAZMERSKI, Victoria A., Dawn G. BLASKO, Banchiamlack G. DESSALEGN. ERP and Behavioral Evidence of Individual Differences in Metaphor Comprehension. *Memory & Cognition* 31 (2003): 673–689.
- KERTÉSZ, András, Csilla RÁKOSI, Péter CSATÁR. Data, Problems, Heuristics and Results in Cognitive Metaphor Research. *Language Sciences* 34 (2012): 715–727.
- KEYSAR, Boaz, Yeshayahu SHEN, Sam GLUCKSBERG, William S. HORTON. Conventional Language: How Metaphorical Is It? *Journal of Memory and Language* 43 (2000): 576–593.
- KINTSCH, Walter. Metaphor Comprehension: A Computational Theory. *Psychonomic Bulletin & Review* 7 (2000): 257–266.
- KINTSCH, Walter, Anita R. BOWLES. Metaphor Comprehension: What Makes a Metaphor Difficult to Understand? *Metaphor and Symbol* 17 (2002): 249–262.
- KLIKOVAC, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd edition). Harlow: Pearson-Longman, 2010.
- LAKOFF, George, Mark JOHNSON. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- LAKOFF, George. The Contemporary Theory of Metaphor. Andrew Ortony (ed.). *Metaphor and Thought* (2nd edition). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1993, 202–252.
- MCGLONE, Matthew S. Conceptual Metaphors and Figurative Language Interpretation: Food for Thought? *Journal of Memory and Language* 35 (1996): 544–565.
- MEIER, Brian P., David J. HAUSER, Michael D. ROBINSON, M. D., Chris Kelland FRIESEN, Katie SCHJELDAHL. What's "Up" with God? Vertical Space as a Representation of the Divine. *Journal of Personality and Social Psychology* 93 (2007): 699–710.
- NAYAK, Nandini P., Raymond W. GIBBS Jr. Conceptual Knowledge in the Interpretation of Idioms. *Journal of Experimental Psychology: General* 119 (1990): 315–330.
- RAPP, Alexander M., Dorothee E. MUTSCHLER, Michael ERB. Where in the Brain is Nonliteral Language? A Coordinate-based Meta-analysis of Functional Magnetic Resonance Imaging Studies. *Neuroimage* 62 (2012): 600–610.

- RONCERO, Carlos, Roberto G. DE ALMEIDA. Semantic Properties, Aptness, Familiarity, Conventionality, and Interpretive Diversity Scores for 84 Metaphors and Similes. *Behavior Research Methods* 47 (2015): 800–812.
- STAMENKOVIĆ, Dušan, Nicholas ICHIE, Keith J. HOLYOAK. Metaphor Comprehension: An Individual-differences Approach. *Journal of Memory and Language* 105 (2019): 108–118.
- THIBODEAU, Paul H., Frank H. DURGIN. Metaphor Aptness and Conventionality: A Processing Fluency Account. *Metaphor and Symbol* 26 (2011): 206–226.
- TOURANGEAU, Roger, Robert J. STERNBERG. Aptness in Metaphor. *Cognitive Psychology* 13 (1981): 27–55.
- TOURANGEAU, Roger, Robert J. STERNBERG. Understanding and Appreciating Metaphors. *Cognition* 11 (1982): 203–244.
- TRICK, Lana, Albert N. KATZ. The Domain Interaction Approach to Metaphor Processing: Relating Individual Differences and Metaphor Characteristics. *Metaphor and Symbolic Activity* 1 (1986): 185–213.
- VARTANIAN, Oshin. Dissociable Neural Systems for Analogy and Metaphor: Implications for the Neuroscience of Creativity. *British Journal of Psychology* 103 (2012): 302–316.
- WILKOWSKI, Benjamin M., Brian P. MEIER, Michael D. ROBINSON, Margaret S. CARTER, Roger FELTMAN. Hot-headed is More than an Expression: The Embodied Representation of Anger in Terms of Heat. *Emotion* 9 (2009): 464–477.
- WOLFF, Phillip, Dedre GENTNER. (1992). The Time Course of Metaphor Comprehension. *Proceedings of the Fourteenth Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 2000, 504–509.
- WOLFF, Phillip, Dedre GENTNER. Evidence for Role-neutral Initial Processing of Metaphors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 26 (2000): 529–541.

Dušan Stamenković
Katarina Milenković
Jovana Dinčić

A NORMING STUDY OF SERBIAN LITERARY AND NONLITERARY METAPHORS

S u m m a r y

In order for metaphor research to be conducted in a more controlled and consistent manner, as well as to become empirically more reliable, this study aims to establish a normed corpus of metaphors coming from the Serbian language that could be of use to researchers in future psycholinguistic studies. The focus of the present study is on norming 55 literary and 55 non-literary metaphors in the *A is B* form in relation to their characteristics. Based on the results of the norming studies available in English and the needs of researchers in our immediate environment, the following features were chosen for the present study: metaphoricity, quality/goodness, aptness, familiarity, comprehensibility, source-target similarity, and number of interpretations. The instrument was composed of seven questionnaires, and each of them was supposed to provide data about one of the seven measured dimensions for each of the 110 metaphors. In the analysis, all the metaphors were rated in relation to the dimensions, and literary and non-literary metaphors were compared along the lines of all the dimensions. The normed metaphors are provided in two extensive lists. Besides this, we have also evaluated the scales' reliability and interscale/interdimension correlations. Similar to the study by Katz et al. (1988), the analysis has shown that the scales for each of the dimensions were reliable, and the correlations among the dimensions were significant. When the two metaphor groups (literary and non-literary) were compared directly along the dimensions, literary metaphors had a higher degree of metaphoricity, but a lower level of aptness, familiarity, comprehensibility and source-target similarity as compared to the non-literary ones, all of which was expected. On the other hand, what had been less expected is the fact that the participants rated non-literary metaphors as having a higher degree of quality than literary ones, which is probably related to their interpretation of this metaphor

feature, and the interscale correlation analysis revealed the participants' strategy. Namely, the correlations among the dimensions confirmed that metaphor quality ratings were considerably more related to aptness and familiarity ratings than to those of metaphoricity for both metaphor types.

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Ћирила и Методија 2, 18000 Ниш, Србија

Душан Стаменковић – Департман за англистику,

Центар за когнитивне науке и Лабораторија за језичку когницију

Катарина Миленковић – студент докторских академских студија

Јована Динчић – Департман за руски језик и књижевност

dusan.stamenkovic@filfak.ni.ac.rs

k.milenkovic-13962@filfak.ni.ac.rs

jovana.dincic@filfak.ni.ac.rs

(Примљено: 29. јула 2019;

прихваћено: 6. новембра 2019)

Гордана Драгин

ПРОЗОДИЈСКИ СИСТЕМ СРПСКОГ ГОВОРА ПОМОРИШКОГ СЕЛА ФЕНЛАК У РУМУНИЈИ*

Циљ рада јесте да прикаже прозодијски систем говора поморишког села Фенлак и јасније одреди његову дијалекатску припадност. Као корпус за поменућу анализу послужила је грађа са терена коју је ауторка прикупила у мају 2018. године. Анализирају се следеће акценатске иновације: (1) тонска неутрализација кратких акценатских прозодема, (2) ретка појава дугог вокала иза акценатског, (3) ретка неутрализација дугих акценатских прозодема и (4) факултативна појава експираторног акцента. Закључак је да говор Фенлака у основи припада шумадијско-војвођанском дијалекту (кикиндски говорни тип) са великим бројем иновација, тј. балканизма који воде ка сигурној разградњи акценатског система. Утицај већинског домицилног румунског језика неизбежан је, свакодневни и у свим доменима и то је главни разлог за овакву ситуацију.

Кључне речи: Фенлак, шумадијско-војвођански дијалекат, кикиндски говори, балканизми, румунски стандардни језик.

The purpose of the paper is to give an overview of the prosodic system of the speech of the village Fenlak in Pomorišje, and to define its dialect placement more clearly. As a corpus for the abovementioned analysis, materials gathered in the field by the author in May, 2018 were used. The following accent innovations are analyzed: (1) the tone neutralization of short accent prosodemes, (2) the rare occurrence of long vowels after accented ones, (3) the rare neutralization of long accented prosodemes, and (4) the facultative appearance of expiratory accent. The conclusion is that the speech of Fenlak essentially belongs to the Šumadija-Vojvodina dialect (of the Kikinda speech type) with a large number of innovations, i.e. Balkanisms that lead to the certain deconstruction of the accent system. The influence of the majority domicile Romanian language is unavoidable, every day and in all domains and it is the main reason for this situation.

Key words: Fenlak, Šumadija-Vojvodina dialect, Kikinda speech patterns, Balkanisms, standard Romanian language.

1. Увод. Фенлак или Фелнак (рум. Felnac) је село и средиште истоимене општине која припада округу Арад у Републици Румунији. Насеље је значајно по присутној српској националној мањини. Налази се у источном делу румунског Баната на 20 км југозападно од града Арада у Поморишју. Место се први пут помиње у папским документима у периоду од 1332. до 1337. године. Било је то старо место, тада католичка парохија. Краљ Матија је тај посед у околини Арада предао у руке 1478. или 1484. године српским деспотима Јакшићима. По другом податку поклонили су га пустару Фенлак 16. јануара 1486. године. У турско време била је ту тврђава остала од Јакшића на левој страни Мориша ниже Арада. Парохијско звање и црквене матичне

* Рад је настао у оквиру пројеката „Истраживање културе и историје Срба у Румунији” Центра за научна истраживања и културу Срба у Румунији, који финансира Савез Срба у Румунији и „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” (бр. 148001) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

књиге воде се од 1779. године. По митрополијском попису из 1865. године Фенлак је са Моноштором имао 2927 насељених православних Срба. Православни храм посвећен Св. арханђелу Михаилу описан је 1758. године као грађевина од цигле покривена шиндром са дрвеним торњем и озиданом иконо-стасном преградом. Нова православна црква посвећена Св. арханђелима Михаилу и Гаврилу грађена је 1804–1807. године. Прва школа у Фенлаку регистрована је 1771. (или 1774) године. Село је од давнина било вишенацио-нално а месни Срби су одувек били мањина. После више насељавања румун-ског становништва и асимилације, Срби су данас још малобројнији али за Арадски округ ипак значајна етничка скупина. По попису из 2002. године у селу је било 8,4% Срба, али данас их је једва 4% од укупног броја станов-ника. Фенлак је заједно са Торњом крајња тачка на североистоку румунског Баната где живе Срби. Низак проценат српског становништва у селу, мешо-вити бракови, вишедеценијска изолованост од Србије и српског језика, гео-графски положај као и неизбежна асимилација посредно говоре о степену (не)очуваности српског језика у селу.

1.2. Грађу коју анализирам скупила сам у лето 2018. године путем аудио-записа и попуњавањем делова *Уишћника* за Српски дијалектолошки атлас (СДА) у директном контакту са испитаницима. Највише грађе сакупила сам од три испитаника мушког пола старије доби који су, сем једног, ожењени Румункама и од једне старије жене. Њихова имена су: Жива Момиров (1935), Динка Илијевић (1938), Милосав Симић (1947) и Томислав Никић (1959)¹. Први општи утисак о овом говору при сусрету са испитаницима, поред тон-ске и квантитетске неутрализације акцента, односио се на изузетно отворени изговор кратких наглашених вокала *о* и *е* у одређеним позицијама као што је то случај у кикиндској и тамешкој говорној зони у србијанском Банату (Ивић и др. 1994: 161). Прецизнији подаци о вокалској боји наћи ће се у на-редном раду о вокализму овога говора.

Поменућу, укратко овом приликом, своја начелна запажања о испитани-цима и њиховом говору. Жива Момиров (професор у пензији) често користи фразу *брђа Румуни*, што само потврђује пријатељски однос између Румуна и Срба у селу о којем налазимо и друге посредне информације код осталих испитаника.² Ж. М. радни век провео је као професор у локалној школи и том чињеницом могла би се објаснити чешћа употреба дугих акцената (*двѣ...*) и, додуше врло ретка, појава краткоузлазног акцента у његовом говору (*вѣнча, лѣза, љдѣушћѣмо*). О стању српског језика у Фенлаку најбоље сведоче ње-

¹ Овом приликом најтоплије се захваљујем мојим испитаницима за гостопримство и спремност да ми изађу у сусрет.

² О односу између ова два пријатељска народа и њихових структурално тако различитих језика, из друге визуре, говори се и у поменутој монографији *Банатски говори шумадијско-вој-вођанског дијалекта* (Ивић и др. 1994: 22): „...Румуни су се у банатску равницу досељавали делимично спонтано, без иницијативе власти или велепоседника (...) радо су улазили као поје-динци или мање групе у српска села: Њиховој етничкој асимилацији погодвали су заједничка вера и чести мешовити бракови. Отуда румунска презимена у многим српским породицама, чак и у таквима у којима данас нико не зна румунски (...) Таква ситуација отворила је врата струк-туралном утицају румунског језика на српске банатске говоре (...)”.

гове речи: „Кад нѐмаш с кѐме да гѐвориш сѣпски...кад гѐвориш дѐсет ђдсто сѣпски, деведѐсет ђдсто рѹмунски, тѣпко је...мѐ смо се дѐли свѣ на влѐшки... Мѐја мѐти се ѹдала ђвде и ѹмрла нѐје знѐла дѐбро рѹмунски”. Динка Илијевић (1938), домаћица, родом је из оближњег села Саравола са компактнијом и бројнијом заједницом Срба, али већ више од 60 година живи у Фенлаку. Код ње сам најчешће чула нови дуги акценат (*ѹанайѹалѹне*, *нѹшње*) као и дужење краткоузланог акцента (*ѹѹјаѹ*), што је особина и банатских говора шумадијско-војвођанског дијалекта у Србији (Ивић и др. 1994: 51). Милосав Симић, тотор у цркви, интелигентан је и обавештен човек, али са оштећеним слухом. Све акценте доследно и упадљиво скраћује, отвара скоро у свим позицијама кратко *о* и *е* и чува доста дијалектизама. Највише грађе записа-ла сам од овог испитаника. Томислав Никић, домаћин испред Савеза Срба у Фенлаку и најмлађи испитаник, био је веза између мене и испитаника. Као нека врста супервизора, често је на румунском језику изговарао реч које остали испитаници нису могли да се сете како звучи на српском. Води српско фолклорно друштво које често са својим програмом гостује у Србији.

1.3. Иако се особине говора Фенлака нису нашле у обимној монографији *Банатски ѹовори шумадијско-војвођанског дијалекта* као што је то случај са неким другим српским говорима у Румунији (Ивић и др. 1994; 1997), географски посматрано говор овог села требало би да припада кикиндском (северном) говорном типу³. Румунски лингвиста Мирко Живковић, такође, посматрани говор сврстава у северни локални тип, који обухвата територију северно од Тамиша и Поморишје (Живковић 1976: 274–275). По класификацији Милета Томића говор Фенлака спада у новоштокавске⁴, праве горњо-банатске који су, уз велики страни утицај, најсличнији српском књижевном језику (Томић 1984: 251–257). Изоглосе кикиндског (северног) говорног типа као и тамешког (јужног) са србијанске стране природно се продужују и преко границе са Румунијом. Наиме, карактеристике говора с румунске стране, у начелу, одговарају особинама говора са србијанске стране (Ивић и др. 1994: 37).

Прозодијске особине говора Фенлака поредиће се са описаним акценатским особинама говора ове дијалекатске зоне у Румунији и Србији. У Румунији описани су прозодијски системи говора Дињаша (Љончар Раичевић 2017), Рудне (Бошњакковић – Вареника 2008), В. Семиклуша (Бошњакковић – Првуловић 2011) и В. Сенпетера (Драгин 2019), а у Србији то је учињено за кикиндску и тамешку говорну зону у монографији о говорима Баната шумадијско-војвођанског дијалекта (Ивић и др. 1994).

Сакупљена грађа биће изложена према успостављеном акценатском моделу (Ивић 1985: 59), а потом и анализирана.

³ О подели банатских говора шумадијско-војвођанског дијалекта на тамешки (јужне) и кикиндски (северни) говорни тип први пут се говори у Ивић 1985: 78. Иста класификација прихваћена је и у монографијама Ивић и др. 1994; 1997.

⁴ М. Томић новоштокавским говорима назива говоре у следећим насељима: Арад, Арад-Гај, Бечкерек, Бућин, Чанад, Ченеј, Дињаш, Фенлак, Фењ, Гад, Кеча, Кетвел, Кнез, Иванда, Моноштор, Мунар, Наћвала, Надлак, Немет, Печка, Саравола, Велики Семиклуш, Велики Семпетер, Темишвар, Торња и Варјаш.

2. Судбина /˘/ иза НЕАКЦЕНТОВАНЕ КРАТКОЋЕ

2.1. Тип *сесѝра̃*

а) у *близѝну*, *брѝна*, *бѝрма*, *врѝѝено*, *далѝко*, *дѝска*, *дѝбро*, *дѝшла*, *дѝшли*, *дѝѝме*, *дужѝна*, *жѝна*, у *живѝѝу*, *забадѝва*, *зѝмља*, *ѝгла*, *ѝшли*, *јѝдна*, *јѝдно*, *мѝгла*, од *мѝне*, су га *мѝѝли*, *мѝје*, *мрѝѝваца*, *нѝшли*, *нѝје*, код *нѝѝа*, *ѝна*, *ѝре'орах'*, од *тѝг ѝдѝсла*, *ѝрѝшли*, *сѝло*, *сѝсѝру*, *слазѝна*, *слобѝда*, *снаѝа*, *снаѝе*, *сѝѝакло*, *хрѝѝа*, *ѝвѝѝа цвѝкла*;

б) *лѝза*;

в) *рѝѝа*, *мѝја*.

Са отворене ултиме кратки акценат, готово увек, преноси се на претходни кратки слог прво као краткоузлазни, а тек потом долази до тонске неутрализације и појаве краткосилазног. Утицај румунског језика одговоран је за неутрализацију тонских опозиција, тј. за појаву краткосилазног акцената, уместо очекиваног шумадијско-војвођанског краткоузлазног.

Једини пример са узлазним кратким акцентом *лѝза* одговор је на директно питање из *Уѝѝѝника*, што значи да је испитаник саслушао питање, направио паузу размишљајући о одговору и потом спорије говорио и са више пажње артикулисао одговор, што је довело до ситуације да се појавио акценатски лик другачији од онога у нормалном разговорном темпу. Дакле, очекивани краткоузлазни акценат у овој позицији само је показатељ старијег стања у овом иновираним шумадијско-војвођанском говору.

У примеру *рѝѝа* претпоставка је да се ради о лексикализованом акценту јер је исти акценатски лик ове речи забележен у србијанском делу Баната (Ивић и др. 1994: 198) и у јужној Бачкој, тачније, у Шајкашкој, у селу Чуруг на граници са Банатом (Драгин 1991: 640). У *мѝја* (станд. *маја* у: РМС 3: 275) дошло је до дужења вокала пред сонантом, што је честа појава у српским дијалектима (РЕМЕТИЋ 1985: 66; ИВИЋ 1999: 319; ДРАГИН 2015: 99).

У В. Семиклушу у прозодијској анализи аутори помињу само примере са краткоузлазним акцентом (*ѝѝкло*, *мѝгла*). Мада истичу чињеницу да „Под утицајем румунског језика дошло је (...) до промене краткоузлазног у краткосилазни (...)”, не дају ниједан пример из ове категорије (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181). У В. Сенпетеру преовлађују примери са краткосилазним акцентом, мада има и оних са краткоузлазним (*вѝда*, *жѝна*, *лѝза*) (Драгин 2019). У Дињашу, такође, краткосилазни се увек помера са отворене ултиме на краткоћу или као краткоузлазни или, под утицајем румунског језика после тонске неутрализације, као краткосилазни: *дѝца*, *дѝшла*; *жѝна*, *сѝсѝра*. Поред тога, помињу се и акценатски ликови *ѝна*, *ѝшла*, *мѝгла*, који се тумаче као „својеврсна неутрализација тонског обележја” (?) (Јончар РАИЧЕВИЋ 2017: 162–163). Слична ситуација је и у говору Рудне⁶. Тамо налазимо *нѝѝа*, *нѝѝа*, као и *вѝда*, *ѝрѝба*, поред примера са кановачким акцентом (*дѝца*, *дѝбра*) (Бошњаковић – ВАРЕНИКА 2008: 220).

⁵ Стандардни акценат ове речи је двојак: *мѝје* и *мѝје*, што значи да се поменути акценатски лик могао појавити и у т. 3.1. (РМС 3: 413).

⁶ Томић (1984: 251–257) говори Рудне, Гаја, Дежана, Дента, Ђира, Овсенице, Парце, Сенђурађа, Соке, Толвадије, Чакова назива мешовитим, будући да се у њима срећу и староштокавске и новоштокавске особине.

Из медијалне позиције кратки акценат се, као и у претходне две категорије, најчешће преноси на претходни кратки слог као узлазни, а потом мења интонацију. Поред тога, у 24 примера нотирано је и старо стање, положај кратког акцената на унутрашњем слогу. Из овог списка могу се искључити сложенице *Аусџроуџарска* и *ѿољоѿрѿвредник* са спојним вокалом јер таквога су типа да други део сложенице својом семантиком захтева да акценат буде на њему (Ивић и др. 1994: 64). Иначе, речи овога типа чувају старо место акцената у многим српским дијалектима (в. Ивић и др. 1994: нап. 67) као и у разговорном стандардном језику. С друге стране, није без значаја податак да неочекивани акценат у лексеми *сѣсѣрица*¹¹ која значи 'сестрина кћи лежи у могућој чињеници да се другим акценатским ликом она семантички одваја од деминутивног облика речи *сѣсѣра* (: *сѣсѣрица*).

У В. Семиклушу налазимо примере из ове категорије (*ма̋казицама*, *ѿзимала*, *не̋дељом*) као илустрацију за алтернацију краткоузлазног акцената краткосилазним мада су конкурентни ликови са оба ова акцената (*рѣкије*) (Бошњакловић – Првуловић 2012: 180, 181). У В. Сеппетеру срећу се облици са краткосилазним и краткоузлазним акцентом, уз напомену да је првих знатно више (*а̋љине*, *ба̋бура* : *к̋рмача*), али ретко се налазе и примери са непренесеним акцентом (*бар̋ја̋ци*, *ц̋рвѣ̋ѿина*) (Драгин 2019). Забележени примери у Дињашу показују да је краткосилазни акценат иза краткоће доследно захваћен новоштокавским померањем, а број примера са метатонијом мањи од оних који су накнадно примили силазну интонацију (*д̋д̋носиш*, *ѿмала*, *љ̋ѿишѿика* : *к̋дишӳла*). Забележено је и мало примера са старим местом акцената (*сѣ̋арѿји*, *ув̋аѿи*), а знатно више оних са продуженим краткоузлазним (*ѿ̋оди̋гли*, *ѿ̋омо̋гне*) (Јончар Раичевић 2017: 163, 164). И у Рудни, како кажу аутори, „број примера са метатонијом (125) заостаје за онима у којима је акценат накнадно попримио силазну интонацију (157)” (*к̋ом̋иш̋иница*, *к̋р̋а̋љ̋ица* : *ѿ̋о̋де̋де̋ше*, *ѿ̋и̋шо̋и*). Овде је зебележено и значајно мање примера са непренесеним акцентом, као и нешто више оних са дужењем акцената (*сѣ̋арѿји*, *ѿ̋ор̋ѣ̋ла*; *ва̋лиц̋ере*, *ѿ̋ов̋ор̋им*) (Бошњакловић – Вареника 2008: 222, 223).

3. Судбина /˘/ иза НЕАКЦЕНТОВАНЕ КРАТКОЋЕ

3.1. Тип *сесѣрѣ* (ген. јд)

а) ме̋не ме̋ б̋о̋ли, б̋о̋кал в̋о̋де, ѣ̋ла̋вни на̋ро̋д, дв̋о̋је д̋ѣ̋це, д̋д̋ји, д̋д̋шо, дв̋ѣ ж̋ѣ̋не, за̋ѿи̋о ка̋жем, из т̋ѣ з̋ѣ̋м̋ље, г̋о̋милу з̋ѣ̋м̋ље, з̋о̋ве, ѿ̋ду, из̋д̋р̋жу, из̋ѿи̋шо, ѿ̋мо, ѿ̋шо, к̋љ̋ӳча, к̋д̋је, д̋ве (показна заменица), д̋не (показна заменица), д̋ни (показна заменица), ѿ̋ѣ̋че, ѿ̋д̋со, ѿ̋д̋шо, с̋ѣ̋ди, ѿ̋а̋ко¹² су, ѿ̋о̋л̋и̋ко¹³, ѿ̋чи;

б) в̋ѣ̋нча.

Дугосилазни се није задржао на ултиме него се увек, по новоштокавском моделу, пренео на пенултиму и дао краткоузлазни који је, под утицајем румунског, прешао у краткосилазни. Ни дуги слог иза акцената, у овој позицији, ни у једном примеру није сачуван. У суседном В. Семиклушу забележени

¹¹ Московљевић (1938: 23) констатује да се догодило дужење акцената у тросложним речима. Као врло архаична ова појава бележила се широм Војводине и у периферијским говорима ван матице.

¹² У стандарду је двојако: *ѿ̋а̋ко̋* и *ѿ̋а̋ко* (РМС 6:130).

¹³ У стандарду је двојако: *ѿ̋о̋л̋и̋ко̋* и *ѿ̋о̋л̋и̋ко* (РМС 6: 232).

У В. Семиклушу и у суседном В. Сеппетеру забележени су и примери *идѐм, крѐдмѝр, ѝањѝр; кѝйач, ѝасуљ* са краткоузлазним акцентом (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181; Драгин 2019), као и они са краткосилазним у В. Семиклушу (*шѝйѝтал*) (Бошњаковић – Првуловић 2011: 200), и *ѝасуљ* (пored *ѝасуљ*) у В. Сеппетеру. В. Семиклуш чува старо стање једино у страним речима као што су: *дијабѝѝ, модел, сѝелѝж*, док је у примерима *дѝђан, сѝкак* под утицајем румунског, краткоузлазни акценат алтернирао са краткосилазним (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181). У В. Сеппетеру није забележен ниједан пример са дугосилазним на затвореној ултими (Драгин 2019). У Дињашу могу се наћи три могуће варијанте: 1) непренесени дуги на старом месту (*асѝѝл, Банѝѝ, Барађѝн*), 2) краткоузлазни, тј. метатонијско пренесени дуги на кратку пенултиму (*зѝвеш, крѝсѝиш*) и 3) пренесени и секундарно иновирани краткосилазни (*сѝсѝѝра, сѝдим*) (Лончар Раичевић 2017: 165). У Рудни у овом акценатском типу ређе се чува дугосилазни на старом месту (*ајѝѝр, Темѝшвѝр*), а чешће се преноси на кратку пенултиму тако да су примери са метатонијом дупло фреквентнији од оних са секундарно промењеним краткоузлазним у краткосилазни (*ѝасуљ, зѝмљом : сѝдим, сѝђѝјм*). Непренесени акценат говор Рудне сврстава у тамишки говорни тип шумадијско-војвођанског дијалекта. (Бошњаковић – Вареника 2008: 224).

3.3. Тип *нейрâвда*

а) *Васі́лије, у зми́назију, Далибо́рка, дево́јка, же́нскáрош, иве́рје, из-ви́навам се, иси́торија, ода́љиду, освéћу, йеца́рош, йока́же, йривéђе' обича́ј да се це́ле но́и си́ди кра́ј мртваца́', из Руму́није, у Руму́нији, йелевизор, фу́шерйра;*

б) *Алєксāндра, ĩазї҃рани, замѣшаду, дивāним, захвāлиду, Качавѣнда, Кикїнда, у Кикїнду, корїсїе, корїсїи, найїсано, одмāрам, йозāјимим, йо-
љўбиду, йољўби га, разгōвāрамо, сарāнимо, шєлевїзор, узāјимимо, сє уїо-
їребљāва, унўїра, сє цєлїѡва, чєсїїїїам;*

в) бѡсанско, вѣћински, вѣчерњу, ѓимназију, дѣвѣиѣ, дѣвојка, дѣцембар, душанка, еванђеље, завриши, заѣрне, љсилаиѣ, Јѡванка, кѡлевка, кѡрисиѣ, најписано, најписану књигу, најишиѣиѣ, нѡвембар, љѣчурка, љѣцарош, љѡвуко, љѡкаже, љѡкојни, љѡкреном, љѡнављаш, љѡследња, љѡследње, Рѣмунка, рѣмунске, рѣмунском, седамдѣсеиѣ године, слѡвачко, слѡвенском, љвашу, љдави (през.), љредиду, љреѣен, фѣмилија, фѡрмира;

Г) *jàko làko iḍiḡiṡāmo.*

Као и у суседном српском говору у В. Сенпетеру¹⁶ (Драгин 2019) у овој позицији стари дуги акценат може да се сачува неизмењен и на свом месту (*женскâрош, ивѣрје*), да сачува место али да се скрати (*Кикѣнду, корѣсѣе*), да се пренесе на претходни кратки слог и после тонске нивелације пређе у краткосилазни (*кѣлевка, кѣрисѣе*) или да се (само у једном примеру!) пренесе на претходни кратки слог, по шумадијско-војвођанском моделу, као краткоузлазни (*ѣдѣушѣамо*). У грађи се нашао, отприлике, подједнак број примера са непренесеним (дугим или скраћеним) акцентом и оних у којима је акценат пренесен и секундарно је променио квалитет, постао краткоси-

¹⁶ Ово су забележени примери из В. Сепетера: *девојка, ошѣжѣе; доливаете, корѣстѣм; кѣкошка, кѣлевка; дѣрѣва, ѣчурка.*

лазни. Једини пример са краткоузлазним акцентом (*йѡйуишїамо*) забележен је код пензионисаног професора, најстаријег нашег испитаника¹⁷. С друге стране, већа фреквенција примера са скраћеном акценатском вредношћу на старом месту (24) у односу на оне са непренесеним старим силазним (16), упућују на чињеницу да се ради о балканистичкој иновацији која се креће у правцу скраћења акцента. Највише је примера са пренесеним акцентом који секундарно мења квалитет, тј. постаје краткосилазни (43). Забележени примери из Семиклуша увек су са краткоузлазним акцентом (*корїнђамо*, *ѡфарбала*) док их са краткосилазним нема (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181). У опису говора Дињаша, нажалост, немамо комплетан податак за овај акценатски тип, сем следеће констатације: „Дугосилазни акценат у медијалној позицији иза краткоће веома је стабилан (...) и у већини примера је забележен непренесени акценат”. Педесетак примера то и показују (*кокѡшкама*, *фамїлија*) (Лончар Раичевић 2017: 165, 166). У Рудни је дугосилазни у медијалној позицији врло стабилан (*зайа̀нїишїи*, *зафалїива*) и констатује се да је ових примера скоро пет пута више од оних где се акценат преноси, метатонијски или са наканадном појавом краткосилазног (*рѹмѹнски* : *дѡвојке*). Оваква ситуација говор Рудне, истичу аутори, сврстава у тамишки говорни тип (Бошњаковић – Вареника 2008: 224).

4. Судбина/ ~ / ИЗА НЕАКЦЕНТОВАНЕ ДУЖИНЕ

4.1. Тип *зла̀вѡ*

а) *бра̀на*, *бри́ца*, *де́ше*, *ђа́це*, *ђа́ци*, *ле́ђа*, *зо́ва*, *је́ла*, *клу́ѹе*, *кола́че*, *ло́штра*, *љу́бичи́ца*, *Мађа́ре*, да *ку́пиш* *мле́ка*, *но́ише*, с *њо́ме*, *о́вде*, *йа̀нїиало́не*, *йа́рче*, *ру́жа*, *Руму́не*, на *сока́ку*, *си́абло*, *Шва́бе*;

б) *брбљѡ́во*, *бри́ца*, производиш *ва́дне*, у *вишї́рїну*, *влѡ́кно*, *вре́ме*, *зрѡ́да*, *дѡ́ше*, *дѡ́ка*, *длѡ́ица*, *дѡ́ица*, *ѹчи* *ђа́це*, *Ђу́ру*, *Емї́на*, су *жи́ви*, *звѡ́ла*, су се *звѡ́ле*, *звѡ́ли*, *знѡ́мо*, *пра́вїду* *канїи́не*, *кљѡ́ише*, *кола́че*, *кра́ља* Алекса́ндра, *ла́дно*, *лажљѡ́во*, *ла́не* смо *бїли*, *Мї́рко*, *млѡ́ко*, *мѹ́ња*, *мушкѡ́рци*, *не́ћу*, *нїсмо*, с *њѡ́ме*, *обѹ́кли*, *ѡ́вде*, *ѡ́де*, *ѡ́дѡло*, *йана̀йло́не*, *йа́рче*, *йла́ица*, *Пе́ра*, *йѡла́ко*, *йѡ́ица*, *йѡ́иш* тра́жу..., *йорѡ́кла*, *йѡче́йку*, *не́ма* *нїкаква* *йра́ва*, *йравосла́вци*, *прико* *йѡ́ица*, *Руму́ни*, *Русї́ни*, *свѹ́кла*, *Слова́ци*, у *јѡ́дној* *сѡ́ли*, с *кїме*, *слина́во*, *сре́да*, *си́олѡ́рсїво*, *и́ѡча*, *и́ѡишка*, *и́ѡишко* је, *То́ма*, *три* *иѡ́дрња*, *иру́дна*, *ишуберкулѡ́за*, су *иѹ́кли*, *ћѡ́рка*, *ћѡ́рку*, *ѹја*, *фа́ла*, *ѹча*, у *фиѡ́дку*, *цѡ́ло* *сѡло*, *цѡ́лу*, *цѡ́на*, *шанѡ́реїа*, *иѡ́љу*.

Кратки акценат са отворене ултиме увек се преноси на претходни дуги слог и даје дугоузлазни и потом се нивелише тонска и квантитетска дистинкција, те тако имамо акценатске дублете: *де́ше* : *дѡ́ше*; *ђа́це* : *ђа́це*; с *њо́ме* : с *њѡ́ме*; *мле́ка* : *млѡ́ко*; *кола́че* : *кола́че*; *о́вде* : *ѡ́вде*; *йа̀нїиало́не* : *йана̀йло́не*; *йа́рче* : *йа́рче*. Овакво стање само потврђује чињеницу да је и овде балканизација у великом замаху.

У В. Семиклушу, у делу рада о акценатском систему, забележен је пример са пренесеним, дугоузлазним акцентом (*си́рују*) иако их у приложеним дијалекатским текстовима има више (*звѡ́зде*, *двѡ́ љ по милио́на*, *коринђа́ишїи*,

¹⁷ О могућим разлозима појаве узлазних акцената код овог испитаника в. горе.

дали..). Затим, следи податак да је под утицајем румунског језика дошло или до промене дугоузлазног у дугосилазни, па у овој категорији налазимо на примере *шeмїeрaйїуру*, *лїне* или на оне са скраћеним дугим акцентима (*peўма*, *дїла*) (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181). У говору В. Сепетера дуга пенултима увек је привукла кратки акценат и то готово једнаком фреквенцијом по шумадијско-војвођанском моделу (*рўжа*, *свєћу*) или са секундарно тонски и квантитетски измењеним дугоузлазним у краткосилазни (*ковїчи*, *кўља*) (Драгин 2019). У Дињашу, у овој позицији, забележен је пренесени дугоузлазни (*лїлава*, *дєше*, *дўша*) уз варијантне ликове са дугосилазним акцентом који су се јавили под утицајем румунског (*шїешко*, *врїдна*). Ауторка се позива на рад П. Ивића (Ивић 1990: 191, 192) и каже да је ова балканистичка особина типична за говоре који су изложени утицају румунског језика (Лончар Раичевић 2017 : 166). У овој позицији у говору Рудне јавља се, у великом броју случајева, пренесени дугоузлазни акценат (*ђаци*, *жїва*) док је примера са секундарним краткосилазним знатно мање (*шїешко*). Иостаје и балканизам ' > ^ (Бошњаковић – Вареника 2008: 225).

4.2. Тип *нїрїд*

а) *бркївац* *бркајлија*, *зєјїшин*, *квїсац*, *їесак*, *рўчак*, *Срїски Семїеїтер*, *сеїїїембар*, *окїїобар*, *шїїалої*;

б) *Америкїнац*, *бећїрац*, *вїрош*, *вїшар*, *грїдељ*, *једїнац*, *с млїком*, *нїзив*, *нїрод*, *нїсам*, *їеїїак*, *їијїнац*, *рїзбој*, *свїїїовац*, *свїїїац*, *Семїеїтер*, *синїовац*, *шїуїїнац*, *чїмац*, *чеїївїїїак*, *шїїїор*.

И у овој категорији забележено је непревредно стање у погледу квалитета и квантитета пренесеног акцента. Ређе се чува старије стање (примери са дугоузлазним акцентом), док су чешћи примери са краткосилазним који се накнадно појавио под утицајем румунског језика.

У В. Семиклушу забележени су само примери са пренесеним акцентом на дугу пенултиму на шумадијско-војвођански начин, са дугоузлазним: *нїсам*, *рўчак*, *цїлој* (Бошњаковић – Првуловић 2011: 180, 200). У В. Сепетеру срећу се ликови са пренесеним дугоузлазним акцентом и са секундарно тонски измењеним и скраћеним краткосилазним (*врїбац*, *їусак*; *комїрац*, *лїдан*). Варијантни ликови потврђују непревредно стање у овој категорији (*їесак* : *їїесак*, *рўчак* : *рїчак*) (Драгин 2019). Из Дињаша недостаје комплетан податак, јер ауторка констатује да „померање краткосилазног акцента на неакцентовани квантитет са отворене ултима у већини случајева реализује се као дугоузлазни акценат” и даје само такве примере (*їеїїїак*, *їїїсац*) (Лончар Раичевић 2017: 166). Говор Рудне зна само за дугоузлазни, пренесени акценат у овој категорији (*љўбав*, *нїрод*, *нїсиї*) (Бошњаковић – Вареника 2008: 225).

4.3. Тип *їїїїїїла*

а) од *вїрош*, *дрїїшове*, *љўшїїїїїи*, *їўжина* брїїна, *рїзлика*, *ћўїїаїї*;

б) *вїрница*, у *вїрош*, *вїкаїи*, *врїїшила*, *грїдила*, *грїдили*, *долїваїи*, *Гвоздїновић*, *гїнерїїїїе*, *жївили*, *жївио*, *зїкони*, *зїконе*, *зарїдио*, *звїждаїи*, *згрїдили*, *кїзала*, *кїзали*, *кїзало*, *Кикїнїани*, *кўїїила*, *лїкови*, *мїсїле*, *Милосївљевїћ*, *нїродне*, *їїїїїала*, *їїїїїали*, *їлїїїили*, *їоврїдио*, *їодїили*, *їозїїмили*, *їорўчїло*, *їослўжїло*, *їрїчала*, *їрїчали*, *їрїїовїдаїи*, *рїдио*,

ра̀дили, разго̀ва̀ра̀и, револу̀ција, у рѐчима, Руму̀нима, ру̀чали, свла̀чи́и, скра̀и́ла, слу̀жили, слу̀жило, си́ричеви, и́ра̀жили, и́ри́десет, ху̀и́и́е, уда̀вио, се уи́ра̀и́ле, це́ливају.

Много је чешћи пренесени акценат са медијалног слога на претходни дуги који је, услед утицаја румунског језика, постао краткосилазни, тј. метатонијски и квантитетски измењен, него дугоузлазни по шумадијско-војвођанском обрасцу.

У све три позиције (4.1, 4.2 и 4.3) дуги слог испред старог кратког акцената увек привлачи акценат који се у већем броју примера секундарно скраћује и мења тон до краткосилазног. Померање акцената на шумадијско-војвођански начин, метатонијски уз сачувани квантитет слога на који се преноси, ређа је појава. Оваква ситуација јасно говори да се у основи шумадијско-војвођански говор Фенлака брзим темпом балканизира.

У овој категорији у В. Семиклушу, аутори бележе: *че́сница* (са пренесеним дугоузлазним); *си́ре́мљи* (са непренесеним краткосилазним); *и́евницу*, *ку́и́ли* (са пренесеним и квалитетски измењеним); *ску́и́љала*, *ра̀дила* (са пренесеним и секундарно измењеним и тонски и квантитетски). Дакле, забележене су све могуће солуције које се могу јавити у овој категорији (Бошњакковић – Првуловић 2011: 180, 181). У говору В. Сепетера нижом фреквенцијом бележе се примери са пренесеним дугоузлазним акцентом (*жи́вимо, зви́жди́и́е*), док је оних са пренесеним, па секундарно скраћеним знатно више (*ва̀рница, вези́вали, дрнџка́ло*). Варијантни ликови (*си́рицо́ви* према *си́риџи́ви*) само доказују да се није усталила ниједна од двеју поменутих солуција (Драгин 2019). У Дињашу у овој позицији реализује се само пренесени дугоузлазни (*би́рало, жи́вило, ка́зало*) (Лончар Раичевић 2017: 166). У Рудни „неакцентовани квантитет је скоро доследно повукао акценат на себе” (*љу́дима, ма́нула*) (Бошњакковић – Вареника 2008: 225).

5. Судбина /˘/ ИЗ НЕАКЦЕНТОВАНЕ ДУЖИНЕ

5.1. Тип *ѝла̀вѝ* (ген. јд)

а) шѝст ме́сеци;

б) од бе́џа, да́ду да пра́виду, ди жи́ве, жи́ви, жи́ву Ср́би, од зи́ме, зна́ду, код Јѝ́ле, је ка́зо, и́йсо, ле́по с ва́ше си́ра́не, пра́ндеде Ђу́ре, од ће́рке, да ку́пиш па́клицу чокола́де.

Примери показују да се акценат са отворене ултиме готово редовно преноси на дугу пенултиму и као резултат јавља се секундарно скраћени и тонски измењен краткосилазни под утицајем румунског језика. У мојој грађи забележен је само један пример са пренесеним дугоузлазним.

У В. Семиклушу у овој позицији фигурира само дугоузлазни (*зе́бу, још бра́и́и́ћа*) (Бошњакковић – Првуловић 2011: 180, 184). У В. Сепетеру дуга пенултима испред дуге отворене ултиме скоро три пута чешће је акцентована краткосилазним акцентом (који је секундарно настао захваљујући утицају румунског језика), него регуларним шумадијско-војвођанским дугоузлазним (*жви́жди, се мѝ́зе : блѝ́ји*) (Драгин 2019). У говору Дињаша редовно се чује дугоузлазни после преношења старог дугог са ултиме на дугу пенултиму (*ву́ку, жи́ве*) (Лончар Раичевић 2017: 167). У говору Рудне готово редовно се

преноси акценат на дугу пенултиму као дугоузлазни (*ж́иве, знáду*), а само у једном примеру је забележен краткосилазни (*сарањ́иво*) (Бошњаковић – Вареника 2008: 226)

5.2. Тип *ēlāvōm*

а) *ēlēdim, žmīrim, ĥūīim*;

б) *ēlāvom, žīvim*, да *ж́ивиш, ж́мїрим, ж́мўрим, л́йов, м́ало и́рїим*.

Примери показују да је већа фреквенција примера са пренесеним па секундарно скраћеним и тонски измењеним краткосилазним акцентом него са дугоузлазним.

У В. Семиклушу са затворене дуге ултима акценат се увек преноси на дугу пенултиму као дугоузлазни (*са свéћом*) (Бошњаковић – Првуловић 2011: 194), док у В. Сепетеру осим таквог пренесеног акцента (*с ēlāvom*, *ўдарио бра́дом*) има и примера да се пренесени акценат квантитативно и квалитативно мења у краткосилазни (*дрéчим, с рў́ком*) (Драгин 2019). У Дињашу је стање као у В. Семиклушу, односно јављају се само ликови са пренесеним дугоузлазним акцентом (*ж́ивим, л́ичиш*) (Лончар Раичевић 2017: 167).

5.3. Тип *īrīīmo*

а) *ж́ивимо, зв́иждиїџе, и́рїиїџе*;

б) *вр́шемо, укр́деїџе*.

Кад се акценат преноси из медијалног слога на претходни дуги могуће су две солуције: да се јави дугоузлазни акценат или секундарно скраћени и тонски измењени, краткосилазни.

У свим околним местима, сем у В. Семиклушу, у овој позицији акценат се повлачи на претходни дуги слог по шумадијско-војвођанском моделу и даје дугоузлазни: *їма лéкова* (Бошњаковић – Првуловић 2011: 181), *крáдемо, обў́чемо* (Лончар Раичевић 2017: 167), *бáлова, йонáшање* (Бошњаковић – Вареника 2008: 226). У В. Сепетеру, једино, преовлађују примери са краткосилазним (*оцéчеїџе, укр́демо*) (Драгин 2019).

Сличности и разлике прозодијског система Фенлака и говора кикиндске говорне зоне шумадијско-војвођанског дијалекта србијанског Баната могле би се начелно потврдити без обзира на чињеницу о којој акценатској категорији је реч. Села у кикиндској говорној зони имају, у начелу, потпуно пренесену акцентуацију (Ивић и др. 1994: 62, скица бр. 7). Међутим, у Фенлаку налазимо примере са непренесеним дугим на краткоћу са затворене ултима и са медијалног слога (*жарâч, женскâрош*), као и са непренесеним кратким на краткоћу из медијалне позиције (*исѣ́кла, јефѣї́йка*). Процес балканизације у правцу скраћења акцента и овде је имао удела, па се бележи и непренесени скраћени дугосилазни акценат (*и́шанâк, ѓазѣ́рани*). Појава силазних акцената ван почетног слога, факултативно, особина је обају посматраних ареала (Ивић и др. 1994: 63–68). Бележи се у оба ареала полудуги узлазни акценат (2.2.в, 3.2.г; Ивић и др. 1994: 51). Тонска неутрализација кратких акценатски прозодема, такође, карактеристика је оба ареала. Ради се о балканизму (Ивић 1990: 191), који баштине српски говори с обе стране границе, уз напомену да га је у Румунији неупоредиво више, а да се у србијанском Банату јавља само у непосредном суседству са румунским живљем (Ивић и др. 1994: 53). У Фенлаку, готово у свакој категорији где се после преношења

на дужину старих силазних по шумадијско-војвођанском моделу очекује дугоузлазни, има конкурентних примера са краткосилазним акцентом (4.1.б, 4.2.б, 4.3.б, 5.1.б, 5.2.б, 5.3.б). Овакве иновације у селима кикиндске говорне зоне у Србији нису забележене.

6. ПРЕНОШЕЊЕ АКЦЕНТА НА ПРОКЛИТИКУ

6.1. СТАРО ПРЕНОШЕЊЕ

а) километар ѝ ѿо, нѧ главу, нѧ зна, нѧ знаду, нѧ знам; нѧ баиѧ сс упо-
 требљава, зѧ друго, нѧ земљу, нѧ ногѧ;

б) за зѹб, на мѡре, на нѡс, на пѡд, на нѡѣ, вѣрујем на рѣч, рѣч по рѣч, на рѣке, у рѣке, на сѣна, у снѣгѣ, на црѣй, за шѣсѣи сѣти; на жѣлосѣи, у зѣмљу, на нѡдѣу, на дѣчи, на ѣши.

6.2. НОВО ПРЕНОШЕЊЕ

а) за њу, код нас, код њи, на њи, не да, не даш, не дува, не је' не једе',
не пише, у башићу, у цркву, у школи, у школу; на свадбу, ѿѿи пазу; не видим,
не мож да, не мош, не пираје, не чујем, не чује, од куће, у кућу;

б) на бѣли лѹк, за крај, на крај,²⁰ у кујну, за мајку, за маље, за нѡвце, за њѣ, поред њѣ, између њѣх, у слѣпо ђко, за пѣсош, за прѣзник, у сѣнку, на шѣ, од цркве од цркве, око цркве; у Бѣсну, о вѣри, не злѣдам, не дѣси, у дѣм, на дрѹзи, у дрѹзу, од кад, на кѣшу, на куђу, око куђе, кѣмлов за лѣба, од маме, за њѣза, у ђсам, ни пѣс, у пѣсму, на црси, у сѣн, за сѣме, од шѣиѣ, за шѣику, због шѣѣ, не шѣраје, са шѣлом, код шѣме.

Утицај румунског језика довео је до ређег преношења акцента на проклитику у овом говору него што је то случај у србијанском Банату²¹, пре свега у кикиндској говорној зони (Ивић и др. 1994: 91). Готово редовна тонска нивелација кратких акцената условила је да се пренесени акценат на проклитику реализује увек као краткосилазни, без обзира на то да ли је у питању преношење старог или новог типа. Послеакценатска дужина на слогу са којег се пренео дугосилазни акценат никада се не реализује. Од проклитика, у мојој грађи, акценат носе предлози *за, код, на, од, ѿоѿ(д), у*, речца *не* и везник *и*.

У примеру *нѐ се кѡѡа* енклитички облик повратне заменице *себе* заузима место проклитике између *не* и глагола и тиме спречава регуларно преношење акцента на проклитику. Уствари, акценат се у овом случају задржава на пунозначном глаголу, а добија га и проклитика *не*²². У примерима *нѐ дозволу*, *нѐ користиѡи*, *нѐ седимо*, речца *не* је, по угледу на румунски језик, акцентована (в. нап. 23), али глаголи који следе губе свој акценат и са њом чине акценатску целину.

¹⁸ У питању је прилог за време *баш* 'управо' са краткосилазним акцентом, са којег се акценат преноси на речцу *не*.

¹⁹ Увек само у тој предлошкој конструкцији – нема Нсг *īazuх(o)*, *īazuвa* или сл.

²⁰ У примерима *крѣј* и *кѹјну* дугосилазни се скратио.

²¹ Нотирала сам сваки пример где се акценат пренео на проклитику док примере где преношења нема дајем по случајном избору.

²² У примерима овога типа реч је о аналогији са румунским језиком у којем и негација *ne* и пунозначни глагол *uz* њу имају сопствени акценат.

²³ Стандардизовани акценат ове речи је двојак: и дугосилазни и краткоузлазни на првом слогу (PMC 4: 869).

Грађа показује да однос секундарног краткосилазног и старијег, дугоузлазног, у поменутим позицијама нумерички изражено изгледа овако 170 : 41. Дакле, више од четири пута чешће јавља се новији краткосилазни од старог, дугоузлазног. Поред тога, забележено је неколико лексема са алтернацијом ова два акцента (4.1), као доказ да процес балканизације није завршен али да је у великом замаху. Дугосилазни акценат, такође, готово у једнакој мери скраћује се као што се и чува (7.6). Примери са алтернативним силазним акцентом само сведоче да је појава његовог скраћења у току (7.в). Очигледно је да у скоро свим категоријама доминира краткосилазни акценат, док се краткоузлазни углавном јавља у примерима који су дати као одговор на питање из *Уишћиника*, када је концентрације казивача јача и пажња око изговора већа (*лџа, вѣнча, љџушћамо*). Овде би се могло пре говорити о експираторном акценту, односно о *балканизму у насћјајању* (Ивић 1990: 193), а не о краткосилазном. Идентична акценатска вредност потврђена је и у говору Чакова (Драгин 2017: 114). Ради се о снажном утицају румунског супстрата,²⁵ односно о романизацији, тј. балканизацији посматраних говора (Бошњак-овић – Радан 2010: 139). Исти утицај фаворизује гласовну (акценатску) аутономност речи и преношење акцента на проклитику ретко долази (*на нџџу – на мџре : нџ чујем*). Дуги вокал иза акцентованог среће се врло ретко. Појава кановачког акцента није потврђена.

²⁵ П. Ивић (1990: 190) наглашава да „дијалекатска основица српских говора у Банату веома одудара од призренско-тимочке. Ако се тамо налазе исте „балканске” иновације као у источној и јужној Србији, то показује да ти балканизми нису неке иманентне особине призренско-тимочке дијалекатске базе, већ да је у питању развој својствен двојезичним срединама”

²⁶ Наша два kontrolna punkta, Дињаш и Рудна, припојена су тамашкој говорној зони шумадијско-војвођанског дијалекта (Ивић и др. 1994: 60–63), док су В. Семиклуш и В. Сен-петер у кикиндској говорној зони, као што је то и Фенлак.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бошњаковић, Жарко, Светлана Вареника. Прозодијске особине говора села Рудне (Румунија). *Зборник Мајнице српске за славистику* LXXIV (2008): 209–230.
- Бошњаковић, Жарко, Светлана Вареника. Дијалекатски текстови из поморишког села Сараволе у Румунији. *Прилози проучавању језика* 40 (2009): 143–159.
- Бошњаковић, Жарко, Михај Радан. Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната. *Јужнословенски филолог* LXVI (2010): 135–161.
- Бошњаковић, Жарко, Татјана Првуловић. Из говора Великог Семиклуша у Румунији. *Темичварски зборник* 6 (2011): 179–206.
- Драгин, Гордана. Ратарска и повртарска терминологија Шајкашке. *Српски дијалектолошки зборник XXXVII* (1991): 621–708.
- Драгин, Гордана. Балканизми у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта на територији СЦГ и Румуније. *Probleme de filologie slavă* XIV (2006): 44–58.
- Драгин, Гордана. Напомене о говору Радојева у средњем Банату. Предраг Новаков (ур.) *Зборник за језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду* 2/2. Нови Сад: Филозофски факултет, 2012, 35–44.
- Драгин, Гордана. Прозодијске особине шумадијско-војвођанских говора у румунском Банату. Михај Радан (ур.) *Српско језичко наслеђе на мултикултурном простору Баната*. Темичвар: Савез Срба у Румунији, 2013а, 61–74.
- Драгин, Гордана. Неке фонетске особине говора Ченеја (у Румунији). Снежана Гудурић, Биљана Радић Бојанић (ур.) *Језици и културе у времену и простору* II/2. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013б, 379–38.
- Драгин, Гордана. *Говори у сливу Ситуденице*. Нови Сад: Тиски цвет, 2015.
- Драгин, Гордана. Из говора Чакова (акцент). *Исходишта* 3 (2017): 109–117.
- Драгин, Гордана. Из акценатске проблематике српских клисурских говора у Румунији. *Исходишта* 4 (2018): 61–74.
- Драгин, Гордана. Прозодијски систем српског говора поморишког села Велики Септер у Румунији (у штампи, у зборнику *Језици и културе у времену и простору* 8, 2019).
- Живковић, Мирко. О српским и хрватским говорима у Банату. *Сведочанства о српско (јужнословенско)-румунским културним и књижевним односима*. (1976), 271–296.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика – увод и циљско-наредбе*. Нови Сад: Матица српска, 1985.
- Ивић, Павле. Балканизми у настајању у српским говорима Баната. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд: БИГЗ – Приштина: Јединство, 1990, 189–198.
- Ивић, Павле, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта (Прва књига: Увод и фонетизам). *Српски дијалектолошки зборник* XL (1994): 1–419.
- Ивић, Павле. Српски дијалекти и њихова класификација (II). *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XLII (1999): 303–354.
- Лончар Раичевић, Александра. О акценатским карактеристикама српских говора у Румунији (говор Дињаша). *Исходишта* 3 (2017): 159–169.
- Московљевић, Милош. *Дијалектолошка картица Војводине*. Београд: [пос. отисак: Гласник Југословенског професорског друштва XVIII/11–12], 1938.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. Говори централне Шумадије. *Српски дијалектолошки зборник* XXXI (1985): 1–555.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика* (ур. Михаило Стевановић и др.), 1–6. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–76.
- РСГВ: *Речник српских говора Војводине* (ред. Драгољуб Петровић), 1–10. Нови Сад: Матица српска, 2000–2010.
- Томић, Миле. Антропонимија Срба и Хрвата у Румунији. *Ономастолошки прилози* V (1984): 251–257 (са библиографијом).
- Чешљар, Мирјана. Из лексике Иванде. *Прилози проучавању језика* 19 (1983): 107–148.

Gordana Dragin

THE PROSODIC SYSTEM OF THE SERBIAN SPEECH
OF FENLAK IN POMORIŠJE (ROMANIA)

S u m m a r y

This paper offers an overview of the accentual system in the speech of the village of Fenlak. The material was gathered by audio recording in the field in May, 2018 and appended with data from the *Questionnaire* for the dialect atlas of Serbia. On the basis of the materials presented, it can be claimed that the inventory of prosodemes of the Serbian speech in Fenlak is of the Šumadija-Vojvodina type, but there is a strong tendency for that accentual system to be deconstructed. Confirmed Balkanisms are overcoming the accentual system of this speech. The most notable innovation is the shortening of accented prosodemes. Tonal neutralization is often followed by the quantitative one, so examples with the short falling accent dominate. The long rising accent also appears, but much less frequently than the short falling one. The short rising accent appears only in three lexemes (*лѡза, вѣнча, пѣјууиїамо*). Here one may actually be talking about an expiratory accent, as a nascent Balkanism. Likewise, there are no cases of the *kanovački* accent, and the long vowel after an accent is noted only in these examples: *зѣйовѣсїи, зѣйовѣсїи, Сенмїклїи, сїпских влѣдїка*. The conclusion is that the speech of Fenlak essentially belongs to the Šumadija-Vojvodina dialect (Kikinda speech patterns). Likewise, it is characterized by a large number of innovations, i.e. Balkanisms, which are leading toward the certain deconstruction of the accent system.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
gordanadragin19@gmail.com

(Примљено: 29. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Данка Вујаклија

О ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНИМ РЕЧЕНИЦАМА У БАНАТСКИМ ГОВОРИМА ШУМАДИЈСКО-ВОЈВОЂАНСКОГ ДИЈАЛЕКТА*

Рад се бави егзистенцијалним реченицама са глаголима *имати* и *бити* у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта. Анализи се приступа са синтаксичко-семантичког и, делом, лексичког и прагматичког становишта. Стање у банатским говорима у извесној мери сагледава се у општештокавском, јужнословенском, општесловенском и балканском контексту, не занемарујући ни дијахронијску, као ни општелингвистичку перспективу испитиване појаве. Поред модела постојећих у савременим штокавским стандардима у банатским говорима присутни су и други модели, од којих су неки (нарочито) карактеристични за југоисточне српске говоре, док се поједини бележе и на далеком словенском северу.

Кључне речи: српски језик, шумадијско-војвођански дијалекат, банатски говори, дијалекатска синтакса, егзистенцијалне реченице.

This paper deals with existential sentences with the verbs *imati* 'to have' and *biti* 'to be' in the Banat vernaculars of the Šumadija-Vojvodina dialect. The analysis is approached from the syntactic-semantic standpoint, and in part, from the lexical, and pragmatic one. The situation in Banat vernaculars is, to a certain extent, viewed in the general Štokavian, South Slavic, pan-Slavic and Balkan context, without neglecting the diachronic or general linguistic perspective of the phenomenon being studied. In addition to the models that exist in the contemporary Štokavian standards, other models are recorded, some of which are (especially) characteristic of southeastern Serbian vernaculars, while some are also recorded in the far Slavic north.

Key words: Serbian language, Šumadija-Vojvodina dialect, Banat vernaculars, dialect syntax, existential sentences.

1. Увод. Због својих занимљивих синтаксичко-семантичких, лексичких и прагматичких карактеристика егзистенцијалне реченице привлачиле су и још увек привлаче пажњу великог броја лингвиста (уп. KORDIĆ 2002: 149, нап. 107; LUMSDEN 2014: 1). Када је у питању штокавски језички комплекс, стање у дијалектима остало је недовољно проучено. У вези са банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта скренута је пажња на употребу номинатива уз безлично *има* и *било* у примерима типа *џу има бројеви*,¹ *није било лошће*,² при чему се није улазило у даље анализе (Ивић и др. 1997:

* Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (бр. 178020), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Прелиминарни резултати истраживања представљени су на Међународном скупу *Језици и културе у времену и простору VII*, одржаном на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 18–19. новембра 2017. године.

¹ Приликом изношења дијалекатске грађе изворна транскрипција се упрошћава, што пре свега подразумева изостављање акцента и алофонских детаља, осим уколико нису релевантни за испитивану тематику. С обзиром на то да грађа потиче из различитих извора, транскрипција је у извесној мери уједначена.

² Поред ових, издвојени су још неки модели, који ће бити анализирани даље у раду.

309–310). Примери показују интересантне реченичне моделе и подстичу на даља истраживања.

Овај рад управо је фокусиран на егзистенцијалне реченице са глаголима *имайи* и *бији* у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта (даље: банатским говорима). Анализа је усредсређена на опис реченичних модела са датим глаголима из синтаксичко-семантичке и, делом, лексичке и прагматичке перспективе, а уз извесне компарације са проученим српским дијалектима и српским стандардним језиком, при чему се не занемарује општесловенска и балканска, као ни дијакхронијска, ни општелингвистичка перспектива испитиване појаве. Анализом су обухваћени и неки мешовити и други, сродни, типови реченица које се образују по моделу егзистенцијалних, уколико су релевантни за испитивану проблематику.³

Истраживање је засновано на материјалу објављених теренских записа са испитиваног подручја.⁴ Главнина записа потиче из српског, а само неколико из румунског Баната, од којих један долази са простора где се укрштају нова и стара акцентуација (Бошњаковић 2010: 370, нап. 2).⁵ Део грађе ексерпиран је из некорпусних одељака студије која обрађује банатске говоре и из одредница *Речника српских говора Војводине* посвећених глаголима *имайи* и *бији*. Теренски записи подлежу елементарној квантитативној анализи, а с обзиром на то да многе примере није могуће једнозначно одредити, резултати се износе с мањим степеном прецизности.

2. ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ. Типичну егзистенцијалну реченицу семантички бисмо могли одредити као реченицу која примарно реферише о постојању неког ентитета, пивота, у неком контексту, који представља коду, на пример: *На сѿолу* (кода) *има колача* (пивот).

Са комуникативног становишта посматрано, пивот је по правилу информационо језгро саопштења, тј. фокус. Због тога не изненађује што у начелу заузима позицију коју у датом језику типично заузима фокус или директан објекат (на пример, у српском иза глаголског елемента) и што је најчешће представљен неодређеним именским изразом. Постоје различите варијације и удаљавања од ове типичне структуре, а присутна су и различита схватања егзистенцијалног значења (в. нпр. и уп. LEVIN 1993: 249–257; BORSHEV – PARTEE 1998; KORDIĆ 2002: 145–149; 158–162; FRANCEZ 2007: 2; ИВАНОВА 2011: 145–150; BENTLEY 2013: 676; BENTLEY и др. 2013: 1–2; Б. Младеновић 2016: 16–18).

Са синтаксичког становишта посматрано, пивот функционише као (атипичан) субјекат или објекат, или испољава мешовита својства, док семантички представља субјекат, тј. псеудоагенс-егзистент, или би се, из одређене синтаксичко-семантичке перспективе посматрано, радило о својеврсном предикату егзистенцијалне пропозиције (в. и уп. АНТОНИЋ 2007: 104–105; BENTLEY и др. 2013: 2–4, 6, 11, нап. 2; CRUSCHINA 2015: 40, 49–55; в. и ФЕЛЕШКО 1995: 67–69).

³ Персонални модели типа *Имаш сладолед у фрижидеру* и елиптичне егзистенцијалне реченице, међутим, искључени су из анализе.

⁴ Списак извора налази се на крају рада.

⁵ У корпус је укључен и говор оптаната из Мађарске.

3. ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛНЕ РЕЧЕНИЦЕ У БАНАТСКИМ ГОВОРИМА

3.1. УПОТРЕБА ГЛАГОЛА *ИМАТИ* И *БИТИ*. У банатским говорима глаголи *имати* и *бити* остварени са егзистенцијалним значењем употребљавају се као у савременом стандардном српском језику, али и противно савременим стандарднојезичким узусима.⁶

Глагол *имати* по правилу се појављује у сингуларском облику презента (1), а само изузетно у плуралском облику презента (2) и у сингуларском (3) и плуралском (4) облику перфекта. Неуобичајени примери долазе из Српског Итебеја, који је близу границе са Румунијом, и из румунског Баната:⁷

- (1) У првим роју *нема* никад младе матице; у другим роју (другенац), који се после дванајс дана роји, ту *има* млади матица. (Бан. Војв., 147), *Има* једна река, један канал који нас дели. (Ср Рум., 154);
- (2) Видли смо на така места – када смо ишли кући преконоћ гору електрике, све се види и ујутру *имаду* они наши кои раду на пругу, они мору д иду рађије, видли су како е то ту стојало синоћ и кат су увече дошли кући они нама преповеду. (Бан., 518);
- (3) Капетан што *је имо* преко целе станице (Бан., 310), *није имо* ко да нам прави (Бан., 310), *Имо је* ту један ко је могао да толмачи, он се тамо боље упозна и ома је казо шта да нам даду. (Бан., 511);
- (4) – Је л било некад други вера? – Не, тај један Шваба. – Шта је он био? – Шваба је био католички и један Чивутин, друга кућа нуз њега, Чивутин, њи двоје су били странске вере, овако само наши, Срби, *имали* православни. (Мн Рум., 383).

Реченице са глаголом *имати*⁸ у сингуларском облику презента налазимо и у другим српским дијалектима (в. нпр. Милорадовић 2003: 39–41, 43–45, 70, 72; Р. Младеновић 2014: 160, 164–165). Они су типични и за савремени стандардни српски језик (CORIN 1997: 46–47).

Структуре са глаголом *имати* у перфекту нарочито су заступљене у југоисточним српским говорима, односно у говорима интензивније захваћеним балканизацијом, особито када је реч о негираним структурама (Милорадовић 2003: 40–44; Р. Младеновић 2014: 160–162). Док су примери типа *није имо ко да нам љрави*, у којима се појављује релативна или неодређена заменица која уводи, условно речено, релативну реченицу, обични и у савременом стандардном језику (CORIN 1997: 49–50), примери типа *Кајџетан џиџо је имо љреко целе сџанице* и *Имо је џу један ко је моџо да џолмачи* могли би

⁶ Скреће се пажња на то да се у грађи изузетно ретко појављује глагол *џосџојати*: Почеше Руси говорити: „Ствара се бољшевизам.” Цар, кажу, више *не џосџој*. (Бан., 499), Тамо, у нашим комшинским селу, у Ерду ([...]) *џосџој* још турска џамија, ђе хоџа њев виче Турке. (Бан. Војв., 192). Изузетно ретка употреба глагола *џосџојати* уочена је и у неким призренско-тимочким говорима (Р. Младеновић 2014: 158), док се у једном штокавском стандарднојезичком корпусу новинских текстова бележи готово подједнака учесталост облика *има/нема* и *(не)џосџој/(не)џосџоје* (KORDIĆ 2002: 155). Имајући све речено у виду, могло би се закључити да је дати глагол стандарднојезички маркиран или барем заступљенији у стандардном језику него у (неким) дијалектима (уп. Р. Младеновић 2014: 158).

⁷ Будући да су предмет истраживања превасходно реченице са глаголским елементом у трећем лицу, податак о лицу се по правилу не истиче.

⁸ Приликом навођења стања у другим дијалектима и језицима *имати* и *бити* односе се на одговарајуће семантичке еквиваленте у тим идиомима иако формални лик може бити другачији.

се сматрати дијалекатском или народном цртом⁹ коју је познавао старији књижевни језик.¹⁰ Наиме, премда је реч о новом глаголу у сфери егзистенцијалних реченица овога типа, чија се изузетна употреба у 14. веку у старосрпском језику везује за презент (Грковић-Мелдор 2007: 189), старији књижевни језик познаје егзистенцијално *имайџи* у различитим граматичким временима (Грикат 1961: 76–77; уп. Corin 1997: 47).¹¹ Оказионално, у савременом стандардном писаном језику бележе се примери глагола *имайџи*, према изнесеној грађи, у облику перфекта или потенцијала средњег рода једнине типа *не би имало смисла* (Ковачевић 2007: 108, нап. 26).

Реализација датог глагола у плуралском облику презента у југоисточним српским говорима такође је веома ретка или, као што је то случај са говором Параћинског Поморавља, потпуно искључена, док плуралски облици перфекта у овим говорима нису нимало неуобичајени (в. нпр. Милорадовић 2003: 39–43; Р. Младеновић 2014: 162–163). У неким херцеговачким говорима указује се на присуство структура са глаголом *имайџи* у множини, без навођења глаголске форме (в. у Corin 1997: 49, нап. 2). Структуре са плуралским обликом глагола *имайџи* обилно се појављују у неким, углавном старијим, књижевним делима (в. и уп. Grickat 1961: 77; Corin 1997: 48–49).

Глагол *биџи* углавном се остварује у перфекту (5),¹² а изузетно ретко у презенту (6) и у футуру I (7) и II (8), што је вероватно условљено прагматичким факторима – темама разговара.¹³

- (5) *Било вина у оно време – стари виногради.* (Бан. Војв., 174), *Није било лекара воде, била једна емигранткиња Рускиња [...]* (Срем и Бан., 164), *У но време су биле банке; да новце кренем из банке, ја немам.* (Бан., 504);
- (6) *А кажу: Ако не биде буре, прећемо за дванајз дана. Ако биде буре – четрнајс.* (Бан., 505);
- (7) *Е сад, неће биџи шес недеља кише и шта знам ја, онак неко каже треба да се баци један крст у бунар и онак ће биџи кише.* (Ср Рум., 152);
- (8) [...] *косили сено, детелину ди биде било, шта биде.* (Бан., 503).

Употреба глагола *биџи* у перфекту и футуру I бележи се и у другим дијалектима (в. нпр. Р. Младеновић 2014: 161–163, 165–166; уп. Милорадовић 2003: 40–44, 70, 72), као и у савременом стандардном српском језику, у којем се такође запажа и неиндикативно презентско *буде* (Corin 1997: 47, 53).

У грађи се појављује и презентско *јесам* у енклитичком (9) и у пуном одричном (10) облику,¹⁴ притом је ограничено на посебне реченичне струк-

⁹ О типологији синтаксичких варијација в. у Урошевић 2015: 8, нап. 16.

¹⁰ Пример *Имо је љу један ко је моџо да љолмачи* могао би се подвести и под структуре типа *није имо ко да нам љрави*.

¹¹ Замеци безличног поседовања типа *Х има кућу > Има кућу*, међутим, могли би се, према мишљењу неких истраживача, тражити још на самом индоевропском стаблу (Грикат 1961: 77–78).

¹² Реализација граматичког броја није релевантна за глагол *биџи*, те се посебно не разматра.

¹³ Забележени примери глагола *биџи* у презенту и футуру углавном не илуструју типичне егзистенцијалне реченице. В. и: На љуприју цигурно мор *биџи* стража, а канал је мали, ја љу њега прегазити. (Бан., 502); *Ако будне неко невреме...* (РСГВ1, 108).

¹⁴ Интересантан је један идиоматизован израз са глаголом *јесам* који се може парафразирати структуром са глаголом *имайџи* и генитивним пивотом: Е, она после кад је видла да *није* шала она запела и изучила је. (Срем и Бан., 162).

туре, са квантификатором, односно са кондиционалним *да*, осим уколико се не преплиће, односно остварује са неким другим, пре свега, локационим значењем, када таквих ограничења нема.¹⁵

- (9) Ди се како скупило сватова, ди *је* много, ту има много и краваја. (Бан. Војв., 159);
 (10) Па бар да *није* ове шере. (Бан., 514), Само да *није* новаца много би лакше живили. (Срем и Бан., 162).

Слично би се могло констатовати и за (неке) друге дијалекте (Милорадовић 2003: 43–44; уп. Р. Младеновић 2014: 158), као и за савремени стандардни српски језик (в. и уп. CORIN 1997: 50–53; GRICKAT 1961: 77). С друге стране, у неким говорима, као што је то случај са говором источне Херцеговине, облик *није* има ширу употребу, па ће се чешће чути од *нема*, на пример: *није* *џа* *иу*, *воде* *није* (Вушовић 1927: 69).

3.1.1. Општи поглед на дистрибуцију глагола *ИМАТИ* и *БИТИ*. Анализа грађе показује да је дистрибуција глагола *имати* и *бити* у банатским говорима условљена првенствено граматичким факторима, тј. граматичким временом. Глагол *имати* се везује превасходно за презент, притом по правилу сингуларски, што је у складу са стањем у савременом стандардном српском језику. Изузетно ретко, глагол *имати* појављује се у структурама у којима се типично појављује глагол *бити*, што је нарочито заступљено у говорима интензивније захваћеним балканизацијом, а што би представљало одлику старијег књижевног језика. Глагол *имати* се по изузетку остварује у плуралском облику презента, што је такође случај у балканизираним дијалектима, док је чешћа појава таквих структура одлика неких, већином старијих, књижевних дела.

Можемо се запитати да ли плуралски перфекат пружа више могућности од плуралског презента за појаву глагола *имати*. Претпоставља се да се перфектом појачава а презентом смањује извесна пасивност, односно да се презентом појачава извесна агентивност пивота, те да се употребом презента повећава вероватноћа да се реченица интерпретира као активна транзитивна, а не као егзистенцијална. На крају, да ли је таквој „активној” интерпретацији глагола *имати* и наведеним променама допринело ширење синтаксичке транзитивности, која се развија услед типолошке промене праиндоевропског језика и његових наследника (в. у Грковић-Мелџор 2007: 77–97)?

У светлу типолошке промене могао би се посматрати уопште улазак датог глагола у сферу егзистенцијалних реченица, при чему је балканско окружење, тј. балканска миксоглотија могла утицати на смер и интензитет промена, пре свега у југоисточним српским говорима (уп. Р. Младеновић 2014: 154–155). Наиме, у литератури је досада скренута пажња на експанзију глагола *имати* у југоисточном делу Балканског полуострва, за коју је, наводи се, одговорна балканска миксоглотија. Сматра се да је најшири опсег употребе глагола *имати*, када су у питању словенски језици, у бугарском и

¹⁵ В. нпр.: [...] а између Јарковца и Томашевца има Лудош, ту *је* пашњак. (Бан., 488), И када е готово, ту *е* хома друга тенка, у тој тенки само вода. (Бан., 516).

македонском језику (в. и уп. у: МРАЗЕК 1990: 53–58; НИЦОЛОВА 1990: 241; KORDIĆ 2002: 149–152; Р. МЛАДЕНОВИЋ 2014: 154). Треба, међутим, истаћи да уз глагол *имајџи* налазимо *бијџи* у сфери егзистенцијалних реченица у разним балканским језицима / дијалектима, на пример, у бугарском, македонском, албанском, арумунском, односно у (неким) дијалектима ових идиома и да њихова дистрибуција може бити семантичко-прагматички регулисана (НИЦОЛОВА 1990: 237; СОБОЛЕВ 2001: 232–234; ПРАСОЛОВА 2010: 215–218; ЈУЛЛЫ – СОБОЛЕВ 2003: 266–269; БАРА и др. 2005: 279–282), што је уочено и у неким ванбалканским романским идиомима, мада има и романских језика које карактерише само један егзистенцијалан глагол (в. нпр. и уп. BENTLEY 2013: 678–684; BENTLEY и др. 2013: 4–5; CRUSCHINA 2015: 37–40). Румунски језик, колико је познато, користи искључиво егзистенцијално *бијџи*. Треба напоменути да у класичном латинском налазимо *бијџи*, али да у касном латинском долази *имајџи*, док се у неким раним италороманским вернакуларима уочава симултана употреба егзистенцијалних конструкција сличним локативним и посесивним (в. у CRUSCHINA 2015: 37, нап. 6). С друге стране, на словенском северу, у пољском, украјинском и белоруском језику, у оквиру негираних конструкција у садашњем времену налазимо *имајџи*, док ће у осталим случајевима бити употребљен глагол *бијџи* (НИЦОЛОВА 1990: 241). У повратној форми егзистенцијално *имајџи* познаје и руски, спорадично и украјински, језик (МРАЗЕК 1990: 56).¹⁶

Дакле, глагол *имајџи* могао је ући у сферу егзистенцијалних реченица као резултат типолошке промене, при чему, даље, може доћи до истискивања глагола *бијџи* или до семантичко-прагматичке и/или граматичке диференцијације *имајџи* и *бијџи*. У појединим идиомима као што су метохијско-косовски радило би се о још непреврелим процесима. Ову тематику неопходно је детаљно истражити из типолошке и историјске перспективе водећи рачуна о разликама између дијалекатског и стандарднојезичког нивоа.¹⁷

3.2. ФОРМАЛИЗАЦИЈА ПИВОТА И ОДНОС ПРЕМА ГЛАГОЛСКОМ ЕЛЕМЕНТУ. У банатским говорима пивот може бити формализован номинативом или генитивом према правилима или противно правилима која важе за савремени стандардни српски језик. Изузетно ретко, пивот се формализује и акузативом.¹⁸

¹⁶ Рекло би се, међутим, да такве структуре имају књишки и званичан карактер (GRICKAT 1961: 80).

¹⁷ Преплитање егзистенцијалног и локационог значења, међутим, отежава унутарјезичку и међујезичку компарацију (уп. у BENTLEY и др. 2013: 6–7; CRUSCHINA 2015: 34, нап. 1), па је, из тог угла посматрано, можда дискутабилно постојање егзистенцијалног *бијџи* у неким балканским и романским идиомима.

¹⁸ Овом приликом обрађују се првенствено потврдне и негиране структуре са презентским облицима глагола *имајџи* и перфекатским облицима глагола *бијџи*, у трећем лицу, водећи рачуна о граматичком односу, тј. о постојању или одсуству конгруенције између глаголског елемента и пивота. Неки други облици дотакнути су у раду ради међудијалекатских и међујезичких компарација. С обзиром на изузетну појаву у грађи, упитне структуре остављају се по страни. Скреће се само пажња на пример: „Види, има л те *женске* која би тако оплела?” (Бан., 532), у којем се бројива заједничка именица појављује у генитиву јединине, што је, изгледа, омогућено изразитом неререференцијалношћу („неконкретизованошћу”) именичког израза (в. у УРОШЕВИЋ 2015: 61, нап. 115) коју даје упитни исказ.

3.2.1. Глагол *ИМАТИ*

3.2.1.1. ПОТВРДНЕ СТРУКТУРЕ. У потврдним структурама са сингуларским обликом презента глагола *имати* пивот се исказује номинативом, генитивом или акузативом. Номинатив се јавља у великој већини примера (око 80%), док је акузатив¹⁹ изузетак и ограничен је на множину. Изразиту доминацију номинатив показује како у једнини (око 80% примера) тако и у множини (око 75% примера). Плуралски облик презента и номинатив множине, како је истакнуто, представљају изузетну појаву.

У номинативу једнине се појављује бројив (1) или контекстуално бројив²⁰ (2) именски израз, тј. именски израз који дозвољава бројиво, непартитивно тумачење. Без обзира на бројивост, у номинативу једнине се остварује именски израз када се говори о постојању ентитета, појма, или врсте ентитета, појма, уопште (3). У номинативу једнине бележе се, мада изузетно ретко, и неке властите именице топонимског карактера (у ширем смислу) (4) и неутрум-ска заменица *ѿо* (5), и радило би се углавном о атипичним егзистенцијалним реченицама. Личне заменице пак не долазе у обзир. Именским изразом у номинативу упућује се на један ентитет, појаву, или на нешто што се узима као један ентитет, појава (6), односно на појам, врсту појма уопште, и подразумева се одсуство партитивне компоненте, односно неодређене квантификације, по чему се генерално номинатив противпоставља генитиву:²¹

- (1) Има *сїецијална коїарица* за то. (Бан. Војв., 147), Има *једна река, један канал* који нас дели. (Ср Рум., 154);
- (2) [...] Карлов, Мокрин (Ђукошин, – има *ника вода* тече кроз њега: Ђукошин), Јозепова [...] (Бан. Војв., 119), Кад отинеду кот сата, ту има *мало ѓвожђе наме-ићено*, то тако виси доле, видити као сад мој прс. (Бан., 512);
- (3) [...] и то се кује на бабицу. Има *бабица срїска*, има *бабица немачка*. (Бан. Војв., 166), Сад има у продавницу и *млеко у ѿе* како се каже, па има [...] (Срем и Бан., 161), – Коњске цвекле, а има и ова људска цвекла? – Има и *љуцка*, да, има и *она шећерна*. (Мн Рум., 381);
- (4) [...] а између Јарковца и Томашевца има *Лудош*, ту је пашњак. (Бан., 488), Они есапу то е једно, не зну да има обашка *Германија*, обашка *Маџарска*, обашка *Аусїрија*. (Бан., 499);
- (5) Тридесе(т) дана смо путовали у Астрахан (на Црни(м) Мору – има *ѿо* и на мапу), – фурт возом смо ишли! (Бан. Војв., 150);
- (6) „Види мора да *неиѿио* има”. (Бан., 488), Има *ѿо све* тамо *јефїиїније*. (Бан., 504), Ту има *ред*, то су саме шере ту. (Бан., 517), Ди има *месїо ѿразно* – ја сам сад и старе контре а ви сте милиционер [...] (Бан., 517–518).

У генитиву једнине се појављује небројив (7) или контекстуално небројив (8) именски израз, тј. именски израз који дозвољава небројиво, парти-тивно тумачење.²² Бележе се и именски изрази са атрибутом *свакојак*, када

¹⁹ С обзиром на двосмисленост таквих потврда, није био предмет квантитативне анализе.

²⁰ Мисли се на именски израз који је примарно или типично небројив, али се појављује са бројивом вредношћу.

²¹ Треба напоменути да у неким примерима глагол *имати* улази у локациону семантичку сферу, односно у семантичку сферу глагола *налазиїи* се.

²² У генитиву једнине или множине биће и именски израз у синтагми са квантифика-тором типа: И тамо има *ѿолико кревейїа колко* има *друшїїва*. (Бан., 509). Такве структуре нису релевантне за ово истраживање, те се по правилу не разматрају.

се упућује на постојање различитих врста ентитета означених именицом у генитиву, при чему као да је реч о својеврсној синегдохи (9). Негде је реч о устаљеном склопу са *има* – *има разлике* (10). У грађи се појављује и једна именица означена као властита, а могло би се радити о упућивању на градивни појам (11). Неутрумско заменичко *ишо* и личне заменице нису регистроване. Како је напоменуто, генитив за разлику од номинатива подразумева присуство партитивне, односно квантитативне семантичке димензије – неодређене квантификације у ширем смислу, која се може тицати предикације а не именског израза и која подразумева и неререференцијалност или смањену референцијалност, обележје присутно у свим примерима (уп. SERŽANT 2014: 278–279, 306–307, 309–310 и др.).²³ Када је у питању употреба генитива, постојање каквог појма или врсте појма уопште пресупонирано је, тј. тако се представља – саговорнику би требало да буде познат сам појам о којем се реферише, његово постојање уопште:²⁴

- (7) [...] кад има *сена*, и сена им дајемо. (Бан. Војв., 133), Кад је како паша, тако има и *млека* [...] (Бан. Војв., 133), Пушу, има *дима*. (Бан., 505);
- (8) Кажу, има оде *јефџиноџ оде*ла, не треба то твоје да ргаш. (Бан., 511);
- (9) *Радње* има *свакојаке* и ко какву срећу има тако место добије. (Бан., 502), Е п има *нарави свакојаке*. (Бан., 510), Има *свакојака сџомака*. (Бан., 510);
- (10) И тамо су наместили сатове од Бремена [...] и оће да се осведочу да има *разлике* овамо с нама са Европом и тамо са Америком. (Бан., 508);
- (11) „Иље” то је била ледина [...] А има *Иља вајкадашње шџо* је било; има што се разорало пре сто година. Има *Иља од осамсџо четрдесет осме* [...] (Бан. Војв., 143).

Употребу и номинатива и генитива једнине уз егзистенцијално *има* можемо очекивати у разним небалканизираним дијалектима српског језика, при чему је неопходно детаљно испитати њихову дистрибуцију. Досадашња истраживања банатских говора показала су да је партитивни генитив у широкој употреби, а међу издвојеним примерима уочавају се и они у којима је генитив део егзистенцијалне реченице (Ивић и др. 1997: 310). Партитивни генитив широко је заступљен и у другим небалканизираним говорима српског језика, негде и шире него у стандардном језику (в. у Гортан-Премк 1971: 88–89). Неке говоре захваћене аналитизацијом падежног система одликује слична дистрибуција номинатива и генитива једнине уз егзистенцијално *имашџи*. Тако ће у левачком говору именски изрази који означавају садржаје који не подлежу квантификацији (у принципу, бројиви изрази) бити у номинативу, док се они који се тичу садржаја подложних квантификацији (у принципу, небројиви изрази) могу јавити у номинативу или генитиву (Симић 1980: 22–23).²⁵ С друге стране, у другим говорима захваћеним аналитизацијом

²³ О овоме ће бити више речи у одељку 3.2.3.

²⁴ Заменички облик *шџа* у егзистенцијалним реченицама типа: Измешамо у један лонац од свакојаког жита, овса, јечма, *шџа* има, ондак он клекне и мете му на главу. (Ср Рум., 147), може се тумачити и као номинативни и као генитивни (Ивић и др. 1997: 99), због чега се такви примери остављају по страни при квантитативној анализи.

²⁵ Треба притом имати у виду да се у опису ове грађе узимају у обзир примери глагола *имашџи* у свим регистрованим граматичким временима, било да постоји усаглашеност са пивотом у броју, било да она одсуствује.

падежног система као и у балканизираним дијалектима уз *има* долази по правилу номинатив, а у метохијско-косовским говорима продира и општи падеж (Милорадовић 2003:²⁶ 39, 70; в. у Р. Младеновић 2014:²⁷ 157–158, 163–164).²⁸ Дистрибуција у банатским говорима донекле је слична дистрибуција сингуларског номинативног и генитивног пивота у савременом стандардном српском језику, при чему се у стандардном језику, генерално посматрано, уочава чешћа употреба генитива (в. и уп: GRICKAT 1961: 77; MIHAILOVIĆ 1985: 464–465; ARSENJEVIĆ 1993: 67; CORIN 1997: 48; KORDIĆ 2002: 164–168). У усамљеној потврди егзистенцијалне реченице са датим глаголом у старо-српском језику 14. века бележи се номинатив именице *доубъ* (Грковић-Мелџор 2007: 189). Међутим, како је напоменуто, према мишљењу неких истраживача, у овом периоду могло би се говорити о присуству безличних посесивних структура типа *има кућу*, чије се преобликовање у *има кућа* ставља у 16. век (в. у GRICKAT 1961: 78).

Структурама са номинативом множине реферише се о постојању већег броја ентитета или појава узетих као једна целина, а не као део веће целине (12). У неким примерима радило би се о постојању каквог појма, врсте појма (класе) (13), при чему се употребом плуралског облика може истаћи плуралитетно појављивање представника дате врсте. У множини употребом номинатива, а не генитива, долази до изражаја постављање ентитета и појава у први план (уп. SERŽANT 2014: 308 и др.). Негде би могло бити речи најпросто о падежном варирању, а не о семантичко-прагматичкој алтернацији (14). Номинативом множине властите именице се формализују по изузетку – бележи се етроним (15), при чему би се могло радити о неинтегрисаном номинативу карактеристичном за разговорни језик, какав налазимо приликом набрајања, („номинатив после две тачке”), што је овде заправо и случај (уп. Симић 1980: 19–21). Личне заменице ни овде не долазе у обзир. Оно што привлачи пажњу јесте неусаглашеност глаголског дела и пивота у броју – глагол се по правилу реализује у сингуларском презенту.²⁹ За сингуларски облик презента везују се и именице *pluralia tantum* (16) као и синтагматски номинативни изрази (17) и именски изрази у паукалним синтагмама (18). Пивот је по правилу постпонован глаголском делу:

- (12) У тим ја ћу казати, шта да оде стојимо, ајдемо унутра, има тамо *даске* па ћемо поседати, имамо времена. (Бан., 498), Ту има *сйраве*. Има справа з оте ситне мутере, шрафиће, клинове и има справа з ото дебло [...] (Бан., 516), Тамо има *шере*, осим те што сечеду осовине [...] (Бан., 516);
- (13) Он је слушо да има *виле*, ал кат су све одлетиле и та јена остала, уверио се да има. (Бан., 520), – Како иде? Девер, је л има то све? – Има девер, има кум, има *фифери* који, то сватови били најрођени. (Мн Рум., 377);

²⁶ У говору Параћинског Поморавља партитивни генитив је уопште изузетна појава.

²⁷ То би се дало закључити на основу коментара: „Потврђени облици именичких јединица у М-К говорима, међутим, искачу из општег стања, пошто се у делу М-К говора напоредо јављају Н и ОП.” (Р. Младеновић 2014: 158), мада аутор не помиње експлицитно случајеве када се уз *има* јавља општи падеж у једнини, али наводи потврде општег падежа у једнини уз *(не)имало* и *било* (стр. 163).

²⁸ Мисли се првенствено на именице.

²⁹ В. усамљену потврду плуралског презента у одељку 3.1.

- (14) – Је л има можда неко веровање у вези с малим дететом, да не ваља гасити светло у собу док мало не ојача? Има *свакојаки обичаји*, које куће како. (Ср Рум., 153);
- (15) Ту има *Словаци*, Мацара, Румуна (то је више румунско село), а има и Срба. (Бан. Војв., 190);
- (16) И од оте кујне ома има управо *врайџа у бурџинбасову* (енгл. boarding boss) *собу*. (Бан., 509), – Неке маказе, има *маказе*, тако да, да и лети, кад је лето, онда се шишале [...] (Мн Рум., 379);
- (17) Има тамо *једно ѓарче ланца и кључ* и ондак с отим ја заврнем контролни сат свако по сата. (Бан. Војв., 130), Има вито, мотовило, то се мота канура. Има *једна коленика и један мали ѓочак*, с отим се тка. (Бан., 531);
- (18) Има *два ѓушћара*, они пушћаду снопове у машину. (Бан. Војв., 141), Па има *два дућана* овде један преко пута мене, ту пиједу [...] (Мн Рум., 379).

Мањи број забележених примера са генитивом множине уз *има* своди се на структуре којима се по правилу реферише о постојању већег неодређеног броја, по правилу, нереференцијалних ентитета или појава, при чему се генитивом, како је наговештено, показује да је реч о делу неке веће целине у ширем смислу (19). У генитиву множине од властитих именица забележени су етноними (20), а за разлику од номинатива могу се реализовати и личне заменице (21), али у забележеном примеру није реч о референцијалној употреби (уп. SERŽANT 2014: 306–307):³⁰

- (19) Све е то измешано: на конференцији има *људи, жена*, омладине. (Бан. Војв., 130), „То е војничка. Да е ближа, видли би и топове на њу. Ту има *војника*”, каже. (Бан., 506), Има *џаки случајева*: девојка има вољу, а старији не ду. (Бан., 536);
- (20) Има ту *Иџебејаца*, ту је стари Јова Мишков. (Бан., 498);
- (21) Ја идем по лађи горе, има *нас вере свакојаке*, наиђем тамо ди говору о Ченеју и Црњи, о Кларији. (Бан., 505).

Акузатив множине у овом домену, како је истакнуто, представља изузетну појаву, примери су двосмислени и могло би се радити и о говорној грешци. Долазе из Српског Итебеја (22):

- (22) Пет пиљака, а то су кликери били. Сад има *сџаклене* видим, не и онда је било, ал то су били скуп [...] (Срем и Бан., 163), Како он зазвони, а то су цигурно инцилири, ево и з дурбином – има *нике крайке*, и има неки тако дугачак, и хома све гледу тамо напред. (Бан., 506).

И у домену множине номинатив и генитив уз *има* можемо очекивати у разним небалканизираним српским дијалектима. Такође се може успоставити паралела са левачким говором, у којем код плуралских облика именских речи, које, како се истиче, такође подлежу квантификацији, уз различите облике глагола *имайи* претеже номинатив, док се личне заменице, како у једнини тако и у множини, увек употребљавају у облику генитива, с тим што може доћи и до тзв. удвајања реченичних конституената типа *Има л је Сола* (Симић 1980: 23). У неким другим говорима усмереним ка аналитизму пак, као и у балканизираним дијалектима, номинатив је истиснуо генитив и у множини, а у метохијско-косовским говорима присутан је, у мањој мери, али, рекло би се, у већој него у једнини, и општи падеж, притом претежно

³⁰ Уочен пример је врло специфичан.

са егзистенцијалним глаголима у перфекту и нарочито у имперсоналним конструкцијама, што се посматра у светлу флукутирања номинатива и општег падежа у множини у пасивним, безличним и обезличеним реченицама (Милорадовић 2003: 39–40; в. у Р. Младеновић 2014: 151, 153–154, 157–158, 160, 163–164). О номинативу аналитичке природе могло би бити речи и у неким банатским говорима, нарочито у неким румунским идиомима, у којима се уочавају различите редукције падежног система интензивирање под утицајем румунског језика (в. нпр. Бошњаковић – Вареника 2009: 145–146; Бошњаковић 2010: 371; Бошњаковић – Првуловић 2011: 187–188, 197–198). У савременом стандардном српском језику пак плуралски именски израз уз сингуларски облик презента глагола *имати* формализује се искључиво генитивом множине, док је структура са номинативом множине и плуралским обликом презента овог глагола данас, видели смо, крајње неуобичајена и могла би се сматрати синтаксичким архаизмом (в. и уп: GRICKAT 1961: 77; Ivić 1963: 23–24; MIHAILOVIĆ 1985: 464; ARSENIJEVIĆ 1993: 66; CORIN 1997: 48–49).

3.2.1.2. НЕГИРАНЕ СТРУКТУРЕ. Када је реч о структурама са негираним сингуларским обликом презента глагола *имати*, пивот се формализује генитивом, номинативом или акузативом. У целини посматрано, именски изрази у генитиву доминирају (око 60% примера), по учесталости, за генитивом долази номинатив (око 35% примера), при чему преовладавају примери са показном заменицом *џо* (око 55% примера), док се акузатив и овде остварује по изузетку, у множини. Доминација генитива уочава се како у једнини (око 60% примера) тако и у множини (око 70% примера)³¹. Ако се искључе примери са заменицом *џо* у позицији номинатива и генитива, доминација генитива још је уочљивија (око 75% примера), нарочито у једнини (око 80% примера). Негирани плуралски облик презента није забележен, те изостаје и модел у којем би се он реализовао са номинативом множине.

У генитиву једнине уз *нема* се реализују бројиви (1) и небројиви (2) именски изрази. Бележи се и властита именица – антропоним (3), као и личне заменице (4). Заменичко *џо* се реализује по изузетку (5). Егзистенцијалну реченичну конфигурацију добија и структура са глаголском именицом, када није реч о типичној егзистенцијалној реченици (6):

- (1) [...] а у Београд да се угушиш у собу – нема *авлије*, нема *башће*. (Бан. Војв., 122), У првим роју нема никад *младе мајнице* [...] (Бан. Војв., 147);
- (2) Без мотике нема *леба*. (Бан. Војв., 163), То донесе леба, – нема *леба* без отога. (Бан. Војв., 163);
- (3) Мама чека, чека, нема *Ђуре* до подне. (Бан., 531);
- (4) Јеребице – то су пулгери волели, – нема *је* ко песница (лепа супа на јаребицу!). (Бан. Војв., 123);
- (5) Кад дође ускршњи пост, пре поста нема *џоџа* па стоји цео пост. (Ср Рум., 150);
- (6) [...] (он је потрошио једно двесто иљада динара на њега, – и нема *јомоћу*!) [...] (Бан. Војв., 126).

Примери са номинативом једнине уз *нема*, како је истакнуто, углавном се свде на заменичко *џо* (око 65% примера), које се у великој већини потврда

³¹ Треба, међутим, напоменути да је на располагању било мало примера.

(око 75% примера) налази испред глаголског елемента, при чему углавном није реч о типичним егзистенцијалним реченицама (7). У преосталим примерима то су по правилу именски изрази са одредбом придевског типа (8).³²

- (7) [...] ондак сечемо на кришке па мећемо у чаброве. А са(т) *џо* нема. (Срем и Бан., 161), [...] све то било дрвене, дрвене тањире да се је, све посне кашике, виљушке. А сад *џо све* нема. (Ср Рум., 150), Додола је (...) дај боже кише... ни *џо* нема више. (Ср Рум., 151);

Сад нема ни *џо*, кад је опасно, ветрине и тако, се звонило у цркву да се растера. (Ср Рум., 152), – А салаш или како зову? Шофер – Нема *џо* код нас. (Мн Рум., 378);

- (8) У то десет атарева нема *ниједан сјаија*. (Бан. Војв., 120), Лепа земља ораница кав што је овде – нема. Кад се на један брег препнем, мислим – нема *већи*, а други још *већи*! (Бан. Војв., 169),³³ Нема *џолико велико ђувно* у Ђалу. (Бан., 536).

Генитив уз негацију познају разни небалканизирани дијалекти српског језика, при чему се у говорима централне и источне Херцеговине, Босне и Мачве, у односу на стандардни језик, интензивније користи, док се у другим говорима уочава тенденција ширења акузатива, а у појединим говорима (Црна Гора) генитив је ограничен само на структуре са глаголом *немајти* и оне случајеве у којима је присутна партитивна нијанса (в. у ГОРТАН-ПРЕМК 1971: 76–78). И овде је потребно детаљно испитати стање у сфери егзистенцијалних реченица. За генитив уз негацију у банатским говорима досадашња литература наводи да је прилично добро заступљен, а међу примерима којима се то потврђује уочавају се и они са генитивом у саставу егзистенцијалних реченица (Ивић и др. 1997: 312–313). С друге стране, у левачком говору прави словенски генитив је реткост,³⁴ док се уз егзистенцијално *нема* именски изрази појављују и у номинативу и у генитиву, при чему је генитив именских израза који подлежу квантификацији чешћи него оних који јој не подлежу, а код личних заменица се доследно употребљава, с тим што постоји и могућност удвајања реченичних конституената типа *Нема ђа Ранко*, мада су потврде ретке (Симић 1980: 23–25, 28–29, 61–62). Што је говор интензивније захваћен аналитизацијом, то је генитив ређи, па ће тако у говору Параћинског Поморавља генитив уз негацију бити изузетно слабо заступљен, док ће генитив уз егзистенцијално *нема* бити ограничен на неколико

³² Када су у питању структуре са заменичким *нишџа* типа: [...] и онак до фронта нема *нишџа*. (Бан., 497), могло би бити речи и о облику номинатива и о облику генитива (Ивић и др. 1997: 101), због чега су такви примери искључени приликом квантитативне анализе. Такође су по страни остале структуре са, условно речено, слободним релативним реченицама типа: [...] па... нема *ко да иде*. (Ср Рум., 151), такође и пример: [...] ни у цркви нема, нема *нико да дође*. (Мн Рум., 383), који је сродан претходном, с тим што се *нико* може интерпретирати и као облик номинатива и као облик генитива у којем је редукван финални сугласник пред иницијалним сугласником (морфолошке) речи која следи (*никоџ да > нико да*) (уп. Ивић и др. 1997: 313).

³³ На почетку прве реченице уочавамо тематизирани номинатив, тј. номинативни именски израз дислоциран улево (в. у УРОШЕВИЋ 2015: 92, нап. 155), те не би било речи о изразу интегрисаном у егзистенцијалну реченицу.

³⁴ Имајући у виду изузетну употребу генитива уз негиране облике других глагола, аутор (Симић 1980: 29) указује на могућност другачије семантичке интерпретације честих примера генитива уз негиране облике глагола *имајти*.

устаљених израза (Милорадовић 2003: 41–43, 72). У једном веома балканизираном говорном идиому какав је метохијско-косовски, места за генитив неће бити и стање је паралелно оном описаном за потврдне конструкције, при чему се отвара простор за тзв. удвајање реченичних конституената типа *нема ђу сесџира*, које је за разлику од левачког говора ограничено само на структуре са *нема*. Насупрот српском дијалекатском пејзажу стоји српски стандардни језик, у којем се уз егзистенцијално *нема* по правилу реализује генитив (в. и уп. Ivić 1963: 24; Corin 1997: 48).

Употреба номинативног облика заменичког *џо* уз *нема* у банатским говорима не би требало да нас изненади, с обзиром на то да неспутани разговорни српски језик познаје употребу облика *џо* као израз језичког упрошћавања или економије, а не као израз аналитизма морфолошке природе (Грицкат 1975: 258, 293–294).³⁵

Да придевска одредба омогућава употребу и номинатива показују и штокавски стандарднојезички корпуси (Kordić 2002: 166). Могуће је да одредба чини појам одређенијим и истакнутијим, што погодује употреби номинатива.

У генитиву множине уочавају се различити именски изрази (9) укључујући етнониме (10) и личне заменице (11):

(9) Шта ће? – *мачака нема, кера нема*. (Бан., 510), Кад оно нема *синовљови ђуџџића*. (Бан., 523);

(10) Е, тамо нема *Срба џолики* и немаду ни цркву [...]. (Мн Рум., 377);³⁶

(11) Па *ји* навече нема, па нема. (Бан., 523), Гледим горе, а не видим Влаштиће, нема *ји* нигди. (Бан., 524).

Номинатив множине уз *нема* своди се на две потврде, које долазе из румунског Баната (12):

(12) [...] јел да носим неке јел у Јегриш јел ди нема *возови*, мене су већином наређивали [...] (Ср Рум., 155), – А је л то био женски ил мушки манастир? Мушки, жене сад, нема *калуђери*, па сад једна женска, ис Клисуре, и(з) Старе Молдове, да, да. (Мн Рум., 382).

Акузатив множине ограничен је на један пример из Боке, који се, ипак, не може интерпретирати једнозначно (13):

(13) Купимо јастуке и ондак дођеду с коли за мене, двоје кола, нема *сваџове* и седнем ја па ме доведу. (Бан., 488).

И у домену плуралске падежне формализације пивота у негираним структурама банатски говори показују сродност са разним небалканизираним дијалектима српског језика и савременим стандардним српским језиком, будући да стање у множини у другим дијалектима и стандардном језику мање-више одговара оном описаном за једину. На овом пољу, међутим, за разлику од банатских говора, левачки говор преферира номинатив, али генитив није непознат (Симић 1980: 24). Потврде номинатива у банатским говорима

³⁵ Треба напоменути да је слична тежња запажена и у латинском језику.

³⁶ Овде се појављује квантификатор придевског типа наместо којег је у савременом стандардном језику обичнији квантификатор прилошког типа.

пак повезују их са југоисточним српским говорима, будући да би се могле посматрати као израз тежње ка аналитизацији падежног система уочене у ранијим истраживањима српских говора румунског Баната.³⁷

3.2.1.3. НАПОМЕНЕ О ЈОШ НЕКИМ СТРУКТУРАМА. Остали посведочени облици глагола *имати*, треће лице једнине и множине перфекта, у принципу, везују се за бројиве именске изразе регуларно конгруирајући са њима у лицу, броју и роду, те не дају повода за посебна разматрања.³⁸

С друге стране, у говорима интензивније захваћеним аналитизацијом падежног система, односно у балканизираним дијалектима, могу се пак јавити и неконгруентне структуре са сингуларским обликом перфекта средњег рода глагола *имати* и номинативом једнине или множине типа *имало јабука*, а у њима ће се чешће реализовати и конгруентни модел *имао*, *имала*, *имало* / *имали* + номинатив једнине / множине, који се у неким говорима сматра обичнијим од првог (неконгруентног) модела, при чему се за говор Параћинског Поморавља, када су у питању потврдне структуре, утврђује већа фреквентност конгруентног модела у множини него у једнини (Симић 1980: 22–25;³⁹ Милорадовић 2003: 40–43; в. у Р. Младеновић 2014: 155–156, 159–160, 162–166).

3.2.2. Глагол *бити*

3.2.2.1. ПОТВРДНЕ СТРУКТУРЕ. У потврдним структурама са перфекатским облицима глагола *бити* пивот се исказује номинативом, генитивом или акузативом.⁴⁰ И у вези са овим глаголом номинатив доминира (око 70 % примера), док је акузатив изузетак и везује се за плуралску реализацију именског израза а сингуларску неутрумску реализацију глаголског елемента. Доминација номинатива пак овде је израженија у једнини (око 80% примера) него у множини (око 55% примера, наспрам близу 40% примера генитива и приближно 5% примера акузатива).⁴¹

³⁷ Будући да је пример којим се потврђује споран, акузатив ће бити размотрен приликом изношења сигурних потврда у вези са глаголом *бити*.

³⁸ В. примере у одељку 3.1.

³⁹ Међу наведеним примерима нису уочене потврдне неконгруентне структуре са номинативом једнине.

⁴⁰ С обзиром на врло ретку појаву, егзистенцијално *бити* у другим граматичким временима овом приликом оставља се по страни. Пажња се само скреће на паукалне синтагме са енклитичким презентским обликом глагола *јесам* у првом лицу множине и одговарајућом личном заменицом у генитиву / номинативу множине. То су структуре типа *Нас/ми смо њири жене* на месту стандардног *Нас је њири жене*. Примери потичу из Српског Итебеја и румунског Баната: А он каже: „Имамо ми брата, Вељка. *Нас мо њири брајиа* на лађу, идемо код њега.” (Бан., 505), Иде, наши нема ко да иде баш. *Ми смо њири жене*, две удовице, моја жена и ја. (Мн Рум., 383). Реченице типа *Ми смо њири* налазимо у балканским језицима / дијалектима какви су бугарски, македонски, албански и арумунски језик, односно неки њихови идиоми, с тим што у испитиваном албанском говору количинска конструкција такође има облик номинатива (Соболев 2001: 234; Јуллы – Соболев 2003: 269; Бара и др. 2005: 282).

⁴¹ Треба, међутим, напоменути да је код глагола *бити* веома изражено преплитање егзистенцијалног и локационог, као и егзистенцијалног и идентификационог (копулативног) значења, што је отежавало анализу грађе. Стога разлике између *имати* и *бити* могле би бити само последица занемаривања неких примера другог глагола са номинативним пивотом. Проценат номинативног пивота овде је смањен и због присуства примера акузативног пивота у грађи за квантитативну обраду.

Са сингуларским номинативним пивотом глаголски елемент најчешће остварује конгруенцију у броју и роду (око 85% примера). У мањем броју примера конгруенција у роду изостаје, када се уз неутрумско сингуларско *било (је)* појављује пивот мушког или женског рода.

Што се тиче конгруентних структура, запажања у вези са семантичко-прагматичким обележјима номинативног пивота уз глагол *имати* важе начелно и за одговарајуће структуре са глаголом *бити*, с тим што се постојање ентитета, појма или врсте појма (уопште) везује за сферу прошлости. Грађа региструје бројиве (1) и контекстуално бројиве (2) именске изразе. У неким примерима није реч о постојању одређеног појма у прошлости, него о постојању одређеног израза за одређени појам у прошлости (уп. 3 и 4). У номинативу једнине се појављује и заменичко *ио* (5) као и неке властите именице – етними и антропони (6), али је у већини случајева реч о атипичним егзистенцијалним реченицама, што је и случај са неким именицама догађајне и апстрактне семантике (7). Личне заменице не долазе у обзир. Посебан случај представљају структуре са заједничком или властитом именицом којом се означавају конкретна лица која се помоћу егзистенцијалне реченице уводе као нови а ипак на неки начин пресупонирани референти као тема даљег саопштења (8). У питању је устаљена приповедачка формула која се користи за увођење јунака у народним причама типа *Био (једном) један Х* (в. и уп. МРАЗЕК 1990: 54; KORDIĆ 2002: 155; ПРАСОЛОВА 2010: 216):

- (1) На Ускрс се носило за марву да иде да се освети, на Дови – напоље на жито. Био *крси*, и се ишло на жито да се освети жито, на други дан Дова. (Ср Рум., 151);
- (2) Очи су на Тамиш, јел на воду – ту је *вода* била, зовемо је Широка бара. (Бан., 523);
- (3) [...] имали смо ланац и по земље, а било нас дванајс у кућу, било *друштво*, а кућа мала, с трском [...] (Бан. Војв., 153), Прво је коло било. Било је *мало*, а било је *велико коло*. (Бан., 521);
- (4) Кад девојка ради да заради, онда добије дукате; јели ако се метну дукати, онда девојка оће да иде на забаву, игранку (онак је бијо *мози*, – није бијо бијоскоп; није било позориште нег је бијо *шејатоп*). (Бан. Војв., 155);
- (5) *То* је било у старо добо. (Бан. Војв., 137), Ал оде... и онда калем је сас шебој, знаш, и *ио* је било... (ВСм Рум., 202);
- (6) [...] а било је тридесет и нешто фамилије овде у овај Манастир Срба, овуда, овај сокак овамо што је било све Срба, по *један Румун* је био. (Мн Рум., 383);
- (7) У (о)но време кад је *иа работи* била, ко није имо друштва тај је мано и земљу [...] (Бан. Војв., 160), Да, ја сам уређивала и порту и све, и унутра, и кад је било и *сиремање*... (ВСм Рум., 201);

Они имаду спаију [...] [...] ниједна девојка није тела да се уда тамо [...] што мора да иду да раду тамо [...] Мени је приповедао један Маџар да је код њега – у његов спаилук – *иаки ред* бијо: кад се ожени, мора та женска [...] (Бан. Војв., 120), Ондак је био *оваки обичај*: ако пријатељ удаје кћер, ако славу једнога свеца, нећеду да се пријатељу. (Бан., 524);

- (8) Моја мати је из Јарковца – са ће да се смејете – мати је причала: у Јарковцу била *баба-Анђа*. Чекајте, не морате да причате. Имала ћерку удату у Томашевац. Она ишла ко ћерке пешке. (Бан., 487), Ђура се у Србију оженио. У једно село код Београда био *један учитељ* (Ђура је тамо био на стану), па је имо кћер и звала се Тина. (Бан., 530).

Када су у питању неконгруентне структуре са сингуларским номинативним пивотом, грађа региструје бројиве (9) и небројиве (10) именске изразе, али не и властите именице, односно именице којима се означавају конкретна људска бића, такође ни личне заменице. Рекло би се, заправо, да изостају именски изрази који би упућивали на јединственог а на неки начин пресупонираног референта, односно на дискурсно утврђеног референта, или барем именице код којих то није у великој мери изражено.⁴² Пивот је по правилу постпонован глаголском делу. Занемарујући оне примере који би се могли посматрати као говорна грешка, могло би се радити о реченицама у којима номинативни израз има реченични карактер, односно представља метонимијски експонент или кондензатор реченичног садржаја или напросто неинтегрисани номинатив. Неке структуре, међутим, не могу се тако интерпретирати.⁴³ У једној групи примера уочава се тзв. двострука кода, при чему је прва представљена прономиналним *џу* (в. другу подгрупу у 9):

- (9) И ондак је било у пролеће *лойџа*. (Срем и Бан., 163), Па било је *иџра* ћуле. Е, ископа се рупа, па ондак има једна цигља. (Срем и Бан., 163);
џу је било *сувача* у преки сокак (Бан., 309), *џу* је било у Санад *џрџовина* (Бан., 310);
 (10) То смо играли, једни друго јурино; и *џу* је било *зелена џрава леја*. (Бан. Војв., 161),⁴⁴ било је само са марве *живој* (Бан., 309).

Што се тиче структура са сингуларским генитивним пивотом, глагол *биџи* везује за себе сличне именске изразе као глагол *имаџи* реализујући се притом у облику перфекта средњег рода једнине. То су, дакле, изрази који дозвољавају партитивно тумачење, односно неодређену квантификацију, укључујући нереференцијалност (11). Бележи се и устаљена структура *било речи* (12). Властите именице, заменичко *џо*, ни личне заменице нису регистроване. У појединим, атипичним егзистенцијалним реченицама налазимо именице са догађајном и апстрактном семантиком (13), при чему се у првом случају партитивност остварује као неодређена квантификација радње кондензоване именицом у генитиву, док у другом случају генитив насупрот номинативу подразумева неодређеност (и генеричност) појаве на коју именица упућује, што уочавамо и у вези са именицом *свадба* у структури са егзистенцијалном реченичном конфигурацијом (14):

- (11) Било *вина* у оно време – стари виногради. (Бан. Војв., 174), Кат се вратили с коњима, још је било *леда*, тако е падо. (Бан., 487), А и *меса* је било, што да губим душу. (Бан., 498);
 (12) После, каже, било ту *речи*, Ђука све инсистиро, па каже [...] (Всм Рум., 204),⁴⁵
 (13) [...] пре тог било и *сјремања*, спремили малко [...] (Всм Рум., 200);⁴⁶

⁴² О овоме ће бити више речи у одељку 3.2.3.

⁴³ Недоступност ширег контекста у већини случајева, међутим, онемогућава детаљну семантичко-прагматичку анализу.

⁴⁴ Интересантно је да аутор овог исказа на једном месту структуру *џосџ бијо* из исказа: То је *ускрџи џосџ бијо* (160), коригује у: *џосџ било* (161).

⁴⁵ Уп. са: (...) *реч* је била овако: овамо према Семиклушу ту је пре било село [...] (Ср Рум., 155).

⁴⁶ Уп. са: Да, ја сам уређивала и порту и све, и унутра, и кад је било и *сјремање*... (Всм Рум., 201).

А, само, валда, увече, увече некако, мислим кад изађу звезде, тако је било *реда*, онда, мор... да, да... и ко је постио цео дан [...] (Всм Рум., 201);⁴⁷
 (14) – Па је л била свадба? Како је било? – Било *свадбе*, било *свадбе*, правили родитељи свадбу. (Мн Рум., 377).⁴⁸

И уз перфекатске облике глагола *биџи* номинатив и, када је у питању облик *било (је)*, генитив можемо очекивати у разним небалканизираним дијалектима српског језика. На даљим је истраживањима да се утврди или детаљније утврди њихова дистрибуција, те испита конгруентност глаголског елемента са пивотом, нарочито на северу и западу, где налазимо различите моделе имперсоналних реченица као што су *йозвало ѓа у војску*, *Тело мене йуј убиџ Турци* и др. (Петровић 1977). Досадашња истраживања српских говора у румунском Банату указују на чешће субјекатско-предикатске неусклађености у броју у односу на српски Банат (Бошњакковић – Првуловић 2011: 197).⁴⁹ Да се у досада описаним реченичним структурама преферира номинатив показује и левачки говор (Симић 1980: 21).⁵⁰ У другим говорима интензивније захваћеним аналитизацијом падежног система, односно у балканизираним дијалектима, овде за генитив по правилу неће бити места, али ће се поред конгруентних модела са перфекатским облицима глагола *биџи*, такође појављивати и неконгруентно *било* + номинатив једнине, при чему у метохијско-косовском идиому продире и општи падеж (Милорадовић 2003: 40, 70; в. у: Р. Младеновић 2014: 155–158, 163). На испитиваном плану уочавамо разлике у односу на савремени стандардни српски језик, који са номинативом једнине дозвољава једино конгруентне перфекатске облике глагола *биџи*, док се неконгруентни модел везује за генитив и перфекатско *било (је)* (Минаиловић 1985: 465; ARSENIJEVIĆ 1993: 67; CORIN 1997: 47–50; КОВАЧЕВИЋ 2007: 108–113). Испитивања старосрпског језика у ширем, словенском, контексту указују на дијахронијску примарност персоналних потврдних и имперсоналних⁵¹ негираних структура са глаголом *биџи*, при чему се скреће пажња и на појаву негираних персоналних структура у старосрпској грађи из 14. века (в. у Грковић-Мелџор 1997: 189–190).

Када је у питању плуралски пивот, глаголски елемент се најчешће према њему поставља конгруентно (око 80% примера). У мањем броју потврда конгруенција изостаје, када се глаголски елемент реализује у облику перфекта средњег рода једнине.

Конгруентне структуре у највећем броју примера реферишу о томе који су или какви ентитети, појмови или појаве постојали у прошлости, без податка да је реч о делу веће целине (15). У позицији пивота властите именице

⁴⁷ Уп. са: Они имаду спаију [...] [...] ниједна девојка није тела да се уда тамо [...] што мора да иду да раду тамо [...] Мени је приповедао један Маџар да је код њега – у његов спаилук – *йаки ред* бијо: кад се ожени, мора та женска [...] (Бан. Војв., 120).

⁴⁸ Утисак је да у неким примерима, нарочито из румунског Баната, генитив има ширу употребу него у савременом стандардном српском језику.

⁴⁹ Треба напоменути да се у испитиваном идиолекту из Великог Семиклуша примећује доста аграматичних структура од којих би неке могле бити и „афазичног” карактера.

⁵⁰ Један пример атипичне егзистенцијалне реченице који аутор наводи могао би илустровати неконгруентни реченични модел: *Зима било и дужа ноћ*.

⁵¹ Мисли се на употребу генитивног пивота.

се реализују изузетно – забележени су етноними (16), притом у атипичним егзистенцијалним реченицама, док личне заменице не долазе у обзир. У грађи се појављује и именица из класе *pluralia tantum* (17), као и паукалне синтагме (18):

- (15) Када се дизало звоно, онда се скупило што се тиче и старо и младо. Били су *сѣубови*, и *ске* и *ѡјвани*. (Бан. Војв., 175), У но време су биле *банке*; да новце кренем из банке, ја немам. (Бан., 504), – Које су још машине? Шта још има сељак? Некад шта је имо још? – *Сејачице* биле за жито и за кукуруз. (Мн Рум., 380);
- (16) [...] и населектира нас неколико, једно двоје-троје, и то само *Срби* (не чује се) из *Наћфале* били *неки*, два брата и ја и још један ис Фења, да. (Мн Рум., 377);
- (17) Кад се мој отац женио, била *једна ѓвоздена кола* у полак села ([...]), на та кола су се сви женили (Бан. Војв., 172);
- (18) [...] сам имо још једну кућу и тамо тако биле *две собе* један до сокака, један натраг и на средини кујна [...] (Мн Рум., 378).

Неконгруентни модел има сличну семантичку конфигурацију, с тим што дели семантичко-прагматичке карактеристике и са неконгруентним моделом у којем се реализује номинатив једнине (19). Не бележе се власти-те именице нити личне заменице, али се и овде појављује именица из класе *pluralia tantum* (20). Облик *било (је)* налазимо и уз синтагматске номинативне изразе (21), као и уз паукалне синтагме (22). У румунском Банату регистрован је и специфичан модел са *било су* (23). Пивот је по правилу иза глаголског елемента (уп., међутим, други пример у 19):

- (19) било је *креветѡи* само у стајаћу собу (Бан., 309), *Дуђачке сукње* било (Бан., 309), пре је било и *виле* (Бан., 309), [...] а дан-два пре тога су се навукли вагони, на сваку станицу било *ваѡни*, по шездес-седамдес вагона, да се из сваког села толико исели. (Ср Рум., 155);
- (20) Прилазимо пут на право на нашу капију, а ја чујем мој отац ди румунски говори, ту су каруце, како је било пре *оне црвене каруце*. (Ср Рум., 155);
- (21) Није било кав сад гурабије ни слаткиша никаква, само је било *вино и ракија*. (Бан., 524);
- (22) Ту е било *ѡри чеѡири каце*, ту се навуче воде д има да пију, да се сумиваду (за пиће и за сумивање). (Бан., 498);
- (23) Да, ја сам уређивала и порту и све, и унутра, и кад је било и спремање... Било су *ѡеѡ-ѡесѡ жене*, тако... (ВСм Рум., 201).

Генитив множине, који се реализује уз *било (је)*, дели семантичко-прагматичке карактеристике са генитивом множине уз *има* – обележје партитивности, односно неодређене квантификације, укључујући дискурсну неистакнутост (24). И овде се региструју етноними (25) и личне заменице (26), чија се вредност с обзиром на обележје [референцијалност +/-] не може поуздано утврдити:

- (24) Увек је било *боѡѡи(х)* и *убоѡи(х)*. (Бан. Војв., 132), – Је л било некад више калуђера? – Било је, било *калуђера*. (Мн Рум., 382)⁵²;
- (25) Било *Маѡара, Шваба, Србаља* и *Румуна* – свакојаке вере – *Фрађина* војска [...] (Бан. Војв., 169), [...] осим *Маѡара* било је и *Турака*. (Бан., 498);

⁵² На употребу генитива у овом примеру могао је утицати генитивни облик у постављеном питању, будући да даље у саопштењу следи номинатив множине уз *нема*.

(26) У летње време они се крију по кукурузу, а у зимње доба било је *њи* и у село – да набаву храну. (Бан. Војв., 144).

Акузатив множине појављује се у румунском Банату, уз облик *било је* (27):

(27) Било је, било је *колаче*, опет, и на Ускрс је било *колаче*. (Всм Рум., 202).

У домену множине, описани народни говори српског језика показују стање слично оном у једнини. Неконгруентни модели су такође заступљени (Милорадовић 2003: 40; в. у Р. Младеновић 2014: 155–162, 165–166). Присуство неких атипичних модела егзистенцијалних реченица у румунском Банату могло би бити резултат српско-румунске језичке интерференције. Треба имати у виду да је акузативни пивот регистрован у говору информатора за који је раније утврђен изврстан број промена међу којима је и шири употреба акузатива (Бошњаковић – Првуловић 2011: 197–198). На другој страни налази се савремени стандардни српски језик, који уз *било (је)* дозвољава искључиво генитив множине, док ће номинатив множине градити конгруентне структуре (GRICKAT 1961: 77; Ivić 1963: 23–24; MIHAILOVIĆ 1985: 464–465; CORIN 1997: 48, 52–53; КОВАЧЕВИЋ 2007: 108–113).

3.2.2.2. НЕГИРАНЕ СТРУКТУРЕ. Када су у питању негиране структуре са перфекатским облицима глагола *биџи*, пивот може бити уобличен генитивом или номинативом. У целини посматрано, именски изрази у генитиву, као и код негираних структура са глаголом *имаџи*, преовладавају (око 60% примера).⁵³ Доминација генитива видљива је у једнини (око 65% примера), будући да су забележена свега три примера у множини – један у генитиву и два у номинативу. Оставимо ли по страни заменичко *џо*, које није ни забележено у генитиву, доминација генитива постаје још уочљивија (око 65% примера), нарочито у једнини (око 70% примера).

У генитиву једнине бележе се слични именски изрази који се у датом облику појављују уз *нема*, при чему се генитив овде везује за сингуларско неутрумско *није било* (1).⁵⁴ Генитивним уобличавањем глаголске именице добија се предикатски израз са егзистенцијалном граматичком конфигурацијом (2), а експлицирањем псеудоагенса у дативу ‘постојање’ се модификује у ‘поседовање’ (3):

- (1) [...] (један је направио, други су тели, ал нису могли, није било *ковача*, – тако говору), на та кола су се сви женили. (Бан. Војв., 172), Пре није било *млекаре*, после је изашла *млекара* [...] (Срем и Бан., 161), Имо сам стрица, *џороџа* у село није било *униџа*. (Бан., 528), Није било *друџе инџелиџенције* у Црњу. (Бан., 529);
- (2) И иди уби – манда се ради жито – није било *заброне*. (Бан. Војв., 123);
- (3) У старо време није било *леба* сваким. (Бан., 488).

Номинативни именски изрази у једнини најчешће се реализују у оквиру конгруентних структура (око 85% примера). У мањем броју примера изостаје конгруенција у роду.

⁵³ Треба, међутим, истаћи, да није забележено много негираних реченица, па и квантитативне налазе треба релативизовати.

⁵⁴ Претпоставља се да и овде долазе у обзир антропоними и личне заменице, које грађа не региструје. Уп. са: Не било *џе* ‘проклет био’ (РСГВ1, 108), које долази са смедеревско-вршачког подручја јужног Баната.

Конгруентним структурама у забележеним примерима реферише се о одсуству каквог појма, ентитета или израза за какав појам у прошлости (4). У грађи се бележи и заменичко *ѿо*, у атипичној егзистенцијалној реченици (5). У оквиру истог исказа могу се смењивати генитив и номинатив као дискурсно осамостаљен именски израз карактеристичан за разговорни језик (6):

- (4) Једва се чекало да дође Ускрс да приђе то, да се иде у салу да се игра у салу, а пре док сам ја дете био, није била *сала* ди се, после правио бирташ једну већу собу тако, сала, тако се звала, и онда тамо се играло унутра. (Ср Рум., 149);
 [...] јели ако се метну дукати, онда девојка оће да иде на забаву, игранку (онак је бијо мози, – није бијо *бијоской*; није било *ѿозоришће* нег је бијо тејатор). (Бан. Војв., 155);
 (5) [...] сигурно су сиграли и карте, а код нас, није било, не, није било *ѿо*, онда, сутридан је било... (ВСм Рум., 200);
 (6) Ту није било ни *шуме*, ни *село*, ни *вароши*, ништа на свет бели. (Бан., 504).

У изузетним потврдама неконгруентних структура са номинативним именским изразом у једнини не налази се ништа ново у односу на досада описане неконгруентне структуре (7):

- (7) није било ни *ѿа ѿцовка* (Бан., 310), Јебо онак није било кав данас, *месни одбор*, нег у Перлез била војна влас. (Бан., 526).

И када су у питању негиране структуре са глаголом *биѿи*, примећује се сличност са левачким говором, у којем се уочава нешто већа склоност ка употреби генитива (Симић 1980: 22). С друге стране, у говору Параћинског Поморавља генитив у одричним структурама са глаголом *биѿи* представља изузетну појаву, док су конгруентни модели типа *ограда није била*, *бабице несу биле* чешће у употреби од неконгруентних типа *није било ѓас*, *није било кујовне чараје ки сад* (Милорадовић 2003: 41–43, 72). У стандардном језику пак негирано егзистенцијално *биѿи* везује по правилу једино генитив (Ivić 1963: 24; CORIN 1997: 47–48). У досадашњој литератури изнето је запажање да се персоналне егзистенцијалне реченице, осим када изражавају свевремену егзистенцију, по правилу реализују у потврдном облику, а да би пребацивање у одричан облик најчешће подразумевало превођење персоналне структуре у имперсоналну или пак нужну замену егзистенцијалног квантификатора одричним универзалним квантификатором (Ковачевић 2007: 113), па би се и овде могла тражити разлика између дијалекатског и стандардног језичког израза.

Генитив множине се у грађи реализује по изузетку, уз *није било* (8):

- (8) Није било *сицова* и *ѿаљѿа* кав данас. (Бан., 524).

Конгруентну структуру са номинативом множине налазимо у једном специфичном примеру из румунског Баната (9). У савременом стандардном језику радије би се употребио генитив множине са прилошким квантификатором наместо придевског:

- (9) Нису биле *ѿолке машине* и не наплати човек [...] (Мн Рум., 376).

Неконгруентне структуре са номинативом множине у готово свим примерима долазе са суженим контекстом из материјала који није био предмет квантитативне анализе (10):

- (10) Није било кав сад *џурабије* ни слаткиша никаква, само је било вино и ракија. (Бан., 524),⁵⁵ пре није било *дућани* (Бан., 309), није било *лојуре* (Бан., 309), није било *покривени ојанци* (Бан., 309), израније није било *иш кокошињци* него на дуд јел на багрен (Бан., 309–310).

Што се тиче негираних структура са глаголом *бији* и плуралским пивотом у другим дијалектима, не би се имало шта додати ономе што је досада већ изнето у раду.

3.2.3. Општи поглед на дистрибуцију падежа пивота и однос према глаголском елементу. Испитивана грађа показује да су за дистрибуцију падежа којима се формализује пивот уз глаголе *имаји* и *бији* превасходно одговорни граматички и семантичко-прагматички фактори: потврдност / одричност структуре, [квантитативност +/-], одређеност / неодређеност, односно референцијалност / неререференцијалност пивота, дискурсна проминентност пивота, пресупонираност пивота, односно тип егзистенцијалног значења. Њихова улога делом слаби услед усмерености испитиваних говора ка аналитизму, која је најинтензивнија у говорима изложеним јаком утицају румунског језика.

Основни падежни формализатори пивота јесу номинатив и генитив, у чему испитивани говори показују сродност са разним небалканизираним дијалектима српског језика и савременим стандардним српским језиком. У појединим случајевима могло би се говорити о ширењу номинатива у сферу генитива, у чему се пак банатски говори приближавају балканизираним дијалектима и небалканизираним говорима захваћеним аналитизацијом падежног система. Изузетно, у домен генитива улази и акузатив, што је познато појединим призренско-тимочким говорима, а што би представљало резултат утицаја румунског језика.

Поставља се питање како је основна дистрибуција номинативног и генитивног пивота граматички и семантичко-прагматички регулисана. Испитивана грађа наводи на следеће претпоставке. Негација се, рекло би се, показује најважнијим регулатором падежне формализације пивота. Док у потврдним структурама доминира номинатив, у негираним превагу односи генитив. Генитив би био заправо типичан формализатор пивота уз негацију, што одликује и неке небалканизиране говоре српског језика и савремени стандардни српски језик. Под посебним семантичко-прагматичким околностима уз негацију може доћи номинатив. Тако, на пример, када се говори о томе да неки израз није постојао у прошлости, употребиће се номинативни пивот јер би употребом генитивног реченица добила други смисао (уп. *Није било њозоришће* 'није постојала реч *њозоришће*' → Није било позоришта 'није постојао ентитет позориште'). Обележје [квантитативност +/-] такође утиче на реализацију генитива. Међутим, у крајњој линији, и сама негација, као и смањена одређеност, референцијалност и дискурсна истакнутост, односно неодређеност, неререференцијалност и дискурсна неистакнутост пивота, које погодују реализацији генитива у потврдним структурама, могу се извести из овог обележја, тј. из семантичке инваријанте 'степен (граница) учешћа предмета у радњи коју означава глагол', при чему се квантитативно обележје

⁵⁵ Ово би могао бити и генитив једине.

може пренети на целу предикацију, па се, на пример, нереференцијалност може тицати именованог догађаја, радње (уп. у ФЕЛЕШКО 1995: 67 и SERŽANT 2014: 278–279, 306–307, 309–310 и др.; уп. МРАЗЕК 1990: 55). Интеррелације ових семантичко-прагматичких и граматичких обележја тек чекају на детаљно расветљавање узимањем у обзир богатије и разноврсније говорне грађе, што би требало урадити и у вези са другим говорима и стандардним језиком не занемарујући његову разговорну варијанту.

Што се тиче граматичког односа између пивота и глаголског елемента, анализа грађе показује да глагол *имайџи* углавном испољава неконгруентност, док глагол *биџи*, изгледа, показује варијације које су у вези са семантичко-прагматичким обележјима пивота, те се у овом домену банатски говори у извесној мери приближавају југоисточним српским говорима, а удаљавају од српског језичког стандарда.

Образовање реченица са сингуларским обликом презента глагола *имайџи* и пивотом у номинативу множине требало би посматрати у светлу синтаксичких и семантичко-прагматичких својстава пивота. Он нема типична субјекатска својства: ниске је топикалне вредности, тј. фокалног је карактера, нема кључно својство аргумента – не постоји предикат који намеће било какве лексичке садржаје егзистенцијалном пивоту (уп. BENTLEY 2013: 705–706). То што егзистенцијално *имайџи* углавном показује неконгруентност могло би се објаснити и његовим исхођењем из посесивног *имайџи*, што би се, између осталог, могло потврдити и старосрпском (као и историјском француском) грађом, где налазимо акузатив уз сингуларско безлично *има* (в. GRICKAT 1961: 78; в. и одељке 3.1., нап. 11, и 3.2.1.1; уп. CRUSHINA 2015: 53–55).

У вези са атипичним субјекатским својствима слично би се могло констатовати и за неконгруентни модел са глаголом *биџи* и плуралским номинативним пивотом као и за неконгруентни модел са датим глаголом и сингуларским номинативним пивотом, с тим што су овде у игри и неки други семантичко-прагматички фактори. Рекло би се да између осталог обележје [специфичност] делом регулише конгруентност структура. Можемо рећи да именски израз поседује то обележје уколико уводи нови, јединствен али на неки начин пресупониран референт у дискурс, односно уколико уводи референт који је претходно утврђен у дискурсу (в. и уп. у BENTLEY 2013: 687; УРОШЕВИЋ 2015: 44, нап. 77). Међу примерима неконгруентног модела у банатској грађи не уочавају се специфични или барем изразито специфични именски изрази. Исто тако, на пример, уз приповедачаку формулу *Био (једном) један X*, у којој је пивот прилично специфичан, не појављује се варијантна структура са неконгруентним глаголским елементом *Било (једном) један X*. На крају, неконгруентни модел са *биџи* могао би бити и остатак старог типа језика који не зна за субјекатско-предикатске односе, те ни за конгруенцију (в. ГРКОВИЋ-МЕЛДОР 2007: 77–81).

Поставља се питање који су модели егзистенцијалних реченица изворни, тј. примарни, а који представљају иновацију. Да би се одговорило на ово питање, те боље разумеле неке њихове специфичности, неопходно је детаљно размотрити примере из шире, словенске и балканске, па и општелингвистичке, перспективе на синхронијском и дијахронијском плану. С обзиром на ширину и недовољну проученост ове тематике, може се само упутити на још

неке могуће правце размишљања у будућим истраживањима имајући у виду извесне податке из других словенских и балканских, као и романских, језика. Рекло би се да су у банатским говорима неке реченице са глаголом *имати* продужиле егзистенцију старих модела са глаголом *бијти*, те да су неки старији модели са глаголом *имати* могли бити ревитализовани под страним утицајем (уп. Р. Младеновић 2014: 167).

Наиме, када су у питању потврдне структуре, уз (окамењени) сингуларски облик презента егзистенцијалног глагола и на далеком словенском северу, у тзв. великоруским дијалектима, налазимо како номинатив, једнине или множине, тако и генитив, једнине или множине, с тим што је глаголски лексички експонент *бијти*.⁵⁶ Номинатив и генитив налазимо и у потврдним структурама са глаголом *бијти* у перфекту, при чему се уз номинативни пивот глаголски елемент такође може поставити конгруентно или неконгруентно (СОБОЛЕВ 1997: 44–45; уп. у ПЕТРОВИЋ 1977: 367).⁵⁷ За источнословенске језике се генерално наводи да се у презенту користи окамењена форма једнине глагола *бијти*, за разлику од других словенских језика у којима, истиче се, по правилу долазе у обзир оба броја (МРАЗЕК 1990: 54). Литература указује и на то да се у тзв. синтаксичким словенским језицима у прошлом и будућем времену користе лични облици глагола *бијти* у комбинацији са номинативом, а да неки језици као што су чешки, пољски, горњолужичкосрпски, такву структуру имају и у садашњем времену, те да се у свима њима ретко употребљава безлични облик датог глагола са генитивом (НИЦОЛОВА 1990: 240–241).⁵⁸

И у оквиру негираних конструкција у великоруским дијалектима налазимо и номинатив и генитив, с тим што се за сферу садашњости користи окамењено *нет*, а за сферу прошлости перфекат глагола *бијти*. Притом се са номинативним пивотом такође могу градити конгруентне и неконгруентне структуре (СОБОЛЕВ 1990: 44–45). За негиране конструкције у синтаксичким словенским језицима наводи се да су имперсоналне са генитивним пивотом, али да, ако је субјекат лице, и то углавном прво и друго, конструкције могу бити персоналне са номинативним пивотом (НИЦОЛОВА 1990: 240–241).

С друге стране стоје балкански језици / дијалекти као што су бугарски, македонски, албански и арумунски језик, односно неки њихови идиоми, у којима се са егзистенцијалним *има* појављују номинатив и/или општи падеж / акузатив, у једнини или множини, при чему општи падеж, односно акузатив може бити ограничен на неке заменице. Генерално посматрано, у појединим балканским идиомима оба егзистенцијална глагола могу остварити

⁵⁶ Присутно је, међутим, схватање да тзв. српскохрватски генитив у егзистенцијалним реченицама није исто што и партитивни генитив у егзистенцијалним реченицама у другим словенским језицима, којим се означава неодређеност количине и који редовно алтернира са номинативом (нпр. чеш. *Bylo jídla, Nebylo peněz: Bylo jídlo, Nebyly peníze*), при чему се примећује генитив и у доњолужичкосрпском језику у примерима аналогним српскохрватским типа *Било их је свуда* (МРАЗЕК 1990: 55, 56, нап. 33).

⁵⁷ Неопходно је, ипак, проверити ситуацију у вези са потврдним неконгруентним структурама у којима се реализује номинативни пивот.

⁵⁸ Опет треба нагласити да је неопходно детаљно сагледавање дијалекатске ситуације. Уп. нпр. у неким руским дијалектима структуру у којој глагол конгруира у броју са генитивом множине: *Снов будут* (SERŽANT 2014: 312).

и конгруентни и неконгруентни однос према пивоту, с тим што конгруентни модел са *имайџи*, наводи се, представља реткост, а рекло би се да конгруентни модел са плуралским презентским обликом овог глагола уопште изостаје. У другим пак *имайџи* је типично неконгруентно остварујући се само у сингулару, а *биџи* је типично конгруентно, а ако се појављује и акузативни пивот, ограничава се на структуре са *имайџи*. Примећује се и да се атипична неконгруентност глагола *биџи* (у броју) може тицати атипичних егзистенцијалних реченица у којима глагол прераста у копулу (МРАЗЕК 1990: 54–55; НИЦОЛОВА 1990: 238, 240; СОБОЛЕВ 1997: 43–46;⁵⁹ СОБОЛЕВ 2001: 34–35, 232–234; ЮЛЛЫ – СОБОЛЕВ 2003: 266–269; БАРА и др. 2005: 43, 279–282; в. и у: Р. МЛАДЕНОВИЋ 2014: 156–157; ПРАСОЛОВА 2010).

Да глагол *имайџи* показује склоност ка изградњи неконгруентних модела, тј. искључиво сингуларској реализацији показује и генерално романска, односно италороманска грађа, на којој се запажа и да је глагол *биџи* начелно неутралан у том погледу.⁶⁰ На овој грађи установљена су и три основна типа односа између глаголског дела и пивота с обзиром на конгруентност у броју: доследно слагање, постојано одсуство слагања и диференцијално слагање. Диференцијално слагање подразумева да се у једним структурама остварује слагање, док у другим изостаје, и то се доводи у везу са семантичко-прагматичким карактеристикама именског израза, тј. са обележјем [специфичност]. На овој грађи је утврђена скала специфичности, која се протеже од личних заменица за прво и друго лице, које су максимално специфичне, до неспецифичних именских израза. Радило би се о скали градуалног и импликационог карактера. Тако, на пример, у неким романским идиомима само ће прономинални пивоти градити конгруентни модел, у неким долазе у обзир и одређени изрази лексикализовани именицом али не и неодређени изрази, други ће пак дозволити и неке неодређене именске изразе маркиране обележјем [специфичност]. Није забележено да неодређени именски изрази контролишу слагање, а да притом са одређеним нема слагања. Примећује се и да у појединим романским идиомима диференцијално слагање корелира са алтернацијом егзистенцијалних глагола (конгруентно *биџи* / неконгруентно *имайџи*), док у неким другим идиомима који показују диференцијално слагање глагол је увек *биџи*.⁶¹ Треба напоменути и да се за румунски језик наводи постојано слагање глаголског елемента и пивота (в. и уп. BENTLEY 2013; CRUSCHINA 2015: 39–40).

Поред тога, познато је да су у румунском језику номинатив и акузатив именица синкретизовани (в. у URSULESKU-MILIĆIĆ 2012: 254). Познато је и да у касном латинском долази *имайџи* са номинативним или акузативним пивотом, који се као део губитка система падежа појављује и у неким другим

⁵⁹ Овде се упућује и на бугарске структуре типа: Там беше зелена и чиста поляна, прах нямаше. *Прилеп, прилеп било*.

⁶⁰ У неколико шпанских варијетета пак уочава се једна иновација – глагол *имайџи* почиње да се остварује конгруентно (в. у CRUSCHINA 2015: 40, 55).

⁶¹ Треба напоменути и да се на овој грађи уочава и јака корелација између присуства тзв. експлетивног елемента (типа француског *Il: Il y a des livres sur la table*) и одсуства конгруирања, односно конгруирања са њим (CRUSCHINA 2015: 35, 41–42). Уп. примере са тзв. двоструком кодом у одељку 3.2.2.1.

реченицама. У типолошкој литератури говори се о тзв. проширеном пољу употребе акузатива (енгл. *extended accusative*), за које се нуде различита објашњења, која би се могла проверити и на српској дијалекатској грађи, што превазилази оквире овог рада. Радило би се, наиме, о употреби акузативног падежног облика, који типично маркира објекат прелазног глагола, за обељавање јединог аргумента (субјекта) неких непрелазних глагола, углавном оних који означавају менталне процесе, невољне радње и егзистенцију. Овај тип промене, који се запажа у касном латинском, често се дешава при преласку са акузативног на ергативни модел кодирања граматичких релација и обрнуто (CRUSCHINA 2015: 37, нап. 6; CENNAMO 2011: 170–180, 184–185).

Надаље, дијакхронијска истраживања словенских језика указују на то да је потврдно егзистенцијално *биџи* примарно везивало номинативни пивот, при чему је можда могло долазити до алтернације са генитивом, а да је изворни словенски падеж пивота негираних конструкција био генитив, који је под одређеним условима могао алтернирати са номинативом (в. у Грковић-Мелџор 2007: 189–190). Треба истаћи и да староруски споменици познају неконгруентне структуре са глаголом *биџи* типа *там было Репников, дождь было* (в. у Петровић 1977: 367). Подсетимо се да се глагол *имайџи* сматра секундарним егзистенцијалним глаголом за који се претпоставља да се појавио у сфери егзистенцијалних реченица на бази безличне посесије, реализујући се прво са акузативним пивотом.

Имајући све речено у виду, могле би се сумирати и допунити следеће претпоставке у вези са неким атипичним моделима егзистенцијалних реченица.

Рекло би се да се у случају реализације неконгруентне структуре *има* + номинатив множине ради о новом моделу са *имайџи*, који је можда продужио егзистенцију старог модела са *биџи*, при чему је његова исходишна структура посесивног карактера утицала на неконгруирање са пивотом, као и атипична субјекатска својства пивота, а подршку оваквом моделу такође је могла дати балканска језичка средина, с тим што треба узети у обзир и услове говорне комуникације, за коју су погоднији неконгруентни модели будући да захтевају мањи когнитивни ангажман говорника (нарочито када је у питању овај тип реченица у којима пивот по правилу заузима позицију иза глаголског елемента, што није типично за субјекат).

Реченице са плуралским обликом презента глагола *имайџи* и пивотом у номинативу множине као и реченице са перфекатским обликом глагола *имайџи* који конгруира у броју (и роду) са пивотом у номинативу могле би бити резултат формалног уједначавања са одговарајућим моделима реченица са глаголом *биџи*, с тим што су семантичко-прагматички фактори можда утицали на такво моделовање реченице, при чему не треба у неким случајевима занемарити ни подршку балканске језичке средине, а такође ни типолошку тежњу ка изградњи што типичнијих субјекатско-предикатских структура.

Што се тиче структура са акузативним пивотом, с обзиром на то да акузатив маркира објекат прелазног глагола, употребом акузативног пивота ми добијамо ергативни граматички модел. Детаљно испитивање ове проблематике тек предстоји, а овде се само може констатовати да је у банатским говорима свакако реч о почецима некакве граматичке реорганизације, коју

треба посматрати у светлу анализације падежног система и српско-романске, односно српско-румунске језичке интерференције, а која је у појединим призренско-тимочким говорима далеко интензивнија, што, с обзиром на далеко већи степен анализације и језичке миксоглотије, не изненађује. Тешко се може говорити о континуитету акузатива кроз векове на подручју Баната, будући да га данас овде налазимо само по изузетку, а најтранспарентнији примери везани су за глагол *биџи* и долазе из румунског Баната.

Имајући све речено у виду, неконгруентни модели са глаголом *биџи* могли би, дакле, бити старији реченични модели који би представљали остатак старог типа језика који не познаје субјекатско-предикатске односе, те ни конгруенцију. У новим типолошким оквирима могли су опстати под одређеним синтаксичким и семантичко-прагматичким условима, а уз подршку балканске језичке средине, при чему такође не треба пренебрегнути ни њихову подесност за говорну комуникацију. У којој мери је конгруентност глаголског дела и пивота у корелацији са прототипичним својствима субјекта, односно обележјем [специфичност], те персоналност [људско +], неопходно је у даљим истраживањима расветлити, синхронијски и дијахронијски. На даљим је истраживањима да се детаљно расветли целокупна проблематика.

4. ЗАКЉУЧАК. У банатским говорима забележено је више модела егзистенцијалних реченица са глаголима *имайџи* и *биџи*. На неке структуре са номинативом скренута је пажња у досадашњим истраживањима ових говора, а анализа која је сада спроведена пописује све граматичке конфигурације уочене у грађи, те упућује на могуће факторе који регулишу њихову дистрибуцију.

Примећује се да је дистрибуција ова два егзистенцијална глагола примарно условљена граматичким факторима. Генерално посматрано, глагол *имайџи* ограничава се на презент, притом сингуларски, док се у осталим временима појављује *биџи*. Изузетно, *имайџи* добија и перфекатску формализацију, што је нарочито заступљено у балканизираним српским говорима, а што је познавао старији књижевни језик. Такве структуре могле би бити резултат ширења *имайџи* из сфере презента у сферу других граматичких времена, али и резултат кретања ка типу језика за који су карактеристичне конструкције са глаголом *имайџи*, при чему са појавом варијантног модела даље може доћи до истискивања глагола *биџи* или до семантичко-прагматичке и/или граматичке диференцијације *имайџи* и *биџи*. Балканска језичка средина могла је подржати, односно убрзати овакве процесе, што показује, на пример, стање у метохијско-косовским говорима.

Уочава се да се оба глагола могу реализовати како са номинативним тако и са генитивним пивотом, те да се по изузетку, а по свој прилици под страним утицајем, пивот може формализовати и акузативом, што би се могло посматрати у светлу граматичке реорганизације, пре свега (почетне) анализације говора захваћених овом појавом, подстакнуте страним (румунским) утицајем, за шта се паралела може пронаћи у појединим призренско-тимочким говорима.

Дистрибуцију номинатива и генитива у првом реду требало би доводити у везу са њиховим прототипичним семантичким обележјима, пре свега

обележјем [квантитативност +/-] у ширем смислу. Док у потврдним структурама апсолутну доминацију има номинатив (у приближно 80% примера код глагола *имайџи* и 70% примера код глагола *биџи*), негиране структуре преферирају генитив (у приближно 75% примера код глагола *имайџи* и 65% примера код глагола *биџи* оставе ли се по страни пивоти са заменичким *џо*). Надаље се дистрибуција ових падежа семантичко-прагматички регулише, а у појединим случајевима могло би се говорити о проширеном пољу употребе номинатива услед усмерености говора ка аналитизму, што је могло утицати и на мањи проценат примера са негираним генитивом.

У структурама са номинативним пивотом глагол *имайџи* углавном не показује конгруентност – плуралски пивот се реализује са сингуларским обликом презента, што би се могло посматрати у светлу атипичних субјекатских својстава пивота, посесивне исходишне структуре овог типа егзистенцијалних реченица (можда и угледања на неконгруентне структуре са *биџи*), балканистичких процеса, те подесности таквих структура за говорну комуникацију, будући да су когнитивно једноставније. Изузетно, у банатским говорима налазимо конгруентне структуре са сингуларским пивотом и сингуларским перфектом, плуралским пивотом и плуралским перфектом, те плуралским пивотом и плуралским презентом. Структуре са перфектом могле би бити резултат структуралног уједначавања са еквивалентним моделима са глаголом *биџи*, уз евентуалну подршку балканске језичке средине, те у крајњој линији и резултат типолошке тежње ка изградњи што типичнијих субјекатско-предикатских структура. Неконгруентне структуре са сингуларским перфектским обликом глагола *имайџи* у банатским говорима се не реализују, што представља значајну диференцијалну црту у односу на балканизиране говоре и неке друге идиоме интензивније захваћене балканизацијом. Избегавање структуре са плуралским презентом у овим и разним другим балканизираним, односно балканским идиомима пак, рекло би се, последица је (веће) могућности транзитивне интерпретације такве структуре, чему је могло допринети ширење синтаксичке транзитивности.

С друге стране, глагол *биџи*, чини се, испољава изврстан степен диференцијалног слагања које је у вези са семантичко-прагматичким обележјима пивота, што је у складу са савременом теоријом о типичним кандидатима за остваривање субјекатске, односно пивотске позиције. Рекло би се да обележје пивота [специфичност] има утицаја на конгруенцију. Тако се, на пример, уз приповедачаку формулу *Био (једном) један X*, у којој је пивот прилично специфичан, не појављује варијантна структура са неконгруентним глаголским елементом *Било (једном) један X*. Неконгруентне структуре могле би се посматрати и као остатак старог типа језика који не зна за субјекатско-предикатске односе, те ни за конгруенцију, при чему су се у новим типолошким оквирима семантичко-прагматички адаптирале, а такође треба имати у виду и подршку балканске језичке средине, те услове говорне комуникације, којој погодује мањи когнитивни ангажман говорника.

У појединим неконгруентним структурама радило би се о номинативном пивоту реченичног, догађајног карактера, односно о неинтегрисаном номинативу, попут номинатива који се реализује приликом набрајања после две тачке.

На даљим је истраживањима да се детаљно утврде синтаксичко-семантичка и прагматичка обележја егзистенцијалних реченица у банатским и другим српским говорима, као и на ширем словенском и балканском простору, а из историјске, типолошке, те општелингвистичке перспективе. У обзир би требало узети и све атипичне егзистенцијалне реченице, нарочито оне локационог карактера, како би се испитало да ли има диференцијалног слагања глаголског елемента са пивотом које би се испољавало кроз алтернатију глаголског елемента.

На дијалекатској грађи са словенског простора могао би се испитати синтаксичко-семантички статус пивота, глаголског елемента и коде у светлу савремених синтаксичких теорија, нарочито ако се има у виду да на датом простору налазимо и падежну варијацију пивота. На неке могуће правце размисљања у будућим истраживањима овога типа скренута је пажња у раду.

ИЗВОРИ

- Бан.: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Српски дијалектолошки зборник XLIII* (1997) [ексцерпирано: 309–310, 487–536].
- Бан. Војв.: Невенка Секулић. Збирка дијалекатских текстова из Војводине. *Српски дијалектолошки зборник XXVII* (1981): 107–307 [ексцерпирано: 117–178, 188–194].
- ВСм Рум.: Жарко Бошњаковић, Татјана Првуловић. Из говора Великог Семиклуша у Румунији. *Темишварски зборник 6* (2011): 179–206 [ексцерпирано: 200–205]. <http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/temisvarski_zbornik_6.pdf> 28.09.2017.
- Мн Рум.: Жарко Бошњаковић. Значај дијалекатског текста. *Српски језик XV* (2010): 369–389 /сепарат/ [ексцерпирано: 375–387].
- РСГВ: *Речник српских говора Војводине* (ред. Драгољуб Петровић). *Свеска 1: А–Б. Свеска 3: Ђ–Ј*. Нови Сад: Матица српска, 2000, 2003 [ексцерпирано: *бийи*, *имайи*].
- Срем и Бан.: Жарко Бошњаковић. Дијалекатски текстови из Срема и Баната. *Прилози проучавању језика 21* (1985): 153–164 /посебан отисак/ [ексцерпирано: 161–164].
- Ср Рум.: Жарко Бошњаковић, Светлана Вареника. Дијалекатски текстови из поморишког села Сараволе у Румунији. *Прилози проучавању језика 40* (2009): 143–159 [ексцерпирано: 146–158].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, Ивана. Синтакса и семантика номинатива. *Лингвистичке свеске 6* (2007): 102–113.
- БАРА Марија, Теде Калъ, Андрей Н. Соболев. *Южноаромынский говор села Турья (Пинд). Синтаксис, лексика, этнолингвистика, тексты*. München: Biblion Verlag, 2005. <<https://www.peterlang.com/view/title/67212>> 20.08.2019.
- Бошњаковић, Жарко. В. у *Изворима*: Мн Рум.
- Бошњаковић, Жарко, Светлана Вареника. В. у *Изворима*: Ср Рум.
- Бошњаковић, Жарко, Татјана Првуловић. В. у *Изворима*: ВСм Рум.
- Вушовић, Данило. Диалект Источне Херцеговине. *Српски дијалектолошки зборник III* (1927): 1–70.
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. *Акузативне синтагме без предложја у српскохрватском језику*. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1971.
- Грицкат, Ирена. *Сјудије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије, 1975.

- ГРКОВИЋ-МЕЛДОР, Јасмина. *Сјиси из исјоријске лингвистике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2007.
- ИВАНОВА, Елена Ю. Поле екзистенцијалности у руском и македонском јазиках. Зузана Топољска, Марјан Марковић, Милица Миркуловска (ред.). *Перифразистички конструкцији со 'esse' и 'habere' во словенскиот и во балканскиот јазик*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, Истражувачки центар за ареална лингвистика, 2011, 145–170. <<http://ical.manu.edu.mk/damj/zbornik/doc/0012-Elena-Ivanova.pdf>> 27.09.2017.
- ИВИЋ Павли, Жарко Бошњакловић, Гордана Драгин. В. у *Изворима*: Бан.
- КОВАЧЕВИЋ, Милош. *Србистичке шеме*. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2007.
- МИЛОРАДОВИЋ, Софија. *Ујошреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: Балканистички и етномиграциони аспекти*. Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.
- МЛАДЕНОВИЋ, Бранка Ј. Квантификација и егзистенција. *Проблеми егзистенцијалне квантификације у српском и енглеском језику*. Докторска дисертација (рукопис). Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2016. <<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:16290/bdef:Content/get>> 06.12.2017.
- МЛАДЕНОВИЋ, Радивоје М. Егзистенцијалне конструкције призренско-јужноморавских говора у Метохијској и Косовској котлини. *Јужнословенски филолог LXX* (2014): 151–171.
- МРАЗЕК, Роман. *Сравнителный синтаксис славянских литературных языков: исходные структуры простого предложения*. Brno: Univerzity J. E. Purkyně v Brně, 1990. <<https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103923>> 20.08.2019.
- НИЦОЛОВА, Руселина. Егзистенцијалните изреченија с глаголите *esse* и *habere* во българскиот јазик во сѝпоставка с другите славянски јазик. *Сѝпоставително јазикознание 4–5'90* (1990): 236–242.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб. Један модел имперсоналне реченице у српскохрватским дијалектима. *Научни сасѝпанак слависта у Вукове дане 7* (1977): 365–369.
- ПРАСОЛОВА, Наталија. Моделите на егзистенцијалните реченици во дијалектите на македонскиот јазик. Максим Каранфиловски, Убавка Гајдова, Благоица Велјановска (редакциски одбор), Лилјана Пандева (јазична редакција). *XXXVI научна конференција на Меѓународен семинар за македонски јазик, лиѝтература и култура (Охрид, 24–25 август 2009)*. *Лингвистика*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 2010, 215–219.
- СИМИЋ, Радоје. Синтакса левачког говора I. Употреба падежних облика. *Српски дијалектѝлошки зборник XXVI* (1980): 1–146.
- СОБОЛЕВ, А. Н. Заметки о парадигмах бытийных конструкций с предикатами *esse* и *habere* в балканославянском. *Вестник СПбГУ*, Сер. 2, Вып. 3 (№ 16) (1997): 42–52. <http://iling.spb.ru/comparativ/persona/sobolev/Sobolev_1997_existentialessse_habere.pdf> 27.09.2017.
- СОБОЛЕВ, Андрей Н. *Болгарский широколыкский говор. Синтаксис, лексика духовной культуры, тексты*. Marburg an der Lahn: Biblion Verlag, 2001. <<https://www.peterlang.com/view/title/67313>> 20.08.2019.
- УРОШЕВИЋ, Данка. *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалектѝу*. Докторска дисертација (рукопис). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 2015, ситн. С 23666.
- ФЕЛЕШКО, Казимјеж. *Значења и синѝакса српскохрватског ѝенийива*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 1995.
- ЮЛЫ ДЖЕЛЯЛ, Андрей Н. СОБОЛЕВ. *Албанский гегский говор села Мухурр (краина Дибыр)*. *Синтаксис, лексика, этнолингвистика, тексты*. München: Biblion Verlag, 2003. <https://iling.spb.ru/comparativ/persona/sobolev/1336227586bsb00056171_Muhurr.pdf> 23.05.2019.

*

- ARSENJEVIĆ, Nada. О posesivnim i egzistencijalnim rečenicama sa glagolom *imati* i njihovim маѝарским еквивалентима. *Зборник Маѝице српске за филологију и лингвистичку XXXVI/2* (1993): 61–69.
- BENTLEY, Delia. Subject Canonicity and Definiteness Effects in Romance *There*-sentences. *Language* 89/4 (2013): 675–712.
- BENTLEY, Delia, Francesco Maria CICONTE, Silvio CRUSCHINA. Existential Constructions in Crosslinguistic Perspective. *Rivista di Linguistica* 25/1 (2013): 1–13.
- BORSCHEV, Vladimir, Barbara H. PARTEE. Formal and Lexical Semantics and the Genitive in Negated Existential Sentences in Russian. Željko Bošković, Steven Franks, William Snyder (Eds).

- Formal Approaches to Slavic Linguistics 6: The Connecticut Meeting 1997*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1998, 75–96. <<http://people.umass.edu/partee/docs/russian.pdf>> 13.12.2017.
- CENNAMO, Michela. Impersonal Constructions and Accusative Subjects in Late Latin. Andrej Malchukov, Anna Siewierska (Eds). *Impersonal Constructions: A Cross-linguistic Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 169–188.
- CORIN, Andrew. О синтакси егзистенцијалног *habere* (има) у српском језику. *Научни сасијанак славистиџа у Вукове дане* 26/2 (1997): 45–60.
- CRUSCHINA, Silvio. Patterns of Variation in Existential Constructions. *Isogloss* 1/1 (2015): 33–65. <<http://revistes.uab.cat/isogloss/article/view/v1-n1-cruschina/5-pdf-en>> 27.09.2017.
- FRANCEZ, Itamar. *Existential Propositions*. A Dissertation (manuscript). Stanford: Stanford University, Department of linguistics, 2007. <<https://lucian.uchicago.edu/blogs/ifrancez/files/2015/01/francez-dissertation.pdf>> 21.6.2019.
- GRICKAT, Irena. Razvoj značenja glagola *imati*. *Radovi*. Knjiga XVIII / Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 6/ (1961): 67–81.
- IVIĆ, Milka. Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice. *Књижевност и језик* X/1 (1963): 18–24.
- KORDIĆ, Snježana. *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002. <http://bib.irb.hr/datoteka/426493.Kordic_Rijeci_na_granici_punoznacnosti.pdf> 13.12.2017.
- LEVIN, Beth. *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1993. <https://books.google.rs/books?id=6wIZWOrcBf8C&printsec=frontcover&hl=sr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> 12.12.2017.
- LUMSDEN, Michael. *Existential Sentences: Their Structure and Meaning*. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014. <https://books.google.rs/books?id=yLIAGAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false> 06.12.2017.
- MIHAILOVIĆ, Ljiljana. Existential Sentences in English and Serbo-Croatian. Rudolf Filipović (Ed.). *Chapters in Serbo-Croatian – English Contrastive Grammar*. Zagreb: Institute of Linguistics, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, 1985, 453–492.
- SERŽANT, Ilja. The Independent Partitive Genitive in North Russian. Ilja Seržant, Björn Wiemer (Eds). *Contemporary Approaches to Dialectology. The Area of North, North-West Russian and Belarusian Dialects*. Bergen: Department of Foreign Languages, University of Bergen, 2014, 270–329.
- URSULESKU-MILIČIĆ, Rodika. Rumunski ekvivalenti srpskog prostornog genitiva. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XXXVII (2012): 253–265.

Danka Vujaklija

ON EXISTENTIAL SENTENCES IN BANAT VERNACULARS OF THE ŠUMADIJA-VOJVODINA DIALECT

S u m m a r y

This paper deals with existential sentences with verbs of the *have-* and *be-* type (*Ha cи́юлу*) *има колача* in the Banat vernaculars of the Šumadija-Vojvodina dialect, primarily based on the material of published field records from the examined area. The analysis is approached from a syntactic-semantic and, in part, lexical and pragmatic standpoint. To a certain extent, the situation in the Banat vernaculars is viewed in the general Štokavian, South Slavic, pan-Slavic and Balkan contexts, without neglecting either the diachronic or general linguistic perspective of the phenomenon under study. In addition to the models that exist in the contemporary Štokavian standards, other models are recorded in the Banat vernaculars of the Šumadija-Vojvodina dialect, some of which are (especially) characteristic of southeastern Serbian vernaculars, while some are recorded in the far Slavic north. While the verb *to have* does not generally agree with the pivot, the verb *to be*, it could be said, shows a degree of differential agreement that is related to the [specificity] of the pivot, which is in line with a contem-

porary theory of typical candidates for achieving the position of a subject, or pivot. Further research is needed to determine the distribution of each recorded model in the Štokavian dialect area and beyond, in the South Slavic, pan-Slavic and Balkan territories, to determine their origin and semantic-pragmatic potential, and to examine in detail the typological and general linguistic dimension of the phenomenon under study, as well as to thoroughly look at certain syntactic characteristics of particular models in the light of modern syntactic theories.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
dankaur@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 28. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Сабина Халупка-Решетар
Елеонора Ковач Рац

СРПСКИ ЈЕЗИК ИЗ МАЊИНСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ*

Полазећи од чињенице да је позитиван став према неком језику један од основних фактора који доприносе успешном учењу тог језика (BROWN 2000; LAIHONEN 2015), у раду се истражују ставови ученика средњих школа на мађарском наставном језику према српском као нематерњем језику. Истраживањем је обухваћено 1087 ученика завршних година 11 средњих стручних школа и свих 10 гимназија на територији Војводине, у којима се настава изводи на мађарском језику. Циљ истраживања је да се утврди који од неколико испитиваних фактора у највећој мери утиче на ставове ученика и на тај начин добије јаснија слика о томе какве је промене неопходно увести у наставу српског као нематерњег језика како би се код ученика – говорника мањинског језика у већој мери развила функционална и ситуациона двојезичност.

Кључне речи: социолингвистика, ставови према језику, дифузно и компактно насељени Мађари у Војводини, српски језик као нематерњи језик.

Relying on the established fact that positive attitudes towards a language greatly influence the language learning process and the learning outcomes (BROWN 2000; LAIHONEN 2015), this paper examines attitudes towards Serbian as a non-native language among secondary school students with Hungarian as the language of instruction. The paper reports on the results of a survey conducted with 1,087 final year students of 11 vocational secondary schools and all 10 grammar schools in Vojvodina with Hungarian as the language of instruction. The aim of the research is to determine which of a number of factors explored has the greatest influence on the students' attitudes, and thus gain a clearer picture of what changes should be introduced into teaching Serbian as a non-native language so that speakers of a minority language develop a higher degree of functional and situational bilingualism.

Key words: sociolinguistics, attitudes towards language, diffused and compactly settled Hungarians in Vojvodina, Serbian as a non-native language.

1. УВODНА РАЗМАТРАЊА. Ставови према језику представљају широк социолингвистички конструкт. Као и други ставови, представљају комплексан скуп мишљења, осећања и реакција – скуп који у великој мери обликује идентитет појединца и група, и, што је најзначајније, у великој мери утиче на њихово друштвено понашање (ПАУНОВИЋ 2009: 77–78). Рајан и Џајлс (RYAN – GILES 1982: 7) дефинишу језичке ставове као „било који афективни, когнитивни или бихевиорални индекс евалуативне реакције на различите језичке варијетете или говорнике”, док Гарет и сарадници (GARRETT et al. 2003: 12) тврде да ставови према језику подупиру све социолингвистичке и социјално-психолошке појаве: стереотипе према којима судимо о другима, начин на који се позиционирамо у разним друштвеним групама, наш однос према

* Рад је настао у оквиру пројеката *Језици и културе у времену и простору* (бр. 178002) и *Дискурси мањинских језика, књижевности и култура у Југоисточној и Средњој Европи* (бр. 178017), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

појединцима и према групама којима не припадамо итд. Ставови су често засновани на стереотипима, неретко и на предрасудама а отворено исказани, експлицитни ставови често се разликују од оних прикривених, испољених индиректно кроз језичку употребу и понашање у различитим ситуацијама (GARRET et al. 2003). Бројна социolingвистичка истраживања сведоче о томе да је позитиван став према неком језику један од основних фактора који доприносе успешном учењу тог језика, јер се услед њега јавља спремност и мотивација за учење (BROWN 2000; LAIHONEN 2015: 47). Полазећи од ове тврдње, спровели смо истраживање ставова према матерњем језику (мађарском), према српском језику као нематерњем и према енглеском језику као страном међу војвођанским ученицима завршних разреда средње школе који наставу слушају на мађарском језику, а српски и енглески језик уче од првог разреда основног образовања. Циљ истраживања био је да утврдимо да ли и у којој мери утичу на ставове испитаника независне варијабле окружења у коме ученици живе, врсте средње школе коју похађају, али и фактори као што су узраст у коме су почели да уче други или трећи језик, учесталост којом га користе, ситуације у којима га користе, самопроцена знања датог језика, те школска оцена из предмета. Резултати овог истраживања требало би да пружи јаснији увид у ставове припадника мађарске националне мањине према варијететима матерњег језика, према српском језику као нематерњем, те енглеском језику као страном и да укажу на аспекте наставе језика којима би требало посветити више пажње како би ученици развили што позитивније ставове према језицима уопште, али и према вишејезичности. У овом раду приказаћемо само онај део резултата истраживања који се тиче српског језика као нематерњег.

2. Истраживања ставова према језику у вишејезичним срединама. Као последица глобализације и великих миграција, 21. век се често сматра веком мултилингвизма и мултикултурности (за разлику између мултикултурализма, мултикултуралности и мултикултурности в. Бугарски 2016: 39–40). У складу са европским језичким и образовним политикама, а нарочито с *Европском повељом о регионалним или мањинским језицима*, коју је Србија ратификовала, на етнички и језички разноликом подручју Војводине су у равноправној службеној употреби осим српског језика и ћириличног писма, још и мађарски, словачки, хрватски, румунски, и русински језик и њихова писма.¹ Такође у складу са поменутом повељом, чији је главни циљ да омогући или олакша говорницима регионалних или мањинских језика да се њима слободно служе у приватном и јавном животу, припадници националних мањина у Војводини имају право на школовање на свом матерњем језику, па се тако настава у Војводини изводи на мађарском наставном језику у 71 основној школи и 35 средњих школа, од чега је 10 гимназија.² Као последица овакве језичке политике, која (макар декларативно, в. Филиповић 2011) тежи развоју

¹ Статут АП Војводине, члан 24 (<https://www.skupstinavojvodine.gov.rs/fajlovi/file/Statut/Statut%20AP%20Vojvodine.pdf>).

² Подаци преузети са: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1271 и <http://srednjeskole.edukacija.rs/nastava-na-jeziku-manjina>.

билингвизма и афирмацији образовања на језицима мањина, припадници националних мањина би требало да говоре један или више варијетета матерњег језика (за мађарски, в. Kovács RÁCZ – HALUPKA-REŠETAR 2018 и радове на које се аутори позивају), уз српски као већински језик, као и један страни језик (најчешће енглески), који се учи од првог разреда основног образовања.³ Од школске 2018/19. године примењују се нови наставни планови, чији је циљ да се ученицима из хомогених средина олакша усвајање српског језика. Наиме, сачињене су две варијанте програма, А и Б, који се суштински разликују у приступу настави и обиму усвајања српског језика. Варијанта А је осмишљена тако да одговара могућностима и потребама ученика из оних средина у којима је усвајање српског језика отежано. Очекивани резултат примене ових планова јесте већа мотивисаност за учење српског језика, будући да су и исходима и садржајима примеренији реалности, великим разликама у познавању српског језика ученика из различитих средина и различитих матерњих језика. Без обзира на то да ли се примењује наставни план А или Б, до краја средње школе, тј. након 11–12 година учења српског језика у оквиру формалног образовног система, ученици – припадници мањинских језика требало би да стекну макар базичну комуникативну компетенцију, тј. способност комуникације са вршњацима као и са осталим говорницима српског језика ван образовног контекста. Но, када се настава у целости изводи на језику националне мањине, ученици често бивају недовољно компетентни за писмену и усмену комуникацију на српском језику, и самим тим им је отежана могућност равноправног учешћа у свету рада и интеграције у друштво (Стефановић 2004; 2005). Како примећује Филиповић (2011: 352), „реалност у већини образовних система у свету, међутим, јесте да на групном нивоу деца говорници мањинских језика и припадници мањинских заједница веома ретко успевају на академском и професионалном плану. Другим речима, чини се да они појединци који се успешно афирмишу и интегришу у ширу заједницу то чине упркос образовном систему, а не захваљујући њему”. У којој мери се припадници мањинских језика на крају средњошколског образовања заиста могу сматрати вишејезичним особама зависи од бројних фактора, укључујући њихов однос, тј. ставове према овим језицима. То је кључно питање којим се бавимо у овом раду, дакле, какви су ставови мађарских ученика завршних разреда средњих школа у Војводини (на мађарском наставном језику) према већинском српском језику и шта су главне детерминанте тих ставова. Тек када будемо имали јаснију слику о статусу овог језика међу ученицима средњих школа, о позитивним или негативним ставовима које ученици имају према њему и о факторима који утичу на овакве ставове, моћи ћемо да разумемо како образовни систем може утицати на ставове према језику и евентуално дорпинети спровођењу доследних језичких политика.

Према Ковач Рац и Халупка-Решетар (2017а) „досадашња истраживања ставова према језику међу војвођанским ученицима који наставу слушају

³ О првом страном језику, који се такође уводи у првом разреду основног образовања, те о другом страном језику, који се изучава од петог разреда основног образовања, овде нећемо говорити.

на мађарском језику кретала су се у два главна правца: једним делом тицала су се ставова према мађарском језику и његовим варијететима (махом, дијалектима, в. KOVÁCS RÁCZ 2011; 2013), а другим делом ставова према српском језику међу ученицима чији је матерњи језик мађарски”.⁴ Потоњих студија је знатно мање (FENYVESI 2011; KOVÁCS RÁCZ 2011; 2013; ATELJEVIĆ 2016; КОВАЧ РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017а). Међутим, познато је да учесталост излагања већинском (службеном) језику значајно утиче не само на ниво познавања тог језика већ и на формирање ставова према њему (в. LAIHONEN 2015: 48). Уз ово, Борбеј (BORBÉLY 2000) истиче да став мањинских језичких заједница према службеном језику у највећој мери одређују следећи друштвени и демографски фактори: величина језичке заједнице, територијална расподела њених чланова (тј. да ли су насеља у којима живе дифузна или компактна), (процентуални) однос припадника различитих етничких група унутар насеља, као и врсте бракова.

У постојећој социолингвистичкој литератури о мађарској мањини у Војводини већ је успостављена оштра разлика између људи који живе у дифузном и компактном окружењу (HALUPKA-REŠETAR – KOVÁCS RÁCZ 2019 и референце у том раду): велики део младих Мађара који живе у компактном окружењу (просторно поларизовани) у Војводини потпуно су или функционално неписмени на српском језику (GÁBRITY MOLNÁR 2007), јер га најчешће не говоре, већ га само разумеју. Оваква ситуација је углавном резултат чињенице да у компактним срединама мађарска мањина живи у хомогеним насељима или насељима у којима Мађари представљају већинско становништво и зато су ретко изложени српском језику, осим у административним оквирима (KOVÁCS RÁCZ 2011b). Сличну ситуацију примећује и Андрић (2009: 39), која истиче да у малим, хомогеним мађарским срединама ученици „не осећају потребу да науче српски. Они се, наиме, у свом микроокружењу савим добро сналазе на матерњем језику и не размишљају о томе да ће им касније, за афирмацију на било ком пољу, требати знање српског језика”. С друге стране, Мађари који живе у дифузном окружењу у Војводини у свакодневном су контакту са српским језиком и многи су двојезични. За разлику од компактног окружења, у дифузном окружењу мађарски се углавном (или искључиво) користи у кругу породице. Наравно, овде описана ситуација није јединствена за мађарски у мањинском контексту. Као што је истакнуто у DEWAELE – PENA DIAZ 2018, галицијски је (уз шпански) службени језик у северној Шпанији, користи се у администрацији, па се ипак овај језик знатно више користи у руралним срединама, док се у градовима и унутрашњим областима углавном користи шпански.

О ставовима према језицима у вишејезичном окружењу с два или више службених језика постоји обимна литература (нпр. BERNAUS – GARDNER 2008; BERNAUS – MASGORET 2004; BERNAUS et al. 2007; HUGUET – JANÉS 2008; NEWMAN et al. 2008 о Каталонији; CENOZ 2008; LASAGABASTER 2003; LASAGABASTER – SIERRA

⁴ Бројне су студије у којима се проучава утицај српског језика на матерњи језик код основношколских и средњошколских ученика у Војводини који наставу слушају на мађарском језику, а међу најчешћим темама јављају се интерференција и промена кода (за литературу в. КОВАЧ РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017б).

2009; ROJO et al. 2010 о Баскији; FERRER 2010 о Валенсији; DEWAELE – PENA DIAZ 2018 о Галицији; DAY et al. 2010; THOMAS – ROBERTS 2011 о Велсу; DEWAELE 2005 о Белгији; HILTON 2010; ZUNGU – PILLAY 2010 о Јужноафричкој Републици; LAI 2011 о Хонг Конгу). Овде представљени резултати истраживања допринеће литератури из ове области представљањем ставова војвођанских Мађара према српском као нематерњем језику.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА. Испитанике у овом истраживању чинили су ученици 3. и 4. разреда из 21 школе – 423 ученика из 10 гимназија и 664 ученика из 11 средњих стручних школа на којима се настава изводи на мађарском језику. Табела 1 даје преглед структуре испитаника, према средини и према врсти средње школе (број ученика из сваке школе дат је у заградама).

Табела 1. Структура испитаника

Врста средње школе/ Окружење	Дифузна средина	Компактна средина	Укупно
Гимназије	- Зрењанинска гимназија (28) - Гимназија Нови Кнежевац (12) - Гимназија „Светозар Марковић”, Нови Сад (18) - Гимназија „Вељко Петровић”, Сомбор (22)	- Бечејска гимназија (57) - Гимназија за талентоване ученике „Деже Костолањи”, Суботица (49) - Гимназија „Светозар Марковић”, Суботица (80) - Гимназија и економска школа „Доситеј Обрадовић”, Бачка Топола (30) - Сенђанска гимназија (70) - Гимназија за талентоване ученике „Бољай”, Сента (57)	423
Стручне школе	- Хемијско-прехрамбена средња школа, Чока (29) - Медицинска школа, Зрењанин (9) - Средња медицинска школа „др Ружица Рип”, Сомбор (23) - Електротехничка школа „Михајло Пупин”, Нови Сад (31)	- Хемијско-технолошка школа, Суботица (76) - Техничка школа „Иван Сарић”, Суботица (126) - Гимназија и економска школа „Доситеј Обрадовић”, Бачка Топола (26) - Пољопривредна школа, Бачка Топола (126) - Средња медицинска школа, Сента (54) - Техничка школа, Ада (100) - Економско-трговинска школа, Бечеј (65)	664
Укупно испитаника	172	915	1087

Као што се из горње табеле јасно види, испитаника из компактне средине било је далеко више него из дифузне средине. Разлог за ову диспропорцију крије се у чињеници да око 57% мађарског становништва у Србији живи у компактној средини (BARLAI – GÁBRITY 2008: 17), па је и број средњошколаца у тим областима непропорционално већи у поређењу са дифузним срединама.

Поред овога, ученици чији је матерњи језик мађарски а живе у компактној средини најчешће се одлучују за даље школовање на мађарском наставном језику, а компактне средине свакако пружају више могућности за то. Припадници мађарске мањине који живе у дифузном окружењу, с друге стране, често се одлучују да наставе средњошколско образовање на српском језику, било зато што им то омогућава шири избор школа или зато што верују да ће на тај начин стећи академску комуникативну компетенцију и бити спремнији за студије.

Други разлог избора управо ових испитаника јесте тај што их формално образовање и очекивани ниво знања српског језика чини погодним учесницима студије о језичким ставовима. Треће, очекује се да ће ставови ових младих адолесцената одражавати квалитет наставе српског као нематерњег језика у Војводини, с обзиром на то да су учесници у овом истраживању учили српски у оквиру формалног образовања више од 10 година. Такође, с обзиром на број испитаника у овој студији, очекујемо да ће резултати истраживања дати верну слику ставова ученика завршних разреда свих војвођанских средњих школа на мађарском наставном језику.

Оно што чини занимљивим проучавање ставова учесника у овом истраживању јесте то што су, као говорници мањинског језика, изложени већинском језику и култури већ од раног узраста, те је очекивање да ће бити отворени за излагање српском језику и да ће њихов однос према српском бити позитиван. С друге стране, ранија истраживања на мањем узорку показала су да ученици који живе у компактној средини имају мање позитиван став према већинском језику од ученика који живе у дифузној средини (Ковач Рац – Халупка-Решетар 2017а). Дакле, средина у којој испитаници живе чини се важним предиктором њиховог става према српском, као већинском језику. Осим овог фактора, врста средње школе такође би се могла показати значајним фактором будући да гимназије пружају шире, опште образовање, док је у средњим стручним школама фокус на стручним предметима. И бројни други фактори би могли утицати на ставове, као што су узраст у ком су ученици почели да усвајају или уче српски језик (с обзиром на то да време усвајања неког језика значајно утиче на ставове према том језику, в. Kiss 1996), учесталост употребе српског језика, контексти у којима се он користи, успех (оцена) из предмета Српски језик као нематерњи, те самопроцена знања овог језика.

Инструмент који смо користили био је упитник на мађарском језику, састављен за потребе овог истраживања. Претходно је спроведено пилот истраживање на групи од 13 студената прве године Одсека за хунгарологију и упитник је делимично модификован пре коришћења у овом истраживању. Састојао из три одељка, по једног за сваки језик који смо истраживали, а сваки одељак се састојао од два дела: први део је испитивао профил ученика, док је други део упитника користио дихотомну скалу (да/не) за вредносне судове ученика о датом језику, тј. о томе да ли сматрају да је он леп, користан, лак за учење, неопходан за успех, да ли знање тог језика представља предност, те да ли га сматрају (међународно) признатим језиком. Истраживање је спроведено у писаној форми, током једног часа редовне школске наставе (45

минута), у свим војвођанским гимназијама у којима се настава изводи на мађарском језику (укупно 10), као и у 11 средњих стручних школа.

4. РЕЗУЛТАТИ. Податке прикупљене у истраживању анализирали смо помоћу софтверског пакета *SPSS Statistics 20*. Потенцијални проблем већ поменуте значајне разлике у броју учесника из двеју средина (свега 172 из дифузне а чак 915 ученика из компактне средине), те две врсте средње школе (423 испитаника из гимназије насупрот 664 из средњих стручних школа) решили смо третирањем средине и врсте средње школе као независних варијабли и анализом података унутар подузорака као и између њих. Осим ових, а по узору на претходна истраживања (КОВАЧ РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017а), у истраживање смо укључили и следеће независне варијабле: а) узраст у ком су испитаници почели да уче српски; б) учесталост употребе српског језика; в) самопроцена знања српског језика; г) контексти употребе српског језика; е) оцена из предмета Српски језик као нематерњи на крају претходне школске године. У погледу ових варијабли, статистички значајну разлику између подузорака испитаника према средини уочили смо само у погледу узраста у коме су почели да уче српски језик (у дифузној средини је то ранији узраст) и у погледу фреквенције употребе српског језика (у компактном окружењу је то најчешће на недељном, а у дифузном на дневном нивоу), док у погледу остале три поменуте варијабле нису регистроване статистички значајне разлике између испитаника из компактних и дифузних средина.

Након овога, испитанике смо поделили на подузорке према врсти средње школе и поново проверили да ли постоје статистички значајне разлике између њих у погледу горепомнутих пет варијабли. И овде су уочене статистички значајне разлике, и то по питању фреквенције употребе (где ученици средњих стручних школа у значајно већем проценту користе српски језик на дневном нивоу), самопроцене знања српског језика (при чему је 41% ученика средњих стручних школа изјавило да нити разуме нити говори српски, а додатних 11% да разуме али не говори овај језик, док међу ученицима гимназија превлађује мишљење да без потешкоћа воде свакодневни разговор или да чак могу да разговарају о било којој теми на српском), као и контекста употребе српског језика (ученици гимназија знатно чешће користе српски језик у школи, док ученици средњих стручних школа то чине у кругу пријатеља). Што се тиче школске оцено из предмета Српски језик као нематерњи, Спирманов ро-коэффициент указује на статистички значајну негативну корелацију јаког интензитета између врсте школе и оцено ($r = -.769$, $p < .000$), али не и између средине и школске оцено ($r = .012$, $p = .715$).

Следеће питање на који смо тражили одговор јесте да ли се вредносни судови испитаника о српском језику значајно разликују зависно од средине у којој испитаници живе. Табела 2 даје дескриптивне статистичке податке о ставовима испитаника према српском на основу њихових одговора на питања о томе да ли српски језик сматрају лепим (Л), корисним (К), да ли се лако учи (У), да ли је неопходан за напредовање (Н), да ли мисле да знање српског језика представља предност (З), те да ли је српски (међународно) признат (П) језик. У даљем тексту прво представљамо одговоре на ова питања (+ или -) у процентима по окружењу и за цео узорак:

Табела 2. Вредносни судови испитаника о српском језику према средини (дескриптивна анализа, у процентиима)

Вредносни суд/ средина	Л		К		У		Н		З		П	
	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–
Дифузна	74,5	25,5	50,7	49,3	70,1	29,9	60,3	39,7	55,9	44,1	52,1	47,9
Компактна	48	52	68,8	31,2	48,5	51,5	40,2	59,8	55,7	44,3	26,2	73,8
Цео узорак	52,2	47,8	66	34	52	48	43,6	56,4	55,8	44,2	30,3	69,7

Како подаци у табели јасно показују, ставови према српском језику су углавном позитивни, мада не у погледу свих тврдњи. Међутим, с обзиром на већ поменути разлику у величини двају подузорака, подаци о целом узорку нужно одражавају судове значајно већег подузорка и зато о целом узорку у даљем тексту неће бити речи. Испитаници из дифузне средине изразили су позитивнији став према српском језику од вршњака из компактних средине. Ова разлика је готово подједнако изражена у односу на категорије „леп”, „лак”, „неопходан за напредовање” и „признат”, док знање српског језика (З) испитаници из оба подузорка у једнакој мери виде као предност. Ваља напоменути и да испитаници из компактне средине у већем проценту сматрају српски језик корисним него испитаници из дифузне средине, о чему ће бити више речи у наредном одељку рада.

Вредносне судове испитаника истражили смо и у зависности од врсте средње школе коју похађају, а резултате ове дескриптивне анализе дајемо у Табели 3:

Табела 3. Вредносни судови испитаника о српском језику према врсти школе (дескриптивна анализа, у процентиима)

Вредносни суд/ врста школе	Л		К		У		Н		З		П	
	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–	+	–
Средња стручна	80,9	19,1	97,4	2,6	37,4	68	96,9	3,1	95,8	4,2	98,7	1,3
Гимназија	70,4	29,6	73,5	26,5	53	47	74,6	25,4	73,2	26,8	75,3	24,7
Цео узорак	60,3	39,7	58,7	41,3	61,4	38,6	59,4	40,6	59	41	60,4	39,6

Ставови према српском језику изразито су позитивни у оба подузорка за све вредносне судове осим за „лак”. Мада процентуални подаци то не показују јасно, хи-квадрат тест указује на то да су ученици средњих стручних школа изразили статистички значајно позитивнији став према српском језику у погледу вредносних судова „користан” ($p=,002$), „признат” ($p=,029$), као и (гранично) за „знање српског језика представља предност” ($p=,049$).

Након овога, применом логистичке регресије покушали смо да утврдимо утицај независних варијабли средине, врсте средње школе, узраста у коме су ученици почели да уче српски, учесталости употребе српског језика, самопроцене знања, контекста у којима користе српски, те школске оцене из предмета Српски језик као нематерњи на вероватноћу изражавања позитивног става испитаника према српском језику на основу њихових вредносних судова. У наставку дајемо вредност хи-квадрата и статистичку значајност модела, проценат варијансе у ставовима које модел може да објасни на основу

коэффициента регресије (Нагелкерке), као и проценат случајева које модел тачно класификује, за сваки вредносни суд понаособ:

Табела 4. Резултати логистичке регресије

Вредносни суд/ регресија	Л	К	У	Н	З	П
Хи-квадрат	40,156	31,606	22,633	31,105	8,887	54,451
р	,000	,000	,002	,000	,261	,000
Објашњено варијансе	6,2%	4,9%	3,4%	4,9%	1,4%	8,9%
Тачно класификовано	57,5%	67,1%	55,3%	61%	55,2%	72,3%

Као што се из горње табеле јасно види, модел нема велику предиктивну моћ за све вредносне судове јер у неким случајевима објашњава релативно мали постотак варијансе, што указује на то да су вероватно други фактори значајнији (нпр. средина и/или врста школе).

На крају, бинарном логистичком регресијом истражили смо да ли се средина, врста средње школе, те преосталих пет независних варијабли могу користити као предиктор вероватноће да ће испитаници српски језик поимати као леп, користан, као језик који се лако учи и који је неопходан за напредовање, да је знање српског језика предност, те да је српски (међународно) признат. Од шест вредносних судова, средина се показала значајним предиктором вероватноће да ће се српски језик поимати као „леп”, „користан”, „који се лако учи”, „који је неопходан за напредовање” и „признат”.

Врста школе се, у оквиру овог модела, не може сматрати значајним предиктором ни једног вредносног суда. Од преосталих пет варијабли, узраст у ком су испитаници почели да уче српски значајан је предиктор вероватноће да ће се овај језик сматрати лепим, учесталост употребе српског језика предиктор је вероватноће да ће се српски сматрати корисним, док самопроцена знања српског језика, контексти употребе, те оцена из предмета Српски језик као нематерњи у овом истраживању се нису показали значајним предиктором утицаја на вероватноћу изражавања позитивних вредносних судова према српском језику.

5. Дискусија. Овде приказани резултати указују на то да војвођански ученици завршних година средње школе на мађарском наставном језику углавном изражавају позитиван став према српском језику. Иако је ово очекивани резултат, анализа прикупљених података делом такође потврђује резултате ранијих истраживања и указује на то да је средина важан предиктор ставова. Очекивали смо да ће испитаници из дифузних средина показати позитивнији став према српском језику јер су они чешће изложени овом језику у свакодневном животу, а многи од њих су и двојезични. У овом истраживању прво смо поредили подзорке испитаника према средини у којој живе и ова анализа је показала да испитаници из дифузних средина статистички значајно раније бивају изложени српском језику и користе га свакодневно, за разлику од вршњака у компактним срединама, који српски користе тек на

недељном нивоу. Испитанике смо такође поредили према средњој школи коју похађају, што је такође указало на неколике статистички значајне разлике међу подузorcима: ученици средњих стручних школа у значајно већем проценту користе српски језик на дневном нивоу, али их истовремено велики проценат (чак 41%) признаје да нити разуме нити говори српски, а додатних 11% да разуме али не говори овај језик. С друге стране, међу ученицима гимназија превлађује мишљење да без потешкоћа воде свакодневни разговор или да чак могу да разговарају о било којој теми на српском. Овакав противречни резултат могао би бити последица укрштања варијабли средине и врсте школе. Такође, разлике се уочавају и у погледу контекста употребе српског језика, где ученици гимназија знатно чешће користе српски језик у школи, док ученици средњих стручних школа то чине у кругу пријатеља.

Дескриптивна статистичка анализа података о ставовима испитаника према српском на основу њихових одговора на питања о томе да српски језик сматрају лепим, корисним, да ли се лако учи, да ли је неопходан за напредовање, да ли мисле да знање српског језика представља предност, те да ли је српски (међународно) признат језик показала је да су ставови према српском језику углавном позитивни, и то статистички значајно позитивнији међу испитаницима из дифузне средине. Изузетак чини вредносни суд „српски језик је користан”, где су испитаници из компактне средине изразили позитивнији став, што тумачимо као израз свести о томе да је самопроцењено знање српског језика код више од половине ових испитаника веома скромно (уп. GÁBRITY MOLNÁR 2007). Разлике у вредносним судовима испитаника у зависности од врсте средње школе које похађају хи-квадрат тест показао је само за ставке „користан”, „признат” и (гранично) за „знање српског језика представља предност”, при чему су ученици средњих стручних школа изразили статистички значајно позитивнији став према српском језику од ученика гимназија. Разлози за постојање ове разлике између ученика средњих стручних школа и гимназија у овом тренутку нису сасвим јасни. Управо из овог разлога смо применили логистичку регресију како бисмо утврдили утицај независних варијабли на вероватноћу изражавања позитивног става испитаника према српском језику на основу њихових вредносних судова. Иако се модел показао статистички значајним за све вредносне судове осим за „знање српског језика представља предност”, такође се показало да модел нема велику предиктивну моћ за све вредносне судове (нпр. за „лак”) јер објашњава релативно мали постотак варијансе, што указује на то да су вероватно други фактори значајнији (нпр. средина и/или врста школе). Ово нас је навело да применимо бинарну логистичку регресију како бисмо истражили која се од независних варијабли укључених у ово истраживање може користити као предиктор вероватноће да ће испитаници српски језик поимати као леп, користан, као језик који се лако учи и који је неопходан за напредовање, да је знање српског језика предност, те да је српски (међународно) признат. Од шест вредносних судова, средина се показала значајним предиктором вероватноће у пет случајева, и то за „леп”, „користан”, „који се лако учи”, „који је неопходан за напредовање” и „признат”, с тим што је у свим случајевима осим „користан” вредност негативна, што значи да је мања вероватноћа да ученици из компактних средина сматрају српски лепим, лаким

за учење, неопходним за напредовање и признатим (фактор се креће од ,302 до ,390). Насупрот очекивањима, врста школе се, у оквиру овог модела, не може сматрати значајним предиктором ни једног вредносног суда. Од преосталих независних варијабли, једино се узраст у ком су испитаници почели да уче српски показао значајним предиктором, и то само у случају вероватноће да ће се овај језик сматрати лепим. Учесталост употребе српског језика је значајан предиктор само за вредносни суд „користан”, а остале варијабле се нису показале значајним предиктором утицаја на вероватноћу изражавања позитивних вредносних судова према српском језику.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. У овом раду смо истраживали ставове према српском језику међу укупно 1087 ученика завршних разреда војвођанских средњих школа на мађарском наставном језику. Већина припадника мађарске националне мањине у Војводини живи у компактној средини и углавном говори мађарски, док они који живе у дифузној средини најчешће добро говоре српски или су двојезични. Полазећи од ове чињенице и ослањајући се на постојећу социолингвистичку литературу о Мађарима као етничкој мањини и о ставовима према већинском језику међу припадницима националних мањина, једна од почетних хипотеза у овој студији била да ће испитаници из дифузне средине изразити позитивнији став према српском од испитаника из компактне средине. Истраживање смо спровели како у гимназијама, тако и у средњим стручним школама у жељи да утврдимо да ли се врста средње школе може сматрати фактором који утиче на ставове према српском. Коначно, у истраживање смо укључили и независне варијабле узраста у ком су испитаници почели да уче српски, учесталости употребе српског језика, самопроцене знања српског језика, контексте употребе српског језика, те оцене из предмета Српски језик као нематерњи на крају претходне школске године.

Хипотезе истраживања делимично су потврђене. Наиме, потврђено је да средина у којој живе испитаници у великој мери утиче на њихове ставове према српском језику, при чему су испитаници из дифузне средине показали позитивније ставове од вршњака из компактне средине. Међутим, врста средње школе није се показала као значајан предиктор ставова, док су се од преосталих пет независних варијабли само узраст у ком су испитаници почели да уче српски, те учесталост употребе српског језика показали као значајан предиктор, и то само за по један вредносни суд.

Упркос овоме, овде описано истраживање има педагошке импликације. Пре свега, оно потврђује да рано излагање другом (али и трећем) језику, као и фреквенција употребе српског (или било ког другог) језика резултирају позитивнијим ставовима према овом језику. Наравно, на први фактор наставе језика не може да утиче. Међутим, ниво комуникативне компетенције војвођанских Мађара на српском језику може се даље развијати и побољшати инсистирањем на њиховом постизању функционално-ситуационе двојезичности или вишејезичности, што се може постићи уколико се у наставни план и програм Српског језика као нематерњег укључи низ микро- и макро-контекстуалних и геополитичких фактора који могу утицати на ставове према језику, као и социобиографске варијабле и језички профил ученика (уп. HUGUET – JANÉS 2008; DEWAELE 2010; DEWAELE – PENA DIAZ 2018). У контексту

испитаника у овом истраживању, јасно је да макро-контекстуални фактор средине има значајан утицај на ставове: јак национални/етнички идентитет испитаника из компактне средине доводи до мање изражених позитивних ставова према српском језику него што је то случај код испитаника из дифузне средине, што указује на потребу да се више пажње посвети подстицању позитивног става према језичкој разноликости и према неговању вишејезичности код младих уопште, нарочито у вишејезичним срединама каква је Војводина (уп. BUSSE 2017).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

КОВАЧ РАЦ, Елеонора, Сабина ХАЛУПКА-РЕШЕТАР. Ставови према српском језику међу ученицима војвођанских средњих школа на мађарском наставном језику. *Наслеђе* 38 (2017а): 141–161.

*

- ANDRIĆ, Edita. Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. P. Vlahović, R. Bugarski, V. Vasić (ur.). *Dvojezični svet Melanije Mikeš*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2009, 37–56.
- ATELJEVIĆ, Sandra. Bilingual Education of Minorities of Serbia: The Current Issues. International conference *Insights from Superdiversity, Complexity and Multimodality*. Budapest, September 2016.
- BARLAI, Jenő, Irén GÁBRITY MOLNÁR (eds.). *Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban* [Homcoming: opportunities and equality in Vojvodina]. Szabadka: Vajdasági Módszertani Központ, Grafoprodukt, 2008.
- BERNAUS, Mercè, Robert C. GARDNER. Teacher Motivation Strategies, Student Perceptions, Student Motivation, and English Achievement. *The Modern Language Journal* 92/3 (2008): 387–401.
- BERNAUS, Mercè, Anne-Marie MASGORET, Robert C. GARDNER, Edith REYES. Motivation and Attitudes towards Learning Languages in Multicultural Classrooms. *International Journal of Multilingualism* 1/2 (2004): 75–89.
- BERNAUS, Mercè, Emilee MOORE, Adriana CORDEIRO. Affective Factors Influencing Plurilingual Students' Acquisition of Catalan in a Catalan-Spanish Bilingual Context. *Modern Language Journal* 91/2 (2007): 235–246.
- BORBÉLY, Anna (ed.). *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- BROWN, H. Douglas. *Principles of Language Learning and Teaching*. 4th edn. White Plains, NY: Addison Wesley Longman, 2000.
- BUGARSKI, Ranko. *Jezici u potkrovlju*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2016.
- BUSSE, Vera. Plurilingualism in Europe: Exploring Attitudes Toward English and Other European Languages Among Adolescents in Bulgaria, Germany, the Netherlands, and Spain. *The Modern Language Journal* 101/3 (2017): 566–582.
- CENOZ, Jasone. Achievements and Challenges in Bilingual and Multilingual Education in the Basque Country. *Aila Review* 21 (2008): 13–30.
- CENOZ, Jasone, Durk GORTER. Trilingualism and Minority Languages in Europe. *International Journal of the Sociology of Language* 171 (2005): 1–5.
- DAY, Graham, Howard DAVIS, Angela DRAKAKIS-SMITH. 'There's one shop you don't go into if you are English': The Social and Political Integration of English Migrants into Wales. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36/9 (2010): 1405–1423.
- DEWAELE, Jean-Marc. Sociodemographic, Psychological and Politico-cultural Correlates in Flemish Students' Attitudes toward French and English. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 26 (2005): 118–137.
- DEWAELE, Jean-Marc. *Emotions in Multiple Languages*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- DEWAELE, Jean-Marc, Carmen PENA DIAZ. Sources of Variation in Galician Multilinguals' Attitudes towards Galician, Spanish, English and French. *Revista Nebrija De Lingüística Aplicada a La Enseñanza De Lenguas* 12/25 (2018): 34–58.
- FENYVESI, Anna (ed.). *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a Minority Language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2005.

- FERRER, Raquel C. Changing Linguistic Attitudes in Valencia: The Effects of Language Planning Measures. *Journal of Sociolinguistics* 14/4 (2010): 477–500.
- FILIPOVIĆ, Jelena. Srpski kao jezik obrazovanja u obrazovanju nacionalnih manjina u Srbiji. Vesna Krajišnik (ed.). *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi*. Beograd: Filološki fakultet, Centar za srpski kao strani jezik, 2011, 351–364.
- GÁBRITY MOLNÁR, Irén. Vajdasági fiatal magyar diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei. Gábrity Molnár (ed.). *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát-medencében*. Budapest: MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007, 132c173.
- GARRETT, Peter, Nikolas COUPLAND, Angie WILLIAMS. *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press, 2003.
- HALUPKA-REŠETAR, Sabina, Eleonóra KOVÁCS RÁCZ. Magyar, angol és szerb nyelvi attitűdök a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos gimnáziumi tanulók körében. Излагање на међународном научној скупу *Az alkalmazott nyelvészet jelene és jövője*, Филозофски факултет у Новом Саду, 7.11.2017.
- HALUPKA-REŠETAR, Sabina, Eleonóra KOVÁCS RÁCZ. Attitudes toward English in a Serbian Minority Context (submitted), 2019.
- HILTON, Nanna H. University Students' Context-dependent Conscious Attitudes towards the Official South African Languages. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 28/2 (2010): 123–132.
- HUGUET, Àngel, Judit JANÉS. Mother Tongue as a Determining Variable in Language Attitudes. The Case of Immigrant Latin American Students in Spain. *Language and Intercultural Communication* 8/4 (2008): 246–260.
- KISS, Jenő. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra. *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében*. Novi Sad: Sajnos, 2011.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra. *Nyelvjárási attitűdök*. Novi Sad: Sajnos, 2013.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra, Szabina HALUPKA-REŠETAR. Szerb és angol nyelvi attitűdök a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos gimnáziumi tanulók körében. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* XLII/1 (20176): 149–169.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra, Sabina HALUPKA-REŠETAR. The Relationship between Sense of Local Identity, Attitudes toward Dialects and Functional-situational Language Teaching. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 54/1 (2018): 115–146.
- LAI, Mee Ling. Cultural Identity and Language Attitudes – into the Second Decade of Postcolonial Hong Kong. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 32/3 (2011): 249–264.
- LAIHONEN, Petteri. A nyelvoktatás elmélete és gyakorlata ma: betekintés a finn oktatásba és azon túl. Ildikó Vančo, István Kozmács (eds.). *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2015, 43–56.
- LASAGABASTER, David. Attitudes towards English in the Basque Autonomous Community. *World Englishes* 22/4 (2003): 585–597.
- LASAGABASTER, David, Juan Manuel SIERRA. Language Attitudes in CLIL and Traditional EFL Classes. *International CLIL Research Journal* 2/1 (2009): 4–17.
- NEWMAN, Michael, Mireia TRENCHS-PARERA, Shukhan NG. Normalizing Bilingualism: The Effects of the Catalan Linguistic Normalization Policy One Generation After. *Journal of Sociolinguistics* 12/3 (2008): 306–333.
- PAUNOVIĆ, Tatjana. Sociolingvistički pogledu u susedovo dvorište: stavovi prema jezičkim varijetetima. *Радови Филозофског факултета* 11/1 (2009): 77–99.
- ROJO, Vanesa, José Maria MADARIAGA, Àngel HUGUET. Actitudes lingüísticas hacia el euskera y castellano de los estudiantes autóctonos e inmigrantes de la Educación Secundaria Obligatoria. *Cultura y Educación* 22/1 (2010): 85–97.
- RYAN, Ellen B., Howard GILES. *Attitudes Towards Language Variation*. London: Arnold, 1982.
- STEFANOVIĆ, D. Stanje i (ne)međugčnosti učenja maternjeg jezika u osnovnim školama u Vojvodini. *Jezički izazovi Vojvodine Evrope*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2004.
- STEFANOVIĆ, D. Zakonska regulativa u obrazovanju na jezicima nacionalnih manjina. *Izazovi obrazovanja na manjinskim jezicima*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2005.
- THOMAS, Enlli Môn, Dylan Bryn ROBERTS. Exploring Bilinguals' Social Use of Language Inside and Out of the Minority Language Classroom. *Language and Education* 25/2 (2011): 89–108.
- ZUNGU, Phyllis Jane, Rama PILLAY. High School Learners' Attitudes towards Zulu in the Greater Durban Area. *Language Matters* 41/1 (2010): 109–125.

Sabina Halupka-Rešetar
Eleonóra Kovács Rác

SERBIAN FROM A MINORITY PERSPECTIVE

Summary

This present paper examines attitudes towards Serbian as a non-native language among secondary school students with Hungarian as the language of instruction. Existing studies, conducted with fewer participants, have found that the environment in which students live greatly influences their attitudes, and that in diffused linguistic environments, the respondents' attitudes toward Serbian are significantly more positive than in compact Hungarian communities (KOVÁCS RÁCZ – HALUPKA-REŠETAR 2017a; 2017b). Relying on these findings, the research we present in this paper included 1,087 final year students of 11 vocational secondary schools and all 10 grammar schools in Vojvodina with Hungarian as the language of instruction. The aim of the research is to determine which of a number of independent variables included in the study has the greatest influence on the students' attitudes, and thus gain a clearer picture of what changes should be introduced into teaching Serbian as a non-native language so that speakers of a minority language develop a higher degree of functional and situational bilingualism, as well as a sense of belonging to two languages and two cultures.

The variables included in the study are environment (compact vs. diffuse), type of secondary school (grammar school vs. vocational secondary school), as well as a number of more general variables such as age of onset of acquisition, frequency of use, self-assessed proficiency in Serbian, contexts of use, and school grade in Serbian. The research instrument was a written questionnaire, designed specifically for this study, first piloted on a group of 13 first-year university students and partially modified before being used in this large-scale study. The first part investigated the participants' profile, while the second part of the questionnaire used a dichotomous scale (yes/no) and it focused on the participants' value judgements regarding Serbian, i.e. on whether they consider Serbian to be a beautiful, useful, easy to learn, necessary to prosper, advantageous and recognized language. The data obtained within the research were analyzed using the SPSS Statistics 20 software package.

The results of this quantitative study show that environment indeed plays a crucial role in language attitudes and that, based on their value judgements, pupils from a compact environment show a significantly stronger ethnic identity and hold less positive attitudes toward Serbian than pupils from a diffuse environment. When we explored the participants' value judgements per type of school, the chi-square test returned that pupils of vocational schools significantly more often found Serbian to be useful, recognized, and advantageous than their peers who attend grammar schools. In order to ascertain the effects of environment, type of school, age of onset of acquisition, frequency of use, self-assessed proficiency, contexts of use and grade on the likelihood that participants showed a positive attitude towards Serbian, we performed a logistic regression test based on their value judgements. Environment was proven to be a significant predictor of the probability of Serbian being perceived as beautiful within the model. The odds ratio indicates that students from compact environments are less likely to consider Serbian beautiful, useful, easy, prosperous and recognized, – by a factor of .302 to .390. The type of school did not prove to be a predictor of attitudes, and of the more general independent variables taken into account, only age of onset of acquisition and frequency of use were found to correlate with the participants' attitudes toward Serbian, but each of them only for one value judgement.

The study adds to the otherwise rather scarce literature focusing on language attitudes of a minority language toward the majority language, with its results confirming the need to pay more attention to stimulating positive attitudes toward language diversity and to fostering plurilingual aspirations in young people generally, but especially so in multilingual areas like Vojvodina and especially in those contexts where an ethnic minority exhibits spatial polarization and ethnic domination. One way of promoting positive language attitudes in such a context is by ensuring that the curriculum takes into account the wide range of micro- and macrocontextual and geopolitical factors

language attitudes are linked to, and well as unique learner-internal sociobiographical variables and linguistic profiles.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Сабина Халупка-Решетар – Одсек за англистику
Елеонора Ковач Рац – Одсек за хунгарологију
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
halupka.resetar@ff.uns.ac.rs
kreleonora@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 1. септембра 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Наташа Киш

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ЈЕЗИЧКЕ ПОЛИТИКЕ У ВОЈВОДИНИ КРОЗ СТАВОВЕ ПРЕМА ЈЕЗИКУ*

Задатак рада јесте да се на основу анализе ставова две мањинске националне заједнице, мађарске и словачке, укаже на резултате примене актуелне језичке политике у погледу заштите њихових језичких права. Истраживање је спроведено у четири места у којима мађарска, односно словачка национална заједница чине бројчано већинско становништво, као и међу Новосађанима српске националности. Подаци прикупљени помоћу анкете указују на општи став да се језичка права две мањинске националне заједнице поштују у различитим доменима употребе језика, али да у појединим сегментима службене употребе језика постоји незадовољство чије узроке треба даље анализирати и отклонити.

Кључне речи: језичка политика, ставови према језику, мађарски језик, словачки језик, српски језик.

The aim of this paper is present the results of applying the current language policy aimed at protecting minority language rights, by analyzing the attitudes of two minority national communities, Hungarian and Slovak. The research was conducted in four places in which Hungarians or Slovaks are the majority population, and in Novi Sad among the people of Serbian nationality. The data collected through a survey indicate the general attitude is that the language rights of the two national minorities are respected in different domains of language use, but that there is some level of dissatisfaction in some segments of official language use, the causes of which should be further analyzed and eliminated.

Key words: language politics, attitudes, Hungarian, Slovak, Serbian.

1. Увод и циљеви истраживања. Војводина као аутономна покрајина Републике Србије представља мултиетничку средину у којој према попису становништва из 2011. живи 21 етничка заједница. „Pokrajina bi zbog svoje izuzetne šarolikosti zaslužila rang specifične pozicije i u Evropi. Zaista je retkost da se na ovako malom prostoru nalazi toliko etniciteta, toliko isprepletanih zajednica upućenih jedne na druge – povezanih ‘dinamikom istorije’” (KARTAG-ODRI 2006: 177). Вишевековна традиција заједничког живота различитих етничких и националних¹ заједница у Војводини има обележја мултикултурализма,

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Рад је био изложен у виду усменог саопштења на Међународној језикословној конференцији Центра за језична истраживања CLARC 2018: PERSPEKTIVE JEZIČNE RAZNOLIKOSTI која је одржана од 8. до 10. јуна 2018. године на Филозофском факултету Свеучилишта у Ријеци (Хрватска).

¹ Ове заједнице чине етничке или националне мањине у Војводини. Под појмом *етничке мањине* подразумевају се заједнице са етнокултурном посебношћу, најчешће другачијег порекла од већинске популације. Ако притом ове заједнице имају матичну државу изван граница оне у којој живе, онда се оне одређују као *националне мањине* (BUGARSKI 2005: 80).

односно интеркултурализма.² „Jedan od izvora multikulturalizma jeste suživot dve ili više etnokulturnih grupa ... koje imaju poseban jezik i kulturu” (KARTAG-ODRI 2006: 174). Војводина се у том погледу одликује израженом вишејезичношћу. Већина становништва, око 77%, као матерњи језик користи српски, док преосталих 23% становника Покрајине говори неки од 16 језика: албански, босански,³ бугарски, буњевачки, црногорски, хрватски, влашки, мађарски, македонски, немачки, ромски, румунски, руски, русински, словачки, словеначки.⁴

Уставом Републике Србије загарантована су права на очување националне посебности, која се, између осталог, огледају у могућностима употребе сопственог матерњег језика и писма у службеној комуникацији.⁵ Тако, поред српског језика и ћириличног писма, према Статуту Војводине статус службених језика⁶ имају мађарски, словачки, хрватски, румунски и русински

² У савременим социолингвистичким истраживањима наглашава се разлика између мултикултурализма и интеркултурализма. *Мултикултурализам* или *мултикултуралност* признаје право других култура, али задржава подељеност, нема дијалога ни интеракције. Мултикултурализам не наглашава размену вредности међу културама, већ управо супротно, њихову заштиту. С друге стране, *интеркултурализам* или *интеркултуралност* представља комуникацију, дискусију и дијалог међу припадницима различитих култура (POŽGAJ HADŽI I DR. 2006: 358). Говорећи о концепту језичке толеранције, Ранко Бугарски истиче да он обухвата велики распон ставова према различитости на основу чега прави разлику између слабије и јаче толеранције. Слабији степен толеранције подразумева спремност да се само прихвати постојање и практиковање различитости у погледу расе, етничитета, религије, језика, културе, обичаја, понашања, итд. Овај степен толеранције одговарао би мултикултуралности, схваћеној као коегзистенција различитих култура на одређеној територији. Толеранција у јачем смислу представља подстицај за интеркултуралност, која подразумева интеракцију тих култура (BUGARSKI 2001: 107–108). Резултати истраживања који ће бити представљени у овом раду говоре у прилог томе да се међу посматраним националним заједницама остварује однос интеркултуралности. Више о томе даље у раду. О денотативним и конотативним значењима термина: *мултикултурализам*, *мултикултуралност*, *интеркултуралност*, *интеркултурализам*, *вишекултурност*, в. у: MIKEŠ 2001: 47–49.

³ Одбор за стандардизацију српског језика не прихвата назив *босански* језик, већ искључиво *бошњачки* језик.

⁴ Подаци о броју говорника и броју припадника одређене националне заједнице, коришћени у овом раду, преузети су из Пописа становништва, домаћинстава и станова из 2011. године: <http://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/popis-2011/>.

⁵ Устав Републике Србије („Службени гласник РС”, бр.83/06) у члану 10. утврђује да је у Републици Србији у службеној употреби српски језик и ћирилично писмо, с тим што се службена употреба других језика и писама уређује законом, на основу Устава Републике Србије. Уз то, одредбом члана 79. прецизирано је право припадника мањинских националних заједница на очување посебности, што подразумева и право на употребу свог језика и писма.

Статут АП Војводине („Службени лист АПВ”, бр. 20/2014) у члану 24. став 1. утврђује да су у органима и организацијама АП Војводине у службеној употреби српски језик и ћирилично писмо, мађарски, словачки, хрватски, румунски и русински језик и њихова писма. Поред тога, у ставу 2. прописано је и да органи АП Војводине у оквиру својих надлежности предузимају мере у циљу доследног остваривања законом уређене службене употребе језика и писама националних мањина – националних заједница. Сва законска акта у вези са службеном употребом језика могу се пронаћи на сајту Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу за националне мањине – националне заједнице: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=26.

⁶ Према прописима Републике Србије, јединица локалне самоуправе обавезна је да својим статутом уведе мањински језик у службену употребу ако проценат припадника националне мањине чији се језик уводи у службену употребу достиже 15% од укупног броја становника према резултатима последњег пописа становништва. На територији АП Војводине се, када

језик и њихова писма, док у појединим општинама такав статус имају још и чешки, македонски и бугарски језик. Према званичним подацима⁷ у Војводини је од укупно 45 општина у 39 градова и општина у службеној употреби, поред српског језика, један или више језика и писама припадника националних мањина. Милорад Радовановић указује на то да је „pravna regulativa koja se tiče jezika i pisama (i njihove ravnomerne i ravnopravne službene i javne upotrebe) relativno široko prihvaćena i primenjivana: u predškolskom, osnovnoškolskom i srednjoškolskom obrazovanju, te u univerzitetskom obrazovanju, u naučnom istraživanju, kulturi, veri odnosno crkvi, u izdavaštvu, javnom informisanju (novine, radio, televizija), u pravosuđu, udruženjima i političkim organizacijama, u pokrajinskoj i lokalnoj administraciji, nazivima mesta, imenima ulica, nazivima ustanova i firmi, javnim natpisima, itd.” (RADOVANOVIĆ 2004: 49–50). Да питање вишејезичности у оквирима званичне језичке политике има значајно место говори и чињеница да је од 2006. године Србија потписница *Евројске повеље о регионалним и мањинским језицима* Савета Европе.⁸

Када се говори о мултикултурализму, од велике је важности какав однос према језичким правима имају државе и регије у којима живе представници различитих етнокултурних и језичких заједница. „Danas u svetu postoji gotovo toliko načina priznavanja multijezičnosti koliko ima multikulturalnih država. Razne države razvile su različite jezičke politike i formirale institucije u cilju priznavanja lingvističkih prava, dok brojne studije upućuju na uspeh ili neuspeh pojedinih ustanova i politika” (САРТОРИ 1993, наведено према KARTAG-ODRI 2006: 174).⁹

Истраживање чији ће резултати бити представљени у овом раду треба да покаже корелације између званичне језичке политике¹⁰ која уређује упо-

мањински језик и писмо није у службеној употреби на целој територији јединице локалне самоуправе, језик уводи у службену употребу у насељу или месној заједници на њеној територији уколико проценат припадника одређене националне мањине достиже 25% према резултатима последњег пописа становништва (преузето из текста *Трећеј годишњег извештаја о примени Евројске повеље о регионалним или мањинским језицима у Републици Србији*, тачка 50, стр. 32 – <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19820>).

⁷ Званични подаци о службеној употреби језика на територији Војводине дати су у табели на сајту Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу за националне мањине – националне заједнице: <http://www.puma.vojvodina.gov.rs/mapa.php>.

⁸ Потписивањем ове повеље Србија се обавезала на 68 мера у седам области јавног живота заштите мањинских језика. Србија препознаје 15 таквих језика: албански, босански, бугарски, буњевачки, хрватски, чешки, немачки, мађарски, македонски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и влашки. Текст повеље може се у целисти погледати на сајту Канцеларије за људска и мањинска права Владе Републике Србије (<http://www.ljudskaprava.gov.rs/sh/node/19820>).

⁹ У раду *Language Policy and Language Planning in Standard Language Cultures – An Alternative Approach* Јелена Филиповић (Filipović 2011) представља алтернативни приступ језичкој политици и језичком планирању у контексту стандарднојезичких култура који нуди нову интерпретацију језика, његове форме, функције и комуникацијских домена његове употребе. Ауторка представља концепт језичке политике који је дао Сполски (Spolsky 2009), а према којем се издвајају три основне компоненте: језичка пракса, језичка идеологија и језички менаџмент. Наводи да Сполски употребљава термин „language beliefs” за оно што она назива језичком идеологијом будући да сматра да се ради више о друштвеној него о индивидуалној појави (Filipović 2011: 123). У свом раду покушала је да понуди теоријски и методички модел језичке политике који више није језички менаџмент онако како га дефинише Сполски (124).

¹⁰ Дубравко Шкиљан одредио је *језичку политику* као „skup racionalnih i uglavnom institucionaliziranih postupaka kojima neko društvo utječe na jezičke oblike javne komunikacije i na

требу језика на територији Војводине и ставова који се у вези са службеном и неслужбеном јавном употребом језика¹¹ формирају међу члановима две мањинске националне заједнице, односно три језичке заједнице. За ову врсту анализе определили смо се будући да ставови према језику, односно језицима имају важну улогу у сваком друштву и под снажним су утицајем различитих друштвених и политичких фактора (HOLMES – WILSON 2017: 433). Они су сигнали и индикатори друштвених односа који постоје међу припадницима различитих група одређених према полу, старости, степену образовања, припадности различитим социјалним групама, према националној или верској припадности и сл., те би отуда морали имати значајну улогу у обликовању језичке политике и у планирању језика сваке говорне заједнице. У контексту наше теме, на важност анализе ставова националних мањина према свом језику, али и већинском језику, указала је, између осталих, Меланија Микеш, истичући да на виталност једног језика утичу бројни друштвени и демографски фактори, али и друштвено политички процеси који се одражавају у ставовима припадника мањинске и већинске народности у вишејезичној средини (MIKEŠ 2006: 440).¹²

У социјалнопсихолошком смислу појам ставова подразумева опште и сразмерно трајне диспозиције да се на нешто реагује доследно повољно или неповољно (BUGARSKI 1996: 103), а овим су појмом обухваћене когнитивна (сазнајна), афективна (емоционална) и конативна (вољна) компонента (КРНЕТА 1998: 15).¹³ Сами ставови према језику стога се могу одредити као вредносне реакције на различите језике и језичке варијетете, а преко њих и на њихове говорне представнике (BUGARSKI 1996: 103).¹⁴

Циљ овог рада јесте да се на основу позитивних и негативних ставова различитих језичких заједница према могућностима употребе језика истакну позитивни аспекти примене језичке политике у мултиетничкој и мултијезичној средини, али и да се скрене пажња на потенцијалне проблеме. Ставови према језику посматраних националних заједница треба да укажу на актуелне тенденције у односима између различитих националних заједница у вишенационалној и вишејезичној средини каква је Војводина. Предмет истраживања јесу, с једне стране, ставови представника мађарске и словачке

formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima” (ŠKILJAN 1988: 8). Језичка се политика бави првенствено језиком у јавној употреби, али ипак може имати снажан утицај и на приватну комуникацију (ŠKILJAN 1988: 9).

¹¹ Тешко је прецизно разграничити *неслужбену* али *јавну* и *службену* употребу језика. *Службена* употреба језика јесте „онај *naročiti važni i merodavni segment javne upotrebe koji na neki način nosi državni pečat*. То су, пре свега, званични документи државе и njenih organa, као и *paradržavnih institucija u administraciji, obrazovanju, sudstvu, medijima i dr.* Nasuprot tome, *privatna štampa, predavanja, pozorišne predstave, filmovi itd. pripadaju javnoj ali neslužbenoj upotrebi*” (BUGARSKI 2005: 85).

¹² В. фусноту 21.

¹³ Когнитивна компонента става подразумева схватања и сазнања о одређеном појму или појави. Афективна компонента односи се на емоције које постоје у вези са објектом става, док конативна компонента става подразумева тенденцију да се нешто учини у односу на објект става (КРНЕТА 1998, 15).

¹⁴ Ранко Бугарски представио је научну област *народна лингвистика* и у оквиру ње извршио категоризацију ставова и судова према језику и о језику указујући на њихове основне карактеристике и функције које имају у говорној заједници (BUGARSKI 1996: 83–120).

националне заједнице у вези са остваривањем својих језичких права. С друге стране, посматрани су ставови говорника српског као већинског језика према језичким правима мањинских националних заједница. На овај начин питања билингвалности или монолингвалности у једном или у другом језику, посматрана кроз ставове према језику, сагледавају се на колективном и на индивидуалном плану. Наш задатак није био да анализирамо саме параметре који покрећу избор језика код билингвалних говорника, већ само конкретну употребу неког од језика у различитим доменима живота.¹⁵

Определили смо се да анализирамо ставове две мањинске националне заједнице у Војводини, мађарску и словачку, будући да су најбројније, али и како бисмо истакли потребу за оваквом врстом истраживања и међу члановима осталих језичких заједница на овим просторима.¹⁶ Наш задатак био је упоредна анализа ставова Мађара и Словака у вези са језичким правима у срединама, градовима и мањим местима, у којима они чине већинско становништво, са ставовима представника већинског српског језика у Новом Саду. Иако су у Новом Саду у службеној употреби четири језика: српски, мађарски, словачки и русински, велику већину чине говорници српског језика, 89,21%, док су говорници службених мањинских језика присутни у знатно мањем проценту: мађарски – 3,42%, словачки – 1,78% и русински – 0,08%. Анализа је подељена у више сегмената према конкретним циљевима: А) *Ставови Мађара и Словака према*: а. могућностима службене, неслужбене јавне и приватне употребе матерњег језика; б. образовању на матерњем језику; в. заступљености њихових матерњих језика у медијима; г. српском као већинском, службеном језику на територији читаве државе и заједничком животу у мултиетничкој и вишејезичној средини; Б) *Ставови говорника већинског српског језика према*: а. језичким правима националних мањина; б. заједничком животу у мултиетничкој и вишејезичној средини.

2. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА. У овом истраживању узети су у обзир географски, демографски и социолингвистички параметри који одређују нејезички контекст¹⁷ у којем се комуникација одвија као и структурни тип језика. Бројност говорника језика националних мањина који су у контакту са другим мањинским или са већинским језиком одређује језичко обележје средине, а језичка средина „је најснажнији природни regulator funkcionalnog prestiža ili ravnoteže jezika u kontaktu u вишејезичним заједницама. U зависности od jačine delovanja ostalih faktora društvene strukture, pre svega, onih koji proizilaze iz

¹⁵ Џошуа Фишман наводи различите домene употребе језика, као што су породица, школа, игралиште, црква и сл., који покрећу избор језика код билингвалних говорника. Нека новија истраживања о промени кода обухватају шири опсег лингвистичких, прагматичких и друштвених аспеката мултилингвизма (COUPLAND – JAWORSKI 1997: 325).

¹⁶ Велики допринос проучавању вишејезичности код нас дала је Меланија Микеш кроз различита социолингвистичка и психолингвистичка истраживања. Заједно са својим сарадницима истраживала је како се у вишекултурној Војводини одражава етнојезичка демократија и виталност мањинских језика у употреби језика и у ставовима према употреби језика (MIKEŠ 2006). Овом приликом упутићемо само на неке од њених радова који се баве овом проблематиком: MIKEŠ 1974; 1976; 2000; 2001a; 2001b; 2006.

¹⁷ Прецизну класификацију типова језичког и нејезичког контекста в. у: RADOVANOVIĆ 1986: 67–69.

institucionalizovane višejезиčnosti, brojna zastupljenost izvornih govornika биће више или мање релевантна у формирању образаца употребе матерњег и нематерњег језика у двојезичним срединама” (Микеš 1976: 63). Значајан фактор приликом избора и употребе језика свакако је и географска дистрибуција националних мањина. Када је реч о Војводини, релевантно је то што поједине заједнице живе сконцентрисане у неким од делова и општина у Војводини у којима чине бројчано већинско становништво. Такве су заједнице у погледу етнојезичке виталности у знатно бољем положају од народа који живе раштркано по читавој територији или у само неким њеним деловима.¹⁸ Приликом анализе ставова према језику важну улогу имају различити социолошки, односно социолингвистички параметри као што су старост, пол, степен образовања, степен знања нематерњег језика и сл. Будући да је основни циљ овог истраживања уочавање општих тенденција у употреби матерњег и нематерњег језика и у остваривању језичких права, ограничили смо се само на *говорну ситуацију* у којој се комуникација одвија (различите ситуације у свакодневном животу у којима се комуникација одвија), *још* саговорника као и *језичко знање* саговорника.¹⁹

Стога су одабране управо мађарска и словачка национална заједница, као две репрезентативне групе. Прво, као што је већ речено, ради се о две најбројније мањинске заједнице у Војводини које живе и концентрисано у одређеним општинама, али и раштркано по читавој територији. Потом, мађарски језик припада различитој језичкој породици у односу на већински језик: мађарски припада угро-финској, а српски индоевропској породици, тачније њеној словенској грани. С друге стране, словачки и српски језик јесу генетски сродни, али припадају различитим групама: западнословенској и јужнословенској. Генетска сродност језика важан је параметар будући да се говорници словенских језика могу, у мањој или већој мери, међусобно разумети. Несловенски језици мање су подложни интерференцијама са словенским, те их говорници словенских језика морају посебно учити уколико желе њима овладати, што несловенске језичке заједнице оставља окренуте себи самима у некој врсти повећане комуникацијске изолације (ŠKILJAN 1988: 89). Две посматране мањинске националне заједнице припадају и двама типовима односа матичне према дијаспорној ситуацији: мађарски језик део је пограничне ситуације, док словачки језик припада ситуацији такозване „дијаспоре” (RADOVANOVIĆ 2004: 46).²⁰ Надаље, ове се две заједнице одликују изразитом етнојезичком виталношћу,²¹

¹⁸ Меланија Микеш наводи да „razlika u geografskoj distribuciji jezičko-etničkih grupa u kontaktu uslovljava različite realne mogućnosti primene institucionalne dvojezičnosti. U zavisnosti od stepena geografske disperzije nekih etničkih grupa ili delova tih etničkih grupa, potrebna je veća ili manja intervencija institucionalnih faktora” (Микеš 1976: 63).

¹⁹ Елеонора Ковач-Рац је у својим истраживањима о употреби језика војвођанских Мађара показала да на однос према употреби мађарског и српског језика имају утицаја ситуациони простор, знање комуникационог партнера, као и ванјезички разлози: степен знања језика учесника у разговору, ситуација, степен школовања и старост говорника (Kovač-Rac 2013; 2015).

²⁰ Српски језик је матични, аутохтони језик.

²¹ Меланија Микеш наводи да је *етнојезичка виталност* националних мањина условљена различитим факторима који утичу на формирање ставова припадника националне мањине у односу на свој положај и положај већинског народа, као и на њихово понашање према сопственој културној баштини. Ради се првенствено о статусним и демографским чиниоцима

што није случај и са свим осталим етничким и националним мањинама у Војводини.²²

Истраживање је спроведено у четири места у Војводини у којима мањинске националне заједнице чине бројчано већинско становништво: Суботица,²³ Сента, Ковачица и Бачки Петровац. Према попису становништва из 2011. године у Сенти Мађари чине 77,14 % становника, у Ковачици живи 82,15 % Словака и у Бачком Петровцу живи 82,48 % Словака. С друге стране, истраживање је спроведено и у општини Суботица, специфичној по демографској разноликости, што ће се показати као релевантно у формирању ставова њених становника. У Суботици је мађарска национална мањина најбројнија, 35,65%, али су још три националне групе заступљене у већем проценту: Срби 27%, Хрвати 10% и Буњевци 9,57%. У истраживању је учествовало 47 Словака и 149 Мађара, док је у Новом Саду анкету попунило 160 испитаника српске националности.

Резултати истраживања биће представљени у више сегмената према примарним циљевима. Најпре ће бити извршена упоредна анализа ставова говорника мањинских језика у четири града, односно места, док ће ставови говорника Новог Сада бити издвојено представљени.

Основни инструмент за прикупљање података за емпиријски део овог истраживања јесу две анонимне анкете.²⁴ Прву анкету попуњавали су припадници мађарске и словачке националне заједнице, док су у другој у Новом Саду прикупљани подаци од говорника чији је први, односно матерњи језик српски. Обе анкете састоје се из два дела, упитника у којем се постављају питања у вези са демографским подацима и познавањем једног или више језика,²⁵ а садржи и одређени број питања полуотвореног типа. Други део обе анкете представља Ликертова скала за мерење ставова: представницима мањинских националних заједница било је понуђено 20 тврдњи, док су испитаници српске националности одређивали степен слагања са 16 тврдњи.

У раду је коришћена је Ликертова петостепена скала процене ставова, односно испитаници су оцењивали степен слагања са сваком од понуђених тврдњи.²⁶ Сама анализа заснива се на квантитативној анализи података која

и факторима институционалне подршке. Поред ових фактора на виталност језика утичу и друштвено-психолошки процеси који се одражавају у ставовима говорника. „Ispitivanje stavova prema upotrebi svog jezika i jezika kojim se služe pripadnici druge nacionalne zajednice, kao i prema duhovnoj kulturi čiji su ti jezici nosioci, omogućuje otkrivanje nekih pojava u svesti ispitanika i otvaraju put ka identifikovanju faktora koji utiču na te pojave” (Микеš 2006: 440).

²² Било би значајно проширити истраживања овога типа и на остале мањинске заједнице ради добијања јасније и прецизније слике тренутне ситуације на овом простору.

²³ Истраживање је највећим делом спроведено у самом граду Суботици, али су посматрани и делови читаве општине Суботица.

²⁴ Велику захвалност за помоћу у теренским истраживањима, односно анкетању испитаника дугујем колегици Марини Шафер, као и студенткињама Еви Коцковој и Варга Терези.

²⁵ Истраживањем није обухваћена анализа компетенције кода и компетенције комуникације у нематерњем језику код говорника мађарског и словачког језика, али чињеница да су успешно попунили упитник на српском језику указује на њихову индивидуалну двојезичност.

²⁶ Са понуђеним тврдњама испитаници могу да се уопште не слажу (оцена 1), не слажу се (оцена 2), затим могу бити неопредељени (оцена 3), слагати се (оцена 4) и напослетку, потпуно се њима слагати (оцена 5).

подразумева мере централне тенденције и фреквенцију добијених оцена ставова. Такође, анализирана је и фреквенција одговора на постављена питања из упитника.

3. РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

3.1. СТАВОВИ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА О ПРИВАТНОЈ, СЛУЖБЕНОЈ И НЕСЛУЖБЕНОЈ ЈАВНОЈ УПОТРЕБИ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА. Представници обе мањинске националне заједнице процењивали су могућност употребе матерњег језика у приватној комуникацији. На основу централне тенденције ставова у вези са тврдњама: *Осећам да могу слободно да користим неки од језика националних мањина у разговору на улици, на пијаци, у аутобусу и сл. када сам у месту у којем живим* (ЦТ:²⁷ Суботица – 4,12, Сента – 4,5, Ковачица – 4,53, Бачки Петровац – 4,53); *Због употребе неког од језика националних мањина у разговору на улици, на пијаци, у аутобусу и сл. доживео/ла сам различите непријатности, вређања или узнемиравања* (ЦТ: Суботица – 2,57, Сента – 2,27, Ковачица – 1,8, Бачки Петровац – 1,94), видимо да представници обе мањинске националне групе испитаника сматрају и осећају да сасвим слободно могу користити матерњи језик у свакодневној комуникацији. Разумљиво је отуда и да говорници који живе у мањим срединама у којима чине знатну већину становништва нису имали непријатности, вређања или узнемиравања када у свакодневној комуникацији користе први језик. Само за нијансу другачији став у вези са овим питањем имају говорници мађарске националне заједнице у односу на словачку. У табели 1 наведена је фреквенција степена слагања у четири места која треба да укаже на разлике у ставовима представника мађарске и словачке заједнице у вези са потенцијалним непријатностима када се служе матерњим језиком у свакодневним ситуацијама.

Табела 1. Ф²⁸ (%): „Због употребе неког од језика националних мањина у разговору на улици, на пијаци, у аутобусу и сл. доживео/ла сам различите непријатности, вређања или узнемиравања.”

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	23,73	27,27	36,67	52,94
Не слажем се	27,12	30,30	50	17,65
Нити се слажем, нити се не слажем	23,73	15,15	10	17,65
Слажем се	19,49	18,18	3,33	5,88
Потпуно се слажем	5,93	0	0	5,88

У делу упитника постављена су питања о избору језика у свакодневној комуникацији у продавници и при посети лекару. У обе наведене ситуације важан је моменат познавања саговорника будући да се ради о мањим срединама (осим Суботице која има неупоредиво већи број становника од преостала три места). Анализа показује да испитаници најчешће говоре матерњим

²⁷ У даљем тексту биће коришћена скраћеница ЦТ за централну тенденцију ставова.

²⁸ У даљем тексту скраћеница Ф односи се на фреквенцију одговора изражену у процентима.

језицима, као и њихови саговорници. Међутим, готово у свим посматраним срединама висок проценат говорника прелази са језика на језик у зависности од саговорника, односно уколико им се у тим местима неко обрати на другом језику, а с обзиром на демографски састав места најчешће је то српски језик, они ће променити код и прилагодити се саговорнику. Ово се може приписати одсуству негативних ставова према српском као већинском језику.

Табела 2. Ф (%) Започињање комуникације приликом уласка у продавницу

Кад уђем у продавницу, обраћам се продавцу	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
мађарским / словачким језиком зато што га познајем и знам да ће ме разумети.	36,27	53,33	41,38	25
мађарским / словачким језиком зато што очекујем да ме у мом месту људи разумеју.	5,88	13,33	0	6,25
мађарским / словачким језиком зато што је моје право да тај језик говорим у свим свакодневним ситуацијама.	6,86	3,33	0	0
на језику којим ми се продавац први обратио.	47,06	30	48,28	62,5
<i>Објашњење које дају сами испитаници.³⁰</i>	4,9	0	10,34	6,25

Табела 3. Ф (%) Комуникација код лекара

Кад одем код лекара,	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
разговарамо на српском зато што претпостављам да лекар не зна други језик.	41,67	16,67	30	17,65
разговарамо на српском зато што се очекује да у таквим ситуацијама сви говоре српски.	32,41	3,33	43,33	11,76
ја говорим мађарски / словачки, а лекар српски, али ме добро разуме.	4,63	6,67	0	0
не говоримо српски, него мађарски / словачки зато што познајем лекара и знам да ће ме разумети.	10,18	56,67	6,67	52,94
ја ћу говорити мађарски / словачки зато што је моје право да тај језик говорим у свим ситуацијама. Ако ме тај лекар не разуме, ићи ћу код другог.	2,78	3,33	20	17,65

Ранија истраживања ставова према језику такође показују да је, на пример, ученицима словачке народности веома важна национална припадност саговорника, те да у случају да он није Словак, користе српскохрватски, односно српски језик (најмање у 50% случајева). У случају да је тај саговорник двојезичан релативно често долази до несигурности у избору језика комуникације (TURČAN 1976: 73).

Истраживања која је спроводила Елеонора Ковач-Рац показала су да војвођански Мађари српски језик користе првенствено у формалним ситуацијама

²⁹ Због ограничености обима рада одговори које су у упитнику испитаници сами уписивали неће овом приликом бити узети у обзир будући да би то захтевало укључивање додатних параметара у анализу.

(за службене потребе). Поред тога, често се прилагођавају компетенцијама свог саговорника, тј. да ли ће говорити на мађарском или српском зависи од знања језика друге особе. Већина испитаника је изјавила да се српским језиком првенствено служи на свом послу (Kovács RÁCZ 2011, наведено према КОВАЧ-РАЦ 2015: 225–226), те да се иначе радије опредељују за матерњи језик (КОВАЧ-РАЦ 2015: 228). Матерњим језиком се служе у неформалним ситуацијама (у породичном окружењу, међу пријатељима, са својим жупником), а српски је чешћи у формалним контактима (Kovács RÁCZ 2010, наведено према КОВАЧ-РАЦ 2015: 228).

Када је реч о службеној употреби, ставови испитаника говоре другачије. Приликом обављања послова у суду или у полицији на матерњем језику говорници мађарског језика показују став који је према централној тенденцији у опсегу неутралног, док Словачка национална мањина показује сличан став, али на основу којег се може закључити да су нешто задовољнији ситуацијом у том погледу (ЦТ за тврдњу *Могу да користим неки од службених језика националних мањина на територији Војводине када обављам послове у суду или у полицији*: Суботица – 2,46, Сента – 3, Ковачица – 3,43, Бачки Петровац – 3,65). Слична је ситуација и када се ради о могућностима употребе матерњег језика у писаном обраћању званичним или јавним установама и службама (ЦТ за тврдњу *Када пишем пужбу, захтев или молбу некој званичној служби или установи, могу да пишем својим матерњим или првим језиком*: Суботица – 2,42, Сента – 2,47, Ковачица – 2,87, Бачки Петровац – 3,18). Ипак, за истраживање је индикативнији податак о проценту испитаника који показују било позитиван било негативан став у вези са овим доменом употребе језика.

Табела 4. Ф (%) Омогућена употреба матерњег језика у суду или у полицији

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	28,57	15,15	6,67	5,88
Не слажем се	23,53	18,18	16,67	5,88
Нити се слажем, нити се не слажем	27,73	18,18	23,33	29,41
Слажем се	13,44	30,3	33,33	35,29
Потпуно се слажем	6,72	9,09	20	23,53

Табела 5. Ф (%) Омогућена употреба матерњег језика у писаном обраћању јавним институцијама

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	23,73	27,27	36,67	52,94
Не слажем се	27,11	30,30	50	17,65
Нити се слажем, нити се не слажем	23,73	15,15	10	17,65
Слажем се	19,49	18,18	3,33	5,88
Потпуно се слажем	5,93	0	0	5,88

Анализа је показала да су приликом писане, али првенствено усмене комуникације у суду или у полицији испитаници словачке националности у високом проценту задовољни могућностима употребе матерњег језика (Ковачица – 53,33%, Бачки Петровац – 58,86%), док је код говорника мађарског језика тај проценат нешто мањи у Сенти и веома низак у Суботици (Суботица – 12,16%, Сента – 39,39%). С друге стране, видимо да су представници обе националне заједнице незадовољни када језичка права треба да остварују у писаној комуникацији у различитим јавним институцијама. Висок проценат испитаника код којих су формиран негативни ставови сигуран је показатељ да се ова ситуација мора пажљивије и свеобухватније сагледати. У прилог овог говоре и подаци преузети са званичног сајта Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине – заједнице³⁰. Наиме, у овом Секретаријату запослени су представници различитих националних заједница које живе у Војводини, тако да ће свако ко се овој установи обрати на неком од мањинских језика у службеној употреби на читавој територији Покрајине, усменим или писаним путем, одговор добити на свом матерњем језику. На територији Новог Сада дневно се Секретаријату обраћа између 100 и 500 људи, међутим, оно што је индикативно и свакако захтева даља истраживања, према подацима датим на сајту, само је мање од 1% оних који у свом обраћању користе неки од службених мањинских језика. Тако, примера ради, од 45605 уверења и других исправа издатих у току једне године само је 634 било на словачком и 371 на мађарском језику, а од укупног броја издатих уверења и различитих исправа (343074), 38437 било је на мађарском, 1734 на словачком, 1620 на хрватском и само 45 на румунском језику.

3.2. СТАВОВИ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У ВЕЗИ СА ОБРАЗОВАЊЕМ НА МАТЕРЊЕМ ЈЕЗИКУ. Систем образовања на територији Војводине³¹ усклађен је са разумењем демографском структуром овог подручја. Припадницима националних мањина омогућено је школовање на матерњем језику, а настава је у зависности од броја ученика организована у мањем или већем броју школа.³² У основним³³

³⁰ http://www.puma.vojvodina.gov.rs/sluzbeno_jezik/glavnalist.php

³¹ Систем образовања припадника мањинских националних заједница у Републици Србији регулисан је Законом о заштити права и слобода националних мањина („Сл.лист СРЈ”, бр. 11/2002, „Сл.лист СЦГ”, бр.1/2003- Уставна повеља и „Сл. гласник РС”, бр. 72/2009-др. закон, 97/2013-одлука УС и 47/2018), као и Законом о основним системима образовања и васпитања (http://www.mprn.gov.rs/wp-content/uploads/2018/02/ZOSOV_Sl_gl_88_17.pdf).

³² У оквиру Акционог плана за остваривање права националних мањина (http://www.ljudskoprava.gov.rs/sites/default/files/prilog_fajl/akcioni_plan_za_sprovođenje_prava_nacionalnih_manjina_-_sa_semaforom.pdf) наводи се да се у Републици Србији целокупна настава организује на осам језика (албанском, босанском, бугарском, мађарском, румунском, русинском, словачком и хрватском). Само у Војводини у основним школама настава се остварује на пет језика националних мањина (мађарски, словачки, румунски, русински и хрватски), а уколико нема услова за извођење целокупне наставе на матерњем језику, ученицима је омогућено изучавање, осим ових, још шест језика (украјински, буњевачки, ромски, бугарски, македонски и чешки) у оквиру изборне наставе – *Матерњи језик /говор са елементима националне културе* (http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1271).

³³ Подаци су преузети са сајта Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине – националне заједнице: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1271.

и средњим³⁴ школама настава се изводи на шест наставних језика: српском, мађарском, словачком, румунском, русинском и хрватском језику, као и двојезично – на српском и на неком од језика националних мањина.

У овом истраживању испитаницима су најпре биле понуђене тврдње о могућностима основношколског и средњошколског образовања на матерњем језику. Према мери централне тенденције за тврдњу *Задовољан/на сам могућностима школовања деце на матерњем језику у основној школи* (ЦТ: Суботица – 4,03, Сента – 4,89, Ковачица – 4,6, Бачки Петровац – 4,3) може се рећи да говорници обе националне заједнице имају позитиван став.

Табела 6. Ф (%) Омогућено школовање на матерњем језику у основној школи

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	2,54	0	0	0
Не слажем се	7,63	0	0	0
Нити се слажем, нити се не слажем	11,02	0	3,33	5,88
Слажем се	41,53	13,79	33,33	58,82
Потпуно се слажем	37,29	86,21	63,33	35,29

Уочава се да у посматраним срединама говорници имају веома позитиван став о могућностима образовања на свом првом језику у основној школи. Такође видимо да у Суботици постоји 10% говорника који упркос реалним могућностима за основно школовање на матерњем језику имају негативан став, што је заједно са 11% који су неутрални, више од 20%.

Нешто мало другачију слику добијамо када се ради о средњошколском образовању.

Табела 7. Ф (%) Омогућено школовање на матерњем језику у средњој школи

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	6,78	0	0	0
Не слажем се	8,47	0	20	5,88
Нити се слажем, нити се не слажем	16,1	0	20	5,88
Слажем се	41,03	34,48	26,67	52,94
Потпуно се слажем	27,97	65,52	33,33	35,29

Иако мера централне тенденције за тврдњу *Задовољан/на сам могућностима школовања деце на матерњем језику у средњој школи* указује на позитиван став (ЦТ: Суботица – 3,75, Сента – 4,61, Ковачица – 3,73, Бачки Петровац – 4,18), видимо да око 15% Суботичана није задовољно актуелном ситуацијом, али овог пута и 20% говорника словачког језика у Ковачици

³⁴ Подаци су преузети са сајта Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине – националне заједнице: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1279.

има исти, негативан став. У самој Суботици постоји осам школа (гимназије и стручне школе – одређени смерови) у којима се настава у целости изводи на мађарском, док на читавој територији Војводине има укупно 37 школа организованих на исти начин.³⁵ Ово упућује на закључак да негативни ставови испитаника у Суботици нису условљени смањеним могућностима школовања. Ваљало би у даљим истраживањима испитати додатне социолингвистичке параметре који утичу на појаву негативних ставова и евентуално незадовољство наставним програмима. У Ковачици, с друге стране, сасвим је могуће да негативан став говорника словачког потиче од чињенице да средњошколци имају знатно мање могућности избора школског програма на матерњем језику (2 опште гимназије и поједини смерови у медицинској школи у Новом Саду).

Надаље, већина испитаника сматра да у Србији има могућности за студирање на матерњем језику (Суботица – 60,4%, Сента – 65,5%, Ковачица – 60%, Бачки Петровац – 52,93%). Међутим, много је важнији став у вези са студирањем на српском као нематерњем језику. Намера нам је била да утврдимо да ли испитаници сматрају претходно школовање на матерњем језику у основној и средњој школи за предност или недостатак уколико се одлуче за студије на српском језику. Ранија истраживања показују да „када се настава у целости изводи на језику националне мањине, ученици често бивају недовољно компетентни за писмену и усмену комуникацију на српском језику, и самим тим им је отежана могућност равноправног учешћа у свету рада и интеграције у друштво” (STEFANOVIĆ 2004, наведено према КОВАЧ-РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017: 142–143). Истраживање Елеоноре Ковач-Рац и Сабине Халупка-Решетар у вези са ставовима према српском језику међу ученицима средњих школа који се школују на матерњем мађарском језику показује да висок проценат деце (56,23%) српски језик почиње да усваја тек у институционалном окружењу почев од вртића и основне школе (КОВАЧ-РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017: 154), те је значај наставе српског као нематерњег утолико већи. Резултати њиховог истраживања такође говоре да највећи проценат испитаника (39,15%) тврди да „српски махом говоре у свакодневним ситуацијама, и то уколико их саговорник не разуме на другом језику (мађарском). Додатних 31,32% испитаника сматра да добро влада српским и да може да га говори у комуникацији на било коју тему. Међутим, незанемарљивих 13,52% испитаника је рекло да српски разуме, али да га не говори, а 11,03% ученика је рекло да српски говори у свакодневним ситуацијама како унутар породице, тако и ван ње. Свега 2,49% ученика који су учествовали у овом истраживању проценило је да српски нити разумеју, нити говоре” (КОВАЧ-РАЦ – ХАЛУПКА-РЕШЕТАР 2017: 153). Полазећи од оваквих података у нашем истраживању испитаницима различите старости, од средњошколског узраста до испитаника у познијим годинама, постављено је питање колико се слажу

³⁵ Број гимназија и средњих стручних школа са различитим смеровима у којима се настава може слушати на мањинском језику: на хрватском (2), на мађарском (37), русинском (1), румунском (2), словачком (3). Подаци су преузети са сајта Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине – националне заједнице (http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1279) и са сајта *Средње школе. Едукација* (<http://srednjeskole.edukacija.rs/nastava-na-jeziku-manjina>).

са тврдњом да *ако деца похађају основну и средњу школу на матерњем језику, имају проблема са савладавањем градива на факултетима у Србији*. На основу мере централне тенденције (ЦТ: Суботица – 3,55, Сента – 4, Ковачица – 3,3, Бачки Петровац – 3,12), видимо да испитаници показују став који упућује на неутралан однос, али који иде у правцу слагања са овом тврдњом, што упућује на свест о постојању потенцијалног проблема. Према актуелној језичкој политици и планирању наставних програма, уколико ученици наставу у основној и средњој школи у целости похађају на матерњем језику, као обавезни предмет имају српски како нематерњи језик. Овај, предмет је, међутим, бројем часова изједначен са учењем страних језика са по два часа недељно, што у одређеним друштвеним и социолингвистичким условима може бити недовољно за потпуно овладавање свим језичким вештинама у нематерњем језику. Важно је напоменути да је ради унапређивања наставе српског као нематерњег језика у школама у Србији од школске 2018/2019. уведен нови, реформисани наставни програм за овај предмет, а који ће се сукцесивно примењивати у наредним годинама и чије ћемо резултате пратити.

Занимљиво је да су говорници обе националне групе ипак сагласни да им за лакше проналажење запослења предност не даје школовање на српском као већинском.³⁶ Ово је сасвим очекивано с обзиром на то да су сви испитаници билингвални.

3.3. СТАВОВИ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА О ЗАСТУПЉЕНОСТИ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА У МЕДИЈИМА. Улога медија у савременом свету несумњива је и о њој се може говорити из најразличитијих аспеката, између осталог и у очувању и неговању националног идентитета. Стога су нам у истраживању ставова о испуњености језичких права мањинских националних заједница у Војводини важни управо ставови који се тичу присутности мађарског и словачког језика у електронским и штампаним медијима.

Истраживање показује махом позитиван став испитаника у вези са бројем телевизијских канала на мађарском, односно словачком језику (ЦТ: Суботица – 3,57, Сента – 3,83, Ковачица – 3,39, Бачки Петровац – 3,88).

Табела 8. Ф (%) Довољан број телевизијских канала на матерњем језику

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	6,78	10,34	0	0
Не слажем се	15,25	10,34	11,76	25
Нити се слажем, нити се не слажем	19,49	3,45	17,65	25
Слажем се	31,36	27,59	41,18	35,71
Потпуно се слажем	27,12	48,28	29,41	14,29

³⁶ Централна тенденција става у вези са тврдњом да је за проналажење запослења боље ако се деца од почетка школују на српском језику показује да се испитаници са тим не слажу: Суботица – 2,5; Сента – 2,33; Ковачица – 2,5; Бачки Петровац – 2,88.

Овакав резултат може се објаснити добром покривеношћу и лаком доступношћу кабловским и сателитским каналима из Мађарске и Словачке и подацима који говоре у прилог томе да се представници две посматране мањинске заједнице најчешће информишу кроз програме на матерњем језику. Сличан став имају и у вези са штампаним медијима (ЦТ: Суботица – 3,56, Сента – 3,67, Ковачица – 3,28, Бачки Петровац – 3,94).

Важну улогу у формирању ставова у вези са овим питањем има и уређивачка политика Радио-телевизије Војводине, будући да се од два постојећа канала, првенствено на другом, осим на српском, емитују информативне и емисије забавног карактера на неколико језика националних мањина: мађарском, словачком, хрватском, ромском, румунском, русинском и украјинском.

Табела 9. Ф (%) „Сматрам да су језици националних мањина довољно заступљени у програму РТВ Војводине.”³⁷

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	10,3	12,1	0	0
Не слажем се	8,6	9,1	27,6	11,7
Нити се слажем, нити се не слажем	52,6	21,2	24,1	17,6
Слажем се	19	36,5	41,4	17,7
Потпуно се слажем	9,5	9,1	6,9	53

Иако је проценат испитаника који су задовољни присутношћу мађарског, односно словачког језика на РТВ Војводине висок (Суботичани се издвајају будући да се само 28,5% слаже са овом тврдњом, а чак 52,6 % нема дефинисан став), значајан је и број оних који су супротног мишљења. Разлоге за то можемо тражити у великом броју језика на којима се програм емитује, што може утицати на то да је највећи број емисија буде информативног карактера, те да су испитаници могуће незадовољни разноврсношћу осталих типова програма.³⁸

3.4. СТАВОВИ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА О ВИШЕЈЕЗИЧНОСТИ. Испитаници обе националне групе слажу се са ставом да је у вишејезичним срединама индивидуални билингвизам пожељан ради боље комуникације (ЦТ: Суботица – 4,04, Сента – 3,65, Ковачица – 3,83, Бачки Петровац – 3,88). Занимало нас је како се билингвизам остварује у њиховим срединама, односно у местима у којима националне мањине чине већинску популацију.

Истраживање показује да испитаници у својим срединама препознају постојање индивидуалног и социјеталног билингвизма³⁹.

³⁷ ЦТ: Суботица – 3,09, Сента – 3,06, Ковачица – 3,26, Бачки Петровац – 4,12.

³⁸ Ваљани закључци у вези са овим питањем ипак би се морали изводити на додатним истраживањима усмереним управо на овај проблем.

³⁹ *Индивидуални и социјетални билингвизам* подразумевају вишејезичност која се испољава на појединачном и на друштвеном плану (BUGARSKI 1997: 85). О типовима билингвизма в. детаљније у: BUGARSKI 1997: 117 – 127.

Табела 10. Ф (%) „У месту у којем живим већина припадника неке од националних мањина жели да учи српски као други језик.”⁴⁰

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	7,63	10,34	0	0
Не слажем се	13,56	13,79	3,33	5,88
Нити се слажем, нити се не слажем	31,36	24,14	20	52,94
Слажем се	31,36	24,14	63,33	35,29
Потпуно се слажем	16,1	27,59	13,33	5,88

Табела 11. Ф (%) „У месту у којем живим говорници српског језика углавном знају и неки од језика националних мањина.”⁴¹

	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
Уопште се не слажем	5,93	0	0	0
Не слажем се	21,19	15,15	10	5,88
Нити се слажем, нити се не слажем	27,12	15,15	30	11,76
Слажем се	33,9	48,48	46,67	70,59
Потпуно се слажем	11,86	9,09	13,33	11,76

Ранија истраживања показала су да говорници мађарског језика желе да уче српски као нематерњи језик (Kovač-Rac 2015), међутим, статистички подаци добијени у нашем истраживању указују на релативно висок проценат говорника мађарског који то не желе (21,2% у Суботици и 21,1% у Сенти), али исто тако и да говорници српског језика у посматраним срединама не говоре мађарски језик (тако мисли 27,1% испитаника у Суботици и 15% у Сенти). Уочени ставови сигнал су потребе да се на већем узорку у различитим друштвеним и демографским окружењима испитају конкретни узроци потенцијалне појаве негативних ставова ове мањинске језичке заједнице према већинском српском језику, али и ставова говорника већинског језика у истим окружењима. Ана Борбеј издваја следеће друштвене и демографске параметре, који утичу на став мањинских језичких заједница према службеном језику и који се морају узети у обзир у вези са овим питањем: величина језичке заједнице, територијална расподела њених чланова (тј. да ли су насеља у којима живе дифузна или компактна), (процентуални) однос припадника различитих етничких група унутар насеља, као и врсте бракова (Borbély 2000 наведено према Kovač-Rac – Halupka-Rešetar 2017: 144).

С друге стране, говорници словачке националне мањине имају позитивнији став у вези са учењем српског као другог, односно нематерњег језика. Ово може бити резултат истог, словенског, порекла оба језика, потом удаљености матичне државе, односно ситуације „дијаспоре”, али и постојања општег позитивног става у обе националне групе према оној другој, у прилог чему иде и оцена испитаника да и говорници српског језика у датим

⁴⁰ ЦТ: Суботица – 3,35, Сента – 3,67, Ковачица – 3,87, Бачки Петровац – 3,41.

⁴¹ ЦТ: Суботица – 3,25, Сента – 3,44, Ковачица – 3,63, Бачки Петровац – 3,88.

срединама знају словачки језик. Око 82% испитаника из Бачког Петровца сматра да говорници српског језика знају и словачки (око 12% нема посебан став у вези са тим), а у Ковачици је 60% испитаника истог мишљења, док 30% њих нема посебан став у вези са тим.

Важно је истаћи да су говорници из сва четири места сагласни да је знање српског језика у свакодневной комуникацији, без обзира на то што се њихова свакодневна комуникација махом одвија на језицима националних мањина, нешто што им је потребно и према чему показују позитиван став. Такав став заступа 52% испитаника у Суботици (уз око 26% неопредељених), 58% у Сенти (15% неопредељених), 70% у Ковачици (17% неопредељених) и у Бачком Петровцу 47% испитаника (30% је неопредељено).

На основу одговора испитаника може се такође рећи да немају нити отворен нити прикривени негативни став према употреби српског језика, што имплицира да не осећају притисак и угроженост својих језичких права од стране говорника српског језика. Мала разлика између две мањинске језичке заједнице уочава се и у овом домену будући да око 9,5% Суботичана и 6,7% Сенћана сматра да су им у наведеним ситуацијама (в. табелу 12) језичка права угрожена, док са друге стране нико од испитаника у Ковачици и Бачком Петровцу не сматра да промена кода⁴² у комуникацији има било какву негативну конотацију.

Табела 12. Ф (%) Ставови о промени кода

Када у неком другом месту или другом граду одете код лекара, у ресторан, у туристичку агенцију или у продавницу	Суботица	Сента	Ковачица	Бачки Петровац
говорите српски зато што претпостављате да људи који тамо раде знају само тај језик, а Вама није проблем да прелазите са једног језика на други.	54,31	60	70	70,59
говорите српски зато што мислите да се од Вас то очекује и немате могућност избора језика.	13,79	16,67	0	5,88
говорите српски зато што мислите да је природно да га у Србији сви знају.	18,96	10	26,67	17,65
говорите српски, али мислите да су Ваша права угрожена зато што у Војводини има шест службених језика.	9,48	6,67	0	0
Објашњење које дају сами испитаници.	2,59	6,67	3,33	5,88

3.5. Ставови испитаника у Новом Саду о животу у вишејезичној средини. Према попису становника из 2011. године у Новом Саду живи 341.625 становника. У овом административном и културном центру Војводине бројни

⁴² За наредна истраживања остаје да се анализирају релевантни фактори који утичу на промену кода (code-switching) код билингвалних представника националних мањина у Војводини. Промена кода, што подразумева употребу два или више језика у оквиру једног комуникацијског догађаја, предмет је многих истраживања широм света, а као пример издвајамо само једно од њих: *Code-switching: Language Selection in Three Strasbourg Department Stores* (GARDNER-CHLOROS 1997).

су грађани различитих националних заједница,⁴³ најбројнију чине Срби – око 71%, а у службеној употреби су четири језика: српски, мађарски, словачки и русински. Ово истраживање малог обима треба, између осталог, да укаже на неке тенденције у односима међу представницима српске националности и великог броја мањинских националних заједница исказане кроз ставове говорника српског језика према животу у вишејезичној средини и језичким правима националних мањина. Полазећи од става да су сви језици подједнако вредни и међусобно једнаки (то је став 73,6% испитаника), наши испитаници имају отворени став да је у вишејезичној средини потребно да сви говорници знају и неки други језик ради лакше комуникације (став 50% испитаника, а близу 30% је неопредељено). Међутим, када се ради о Новом Саду, према оцени испитаника у овом граду говорници већинског српског језика ипак не знају неки од језика националних мањина. Тако мисли чак 64,5% испитаника, док је само 13% сагласно са овом тврдњом. Дакле, може се рећи да постоји позитиван став у вези са неговањем индивидуалне вишејезичности, али она се, могуће је, односи не на знање неког од језика средине, већ неког од међународних или светских језика.

Табела 13. Ф (%) и ЦТ Ставови о вредновању језика и вишејезичности

	Сматрам да су сви језици подједнако добри и да не треба издвајати неке језике као лепше или боље од других.	Сматрам да је у вишејезичној средини потребно да сви говорници уче и други језик да би лакше комуницирали.	У Новом Саду говорници српског језика углавном знају и неки од језика националних мањина.
Уопште се не слажем	6,76	4,05	16,22
Не слажем се	6,76	16,22	47,3
Нити се слажем, нити се не слажем	12,84	29,73	23,65
Слажем се	32,43	32,43	10,13
Потпуно се слажем	41,21	17,57	2,70
<i>Централна тенденција ставова:</i>	4,05102	3,469388	2,428571

Испитаници, с друге стране, сматрају да у Војводини има доста представника националних мањина који не знају српски језик (око 57%, док је 36% неутрално), те да постоји висок проценат оних који не желе да уче српски језик (око 68%, а 24% је неутрално) (табела 14). Извесно је да се ови високи проценти не заснивају на познавању релевантних статистичких података и могу се приписати постојећим предрасудама и стереотипима⁴⁴ будући да резултати овог, али и претходних истраживања на које смо упућивали, говоре управо супротно. У вођењу језичке политике и планирању

⁴³ У Новом Саду, према подацима пописа становништва, домаћинстава и станова из 2011. године живи око 21 национална заједница.

⁴⁴ Добар преглед основних карактеристика друштвених стереотипа, типова, начина њиховог настанка и последицама њиховог деловања, као и о друштвеним функцијама стереотипа в. у: HEWSTONE – GILES 1997: 271–283.

језика важно је поћи од оваквих ставова и утврдити њихове узроке будући да они могу имати негативне ефекте по заједнички живот у вишенационалној и вишејезичној средини.

Табела 14. Ф (%) и ЦТ Ставови о двојезичности националних мањина

	У Војводини има доста представника националних мањина који не знају српски језик.	Мислим да неки представници националних мањина једноставно не желе да уче или да говоре српски.
Уопште се не слажем	0,68	1,35
Не слажем се	6,76	6,76
Нити се слажем, нити се не слажем	35,81	24,32
Слажем се	36,49	37,84
Потпуно се слажем	20,27	29,73
<i>Централна тенденција ставова:</i>	3,65	3,83

Више од половине говорника већинског језика у Новом Саду сматра да су испуњена сва језичка права националних мањина, као и да та права они остварују у различитим формалним, службеним ситуацијама, али је релативно висок проценат оних који немају посебан став у вези са тим, што би могло ићи у прилог претпоставци да о овом питању не размишљају, односно да није од посебног значаја за њих.

Табела 15. Ф (%) и ЦТ Знање српског језика од стране националних мањина

	Сматрам да су у Војводини испуњена сва језичка права припадника националних мањина.	Припадници националних мањина имају могућност да користе свој први или матерњи језик у суду, у полицији, када пишу тужбу, захтев или молбу некој званичној служби или установи.
Уопште се не слажем	1,35	3,378
Не слажем се	6,76	10,13
Нити се слажем, нити се не слажем	36,49	35,81
Слажем се	33,78	30,4
Потпуно се слажем	21,62	20,27
<i>Централна тенденција ставова:</i>	3,48	3,43

Општи је став испитаника у Новом Саду да припадници националних мањина имају могућност да похађају основну и средњу школу на матерњем језику (око 74%). Овај високи проценат показује да Новосађани познају овај сегмент примене језичке политике, будући да се у више основних и средњих школа у Новом Саду у појединим одељењима настава у потпуности изводи на мађарском и словачком језику,⁴⁵ али и да се ученицима даје могућност

⁴⁵ Детаљније податке в. на сајту Покрајинског секретаријата за образовање, прописе, управу и националне мањине – националне заједнице: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1271 и http://www.puma.vojvodina.gov.rs/etext.php?ID_mat=1279.

факултативног учења мањинских језика. Новосађани српске националности имају сличне ставове као и представници мађарског и словачког језика у вези са медијском заступљеношћу мањинских језика. Испитаници из Новог Сада углавном сматрају да је представницима различитих националних група доступан савим довољан број канала на језицима националних мањина, као и да су ови језици у довољној мери заступљени у програму РТВ Војводине.

Табела 16. Ф (%) и ЦТ Ставови о могућностима школовања и присутности мањинских језика у електронским медијима

	Припадници националних мањина имају могућност да похађају основну и средњу школу на матерњем језику.	Сматрам да има довољно телевизијских канала на језицима националних мањина.	Сматрам да су језици националних мањина довољно заступљени у програму РТВ Војводине.
Уопште се не слажем	2,04	3,38	1,35
Не слажем се	6,12	10,13	6,76
Нити се слажем, нити се не слажем	18,37	35,81	36,49
Слажем се	42,86	30,4	33,78
Потпуно се слажем	30,61	20,27	21,62
<i>Централна тенденција ставова:</i>	3,78	3,43	3,48

Када је реч о српском као службеном језику Републике Србије,⁴⁶ преовладава став да сви грађани Војводине треба да знају српски језик, као и да то треба да буде и законска обавеза. Ове податке не би требало тумачити као негативне ставове према мањинским заједницама, односно њиховим језичким правима, будући да их, како и ово истраживање показује, Новосађани српске националности поштују и сматрају релевантним, већ као став према српском као службеном језику на територији читаве државе.

Табела 17. Ф (%) и ЦТ Обавеза знања српског језика

	Сматрам да сви припадници националних мањина у Војводини морају да знају и српски језик.	Мислим да знање српског језика треба да буде законска обавеза за све грађане Србије.
Уопште се не слажем	0	0
Не слажем се	0	0
Нити се слажем, нити се не слажем	8,33	16,67
Слажем се	33,33	50
Потпуно се слажем	58,33	33,33
<i>Централна тенденција ставова:</i>	4,5	4,17

⁴⁶ https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisama.html

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА. Основни циљ рада био је да укаже на примену оних сегмената језичке политике који се тичу права мањинских националних заједница на употребу матерњег језика као једног од начина очувања националне посебности на територији Војводине. Задатак спроведеног истраживања био је да покаже корелације између званичне језичке политике и ставова који се у вези са службеном и неслужбеном јавном, али и приватном употребом матерњег језика формирају међу члановима мађарске и словачке националне заједнице у четири места у Војводини: Суботици, Сенти, Ковачици и Бачком Петровцу. Засебан сегмент представља анализа ставова говорника српског језика српске националности у Новом Саду о остваривању језичких права националних мањина у Покрајини.

Закључци који се на основу анализе ставова прикупљених помоћу анкете могу извести указују на следеће:

1) У неслужбеној јавној и приватној комуникацији представници обе мањинске националне групе имају позитиван став према остваривању својих језичких права. Чињеница да испитаници врше промену кода, односно употребљавају српски уколико њихови саговорници не знају мађарски или словачки језик указује на одсуство осећаја угрожености сопствених језичких права као и на одсуство негативних ставова према српском језику. С друге стране, ставови испитаника указују на одређене проблеме у употреби матерњег језика у неким службеним ситуацијама, посебно када се ради о писаном обраћању јавним институцијама. Наредна истраживања треба да буду усмерена управо у правцу утврђивања узрока за појаву негативних ставова будући да је у свим законским актима овај домен употребе језика прецизно регулисан, а језичка права националних мањина заштићена.

2) Могућностима за школовање на матерњем језику у основној школи задовољне су обе групе испитаника. Међутим, један део говорника мађарског (15%) и словачког језика (20%) исказали су негативне ставове у погледу средњошколског образовања на матерњем језику. Представници обе мањинске националне заједнице сматрају да имају могућности да наставе школовање на студијама на матерњем језику, али, с друге стране, став који имају у вези са студирањем на српском језику указује на свест о потенцијалним проблемима условљеним слабијом компетенцијом кода у српском, ако је целокупно претходно школовање било на матерњем језику. Ово важно питање треба пратити у предстојећем периоду с обзиром на чињеницу да је од школске 2018/2019. започела реформа наставе српског као нематерњег језика.

3) Када је реч о присутности мађарског и словачког језика у електронским и штампаним медијима преовладава позитиван став обе групе испитаника.

4) Као што је речено, важан показатељ односа који постоје у вишејезичним и вишенационалним срединама јесу ставови самих говорника. Ово истраживање показало је позитиван став испитаника којима је матерњи језик мађарски или словачки према српском језику као службеном на читавој територији државе, али и као језику који им је потребан у свакодневной комуникацији. Ипак, добијени подаци показују извесну разлику између две мањинске националне заједнице. Наиме, према процени наших испитаника око 21% говорника мађарског не жели да учи српски, али исто тако и да око 27% Срба у Суботици и 15% у Сенти не зна мађарски језик. Ови релативно

високи проценти свакако указују на потребу да се ради на унапређењу односа различитих националних заједница у вишејезичним срединама. С друге стране, у срединама у којима је словачки бројчано већински језик међу испитаницима влада позитивнији став према учењу и употреби српског језика (у Ковачици само 3,3% не жели да учи српски, а у Бачком Петровцу 5,88%), као и став да је већина говорника српског језика билингвална, односно да знају и српски и словачки (став да говорници српског језика не знају словачки заступа 10% испитаника у Ковачици и 5,88% у Бачком Петровцу).

5) Засебан део истраживања чини анализа ставова говорника чији је матерњи језик српски у Новом Саду као мултиетничкој и мултијезичкој средини у којој је српски и бројчано већински језик. Анализа показује да испитаници сматрају да су језичка права националних мањина испуњена и заштићена. Међутим, уочава се и став, вероватно условљен постојећим предрасудама и стереотипима, о томе да велики број представника националних мањина не зна српски (то је став 57% испитаника, а још 36% има неутралан став) или не жели да га учи (то је став 68% испитаника, а још 24% има неутралан став у вези са тим). Видели смо пак да већина говорника два мањинска језика жели да учи српски (Суботица: 47,7% и 31,36% има неутралан став, Сента: 51,73% и 24,14% има неутралан став, Ковачица: 76,66% и 20% има неутралан став, Бачки Петровац: 41,17% и 52,94% има неутралан став). Овакви ставови свакако не доприносе dobrim односима у вишејезичним срединама и један од задатака језичке политике јесте рад на промени ових, али и осталих негативних ставова ради постизања што бољих односа међу различитим језичким и националним групама.

Сprovedено истраживање упућује на то да се актуелна језичка политика у вези са заштитом језичких права мањинских националних заједница ефикасно примењује у области школства, у медијима, те да су њени резултати видљиви у доминантно позитивним ставовима представника словачке и мађарске националне заједнице у вези са употребом матерњег језика у неслужбеној и приватној комуникацији. Негативни ставови о могућностима службене комуникације са појединим јавним институцијама указују на потребу да примена језичке политике у овом домену буде свеобухватније анализирана.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- КОВАЧ РАЦ, Елеонора, Сабина ХАЛУПКА-РЕШЕТАР. Ставови према српском језику међу ученицима војвођанских средњих школа на мађарском наставном језику. *Наслеђе* 38 (2017): 141–161.
- КРНЕТА, Драгољуб. *Конструкција и примјена скала у испитивању ставова*. Бања Лука: ВЛ_{co} Бања Лука Компани, 1998.

*

- BORBÉLY, Ana. A nyelvmegőrzést és a nyelvcserét befolyásoló demográfiai és társadalmi faktorok. *Valóság* 43/6 (2000): 36–47.
- BUGARSKI, Ranko. *Jezik u društvu*. Beograd: Čigoja štampa, 1996.
- BUGARSKI, Ranko. *Jezici*. Sabrana dela. Knjiga 9. Beograd: Čigoja štampa, 1997.
- BUGARSKI, Ranko. *Lica jezika. Sociolingvističke teme*. Beograd: Čigoja štampa, 2001.
- BUGARSKI, Ranko. *Jezik i kultura*. Beograd: Čigoja štampa, 2005.

- CAPOTORI, Francesco. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. *Documents on Autonomy and Minority Rights*. Boston: Nijhoff Publ, 1993.
- COUPLAND, Nikolas, Adam JAWORSKI (ed.). *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire: Palgrave Macmillan, 1997.
- FILIPOVIĆ, Jelena (2011). Language Policy and Language Planning in Standard Language Cultures – An Alternative Approach. Vera Vasić (ur.). *Jezik u upotrebi / Language in use*. Primenjena lingvistika u čast Ranku Bugarskom. Beograd – Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije – Filološki fakultet – Filozofski fakultet, 2011, 121–135.
- GARDNER-CHLOROS, Penelope. Code-switching: Language Selection in Three Strasbourg Department Stores. Nikolas Coupland, Adam Jaworski (eds.). *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire: Palgrave Macmillan, 1997, 361–375.
- HEWSTONE, Miles, Howard GILES. Social Groups and Social Stereotypes. Nikolas Coupland, Adam Jaworski (eds.). *Sociolinguistics. A Reader and Coursebook*. Houndmills – Basingstoke – Hampshire: Palgrave Macmillan, 1997, 370–383.
- HOLMES, Janet, Nick WILSON. *An Introduction to Sociolinguistics*. London – New York: Routledge, 2017.
- KARTAG-ODRI, Agneš. Pravo na (multi)kulturalizam. Љиљана Суботић (ур.). *Сусрећ култура. Зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006, 171–180.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra. A magyar és a szerb nyelv helyzete, alkalmazása a vajdasági magyarság körében Létünk. *Tanulmányok* 40/3 (2010): 104–119.
- KOVÁCS RÁCZ, Eleonóra. *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében*. Novi Sad: Sajnos, 2011.
- KOVAČ-RAC, Eleonora. Odnos vojvođanskih Mađara prema upotrebi mađarskog i srpskog jezika. Ивана Живанчевић Секеруш (ур.). *Сусрећ култура. Шесћи међународни интердисциплинарни симпозијум. Зборник радова*. Књига I. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013, 139–150. <<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2013/978-86-6065-040-7-0>>.
- KOVAČ-RAC, Eleonora. Jezičko opredeljenje i dvojezičnost vojvođanskih Mađara u zavisnosti od obrazovanja i starosne dobi. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LVIII/2 (2015): 219–237.
- <http://www.maticasrpska.org.rs/stariSajt/casopisi/ZMSFL_58_2.pdf>.
- MIKEŠ, Melanija. Tipologija dvojezičnosti u vaspitno-obrazovnom sistemu Vojvodine. *Kultura. Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* (1974): 147–168.
- MIKEŠ, Melanija. Prilog proučavanju tipologije višejezičnosti u Vojvodini. Ranko Bugarski, Vladimir Ivir, Melanija Mikeš (ur.). *Jezik u društvenoj sredini. Zbornik radova sa konferencije „Jezik i društvo”*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 1976, 59–66.
- MIKEŠ, Melanija. *Dete u svetu dvojezičnih čarolija. Priručnik za roditelje i prosvetne radnike*. VERNIK: LDJ, 2000.
- MIKEŠ, Melanija. *Kad su granice samo tarabe. Istraživanje višejezičnosti u Vojvodini*. Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku – Futura publikacije, 2001a.
- MIKEŠ, Melanija. Sociolinguistic Backgrounds of Kindergarten Children in Bilingual Settings. *International Journal of the Sociology of Language* 15 (2001b): 49–67.
- MIKEŠ, Melanija. Razvijanje višekulturne ličnosti od malih nogu. Љиљана Суботић (ур.). *Сусрећ култура. Зборник радова*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006, 439–446.
- POŽGAJ-HADŽI, Vesna, Tatjana BALAŽIĆ BULC, Mirjana BENJAK. Koliko smo (ne)tolerantni prema govornicima hrvatskoga kao stranoga jezika? Ines Srdoć-Konestra, Silvana Vranić (ur.). *Riječki filološki dani: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004*. Rijeka: Filozofski fakultet, 2006, 357–366.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Sociolingvistika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada – Dnevnik, 1986.
- RADOVANOVIĆ, Milorad. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.
- SPOLSKY, Bernard. *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- STEFANOVIĆ, D. Stanje i (ne)mogućnosti učenja maternjeg jezika u osnovnim školama u Vojvodini. *Jezički izazovi Vojvodine Evropi*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2004.
- TURČAN, Jaroslav. Obrasci upotrebe maternjeg i nematernjeg jezika kod srednjoškolske omladine slovačke narodnosti u SAP Vojvodini. Ranko Bugarski, Vladimir Ivir, Melanija Mikeš (ur.). *Jezik u društvenoj sredini. Zbornik radova sa konferencije „Jezik i društvo”*. Novi Sad: Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 1976, 67–76.
- ŠKILJAN, Dubravko. *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed, 1988.

Nataša Kiš

ABOUT SOME ASPECTS OF LANGUAGE POLICY IN VOJVODINA
THROUGH ATTITUDES TOWARDS LANGUAGE

S u m m a r y

The aim of this paper is to present the results of applying the current language policy aimed at protecting minority language rights, by analyzing the attitudes of two minority national communities, Hungarian and Slovak. The research was intended to highlight the positive aspects of applying this language policy in the multiethnic and multilingual community of Vojvodina, but also to bring attention to potential problems. The research was conducted in four places in which Hungarians or Slovaks are the majority population. The other segment of the research are the attitudes of the people of Serbian nationality from Novi Sad towards the language rights of the national minorities. The analysis encompasses different domains of official and unofficial public use of the minority languages: the possibility to use them in various public institutions, but also in everyday private communication, in the educational process, as well as in electronic and printed media. The data collected through the survey indicate the general attitude is that the language rights of the two national minorities are respected in different domains of language use, that the representatives of these communities have a positive attitude towards the possibility of achieving their language rights, but that there is some level of dissatisfaction in some segments of official language use, especially when addressing public institutions in written form; the causes of this should be further analyzed and eliminated. Special attention should be paid to the attitudes of speakers of the two minority languages towards potential problems of studying in Serbian, which are caused by weaker code competence in that language, since their whole previous education was in their native language.

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
natasakis14@gmail.com

(Примљено: 28. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Душанка Звекић-Душановић

ИЗ ПРОБЛЕМАТИКЕ СПАЦИЈАЛНОСТИ
У СРПСКОМ И МАЂАРСКОМ ЈЕЗИКУ:
*УСТАО ЈЕ ПОРЕД ЊЕ – *FELKELT MELLŐLE**

У раду се трага за објашњењем зашто у српском језику структура типа *Устао је поред ње није прихватљива, док је формално еквивалентна мађарска структура *Felkelt mellőle* сасвим уобичајена. Сагледава се семантика датог глагола и могућност његовог комбиновања са одговарајућим спацијалним детерминатором. Приказују се и карактеристике српских еквивалената овог типа мађарске конструкције.

Кључне речи: српски језик, мађарски језик, спацијалност, предлошке конструкције, постпозиције.

This paper searches for an explanation of why structures of the type **Ustao je pored nje* 'he got up beside her' in Serbian are not acceptable, while the formally equivalent Hungarian structure *Felkelt mellőle* is quite common. The semantics of the given verb is analyzed, along with the possibility of combining it with a corresponding spatial determiner. Likewise, the characteristics are given of the Serbian equivalents of this type of Hungarian construction.

Key words: Serbian language, Hungarian language, spatiality, prepositional phrase, postposition.

1. Говорницима српског језика сасвим је природно да кажу *Сео је поред ње*, али не и **Устао је поред ње*. Питањем зашто је то тако бавила се М. Ивић (Ивић 2002: 81–84).

Ауторка полази од тога да глаголи *седајти/сести* и *устијајати/устиајати* припадају семантичкој класи инхоативних глагола, односно глаголима којима се исказује „обављање / обављеност прелаза из једне дотле постојеће ситуације у другачију, нову” (Ивић 2002: 81).

Она запажа да дефиниције ових глагола (у речнику Матице српске) садрже оно што је најважније у њиховом значењу – податак о заузимању одређеног положаја (*сести*: „заузети седећи положај”, *устијајати*: „заузети усправан стојећи положај; дићи се на ноге (из седећег или лежећег положаја)”), али да из њих није непосредно „прочитљива” значењска конотација која регулише семантичко-синтаксичко понашање ових лексичких јединица.

За тумачење разлика у семантичко-синтаксичким својствима ових глагола битно је, сматра, разликовати *семантички њојшћуно сјецификовану коношацију* и *семантички нејојшћуно сјецификовану коношацију*. Тако гледано, глагол *сести* припада глаголима који имају „конотацију чија се значењска посебност подаје потпуном идентификовању на основу дате денотативне семантике” (Ивић 2002: 83), док је лексичком значењу видског пара *устијајати/*

* Рад је настао у оквиру пројекта *Синтаксичка, семантичка и прагматичка исцртавања стандардног српског језика* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

усѣјајати својствена „конотација којој је такво к о м п л е т н о семантичко идентификовање недоступно” (Ivić 2002: 83). На основу оваквог разликовања, према виђењу М. Ивић, глагол *сесѣти* има семантички потпуно спецификовану конотацију будући да, осим обављања/обављености „п р е л а с к а из једне дате ситуације у неку другу” подразумева „о п с т о ј а њ е у некој другој, накнадно (тј. у исходу онога што се збило) успостављеној с и т у а - ц и ј и”, односно „завршени процес *седања* на неко место увек резултира оствареношћу оне ситуације коју именује глагол *седеѣти*” (Ivić 2002: 83). За разлику од њега, глаголски пар *усѣјати/усѣјајати* има семантички непотпуно спецификовану конотацију јер се из његове денотативне семантике може „прочитати” само да се неко поставио/поставља у нов положај, али не и коју ће од две могућности које су се тиме створиле одабрати: (1) да стоји на месту где се затекао или (2) да одмах крене некуд даље.

Уколико наставимо да размишљамо у смеру који је ауторка поставила, можемо се запитати да ли је читљивост компоненте „опстојања” новоуспостављене ситуације критеријум који регулише семантичко-синтаксичко понашање ових глагола или одговор на питање зашто се каже *сео ѿпored ње*, али не и **усѣао ѿпored ње* лежи у нечем другом. У прилог мишљењу да је оправдано даље трагати за објашњењем говори и то што се прихватљивост реченица с овим глаголима без исказане одредбе за место не доводи у питање, тј. као што се може рећи *Седа / Сео је*, може се рећи и *Усѣаје / Усѣао је*. При том, као што завршени процес *седања* резултира оствареношћу ситуације коју именује глагол *седеѣти*, тако и завршени процес *усѣјања* резултира оствареношћу ситуације коју именује глагол *сѣјајати*.

Примери којима М. Ивић илуструје сцену у којој би се дати глаголи употребили, и варијанте које би се евентуално употребиле уместо оне која у српском није могућа, указују на још неке моменте које треба узети у обзир. Наиме, у потпуности у складу с оним што је прихватљиво/неприхватљиво сваком компетентном говорнику српског језика, за глаголске парове *сесѣти/седаѣти* и *усѣјати/усѣјајати*, употребљене у готово идентичном вањезичком контексту, она даје ове примере:

То је она дама која је управо сад *села* / која управо сад *седа* поред Зорана,

*То је она дама која је управо *усѣала* / која управо *усѣаје* поред Зорана.

Ауторка претпоставља да би се у датој ситуацији, уместо неоверене, остварила једна од следећих могућности:

То је она дама која је управо *усѣала* и сад *сѣоји ѿпored Зорана*,

То је она дама која сад управо *усѣаје*, а досад је *седела ѿпored Зорана*.

Две језички прихватљиве варијанте, уместо једне неприхватљиве, не решавају питање опстојања новонастале ситуације јер се и даље не зна да ли ће субјекат наставити да стоји на том месту или ће одмах кренути даље. Али указују на неке друге моменте који ће се у наставку овог рада прецизирати и протумачити.

2. Анализа која следи узеоће у обзир структурно-семантичке карактеристике мађарског језика, будући да је у њему сасвим уобичајена конструкција *feláll/felkel mellől*, која је формално еквивалентна српској **усѣјати ѿпored*.

На основу семантичких својстава ове мађарске конструкције покушаће се објаснити неуобичајеност наведене српске. Приказаће се и оне српске структуре које се остварују као семантички еквиваленти мађарске *feláll/felkel mellől*.

За потребе овог рада прегледан је Корпус савременог српског језика, по двадесет страница интернета на српском и на мађарском језику и анкетирани су изворни говорници српског језика. Примењена је техника преводних еквивалената,¹ која на прво место ставља семантичку еквиваленцију, а потом даје могућност и за формалну анализу.

2.1. Најпре ће бити анализирани примери забележени код М. Ивић који, преведени на мађарски језик, гласе:

- (1) То је она дама која је управо сад села *ћоред Зорана*,
- (1a) Ez az a hölgy, aki épp most *ült le Zoran mellé* (инф.);
- (2) То је она дама која управо сад *седа ћоред Зорана*,
- (2a) Ez az a hölgy, aki épp most *ül le Zoran mellé* (инф.);
- (3) *То је она дама која је управо *усџала ћоред Зорана*,
- (3a) Ez az a hölgy, aki épp most *állt fel Zoran mellől* (инф.);
- (4) *То је она дама која управо *усџаје ћоред Зорана*,
- (4a) Ez az a hölgy, aki épp most *áll fel Zoran mellől* (инф.);
- (5) То је она дама која је управо *усџала* и сад *сџоји* поред Зорана,
- (5a) Ez az a hölgy, aki az imént *felkelt és most Zoran mellett áll* (инф.);
- (6) То је она дама која сад управо *усџаје*, а досад је *седела ћоред Зорана*,
- (6a) Ez az a hölgy, aki épp most *kel fel és aki eddig Zoran mellett ült* (инф.).

Уочљиво је да реченице (3) и (4) имају формалне еквиваленте прихватљиве у мађарском (3a) и (4a) и тај је моменат основ за даље размишљање.

Чињеница да у оба језика имамо семантички подударне глаголе, при чему у једном језику имамо неприхватљив исказ, а у другом прихватљив, указује на то да лексичка семантика ових глагола регулише њихово синтаксичко понашање, тј. одређује који тип спацијалног детерминатора може уз њих да се реализује.

Српски примери (1) и (2) се од примера (3) и (4) разликују само у томе што су у прва два употребљени глаголи *сесџи/седаџи*, а у друга два глаголи *усџаји/усџајаји*.

У еквивалентним мађарским реченицама разлика није само у семантици глагола, већ и у постпозицији. У прва два примера, с глаголом *leül* (1a) и (2a), појављује се постпозиција *mellé*, а у друга два, с глаголом *feláll* (3a) и (4a), постпозиција *mellől*. У примерима (5a) и (6a), с глаголима *áll* и *ül*, присутна је постпозиција *mellett*. Уколико применимо термине локалистичке теорије оне представљају оријентире, одређују однос између објекта локализације (у наведеним примерима исказаног именицом *дама/ hölgy*) и локализатора (у примерима исказаног именицом *Зоран*).² То су заправо три варијанте једне постпозиције. Оне означавају три различита ситуативна оквира семантичке

¹ Примере са српског на мађарски и с мађарског на српски превела су два информатора, професори Филозофског факултета у Новом Саду, билингвални говорници који и једним и другим језиком владају на високом нивоу.

² У ситуативном оквиру просторне локализације обавезна су три елемента: објекат локализације, локализатор и оријентир (PIPER 1997: 21–22; ПИПЕР 2005: 719).

категорије спацијалности и пример су структурне карактеристике мађарског језика – могућности доследног обележавања тзв. тројности правца (VAJDA 1976: 4, ANDRIĆ 2008: 102–105). Разликују се у односу на обележје апроксимације:³ *mellé* има обележје approx [+] (VAJDA 1976: 61), *mellől* approx [–] (VAJDA 1976: 29), а *mellett* approx [±] (VAJDA 1976: 46). Наиме, према критеријуму динамичности, варијанта *mellett* знак је неусмерености, тј. одсуства усмерене динамике, или опште усмерености, те колоцира са статичним глаголима или динамичним глаголима неусмереног кретања. Услед оваквих обележја, мађарска конструкција коју чини именска реч и ова постпозиција семантички је еквивалентна српском спацијалном генитиву с предлозима *ћоред* и *крај* (VAJDA 1976: 46): *ül/áll Zoran mellett = седи/стоји ћоред/крај Зорана; tegy/halad Zoran mellett = ћолози ћоред/крај Зорана*.⁴ Структуре с постпозиционим варијантама *mellé* и *mellől* карактерише обележје усмерености, при чему су оне с постпозицијом *mellé* резервисане за адлативно значење (значење завршне усмерености или приближавања), а оне с постпозицијом *mellől* за аблативно значење (значење почетне усмерености или удаљавања). Прва, дакле, колоцира с глаголима „приближавања”, а друга с глаголима „удаљавања”. Будући да се постпозиција *mellé* појавила у реченицама с глаголом *leül* (*сесџи/седаџи*), а постпозиција *mellől* у реченицама с глаголом *feláll* (*усџаџи/усџајаџи*), може се закључити да је у реченицама (1а) и (2а) глагол *leül* употребљен као глагол приближавања, а у реченицама (3а) и (4а) глагол *feláll* као глагол удаљавања.

И српски глаголски парови *сесџи/седаџи* и *усџаџи/усџајаџи* имају обележје директивности. Уколико променимо тип просторног односа, примећујемо да су глаголи *сесџи/седаџи* спојиви са спацијалним детерминатором адлативног типа, а глаголи *усџаџи/усџајаџи* са спацијалним детерминатором аблативног типа:

- (7) То је она дама која *седа* / *је села* на *сџолицу*,
 (8) То је она дама која *усџаје* / *је усџала* са *сџолице*.

Локализатор (*сџолица*) у реченици (7) представља завршну тачку кретања, а у реченици (8) почетну тачку. И на основу овога, али и на основу превода реченица (3) и (4) може се претпоставити да глаголски пар *усџаџи/усџајаџи* садржи значење удаљавања од локализатора, те да реченице (3) и (4), иако неграматичне у српском језику, треба разумети као ситуацију дат у примеру (6).

Уколико, дакле, глаголи *сесџи/седаџи* садрже значење приближавања, а глаголи *усџаџи/усџајаџи* значење удаљавања, питање постављено на почетку рада треба прецизирати и преформулисати у питање: Зашто уз глаголе *сесџи/седаџи* може да се оствари спацијални генитив с предлогом *ћоред*, а уз глаголе *усџаџи/усџајаџи* не може?

³ Под термином ‘approximatio’ подразумева се „primarno obeležje trojstva pravca. Približavanje osobi ili stvari naznačenoj upravnom rečju obeležavamo znakom +, udaljšavanje od nje znakom –, a stanje mirovanja (statični mesni odnos) znakom ±” (VAJDA 1976: 15).

⁴ Именицом с постпозицијом *mellett* може се исказати и паралелно кретање. У српском је тада еквивалент акузатив с предлогом *уз*: *Иде/креће се уз Зорана*.

И овде нам може помоћи структурна карактеристика мађарског језика. Наиме, наведеним трима варијантама постпозиције заједничко је обележје ‘iuxta’ [+],⁵ тј. заједнички им је позициони параметар – припадају оним елементима којима се исказује оријентациона концепција спацијалности, а у оквиру њих означавају просторну близину објекта локализације и локализатора, без одређивања о којој страни локализатора је реч.

И у систему српског језика постоје средства за исказивање јуксталокализације, тј. проксималности. Генитив с предлогом *ћоред* једно је од тих средстава.⁶ Ова се конструкција, најчешће, слаже са индирективним глаголима, али је спојива и са директивним *сесћии/седаћии*. Објашњење за ову појаву може бити у томе што глагол *сесћии* припада тзв. глаголима смештања, тј. глаголима финалне директивности, којима се денотира завршница усмереног кретања, односно почетак мировања у простору (Павловић 2006: 21). Глаголима финалне директивности својствено је прерастање у индирективност (Павловић 2006: 22), те тако *сесћии* прераста у индирективно *седећии*. Близокост семантике финалне директивности и семантике индирективности објашњава могућност да се генитив с предлогом *ћоред* оствари и уз глаголе *сесћии/седаћии* (*сесћии/седаћии ћоред Зорана*) и уз глагол *седећии* (*седећии ћоред Зорана*). Ако у глаголима *усћии/усћии* препознајемо семантику удаљавања, јасно је да се уз њих не може појавити генитив с предлогом *ћоред* јер су неспојиви директивни глагол и недирективна структура.

У српском језику се мало растојање између објекта локализације и локализатора удружено са значењем аблативности или адлативности исказује генитивом с предлозима *од* (аблативно) и *до* (адлативно).

Као еквивалент мађарске конструкције коју чини именица у номинативу и постпозиција *mellől* у литератури се наводи српски генитив с предлогом *од*. Ј. Вајда (VAJDA 1976: 29) ову еквиваленцију илуструје, између осталих, и примером с глаголом *fellál*:

(9) Kocsis felállt az asztal mellől (VAJDA 1976: 29),

(9a) Кочиш је устао од стола (VAJDA 1976: 29).

Е. Андрић (ANDRIĆ 2002: 88) даје преглед постпозиција у мађарском језику с примерима и еквивалентима у српском. Примеру с постпозицијом *mellől* и овде одговара генитив с предлогом *од*:

(10) Elvettem a széket a fal mellől (ANDRIĆ 2002: 88),

(10a) Померила сам столицу од зида (ANDRIĆ 2002: 88).

Ипак, ауторка уочава да ова српска конструкција не преноси у потпуности информацију коју има мађарска, што се види из еквивалента којем она додаје и предлог *ћоред*: *од (ћоред) + ґенићиив* (ANDRIĆ 2002: 88). Наиме, у конструкцији *од* + генитив недостаје информација о томе да је објекат локализације претходно заузимао положај у близини локализатора. Та комбинација проксималности и одређеног типа усмерености у српском језику је

⁵ Обележје *iuxta* „означава да се радња или збивање одвија на страни особе или ствари назначене управном речју, у њеном ближем или даљем суседству” (VAJDA 1976: 16).

⁶ И. Антонић (2005: 148–149) наводи генитив с предлозима *до*, *код*, *крај*, *ћокрај*, *ћоред*, *мимо*. Овим се моделом имплицира обележје проксималности.

маркирана, мање природна јер је ретка, стога захтева више језичког материјала.⁷

2.2. Овде се, међутим, намеће још једно питање. Наиме, реченице (5) и (6) понуђене као решење за неграматичне (3) и (4) указују на то да није сасвим сигурна семантичка интерпретација глагола *усџајџи/усџајајџи* као глагола удаљавања. Реченице (5) и (6) подударају се у информацији о постављању у усправан положај, а разликују се по томе што се у реченици (5) налази податак о новоуспостављеној ситуацији (*сџајајџи њоред Зорана*), а у реченици (6) податак о ситуацији која је претходила промени положаја (*седејџи њоред Зорана*). Њима се заправо сугерише да је исказ *усџајџи/усџајајџи њоред Зорана* двосмислен и не може се знати да ли је локализатором исказана почетна или завршна тачка кретања, односно да ли се објекат локализације таквом променом положаја удаљио од локализатора, као у примеру (6), или му се приближио, као у примеру (5).

Да се семантика глагола *усџајџи/усџајајџи* не може везивати искључиво за аблативну ситуацију показују и примери с недвосмислено адлативним значењем:

- (11) *Усџала сам на сџолицу* усред дискусије, јер сам желела да тим минутом ћутања смирим агресивну атмосферу (poli001024.txt),
- (12) А, једном приликом, видно изнервиран посланичким свађама, *усџао је за џоворницу* и добацио колегама чувену реченицу Николе Пашића (www.novosti.rs/.../clanci.119.html:276096-Lister-posle-uniforme).

Ако је тачно да се глаголи *усџајџи/усџајајџи* могу интерпретирати и као глаголи удаљавања и као глаголи приближавања, требало би да се може рећи:

- (13) (?) То је она дама која *је* управо *усџала* / која управо *усџаје од Зорана*,
- (14) (?) То је она дама која *је* управо *усџала* / која управо *усџаје до Зорана*.

Говорни представници српског језика нису у потпуности јединствени у погледу прихватљивости примера (13) и (14).⁸ По том питању Корпус савременог српског језика показује правилност: уз глаголе *усџајџи/усџајајџи* остварује се само аблативно *од*, и то по правилу уз именицу *сџо*, као и, спорадично, уз објекте с карактеристикама стола, односно објекте поред којих се обично заузима седећи положај (*џулиј*, *џанк*, *клавир*, *џиџафелај*, *вечера*). Приметно је да намера објекта локализације (обично граматичког субјекта) најчешће није само промена положаја тела, већ остваривање неке друге радње, а устајање је предуслов за њу. Ове се радње одвијају сукцесивно и, синтаксички гледано, повезане су саставним односом. У већини примера

⁷ Разматрајући иконичност у старосрпској падежној синтакси С. Павловић приказује и иконичност у систему падежа с просторним значењем. Он запажа да „структурно сложеније просторне падежне конструкције имају нижу фреквенцију и одражавају когнитивно сложене садржаје, те су оне из аспекта дијаграмске иконичности и „мање природне”” (Павловић 2013: 163).

⁸ Анкетирано је шесторо изворних говорника српског језика. Троје испитаника сматрају прихватљивим пример с аблативним значењем, двоје не прихватају, а један је означио да није сигуран. Што се тиче примера с адлативним значењем, један испитаник га сматра прихватљивим, док га осталих петоро не прихвата.

управо се овом другом предикацијом разрешава дилема на коју скреће пажњу М. Ивић: да ли ће након устајања неко одабрати да стоји на месту где се затекао или ће одмах кренути некуд даље. Преовладавају примери с глаголима кретања у другој предикацији (*оџићи, изаћи, најусџији, љрићи, љожурији*), који показују да се субјекат удаљава с места на којем се налазио (15, 16), при чему неки реферишу и о приближавању другом локализатору (17, 18). Ова друга радња може и само имплицирати намеру субјекта да се удаљи (19):

- (15) ... а прилично је неучтиво да шеф делегације *усџаје од сџола* и са целом свитом *излази* из сале усред говора неког од својих колега (diplprotkl.txt),
- (16) *Усџао је од вечере, оџиџао* у Тор, наслонио главу на вола и није могао да не заплаче (kogeni.txt),
- (17) Побеже у кухињу. *Усџао сам од сџола* и *љожурио* за њом (poli061209.txt),
- (18) ... нагло је *усџао од сџола, љриџао* прозору и загледао се у дим изнад Бодежишта (molitvaDru.xml),
- (19) Френки *усџаје од сџола* и *облачи* свој капут (mol10b_n.txt).

Покрети које субјекат чини након устајања могу бити и другачије природе:

- (20) Плећић је *усџао од сџола, окренуо се* према мени држећи пиштољ уперен у моје груди, а затим се чуо пуцањ (poli010509.txt),
- (21) Око два сата ујутру, после неколико попијених пића, *усџао је од сџола* и *ударио* девојку (poli071001.txt).

Уколико се субјекат опредељује да извесно време стоји на месту где се затекао, чести су примери у којима је он устао с намером да нешто саопшти присутнима:

- (22) Оркестар је одсвирао уводни сет без гитаристе, Елингтон је продужавао колико је могао, а онда је *усџао од клавира* и *рекао* публици да се „чувени гитариста Џанго Ренарт вечерас неће појавити на овој сцени” (poli100123.txt),
- (23) Официр се најзад одлучује на једну немачку реч господина Шуњевића, *усџаје од сџола*: – Ваш исказ ћемо проверити. Идите и чекајте (cosicb_p_n.txt).

3. У мађарском језику, судећи према забележеним примерима,⁹ репертоар именица које се појављују с глаголима *felkel* и *fellál* с постпозицијом *mellől* већи је и разноврснији.

Од укупно 133 примера овог типа конструкција, колико је анализирано овом приликом, у 97 појављују се именице које означавају предмете. Као и у српском, најфреквентнија је именица *asztal* – *сџо* (18 примера), као и оне којима се означавају различити типови столова (*íróasztal* – *љисаћи сџо* (14), *kártyaasztal* – *карџарошски сџо* (3), *tárgyalóasztal* – *љређоварачки сџо* (2), *konyhaasztal* – *кухињски сџо* (1), *varróasztal* – *шиваћи сџо* (1), *kommentátori asztal* – *коменџаџиорски сџо* (1)). Фреквентни су и предмети који формом и функцијом одговарају појму *сџо* или се, обично, налазе на њему. То су именице и скраћенице типа *számítógép* – *рачунар, лајџоој, РС, ТВ* (укупно 10 примера), машине (опште *gép* – *машина, szerkezet* – *најрава, varrógép* – *шиваћа машина, szövőszék* – *разбој, rokka* – *љреслица* (укупно 9 примера)), музички

⁹ Прегледано је двадесет страница на интернету.

инструменти (*zongora* – *клавир*, *dob* – *бубањ*, *villanyorgona* – *електричне оргуље*, *cselló* – *виолончело* (укупно 7 примера)), пултови и клупе (3 примера), храна, пиће и прибор на столу (*ebéd* – *ручак*, *kávè* – *кафа*, *sör* – *пиво*, *rohár* – *чаша* (укупно 6 примера)). Заступљене су и именице којима се означавају активности које се обављају за столом (уопштено *dolog* – *посао*, *könyvelés* – *књиговодство*, *papírmunka* – *папирологија* (укупно 3 примера)). Ту су и предмети који могу бити смештени на различитим објектима, а конструкцијом *felkel*, *fellál + mellől* имплицира се да се налазе на објектима позиционо нижим у односу на новоуспостављену перспективу стајаћег положаја. То су, на пример, *játék* – *играчка*, *LEGO* – *лего коцке*, *könyv* – *књига*, *tankönyv* – *учбеник*, *sakk* – *шах*. Осим наведених, издваја се и разноврсна група предмета којима је заједничка карактеристика да су сами по себи ниски или су у равни пода, нижи су од перспективе која се добија заузимањем усправног положаја. Информација је и даље да је објекат локализације претходно био у положају поред локализатора, а да се променом положаја поставио у виши положај чиме се истовремено и удаљио од локализатора. Забележени су примери с именицама *ágy* – *кревет*, *kályha* – *џећ*, *jászol* – *јасле*, *tűz* – *вајра*, *máglya* – *ломача*, *sír* – *гроб*, *szőnyeg* – *тепих*, *posolya* – *бара*.

3.1. У српским преводима мађарских примера забележених у корпусу могу се уочити неке правилности.

За конструкцију *od +* генитив информатори се опредељују уколико су локализатори објекти типа стола, предмети који се налазе на столу, као и разни други предмети уз које се, по правилу, седи. Подразумева се да се објекат локализације, пре чина устајања, налазио поред датог локализатора у седећем положају, а експлициран је моменат аблативности:

- (24) Most ez éppen így történt, fél 11 kor farkaséhes lettem. *Felálltam a gép mellől és készítettem magamnak egy késői reggelit* (www.szeretlekmagyarorszag.hu/a-legfinomabb-reggeli-egy-hirtele),
- (24a) Сада се то баш овако десило, у пола 11 сам постала гладна као вук. *Устала сам од машине* и припремила сам себи касни доручак (инф.);
- (25) *Felállt a szerkezet mellől, a szemét dörzsölte* (www.europakiado.hu/media/vaksag.pdf),
- (25a) *Устала је од уређаја*, трљао је очи (инф.);
- (26) Ez a Givenchy ruha olyan, mintha alkotója még idő előtt *felállt volna a varrógép mellől* (www.voilamode.hu/2014/05/met-gala-2014-ruhaszemle),
- (26a) Ова Живаншијева хаљина је таква као да је њен кројач прерано *устала од шиваће машине* (инф.);
- (27) Olyannyira lekötötte őket, hogy fél négykor, a munka végeztével alig akarnak *felkelni a szővőszék mellől* (www.newjsag.hu › Békésszentandrás),
- (27a) До те мере им закупаља пажњу, да у пола четири, по завршетку посла једва хоће да *устану /се одвоје од разбоја* (инф.);
- (28) Minden csütörtökön kora délután *felállt a sakk mellől*, felvette reverendáját, feljött Visegrádról Budapestre (www.krudy.hu/Szakirod/FustMilan/FusMMuvN55_37.html),
- (28a) Сваког четвртка рано поподне *устала је од шаховске табле*, облачио је своју мантију, долазио је из Вишеграда горе у Будимпешту (инф.);
- (29) (...) sem ők, sem az újoncok nem *fognak elégedetten felkelni a PC mellől* (www.pcguru.hu/teszt/flashback-teszt-pc-xbox360-ps3/1458),
- (29a) (...) ни они, ни новајлије неће задовољно *устати од компјутера* (инф.);

- (30) Kiss Norbi tehát, ha *felkel* elmaradhatatlan Asus *laptopja mellől* (formula.hu/bulvar/2016/08/26/kiss-norbi-es-kedvenc-gepei),
- (30a) Норби Киш, дакле, ако *усѣиане* од свог незаменљивог Асус *лајѣпоја* (инф.);
- (31) Jack *felállt a számítógép mellől* és a többiekkel együtt az asztalhoz ült (www.fanfiction.hu/index.php?oldal=fanfic&op=html&id),
- (31a) Џек *је усѣиао од рачунара* и сео је са другима за сто (инф.);
- (32) Tamási László *felkelt a dobok mellől* és a nagybőgőn ütötte a ritmust (passzio.hu/modules.php?name=News&file=print&sid=20388),
- (32a) Ласло Тамаш *је усѣиао од бубњева* и ударао је ритам на контрабасу (инф.);
- (33) Ahogy beléptem, *felállt a zongora mellől* egy alacsony ember, és rám köszönt: „Szerbusz, Gyula” (szabadkaiszinhas.com/?p=30&id=16),
- (33a) Чим сам ушао, један низак човек *је усѣиао од клавира* и јавио ми се: „Здраво, Ђула” (инф.);
- (34) Toscanini *felállt a cselló mellől* és elvezényelte megbetegedett kollégája helyett az Aidát (www.napkut.hu/naput_2010/2010_10/096.htm),
- (34a) Тосканини *је усѣиао од виолончела* и дириговао је Аиду уместо свог болесног колеге (инф.).

Уколико се за локализатор везује обављање неког посла, конструкција преноси и фазну семантику, тј. удаљавање од локализатора истовремено означава и престанак бављења тим послом. Неретко се, тада, у преводу појављују глаголи *осѣиавиѣи* (*се*) и *ѣрекинуѣи*, самостално или у координираном односу с глаголом *усѣиаѣи*. У том случају мађарска именица у функцији локализатора постаје објекат глагола *осѣиавиѣи/ѣрекинуѣи*:

- (35) Sok munkát jelent megnevelni egy kutyát, de annak is megvan az előnye, ha az ember kénytelen legalább óránként *felkelni a dolga mellől*, kinyújtóztatni a lábát (https://books.google.rs/books?isbn=9635385250),
- (35a) Дресирање паса представља доста посла, али има и предности, на пример, човек је приморан да сваког сата барем једном *осѣиави ѣосао* и протегне ноге (инф.);
- (36) A mosóban maga a főnök is *felkelt a könyvelés mellől*, megállt az autó mellett (totalcar.hu/tesztek/alfa14716),
- (36a) У перионици *је* чак и шеф *ѣрекинуо вођење књиѣа*, застао је поред аута (инф.);
- (37) Már az úriember is *felkel a papírmunka mellől* (bor.menu/csillagkozeli-tigrisbukfenc),
- (37a) Чак *је* и господин *ѣрекинуо ѣосао с ѣаѣирима* (инф.);
- (38) Mi van például akkor, ha a szülőnek el kell mennie reggel dolgozni időre, a gyerekek meg esze ágában nincs *felkelni a LEGO mellől* (oroscafe.hu/2016/02/18/eloterben-a-gyerekek.../cikk/kezisrac),
- (38a) Шта се дешава ако на пример родитељ мора ујутро на време да стигне на посао, а детету не пада на памет да *осѣиави ЛЕГО* (инф.);
- (39) Édesanyja halálának percében Liturána *felállt könyve mellől*, és keservesen felzokogott (www.fulleextra.hu/modules.php?name=M_A_I&file...op...),
- (39a) У тренутку смрти своје мајке Литурана *осѣиави своју књиѣу*, устаде и болно зајеца (инф.);
- (40) Az a vicces, amikor azt mondja: „Dolgozni szeretnék!” Ez pedig azt jelenti, hogy *feláll a játéka mellől*, és azt kéri, ülünk le a tervezőasztalhoz (www.vous.hu/hir/20160911-interju-karman-orsi-ekszertervezo),
- (40a) Смешно је када каже: „Волела бих да радим!” А то значи да *усѣиаје, осѣиавља своје иѣрачке* и тражи да седнемо за сто за цртање (инф.).

Већи изазов имају информатори када треба превести оне структуре у којима је локализатор у равни пода, односно када треба означити да се подизање објекта локализације врши од бочне стране ниског локализатора. У таквим су случајевима, осим већ споменуте конструкције *од* + генитив, забележене и оне с глаголима *усџаиџи*, *усџравиџи се*, *џридиџи се* и спацијалним детерминаторима у виду конструкције *џокрај/џоред* + генитив. Аблативно значење препознаје се из природе семантичке везе глагола и спацијалне одредбе:

- (41) *Ralph felállt a máglya mellől*
(anianus.gportal.hu/portal/.../155804_1342626741_01318.pdf),
- (41a) Ралф се џридиџао од ломаче (инф.);
- (42) *Felkelt az ágy mellől, kiegyenesedett és figyelte hideg szemmel, élesen a fekvőt*
(epa.oszk.hu/00000/00022/00305/09270.htm),
- (42a) Усџао је џоред креветџа, исправио се и хладним погледом, оштро посматрао тело (инф.);
- (43) *A nő felkelt a sír mellől. Odament az ajtóhoz, és megállt*
(www.triviumkiado.hu/.../FatimaMelek_Hurrem%20boszorkanya_b...),
- (43a) Жена се усџравила џоред џроба. Отишла је до врата и стала је (инф.);
- (44) *Kenézy felállt a hulla mellől, levette a kesztyűt*
(<https://books.google.rs/books?isbn=9633834414>),
- (44a) Кенези се џридиџао џоред леџа, скинуо је рукавицу (инф.).

Да би исказ у већој мери био у духу српског језика, али и да би се испоштовала семантика мађарске конструкције, убацује се именица *месџо*, која је у овом контексту у извесној мери десемантизована. Она добија улогу да означи аблативни моменат, остварује се у генитиву с предлогом *са*, а затим се детерминира конструкцијом *џоред* + генитив која носи информацију о позиционом параметру:

- (45) *Mártonka felkelt a tűz mellől, melynek lángját bámulta már hosszú idő óta* (www.wassalbert.eu/wasalbert/muvei/.../egyedul_a_vilag_ellen.pdf),
- (45a) Мартонка је усџао са своџ месџа џоред ваџре, у чији је пламен већ дуго зурио (инф.);
- (46) *Szeptember 14-én 10 óra 04 perckor a kezelő teremben a hat munkahelyen befejezték a shiatsu-masszázszt, az utolsó kezelő is felkelt a szőnyege mellől* (www.magyarrekord.hu/kulonleges-japan-masszazs-bol-24-oras-foly...),
- (46a) 14. септембра у 10 сати и 4 минута су у просторији за третман/терапију на шест радних места завршили шиатсу масажу, усџао је и последњи терапеут с месџа џоред џросџирке (инф.).

3.2. У сразмерно мањем броју примера (укупно 36) забележени су локализатори с обележјем живо [+]. У таквим је конструкцијама објекат локализације, такође с обележјем живо [+], пре постављања у усправан положај заузимао позиционо ниже место, а конструкција носи податак и о томе да је то место било поред неке особе.

У једном примеру информатор се определио за решење као што је дато у примерима (45a) и (46a):

- (47) *Felállt az ügynök mellől és a kocsí megmaradt része felé sétált*
(<https://books.google.rs/books?isbn=9633974984>),
- (47a) Усџао је са своџ месџа џоред аџенџа и пошао ка делу аута који је остао читав (инф.).

У преводу се, по правилу, појављује мањак или вишак информација у односу на оригинални текст. Уколико се, на пример, из контекста зна да је нека особа, пре устајања, заузимала лежећи положај у кревету крај неке друге особе, у преводу се може остварити глагол *усџаи*, најчешће праћен аблативном просторном одредбом *из креветџа*. Мањак информација састоји се у томе што нема податка о томе да је претходни положај карактерисала позиција поред неке особе:

- (48) A lap információi szerint a fiatal fiú a tragédia előtti éjszakát a barátnőjénél töltötte, majd hajnalban *felkelt mellőle*, magához vett egy vadásztört (www.origo.hu/.../20160314-baratnoje-agyabol-indulhatott-olni-viv...),
- (48a) Према информацијама листа, младић је ноћ пре трагедије провео код своје девојке, а затим је у зору *усџао из креветџа* у којем је она наставила да спава, узео је ловачки нож (инф.);
- (49) Most meg egyedül nem alszik. Délután is csak velem, és ha *felkelek mellőle* felébred (www.gyakorikerdesek.hu › Gyerekvállalás, nevelés › Kisgyerekek),
- (49a) А сада не спава када је сам. И поподне само са мном, а ако *усџанем из креветџа* буди се (инф.).

Често, ипак, информатори имају потребу да додају и податак о претходном положају, који је заузиман крај неке особе, и тај податак развијају у релативну клаузу која се односи на именицу у функцији одредбе за место или дату именицу просторно одређују. У том случају настаје вишак информација у односу на полазни текст:

- (50) Stacey mély álomba merült, de Nathan valószínűleg nem volt olyan fáradt és *felkelt anyukája mellől* (www.life.hu/.../20160530-felforrosodott-autoban-hagyott-gyereke...),
- (50a) Стејси је заспала дубоко, али Нејтан вероватно није био толико уморан и *усџао је из креветџа у којем је лежао њоред своје мајке* (инф.);
- (51) ... melyben a királyné egy este *felkel az ágyból férje mellől*, hogy titokban kilopózzon a templomba imádkozni (https://hu.wikipedia.org/wiki/Ringelheimi_Matilda),
- (51a) ... у којој краљица једно вече *усџане из креветџа, у којем је лежала њоред своџ мужа*, како би се у тајности искрала у цркву да се помоли (инф.);
- (52) Hónapokkal később együtt játszottak a kislánnyal, a kisfiú járókában volt mellettük. Az asszony egy pillanatra *felkelt Zsófi mellől*, hogy megtörölje a kicsi orrát (csaladhalo.hu/cikk/egeszseg-es-lelek/agressziv-gyerekek),
- (52a) Месецима касније играла се с девојчицом, а дечкић је био поред њих у ходалици. Жена је на час *усџала са месџа на коме се иџрала са Жоџи* како би малом обрисала нос (инф.);
- (53) ...szurkoltak ma a lelátóról a magyar vízilabda válogatottnak, Orbán Viktor pedig *felkelt Gyárfás Tamás mellől*, és odament hozzájuk gratulálni (https://www.instagram.com/p/BJTfIFhgWRi),
- (53a) ... навијали су данас са трибина за мађарску ватерполо репрезентацију, а Виктор Орбан је *усџао са седишџа њоред Тамаџа Барџаџа* и пришао је да им честита (инф.).

3.3. У корпусу је с глаголом *fellál* забележен и мањи број примера (укупно 9) у којима се појављује постпозиција *mellé*, конструкција која има адлативно значење. Као српски еквивалент ове конструкције у литератури се наводи предлошко-падежна конструкција *њоред* + генитив (VALDA 1976: 61). У овом случају Е. Андрић (ANDRIĆ 2002: 88) уочава потребу да се дода информација

о усмерености, тј. о приближавању објекта локализације локализатору: (до) *ћоред* + генитив. Конструкција *ћоред* + генитив у преводима се појављује уз глаголе *усћравити се* и *ћридићи се*, а *до* + генитив уз глагол *ћењати се*. С директивним глаголом *сћајати* (у значењу *дизати се у сћојећи сћав*) остварују се обе наведене могућности, као и конструкција *уз* + акузатив:

- (54) A lány (...) úgy állítja meg a lovat, hogy Tamás a hasa alá kerüljön.
- Hé, mit csinálsz? – kérdi nevetve a srác, és megsimogatja a feje felett levő szőrhalmazt (...). Aztán felnéz a lóra. *Feláll mellé*, és megsimogatja a nyakát (<http://sarahmerussai.blogspot.rs/2016/01/kmn-0204-valamit-valamiert-11-fejezet.html>),
- (54a) Девојка (...) зауставља коња на начин да Тамаш доспе испод његовог стомака.
- Хеј, шта радиш? – упита дечак смејући се и помази гомилу длаке изнад своје главе (...). Затим подигне поглед према коњу. *Усћравља се ћоред њеџа* и помази га по врату (инф.);
- (55) (...) aki még nem tapasztalta meg, milyen úgy vécére menni, hogy egy egyéves berobog utána, a deszkába kapaszkodva *feláll mellé*, és megpróbál benyúlni alá a csészébe, annak unalmas és eseménytelen az élete (<https://zorcsi.hu/2009/07/.../306-fejezet-ugyes-okos-log-a-nyelvem...>),
- (55a) (...) онај ко још никада није искусио како је ићи у ве-це а да притом једногдишње дете утрчава за њим, држећи се за даску *ћридиже ћоред њеџа* и покушава да пружи руку у шољу испод њега, има досадан и монотон живот (инф.);
- (56) Az első versszakra mindenki énekelve kivonul közép-re, s *feláll egymás mellé* (<http://mindenovi.gportal.hu/gindex.php?pg=27866071&nid=4588654>),
- (56a) Код прве строфе сви излазе на средину певајући и *сћају једни ћоред дружих* (инф.);
- (57) Seth feláll a kávézóban a pultra (...) kezét nyújtja a lányhoz, aki megfogja és *feláll mellé* (<http://www.magysazinkron.hu/?module=news&action=show&nid=172881>),
- (57a) Сет се пење у кафетерији на шанк (...) пружа руку ка девојци, која је хвата *и ћење се до њеџа* (инф.);
- (58) Az első hirdetésre jelentkező feláll, beáll a kör közepére és elmondja, hogy melyik hirdetés iránt érdeklődik. A hirdető ilyenkor *feláll mellé*, és tárgyalnak (nfsz.munka.hu/resource.aspx?ResourceID=szocpol_szmm_jatek),
- (58a) Онај који се јавља на први оглас устаје, стаје у средину круга и треба да изложи за који се оглас интересује. Оглашивач тада *сћаје до њеџа* и разговарају (инф.);
- (59) *Feláll* a díszörség a letakart *emlékmű mellé*, ill. a mikrofon köré (www.sopron.hu/upload/varos/paneu-piknik/kohida.htm),
- (59a) Почасна стража *сћаје уз* покривен *сћоменик*, тј. око микрофона (инф.).

4. У раду се пошло од констатације М. Ивић, према којој говорницима српског језика није природно да кажу **Усћао је ћоред ње*. Приказано је њено образложење и указано је на потребу да се оно допуни новим запажањима.

Установљено је да се глагол *усћати* чешће интерпретира као глагол којим се означава удаљавање објекта локализације од локализатора, мада није искључена ни његова употреба у значењу приближавања. Директивна семантика глагола *усћати* требало би да онемогућава да се уз њега оствари конструкција *ћоред* + генитив.

Увид у структуру мађарског језика показао је да се постпозицијом *mellé*, која се може сматрати еквивалентом српског предлога *ћоред*, означава

мировање или неусмерено кретање. Она има и своје варијанте: аблативну *mellől* и адлативну *mellé*, којима, према контрастивној литератури, одговарају српске конструкције *од (īored)* и *(до) īored*.

С глаголима *felkel* и *feláll*, као што је то случај у српском уз глагол *устијаи*, чешће се остварује аблативна конструкција. На основу постојеће литературе, али и корпуса формираног за овај рад, констатовано је да се као чест еквивалент мађарског *felkel/feláll mellől* остварује конструкција *од* + генитив, уз ограничење да локализатор има обележје живо [–]. Овај је еквивалент најфреквентнији када су локализатори објекти типа стола и предмета који се на њему налазе. Информатори се, иако то није сасвим у духу српског језика, понекад опредељују за конструкцију *устијаи īored/īокрај* + генитив с аблативном семантиком. То су ситуације када су локализатори у равни пода и када се жели постићи значење да се подизање објекта локализације врши од бочне стране ниског локализатора. С циљем да исказ у већој мери буде у духу српског језика уводи се и именица *месіо* у генитиву с предлогом *са*, која се детерминира конструкцијом *īored* + генитив (*устијаи с месіа īored* + генитив). У мађарском језику нема препреке да се у функцији локализатора појави и именица с обележјем живо [+]. У забележеним примерима се, као преводни еквивалент, не појављује очекивана конструкција *од* + генитив, нити неоверена *īored* + генитив. Уместо тога остварују се структуре с мањком или вишком информација у односу на мађарски језик. С мањом учесталошћу је у мађарском забележена адлативна конструкција *feláll mellé*. Информатори одговарајућу семантику у српском постижу глаголима *усправи*и *се*, *іриди*и *се*, *сіјаја*и *се* (*с динамичким значењем*) и предлошко-падежним конструкцијама *īored* + генитив, *до* + генитив и *уз* + акузатив.

Анализа је показала да превођење мађарских реченица с глаголима *felkel/feláll* и постпозицијама *mellől* и *mellé* није лак задатак јер у српском језику недостаје формално еквивалентна конструкција која истовремено узима у обзир и динамички аспект (аблативну или адлативну усмереност) и позициони аспект (обележје проксималности, тј. јуксталокализације).

ИЗВОРИ

- anianus.gportal.hu/portal/.../155804_1342626741_01318.pdf
 bor.menu/csillagkozeli-tigrisbukfenc
 cosicb_p_n.txt
 csaladhalo.hu/cikk/egeszseg-es-lelek/agressziv-gyerekek
 diplprotkl.txt
 epa.oszk.hu/00000/00022/00305/09270.htm
 formula.hu/bulvar/2016/08/26/kiss-norbi-es-kedvenc-gepei
 http://mindenovi.gportal.hu/gindex.php?pg=27866071&nid=4588654
 http://sarahmerussai.blogspot.rs/2016/01/kmn-0204-valamit-valamiert-11-fejezet.html
 http://www.magjarszinkron.hu/?module=news&action=show&nid=172881
 https://books.google.rs/books?isbn=9633834414
 https://books.google.rs/books?isbn=9633974984
 https://books.google.rs/books?isbn=9635385250
 https://hu.wikipedia.org/wiki/Ringelheimi_Matilda
 https://www.instagram.com/p/BJTfIFhgWRi
 https://zorcsi.hu/2009/07/.../306-fejezet-ugyes-okos-log-a-nyelvem...

koreni.txt
 mol10b_n.txt
 molitvaDru.xml
 nfsz.munka.hu/resource.aspx?ResourceID=szocpol_szmm_jatek
 oroscafe.hu/2016/02/18/eloterben-a-gyerekek.../cikk/kezisrac
 passzio.hu/modules.php?name=News&file=print&sid=20388
 poli001024.txt
 poli010509.txt
 poli071001.txt
 poli00123.txt
 szabadkaiszinhas.com/?p=30&id=16
 totalcar.hu/tesztek/alfa14716
 www.europakiado.hu/media/vaksag.pdf
 www.fanfiction.hu/index.php?oldal=fanfic&op=html&id
 www.fullextra.hu/modules.php?name=M_A_I&file...op...
 www.gyakorikerdesek.hu › Gyerekvállalás, nevelés › Kisgyerekek
 www.krudy.hu/Szakirod/FustMilan/FusMMuvN55_37.html
 www.life.hu/.../20160530-felforrosodott-autoban-hagyott-gyereke...
 www.magyarrekord.hu/kulonleges-japan-masszazsbol-24-oras-foly...
 www.napkut.hu/naput_2010/2010_10/096.htm
 www.newjsag.hu › Békésszentandrás
 www.novosti.rs/.../clanci.119.html:276096-Lister-posle-uniforme
 www.origo.hu/.../20160314-baratnoje-agyabol-indulhatott-olni-viv...
 www.pcguru.hu/teszt/flashback-teszt-pc-xbox360-ps3/1458
 www.sopron.hu/upload/varos/paneu-piknik/kohida.htm
 www.szeretlekmagyarorszag.hu/a-legfinomabb-reggeli-egy-hirtele...
 www.triviumkiado.hu/.../FatimaMelek_Hurrem%20boszorkanya_b...
 www.voilamode.hu/2014/05/met-gala-2014-ruhaszemle
 www.vous.hu/hir/20160911-interju-karman-orso-ekszertervezo
 www.wassalbert.eu/wasalbert/muvei/.../egyedul_a_vilag_ellen.pdf

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- АНТОНИЋ, Ивана. Синтакса и семантика падежа. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синџакса савременога српског језика. Просја реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 119–300.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Детерминативни падежи у сјаосрпској пословнојравној иисменоси*. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- ПАВЛОВИЋ, Слободан. *Узроци и механизми синџаксичких ђромена у српском језику*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2013.
- ПИПЕР, Предраг. Семантичке категорије у простој реченици: Синтаксичка семантика. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић. *Синџакса савременога српског језика. Просја реченица*. Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, 2005, 575–982.

*

- ANDRIĆ, Edita. *Leksikologija i morfologija mađarskog jezika*. Novi Sad: Odsek za hungarologiju Filozofskog fakulteta, 2002.
- ANDRIĆ, Edita. *Struktura sintagmi i rečenica u savremenom mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, 2008.
- IVIĆ, Milka. *Red reči. Lingvistički ogledi, četiri*. Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa – Krug, 2002.
- PIPER, Predrag. *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1997.
- VAJDA, Jožef. *Padežne mesne i vremenske konstrukcije. Kontrastivna gramatika srpskohrvatskog i mađarskog jezika br. 4*. Novi Sad: Institut za hungarologiju, 1976.

Душанка Звекић-Душановић

ON THE PROBLEMS OF SPACIALITY IN SERBIAN AND HUNGARIAN:

*УСТАО ЈЕ ПОРЕД ЊЕ – FELKELT MELLŐLE

S u m m a r y

This paper searches for an explanation of why structures of the type **ustao je pored nje* 'he stood up beside her' in Serbian are not acceptable, while the formally equivalent Hungarian structure *felkelt mellőle* is quite common. The semantics of the given verb is analyzed, along with the possibility of combining it with a corresponding spatial determiner. It was established that the Serbian verb *ustati* is more often interpreted as one with which the distancing of the objective of localization from the localizer is indicated, although its use to signify drawing nearer is also not excluded. The directive semantics of the verb *ustati* should make it impossible that the *pored*+genitive construction is realized.

Insight into the structure of Hungarian has shown that *mellet* (which can be considered as the equivalent of the Serbian preposition *pored*) in the postposition indicates stillness or movement in an undefined direction. It also has variations: the ablative *mellől* and allative *mellé* which, according to the contrastive literature, correspond to the Serbian construction *od (pored)* and *(do) pored*. With the Hungarian verbs *felkel* and *feláll*, just as it is in the case of the Serbian, next to the verb *ustati* the ablative construction is more often realized, although the allative is not excluded. This paper presents the characteristics of the Serbian equivalents of this type of Hungarian structure.

The analysis shows that the translation of Hungarian sentences with the verbs *felkel/feláll* and the postpositions *mellől* and *mellé* is no easy task because in Serbian there is no formal equivalent construction which simultaneously takes into consideration both the dynamic aspect (ablative or allative directionality) and the positional aspect (the features of proximity, i.e. juxtalocalization.)

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српски језик и лингвистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
dusazd@ff.uns.ac.rs

(Примљено: 28. јуна 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Tatjana Paunović

FOCUS ON FOCUS: PROSODIC SIGNALS OF UTTERANCE-LEVEL INFORMATION STRUCTURE IN L1 SERBIAN, L1 ENGLISH, AND SERBIAN L2 ENGLISH*

This study addresses the way prosodic cues of pitch and intensity are used to signal focus vs. background, and broad vs. narrow vs. contrastive focus in a broader discourse context in Serbian, English, and Serbian EFL. The analysis included the acoustic cues of pitch (F0 maximum, minimum, mean; pitch range) and intensity (minimum, maximum, mean). The results showed that L1 Serbian and L1 English speakers used different cues to signal nuclear prominence, and prioritized between focus scope and type differently. EFL students' English showed hybrid properties between their L1 and L2. The influence of their specific variety of L1 Serbian, the Prizren-Južna Morava dialect, was manifested at both the phonological level (different use of signals) and the phonetic level (the realization of prosodic signals).

Key words: focus, pitch, intensity, Prizren-Južna Morava dialect, Serbian EFL.

У раду је представљено истраживање употребе тона и интензитета као прозодијских сигнала за исказивање реченичног фокуса, као и разлика између широког, уског и контрастивног фокуса у српском и енглеском језику, и у енглеском као страном језику код српских говорника. Анализирана су акустичка својства тона (F0 минимум, максимум, средња вредност; опсег висине тона) и интензитета (минимум, максимум, средња вредност). Резултати су показали да се у српском и енглеском језику користе различита прозодијска средства за означавање фокусног експонента (нуклеуса), као и различити приоритети у означавању обима и типа фокуса. У енглеском као страном језику уочена су хибридна својства, а утицај матерњег варијетета српског језика испитаника, призренско-јужноморавског дијалекта, манифестовао се како на фонолошком нивоу (кроз употребу различитих прозодијских сигнала), тако и на нивоу фонетске реализације прозодијских сигнала.

Кључне речи: фокус, тон, интензитет, призренско-јужноморавски дијалект, енглески као страни језик код српских говорника

1. INTRODUCTION. The semantic-pragmatic notion of *focus* expresses the idea that speakers signal the information structure (HALLIDAY 1967) of what is being said, that is, their assumptions about the communicative importance of information for the interlocutor (CHAFE 1976). The focused *new* information, central to the communicative act, is distinguished from the presupposed or *given* information, which remains in the background because it is “assumed by the speaker to be shared by him and the hearer” (JACKENDOFF 1972: 230). Furthermore, speakers manage to signal their intended focus scope, i.e. broad, whole-utterance (or phrase) focus vs. narrow, one-word focus,¹ as well as the intended focus type, i.e. whether

* The study is part of the project (No. 183/1-16-1-01) *Modern Trends in Researching English Linguistics and Anglophone Literature and Culture*, University of Niš, Faculty of Philosophy. Some of the findings were presented at the 6th *International Conference on English Pronunciation: Issues and Practices*, 17-18. May 2019, Faculty of Philology, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje.

¹ Narrow focus is sometimes defined as the one in which “only a single aspect of an event (e.g., the agent, the action, the patient, etc.) is focused”, while broad focus “focuses an entire event” (BREEN

it is contrastive or not. Although languages differ with respect to their syntactic and morphological realization of information structure (cf. FÉRY 2007; FÉRY – KRIFKA 2008; VALDUVI – ENGDAHL 1996), in speech focus is primarily linked to expressing prosodic prominence and the highlighting (GRICE – BAUMAN 2007) function of intonation. However, even the common phonological expressions of prominence show cross-linguistic variation (FÉRY 2007). Investigations across different languages² have documented cross-linguistic differences in prosodic focus marking at both the phonological level and the level of the gradient phonetic realization of prosodic signals, which can be highly language-specific (BAUMANN et al. 2006; CRUTTENDEN 2006; GRICE – BAUMANN 2007).

With complex cross-linguistic variation, it can be expected that the focus-marking prosody in a foreign language (L2) would often show specific properties, and the influence of the speaker's mother-tongue (L1). The study presented here aims to observe the focus-marking prosody in L1 Serbian as compared to L1 English, and their possible interaction in Serbian L2 English learned as a foreign language in a formal educational context (EFL).

2. FOCUS-MARKING PROSODY

2.1. FOCUS-MARKING PROSODY IN ENGLISH. In English, the main factor in assigning pitch accent (BOLINGER 1958) or nuclear tone (HALLIDAY 1967) to an element of an utterance is whether the information it conveys is new, or old, or contrastive (CRUTTENDEN 1997²: 97). Pitch was traditionally considered to be the main acoustic marker of prominence (LEHISTE 1970), and focus was observed as a communicative function mainly manifested through F0 variations (LADD 1996 in XU – XU 2005: 159), such that new information is signalled by high pitch and given or backgrounded information by low pitch (BROWN 1983; CHAFE 1976; WENNERSTROM 1994). Increased duration and intensity are also pointed out as markers of prominence (BOLINGER 1989), empirically shown to signal focus (BREEN et al. 2010). In a series of experiments Breen and colleagues found that speakers of American English systematically signalled focus primarily by four acoustic features – increased word duration, maximum word intensity, mean F0, and maximum F0 (BREEN et al. 2010: 1089).

The phonetic cues of pitch range expansion and compression have also been identified as relevant. Xu and Xu (2005) observed that in (American) English declaratives “the pitch range of the focused item is expanded, the pitch range of the post-focus items, if any, is compressed and lowered, and the pitch range of the pre-focus items, if any, remains neutral” (XU – XU 2005: 186). Indeed, these acoustic correlates of focus were found in a number of languages beside English: “on-focus increase of pitch range, duration and intensity; post-focus compression and lowering of pitch range and intensity” (XU 2011: 110–111).

et al. 2010: 1047). In some descriptions, a three-way distinction is used – maximal, intermediate and minimal focus (cf. STOPAR 2017: 294), but in most descriptions all larger syntactic units, e.g. verb phrases, are regarded as cases of broad focus, and only single-word focus as narrow (CHEN 2012: 249; LADD 1980; SELKIRK 1984).

² Some of them Slavic, such as Czech and Polish (HAMLAOUI et al. 2018), Slovene and Russian (STOPAR 2017), or Bulgarian (ANDREEVA et al. 2017).

With respect to marking focus types, Chafe (1976) states that contrastive focus is signalled by high pitch, as is non-contrastive new information, but with a different overall pitch contour, and Selkirk (2008) points out that the greater prominence of contrastive focus is achieved by the acoustic features of duration and “pitch boost” (SELKIRK 2008: 334, based on KATZ – SELKIRK 2005/6). However, American English speakers have also been found to produce non-contrastive focus with higher mean and maximum F0 on the focused word, while contrastive focus had greater intensity (BREEN et al. 2010: 1090).

Focus scope is also described as consistently marked in English. Breen and colleagues (2010) found that in American English narrow focus (in Object position) had higher F0 and longer duration compared to broad focus, while broad focus had higher intensity. In Southern British English, Sityaev and House (2003) found that there were “no robust phonetic cues in the accented word itself for disambiguating between broad, narrow and contrastive focus” (SITYAEV – HOUSE 2003: 1822), but, rather, “small but significant differences”: compared to broad focus, narrow and contrastive focus were marked by increased duration, while, contrary to the traditional claim, contrastive focus was not associated with ‘boosted’ F0 peaks, or ‘delayed’ F0 peaks, although when sentence-final it showed a smaller degree of downstep than broad or narrow focus (SITYAEV – HOUSE 2003: 1822).

Some of the differences between the findings of these studies could be ascribed to different research methodology, particularly elicitation techniques (e.g. pictures in BREEN et al., 2010) or the participants’ awareness of the potential ambiguity with respect to focus scope and type (cf. BISHOP 2012), but some may reflect the differences in the focus-marking prosody in regional or sociolinguistic varieties of English.

2.2. FOCUS-MARKING PROSODY IN SERBIAN. In Büring’s (2010) focus typology, Serbian belongs to ‘mixed languages’, in which either syntactic or prosodic marking can be used, whichever is more applicable in the given context. This observation was based on Godjevac’s (2000) description of focus marking in Serbian (i.e. Serbo-Croatian, the ‘stokavian-ekavian’ variety), where she found that prosodic and positional syntactic devices, mainly word order, provide separate but related focus-marking cues. A similar conclusion is put forward by Halupka-Rešetar (2010), and Sredojević (2017).

Focus-marking prosody in Serbian has been studied mainly in relation to the system of four lexical pitch accents (‘falling’ and ‘rising’, either ‘short’ or ‘long’), which combine the phonetic properties of pitch and duration to signal lexical prominence (INKELAS – ZEC 1988; LEHISTE – IVIĆ 1963; 1986), with a similar tone movement in the same type of accent, ‘falling’ or ‘rising’ (ПЕТРОВИЋ – ГУДУРИЋ 2010). Since in Serbian utterance-level prominence is described as prosodically signalled by higher F0, longer duration and increased intensity, the interaction of lexical pitch accent and focus prosody can be quite complex; especially so considering that the phonetic pitch peak alignment is described as ‘early’ in falling accents (reached within the accented syllable) and ‘late’ in rising accents (on the first post-accented syllable) (ЛЕХИСТЕ – ИВИЋ 1996: 226–7), and that in certain contexts sentence intonation can neutralize lexical accent differences (ЛЕХИСТЕ – ИВИЋ 1996: 266).

With respect to focus scope and type, Lehiste and Ivić (1986; 1996), observing the interaction of syntactic position and prosody in declarative utterances, found that in ‘no emphasis’ utterances the first word had the highest F0 peak and the steepest F0 fall, but they had lower F0 values on all stressed syllables compared to the realisation of the same utterances with one word ‘emphasised’ (ЛЕХИСТЕ – ИВИЋ 1996: 234). Similarly, discussing the influence of contrastive focus on lexical prosodic-accent realization, in a follow-up to his previous studies (SREDOJEVIĆ 2011; 2015) Sredojević (2017) found that the Novi Sad speakers signalled contrastive focus by higher F0 peaks, a wider ‘tone interval’, more pronounced pitch movement, increased intensity, and prolonged duration. In words under focus, the minimum and maximum F0 were higher than when the same words were not focused, and the ‘tone interval’ between the pitch peak and the end of the word was greater for words with both ‘falling’ and ‘rising’ accents (SREDOJEVIĆ 2017: 181). The words under contrastive focus also showed increased intensity and duration (SREDOJEVIĆ 2017: 183).

However, there is a great degree of regional variation in the realization of lexical accents in Serbian, and this needs to be taken into account in comparative cross-linguistic investigations. As an illustration, in her study of pitch peak alignment relative to focus scope³, Smiljanić (2006) compared the data from two dialects of Serbo-Croatian: the variety of Serbian spoken in Belgrade, with the four lexical prosodic accents, and the variety of Croatian spoken in Zagreb, which, as shown by Lehiste and Ivić (1986), does not have the lexical pitch contrast. She found that peak alignment was “greatly sensitive to a combination of lexical, pragmatic and prosodic factors”, so narrow focus was phonetically realized in quite different ways in the two varieties (SMILJANIĆ 2006: 514)⁴. Likewise, the regional varieties of Serbian which do not make lexical pitch contrasts found in standard Serbian may show phonetically specific interaction with focus-marking prosody.

Specifically, in a pioneering acoustic study Lončar Raičević and Sudimac (2017) investigated the Prizren-Južna Morava dialect, a southern Serbian regional variety traditionally described as lacking lexical accent distinctions in either duration or pitch movement, and characterized only by ‘expiratory’ or ‘dynamic’ accent, whose main phonetic correlate is increased intensity (ЛОНЧАР РАИЧЕВИЋ – СУДИМАЦ 2017: 210). However, in their study, in the examples illustrating standard lexical prosodic accents in a narrow-focus utterance, three groups of participants from southern urban centres of Niš, Leskovac, and Vranje showed a very specific phonetic realization of lexical accent. The overall pitch movement on the focused word was slightly but steadily falling, but with a noticeable step-up from the accented to the post-accent syllable, phonetically different from the realization of standard ‘rising’ accents. The accented syllable was marked by longer duration and greater intensity. Furthermore, differences were found between the three urban varieties with respect to the use of duration (notably longer in the Niš variety), and the pitch step-up to the post-accent syllable. The authors conclude that Serbian

³ She studied pitch peak alignment in broad vs. narrow focus, in utterance-initial and utterance-final position, i.e. early and late focus (SMILJANIĆ 2006: 497).

⁴ In Belgrade speech the falling peaks were “retracted and rising peaks unchanged or slightly protracted”, while in Zagreb speech all peaks were retracted (SMILJANIĆ 2006: 498).

varieties may not fall clearly into the categories of prosodic (tonic) or dynamic (expiratory) accent, but can show different combinations of both (ЈОНЧАР РАИЧЕВИЋ – СУДИМАЦ 2017: 223). Such specific properties of lexical accent realization are relevant for the present study, since our L1 Serbian participants were the speakers of the urban Niš variety of the Prizren-Južna Morava dialect.

2.3. FOCUS-MARKING PROSODY IN EFL. It has been stated that focus is “maybe the most important function of intonation, and almost certainly the most teachable one” (DALTON – SEIDLHOFER 1994: 91). Still, prosodic focus marking can be challenging for L2 speakers. EFL learners of different L1 backgrounds have demonstrated problems with prominence placement (MENNEN 2007: 55), with using pitch height to signal new information (WENNERSTROM 1994), as well as with the phonetic realization of phonological prosodic signals. For instance, Spanish EFL learners (RAMIREZ VERDUGO 2005: 2006) used an inappropriately narrow pitch range for narrow focus and insufficient pitch movement on the nucleus, in addition to misplacing the nuclear pitch accent in contrastive focus and using the broad focus nuclear position as the default (RAMIREZ VERDUGO 2006: 12), while Chinese English learners had problems with nuclear pitch height and post-accent F0 compression (JIA – LI 2012). Similarly, Graham and Post (2018) conclude that L2 speakers need to learn not only the phonological prosodic signals, but also how to map these signals to phonetic targets (GRAHAM – POST 2018: 11).

Many of these problems can be attributed to L1 transfer, often evident even after many years of experience with L2 (MENNEN – DE LEEUW 2014). For instance, Visceglia, Su, and Tseng (2012), who compared how narrow focus was marked in (North American) English by Beijing and Taiwan Mandarin speakers, found that the transfer of L1 prosodic features was one of the most obvious problems. Gut and Pillai (2014) found that Malaysian speakers showed some direct phonological and phonetic transfer from their L1 Malay into L2 English: they produced longer rises on new than on given information, but did not use different pitch accents, or syllable duration, or pitch peak alignment. However, in addition to L1 transfer some ‘further influencing factors’ were also observed (GUT – PILLAI 2014: 284), in line with Mennen’s (2007) conclusion that various processes affect the acquisition of L2 intonation.

3. METHODOLOGY. The present study aimed to investigate the use of pitch and intensity as focus-marking prosodic cues with respect to signalling the focus domain (focus vs. background), focus scope (broad vs. narrow focus), and focus type (contrastive vs. non-contrastive focus) in L1 Serbian (the Prizren-Južna Morava dialect), L1 English (Southern British), and Serbian EFL.

3.1. PARTICIPANTS. The participants were 4 male native speakers of Southern British English (aged 20–26), and 4 male native speakers (aged 19–21) of the urban Niš variety of the Prizren-Južna Morava dialect of Serbian, born and raised in Niš, who were also EFL students (B2+ CEFR level).

The two groups of participants produced three sets of data for analysis: 1) L1 English participants reading an English text (NSE data); 2) L1 Serbian participants reading the same English text (EFL data); and 3) L1 Serbian participants reading a Serbian text (NSS data).

3.2. MATERIALS AND PROCEDURES. Regarding the elicitation technique, although tasks with isolated utterances (question-answer pairs) provide more control over the elicited materials (XU 2010), the aim of this study was to investigate the focus-signalling cues in a broader discourse context, so we opted for a read-aloud task with longer texts, which provided enough situational information for the participants to interpret the intended information structure in each utterance. Instead of comparing the same word under focus and out-of-focus conditions, we aimed to observe whether, irrespective of the particular lexical content of the focus, certain patterns could be observed in the way prosodic cues were used to signal the focus relative to its particular context (cf. CHEN 2012).

The texts were specifically constructed for the study. The text in English (230 words), consisted of 52 intended intonation units (IU), and the text in Serbian (260 words) had 53 intended intonation units. The Serbian text was not a translation of the English text, but the texts were matched as closely as possible for genre (anecdote), level of formality (semi-formal to casual), and general topic (an encounter in a public place), as well as for their discourse structure (topics, paragraphs, narration vs. dialogue), the syntactic structures used (declaratives, Wh-questions, etc.), and information structure, i.e. the utterances with broad, narrow and contrastive focus.⁵ All the utterances included in the analysis were either whole-sentence IUs, declaratives with simple syntactic structures (e.g. SVO, SVAdj, SVAdv), or complete longer phrases (VP, NP, PP), in both English and Serbian (positional i.e. word-order focus-marking in Serbian was not included in this study). All narrow-focus utterances had the focused word in the final stressed position, as did contrastive narrow-focus examples (except for one IU in English and one in Serbian – examples 3.b below). The discourse context provided cues for disambiguating focus scope and type (Wh-questions, wrong responses, specific facts).

Of the 52 intended IUs in the English text, 45 were included in the analysis: 20 broad-focus IUs, 18 narrow-focus, and 7 contrastive-focus IUs. Of the 53 intended IUs in the Serbian text, 49 were included in the analysis: 21 broad-focus IUs, 19 narrow-focus, and 9 contrastive-focus IUs⁶. These are some examples from the corpus:

⁵ External validation of the text structure – the intended IU boundaries, and the domain and type of focus in each utterance – was obtained through independent analyses by 3 experienced senior lecturers, in order to determine as objectively as possible the status of the ‘new’ and ‘given’ information in each utterance (cf. CRUTTENDEN 2006 on the circular definition of ‘givenness’).

⁶ Although the particular lexical content of the focus-related utterance positions was not taken as a variable in the study (e.g. the segmental structure of the lexical items, the number of syllables, syllable structure, etc.), the specific nature of the Serbian prosodic lexical accent was taken into account. All the examples of broad, narrow and contrastive focus in the Serbian text contained, in the focus-exponent position, the lexical items carrying standard Serbian ‘falling’ and ‘rising’ accents, as listed in *Речник Матиче српске* (the Matica Srpska Dictionary). In broad-focus IUs, the focus exponent items included 10 falling accents (7 short – *идеш*, *йрен*, *чекаш*, *корак*, *йода*, *журнуо*, *цуйкали*; 3 long – *карйу*, *йуйника*, *жужва*) and 11 rising accents (6 short – *шалйтера*, *найред*, *широка*, *жомиле*, *стйолице*, *кофер*; 5 long – *цизле*, *задремала*, *браду*, *йорба*, *йорби*). In narrow-focus IUs, they included 10 falling accents (8 short – *очи*, *видели*, *идеш*, *срећан*, *зледаш*, *йуч*, *муком*, *муцаш*; 2 long – *йуй*, *журпа*) and 9 rising accents (6 short – *чекаоници*, *сайлела*, *йрийлаз*, *йросйрла*, *йолицу*, *стйолицу*; 3 long – *бака*, *йолицайац*, *йуййовање*). In contrastive-focus IUs, the focus exponent items included 5 falling accents (3 short – *чекам*, *идеш*, *уци*; 2 long – *йи*, *журпа*) and 4 rising accents (3 short – *мени*, *кофера*, *стйолицу*; 1 long – *руци*). In the statistical analyses, the type of lexical accent – ‘falling’ or ‘rising’ – was included in the comparisons where relevant, as a grouping variable.

1. Broad focus

Eng. *The desk was covered in dust.*

Sr. *Деца су сјавала ѓреко кофера и ѓорби.* ‘Children were sleeping on suitcases and bags.’

2. Narrow focus

Eng. (Where did she put them?) *She put them on the shelf.*

Sr. (Где си је ставила?) *Сјавила сам је на сјолицу.* ‘(Where did you put it?) I put it on the chair.’

3. Contrastive focus

a) Eng. (She turned to the table.) *I said she put them on the shelf.*

Sr. (Кренух ка полици.) *Ама, рекох сјавила сам је на сјолицу.* ‘(I turned to the shelf) I said I put it on the chair.’

b) Eng. *Mrs Ashton called us.*

Sr. *Ти си ѓрва ѓочела.* ‘You started it.’

The participants were asked to read the text naturally and had time for preparation, but were given no instructions regarding information structure. Each participant’s reading was recorded digitally (Phillips SBC MD650 microphone; Praat v. 5.2.04, BOERSMA – WEENINK 1992–2010). The utterances in which the participants did not produce the expected type of focus in the expected domain were excluded from the corpus. Although there are arguments against this methodological move (BREEN et al. 2010), we found it necessary in this study, to ensure the analysis compared and related the acoustic properties of the same type of focus across the three sets of data.

3.3. ANALYSES. The acoustic analysis involved manual segmentation and automatic extraction of the parameter values. The acoustic measurements were taken for the short-ranged local cues (VAISSIERE 2005: 239): F0/ pitch maximum, minimum, mean, from which the pitch range or span was calculated (in Hz and semitones, ST); intensity maximum, minimum, and mean (in dB)⁷.

The acoustic measurements were taken at 4 relevant points: 1) the nucleus i.e. the accented syllable of the focus exponent⁸; 2) the stressed syllable of the word marking the beginning of the focus domain i.e. focus projection (onset), if different from the exponent; in narrow-focus IUs, also the first peak, i.e. the first stressed syllable preceding the nucleus, if any; 3) the pre-focus material as a whole, if any; 4) the post-focus material as a whole, if any. In accordance with the British school analysis (HALLIDAY 1967; O’CONNOR – ARNOLD 1973), in broad-focus IUs all the unstressed syllables that preceded the first stressed syllable of the focus projection were treated as the ‘pre-focus material’ (examples 4. below); in narrow-focus IUs,

⁷ The duration of syllable and word (in ms) was also measured. However, it was largely affected by evident variations in the speech tempo, both between participants and in different parts of the text read by the same participant. Therefore, due to the task design – reading a longer stretch of text – this parameter required the application of more complex normalization procedures, which will be presented elsewhere.

⁸ We use the terms *focus exponent* (for the unit bearing nuclear pitch accent) and *focus projection* (for the beginning of the focus domain), but do not otherwise discuss the theoretical model of the Focus Projection Hypothesis (SELKIRK 1995).

all the syllables preceding the stressed syllable of the focus exponent (the nucleus) were considered the ‘pre-focus material’ (examples 5. below). The unstressed syllables following the nuclear syllable were treated as the ‘post-focus material’; however, since the nuclear pitch movement can be carried over to the post-nuclear syllable, in two separate analyses the post-accented (post-nuclear) syllable was treated first as part of the post-focus material, and then as part of the focus domain, and the results compared. In the following examples, the pre- and post-focus material is underlined, the post-nuclear syllable bolded, and the stressed syllables of the focus projection and focus exponent given in capitals:

4. Broad focus

Eng. *We should PAINT the window-frames for Mrs. PEterson.*

Sr. *Ha ūpeHYūak je zaDPEmana...* ‘She fell asleep for a moment...’

5. Narrow focus

Eng. *and to WORK here.*

Sr. *u y čekaOHuūu.* ‘and in the waiting-room.’

The statistical analysis of the data (SPSS v. 20) involved the comparison of parameter values in two phases: 1) within each set of data (NSS, NSE, EFL), for focus domain (focus vs. background) and focus scope and type (broad, narrow, contrastive focus); and 2) between data sets (NSE vs. NSS data, EFL vs. NSE data, and EFL vs. NSS data). Upon testing the normality of data distribution, nonparametric procedures were applied where necessary (Kruskal-Wallis, ANOVA post-hoc Tamhane’s T2; Mann-Whitney; Spearman correlations). The aim was to explore, as an initial step and pointer for further investigations, the possible significance of certain recurring patterns in the use of acoustic parameters in connected speech, not assuming that all the observed regularities play equally significant roles in the perception and interpretation of prosodically marked information structure.

4. RESULTS AND DISCUSSION

4.1. NSE DATA (L1 ENGLISH). L1 English speakers consistently signalled the focus domain. The pitch values of the focus projection (onset) and focus exponent (nucleus) were consistently higher compared to the out-of-focus material. The mean values (summed up in Table 1.) and mean rank comparisons (Mann-Whitney) showed higher focus-domain values for both pitch and intensity compared to the background. A positive correlation was found between the maximum F0 and maximum intensity of the focus onset ($r=.003$), suggesting that pitch and intensity worked together to signal the beginning of the focus domain.

Broad, narrow and contrastive focus were distinguished by the pitch and intensity of the focus exponent. Significant differences were found for the nucleus F0 mean ($p=.043$), supported by significant correlations between the focus scope and type and the nuclear F0 mean ($r=.018$). A statistically significant difference was also found for the nuclear intensity maximum ($p=.023$) and mean ($p=.035$), supported by the correlation between the focus scope and type and the nuclear intensity maximum ($r=.011$) and mean ($r=.012$). Since the correlations were positive – and narrow focus was assigned a higher nominal value – this indicates that in the NSE data both the nuclear mean pitch and maximum and mean intensity were higher in narrow than in broad focus, and higher in contrastive than in non-contrastive focus. However, although both were statistically significant,

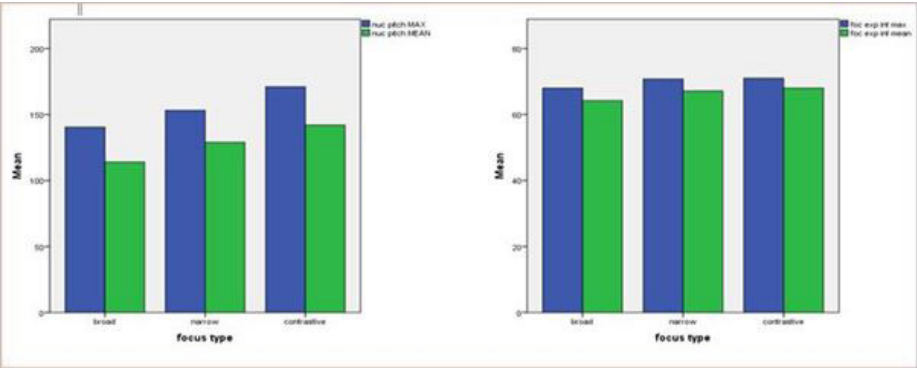
means comparisons showed that the differences were more robust for pitch than for intensity, as shown in Graph 1.

With respect to focus scope, the narrow focus nucleus had a somewhat higher pitch maximum and mean than broad focus ($p=.06$), and a somewhat wider pitch range (not statistically significant). Narrow focus also showed statistically significantly higher nuclear intensity maximum ($p=.008$) and mean ($p=.011$). On the other hand, the overall pitch range of the whole IU was notably wider in broad focus IUs (mean=13.3 ST) than narrow-focus IUs (mean=9.8 ST), and this difference was statistically significant ($p=.039$ in Hz; $p=.021$ in ST).

Table 1. NSE data means of the pitch and intensity parameters (pitch in Hz, intensity in dB), with Standard Deviation values given in brackets

	Pre-focus material						
Focus type	pitch max (St.D.)	pitch min (St.D.)	pitch mean (St.D.)	pitch span in ST	intensity max (St.D.)	intensity min (St.D.)	intensity mean (St.D.)
broad	137 (33.8)	123 (29.9)	131 (31.1)	1.9	67 (4.5)	65 (4.6)	66 (4.6)
narrow	146 (30.2)	132 (29.2)	140 (28.9)	1.8	68 (2.6)	65 (4.3)	67 (2.9)
contrastive	127 (39.9)	92 (21.9)	108 (29.4)	5.5	66 (4.1)	55 (4.4)	59 (4.3)
	Focus projection (broad focus)						
broad	181 (49.8)	143 (34.6)	162 (40.3)	3.9	71 (4.2)	59 (6.8)	68 (3.6)
	Focus exponent – nuclear accent						
broad	140 (34.1)	98 (20.4)	114 (23.7)	6.1	68 (3.3)	55 (5.2)	64 (3.9)
narrow	153 (29.2)	105 (31.7)	129 (30.9)	6.9	71 (3.1)	55 (4.8)	67 (3.4)
contrastive	171 (35.5)	104 (21.5)	142 (27.2)	8.6	71 (3.9)	63 (5.8)	68 (4.2)
	Post-nuclear syllable						
broad	126 (37.6)	93 (17.2)	104 (21.0)	5.4	65 (4.3)	56 (5.0)	62 (3.6)
narrow	146 (24.6)	99 (24.7)	122 (22.6)	6.9	66 (4.2)	56 (5.2)	65 (4.8)
contrastive	170 (36.6)	104 (39.7)	142 (31.7)	3.9	62 (3.3)	55 (4.2)	57 (3.6)
	Post-focus material						
broad	108 (26.4)	87 (17.5)	96 (18.5)	3.7	65 (4.4)	55 (5.9)	62 (4.3)
narrow	130 (33.5)	92 (20.2)	108 (29.6)	5.9	61 (7.6)	56 (6.2)	58 (3.4)
contrastive	92 (20.8)	88 (18.2)	91 (20.2)	0.8	65 (5.3)	52 (3.1)	55 (4.3)

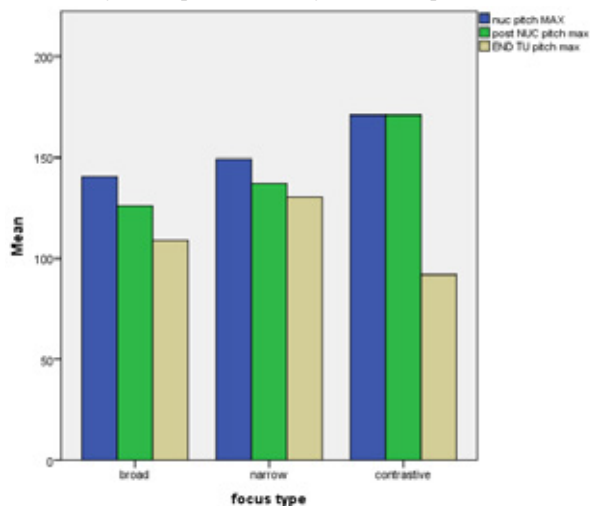
Graph 1. NSE means for broad, narrow and contrastive focus compared for a) nuclear pitch (Hz) maximum and mean (left), and b) nuclear intensity (dB) maximum and mean (right)

With respect to focus type, means and mean rank comparisons showed that contrastive focus had the highest nuclear pitch and the widest nuclear pitch range, compared to both narrow (post-hoc Tamhane $p=.000$) and broad focus ($p=.000$). The overall IU pitch range was also much wider in contrastive focus (mean=18.9 ST) than non-contrastive ones, narrow or broad ($p=.027$). Our findings in this respect differ from Sityaev and House's (2003) for Southern British English, where contrastive focus was not found to be signalled by 'boosted F0 peaks', and also from Breen and colleagues' (2010) for American English, where non-contrastive focus showed higher mean and maximum F0 on the focused word, while contrastive focus only had greater intensity (BREEN et al. 2010: 1090).

Post-focal pitch lowering and pitch range compression (PFC) were evident in the NSE data, and statistically significant differences were found between the nucleus F0 maximum and the post-focus F0 maximum ($p=.025$) and mean ($p=.013$). However, the carryover effect (XU – XU 2005: 166) of the nuclear pitch movement on the post-nuclear syllable (nuclear 'tail' as part of the nuclear tone, CRUTTENDEN 1997) was also noticeable. Graph 2. shows the means for F0 maximum on the nucleus, the post-nuclear syllable, and the post-focus material compared for broad, narrow and contrastive focus. With the post-nuclear syllable included in the focus domain, the total pitch range of the focus exponent became somewhat wider in broad (mean=7.1 ST) and narrow focus (mean=7.8 ST), but was still the widest in contrastive focus (mean=8.8 ST), and had the most pronounced PFC effect.

Graph 2. NSE means in broad, narrow and contrastive focus for the pitch maximum on the nuclear syllable, post-nuclear syllable, and post-focus material

Therefore, our NSE participants showed the general pattern of prosodic focus marking documented in much previous research. They consistently signalled the focus domain by higher pitch compared to the background (WENNERSTROM 1994; XU – XU 2005), and by somewhat higher intensity (BREEN et al. 2010), especially for the beginning of the focus domain. High pitch was also used to draw attention

to the beginning of the focus domain: in broad-focus IUs, the focus onset often had the highest F0 maximum, while in narrow-focus IUs, where the focus onset coincided with the focus exponent, nuclear F0 maximum was higher compared to broad-focus IUs, where the focus projection and exponent did not coincide. The focus exponent was signalled not by pitch height, but primarily by pitch range expansion and post- focal pitch range compression and lowering (Xu – Xu 2005: 177).

In the NSE data the same prosodic cues – nuclear pitch range expansion, nuclear F0 maximum and mean and nuclear intensity maximum and mean – were used to signal both the focus scope and the focus type, but with gradient differences in their phonetic realization. The differences in focus type (contrastive or not) were much more robust than the ones in focus scope (broad vs. narrow), which were smaller but consistent, similar to what was reported by Sityaev and House (2003). Compared to broad focus, narrow focus had a somewhat higher pitch and somewhat wider pitch range, but compared to both, contrastive focus was signalled by notably higher pitch, higher intensity, and a remarkably wider pitch range, followed by significant PFC. These gradient differences seemed to prioritize signalling focus type (contrastivity) over focus scope in L1 English.

4.2. NSS DATA (L1 SERBIAN). In L1 Serbian, the participants distinguished the focus from the background by higher pitch and intensity. Mean values (Table 2.) and mean rank comparisons (Mann-Whitney) showed that intensity (maximum, minimum, mean) was higher on both the focus exponent and the focus projection than on the pre- and post-focus material. The beginning of the focus domain was signalled by a high pitch maximum, in broad-focus IUs higher than the nuclear F0 maximum. In this respect, our findings are consistent with Lehiste and Ivić's (1996: 234) observation that the first word of an utterance has the highest F0 peak. However, the focus projection F0 minimum and mean were also high, suggesting little pitch movement at the beginning of the focus domain. As for the focus exponent, highly significant correlations ($r=.000$) were found for the nuclear F0 maximum, and its intensity maximum, minimum, and mean, suggesting that high pitch and overall increased intensity worked together to signal nuclear prominence.

Table 2. NSS data means of the pitch and intensity parameters (pitch in Hz, intensity in dB), with Standard Deviation values given in brackets

	Pre-focus material						
Focus type	pitch max (St.D.)	pitch min (St.D.)	pitch mean (St.D.)	pitch span in ST	intensity max (St.D.)	intensity min (St.D.)	intensity mean (St.D.)
broad	127 (35.5)	110 (22.1)	125 (58.8)	1.5	66 (4.0)	63 (4.5)	65 (4.1)
narrow	108 (42.0)	94 (39.2)	101 (41.1)	1.2	58 (5.1)	55 (3.1)	56 (4.3)
contrastive	101 (39.5)	97 (27.0)	98 (31.8)	1.9	61 (4.4)	58 (3.3)	59 (3.7)
	Focus projection (broad focus)						
broad	171 (55.3)	139 (42.1)	168 (46.8)	2.9	73 (4.9)	63 (5.7)	69 (4.3)
	Focus exponent – nuclear accent						
broad	125 (39.8)	105 (25.2)	114 (30.2)	3.1	71 (5.0)	60 (6.8)	68 (4.7)
narrow	160 (34.3)	141 (31.9)	152 (33.5)	2.2	72 (4.2)	61 (6.5)	69 (4.7)
contrastive	161 (39.5)	128 (27.0)	146 (31.8)	4.0	70 (4.6)	59 (6.8)	68 (3.9)

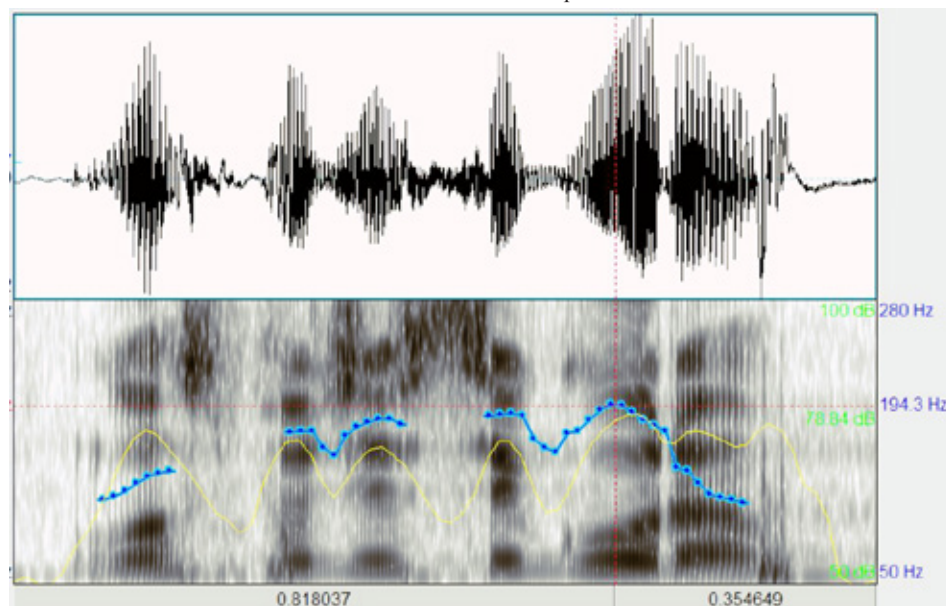
	Post-nuclear syllable						
broad	114 (31.3)	103 (28.1)	109 (29.4)	1.8	66 (4.1)	60 (5.9)	61 (4.9)
narrow	146 (35.5)	126 (30.5)	129 (31.8)	2.2	67 (4.9)	64 (4.8)	66 (5.7)
contrastive	100 (22.7)	87 (35.4)	93 (31.9)	2.4	60 (3.6)	56 (3.9)	58 (3.1)
	Post-focus material						
broad	108 (25.5)	101 (24.2)	104 (25.2)	1.2	66 (4.9)	57 (4.6)	63 (4.4)
narrow	118 (29.9)	109 (29.6)	114 (29.9)	1.4	69 (7.1)	59 (6.8)	66 (5.7)
contrastive	89 (42.1)	86 (30.1)	87 (34.8)	0.8	60 (3.2)	56 (3.6)	59 (3.3)

With respect to focus scope and type, statistically significant differences (Kruskal-Wallis) were found between broad, narrow and contrastive focus for the nuclear F0 maximum ($p=.028$), minimum ($p=.009$), and mean ($p=.017$), but not for pitch range or intensity. For focus scope, broad and narrow focus showed statistically significant differences for nuclear F0 maximum ($p=.050$), minimum ($p=.030$), and mean ($p=.025$), but not for intensity, nor for the nuclear pitch range. Also, statistically significant positive correlations were found between focus scope and the nucleus F0 mean ($r=.029$). This suggests that the participants used pitch height as the main cue for signalling focus scope, with higher nuclear pitch on narrow focus, and greater pitch movement. In this respect, our findings are different from Godjevac's (2000) claim that pitch range expansion, as "a fairly universal means of signalling focus", is used in Serbian (Serbo-Croatian) for marking narrow focus (GODJEVAC 2000: 21). Our NSS speakers' pitch was higher for narrow than broad focus, but the pitch range was not significantly expanded.

For signalling focus type, no statistically significant differences were found between contrastive and non-contrastive focus. However, means and mean rank comparisons showed that the nuclear pitch (maximum, minimum, mean) was indeed higher in contrastive focus than in broad focus⁹, but with very little difference between contrastive and non-contrastive narrow focus in the nuclear F0 maximum. On the other hand, contrastive focus had lower F0 minimum and mean, and a wider pitch range (mean=4.0 ST) compared to broad focus (mean=3.1 ST), and particularly compared to narrow non-contrastive focus (mean=2.2 ST). This suggested that a nuclear pitch range expansion, not used to signal focus scope, was used to signal focus type, i.e. contrastivity. Our findings are congruent with Sredojević's (2017) observation that Serbian speakers signalled contrastive focus by a wider 'tone interval', and more pronounced pitch movement. However, in difference to his findings, in our NSS data there was very little difference in the height of the nuclear F0 peaks between contrastive and non-contrastive narrow focus. To illustrate the wide nuclear pitch range and remarkable nuclear pitch movement in contrastive focus, Figure 1. shows the spectrogram of the IU *Ţocūoĥa ce ēypa* ('The lady is pushing through'), with the word *ēypa* ('pushing') as the contrastive-focus exponent.

⁹ This falls in line with Lehiste and Ivić's (1996: 234) observation that 'no emphasis' (i.e. broad-focus) utterances had lower F0 values on all stressed syllables than those with one word 'emphasised'.

Figure 1. The spectrogram of the IU *Госіођа се зрпа*, with the word *зрпа* as the contrastive-focus exponent

Overall, the post-nuclear syllable had very specific properties in the NSS data: while there was a noticeable drop in its intensity, its pitch was rather high. Correlations significant at the $r=.000$ level were found between the post-nuclear and nuclear F0 maximum, minimum and mean, suggesting that they were related, and that the post-nuclear syllable should be considered as part of the focus domain. Furthermore, the nuclear tone was often realized as almost equally divided between the nuclear and post-nuclear syllables, characterized by a very mild fall – similar to the findings of Lončar Raičević and Sudimac (2017) – and often involving at least one plateau, on either the nuclear or the post-nuclear syllable, or both. This very pronounced and specific carryover effect is illustrated in Figure 2, which shows the spectrogram of the word *зрнуо* ('pushed') as the focus exponent of the broad-focus IU *А љи си ме из чисіа мрз зрнуо*. ('And then for no reason you pushed me') produced by two NSS speakers. The plateaux occurred less commonly in narrow-focus IUs, where the notably higher nuclear pitch maximum was followed by a greater pitch fall on the nuclear syllable, as illustrated in Figure 3, which shows the spectrogram of the word *сајлела* [tripped] as the focus exponent of the narrow-focus IU *Госіођа се сајлела* ('The lady tripped'). This property should be researched further, particularly from the point of view of prominence perception, bearing in mind that, investigating the effect of the shape of nuclear falls on the perception of prominence, Knight (2008) found that a *plateau* in an intonation contour sounds both higher in pitch and more prominent than a *peak* with the same F0 maximum.

Regarding the F0 step-up between the end of the nuclear and the beginning of the post-nuclear syllable found by Lončar Raičević and Sudimac (2017) to be

characteristic of the urban Niš variety of the Prizren-Južna Morava dialect, our overall NSS data did not show a statistically significant difference there, irrespective of the lexical accent type. However, mean rank comparisons did show that in broad-focus IUs the beginning of the post-nuclear syllable had a slightly higher F0 compared to the end of the nuclear syllable (mean=105Hz vs. mean=114Hz), although no correlation could be found with lexical accent type. Therefore, the interaction of intonation and lexical accent realization remains an important question for further research.

Figure 2. The spectrogram of the word *žurjugo* as the focus exponent of a broad-focus IU pronounced by two NSS speakers

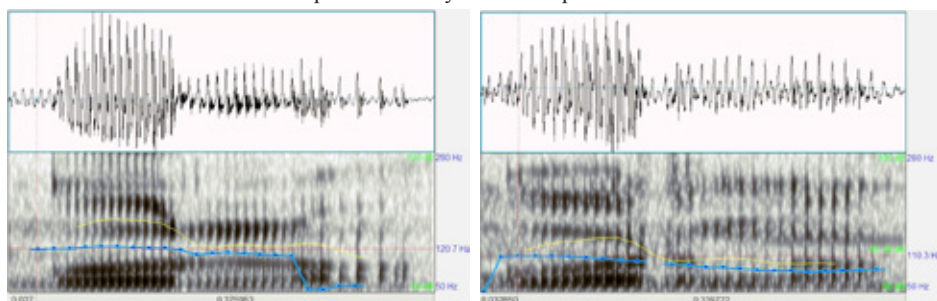
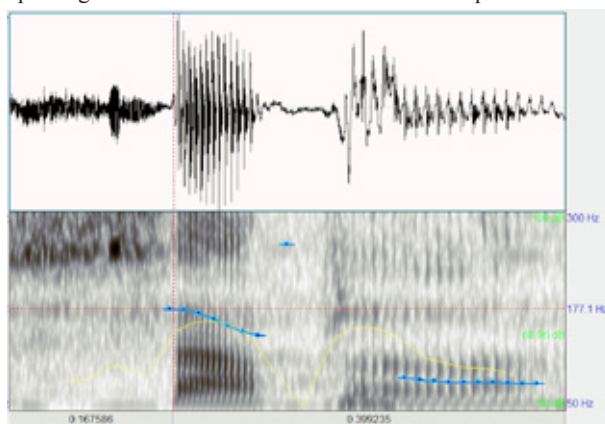

Figure 3. The spectrogram of the word *саїлела* as the focus exponent of a narrow-focus IU

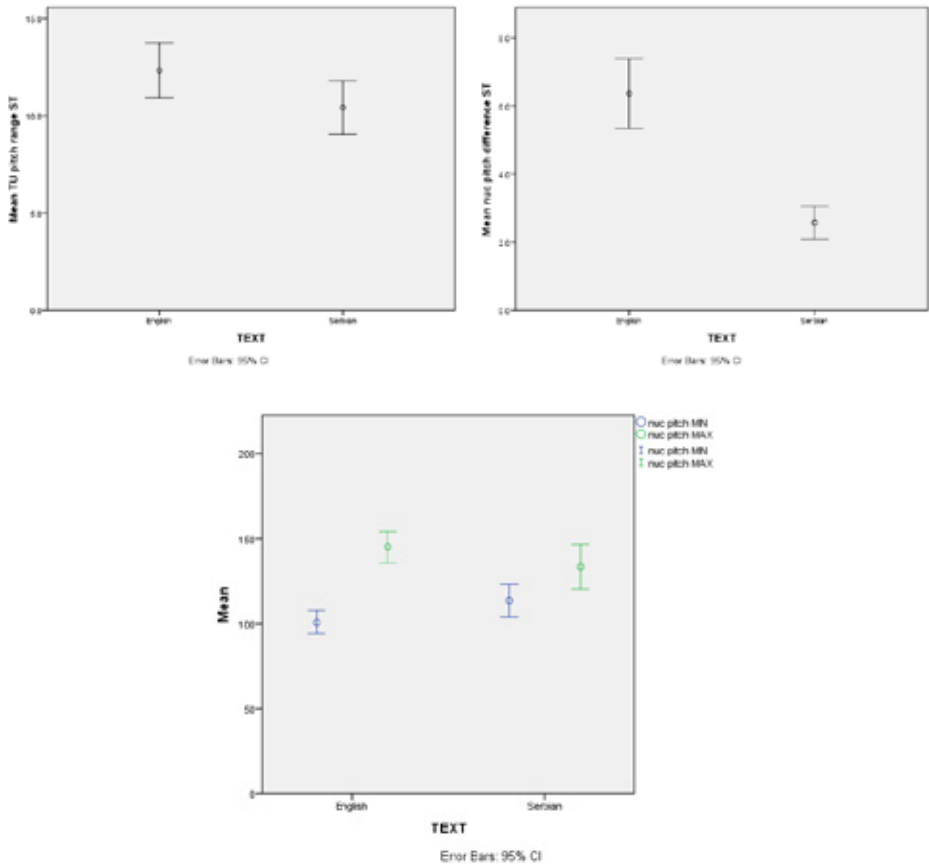

4.2.1. L1 SERBIAN (NSS) VS. L1 ENGLISH (NSE). Generally, both L1 English and L1 Serbian speakers signalled the focus domain by increased intensity and higher pitch, especially at the beginning of the focus domain. However, the comparison of the NSE and NSS data showed several differences, both at the phonological level (different cues used to signal focus-related information) and at the level of phonetic realization (gradient differences between the cues). For instance, in L1 Serbian the focus exponent was signalled by pitch height, and in L1 English primarily by pitch range expansion. In both sets of data, differences were signalled for both the focus scope and focus type, but while in English the same cues – pitch height, intensity, pitch range – were used for both distinctions but with

gradient differences, in Serbian focus scope was signalled by pitch height, and focus type by pitch range. Moreover, in L1 English differences in focus type (contrastive or not) were much more robust, while in L1 Serbian the differences in focus scope (broad vs. narrow focus) were more pronounced. These observations were supported by various statistical analyses.

Firstly, with respect to the use of pitch, the mean rank comparison showed that the overall IU pitch range was somewhat wider in L1 English (mean=12.3 ST) than in L1 Serbian (mean=10.4 ST), and this difference was statistically significant ($p=.051$). Statistically significant differences were also found for the focus projection pitch maximum ($p=.002$), minimum ($p=.003$), mean ($p=.001$), and its pitch span in ST ($p=.006$). The nuclear pitch range was remarkably wider in NSE (mean=6.4 ST) than in NSS (mean=2.6 ST), and this difference was highly statistically significant ($p=.000$), as was the difference in nuclear pitch maximum ($p=.004$). Graph 3. shows the means of the NSE and NSS data for the IU pitch range in ST (upper left) and the nuclear pitch range in ST (upper right), as well as for the nuclear pitch minimum and maximum (lower centre).

Graph 3. NSE and NSS means compared for a) the whole IU pitch range in ST (left); b) nuclear pitch range in ST(right); and c) nuclear pitch maximum and minimum (lower centre)

These differences, together with mean rank comparisons, indicate that NSE speakers used higher pitch than NSS speakers on both the focus projection and focus exponent, and, more importantly, an overall wider pitch range, with a notable pitch range expansion marking the focus exponent. NSS speakers produced a somewhat lower nuclear F0 maximum, but, more importantly, notably higher nuclear F0 minimum, indicating that, overall, nuclear pitch movement was less pronounced in NSS.

Statistically significant differences between the NSS and NSE data were also found for the post-nuclear syllable pitch maximum ($p=.011$) and minimum ($p=.056$), confirming that in the NSS data the carryover effect was considerably more pronounced than in NSE. Also, mean rank comparisons showed that in L1 English the post-nuclear syllable had a higher pitch maximum and a lower pitch minimum than in L1 Serbian, indicating that there was a more significant pitch movement on the post-nuclear syllable. Conversely, in the NSS data the post-nuclear syllable had a lower pitch maximum, but a higher pitch minimum, due to the specific phonetic realization of the nuclear and post-nuclear tones, which often involved plateaux and only mild pitch movement. Therefore, even when the post-nuclear syllable was included in the focus domain, the difference between the NSE and NSS total nuclear pitch range was still highly statistically significant ($p=.001$ when in ST), confirming that in the NSS data nuclear pitch range expansion was not used to signal the focus exponent.

Regarding the cue of intensity, L1 Serbian speakers produced overall higher intensity than the L1 English speakers, as evidenced by both statistically significant differences and mean rank comparisons. For instance, highly significant differences were found for the whole IU intensity ($p=.000$), for the focus onset maximum ($p=.013$) and mean ($p=.023$), for the nuclear intensity maximum, minimum and mean ($p=.000$). Much more importantly, in the NSE and NSS data the cue of intensity was not used to signal the same aspects of information structure. In L1 English, higher intensity was used to signal the beginning of the focus domain, but also to signal focus scope and type, with a statistically significant increase of intensity in narrow compared to broad focus, and in contrastive compared to non-contrastive focus. In L1 Serbian, however, high intensity was used to signal the focus domain, but not focus scope or type. In the NSS data, the highest intensity was found on the focus projection, and increased intensity on the focus exponent, but with no statistically significant differences between broad, narrow and contrastive focus. This indicates that the difference between the NSE and NSS data with respect to intensity was phonological, and not only phonetic.

Further support for these observations came from the additional *post-hoc* analysis of 5 examples in English and 4 in Serbian, initially excluded from the analysis, where the whole IU was parenthesised compared to the surrounding IUs¹⁰. In L1 English, compared to 'normal' IUs, the parenthesised IUs showed a significantly narrower overall IU pitch range ($p=.026$ when in ST, $p=.05$ when in Hz), with lower maximum and mean pitch at both the focus onset and focus ex-

¹⁰ For example: Eng. (We'll also paint the doors,) *if there's enough paint*. Sr. (Видех да треба да седнем,) *како то обично бива*, (пored најкрупнијег путника.) 'I saw that I'm supposed to sit, *as it usually happens*, next to the largest passenger.'

ponent, but minimally different intensity values. This suggested that in the NSE data parenthesising was signalled primarily by the compression and lowering of the IU pitch range. In the NSS data, however, only the parameter of intensity showed statistically significant differences between the 'normal' and parenthesised IUs: for the IU intensity maximum ($p=.046$) and mean ($p=.025$), for the focus projection intensity maximum ($p=.044$), and nuclear intensity mean ($p=.032$), suggesting that in the NSS data parenthesising was signalled primarily by lower intensity. Therefore, it can be said that in the NSE data the primary backgrounding cue was related to pitch, while in the NSS data intensity was primary. This finding requires further research, especially in the varieties of Serbian which are, like the Prizren-Južna Morava dialect, traditionally described as having predominantly 'expiratory' i.e. intensity-signalled lexical accent.

4.3. EFL DATA (L2 ENGLISH). The most striking finding for the EFL set of data was that with respect to signalling the focus domain vs. background no statistically significant differences or correlations were found for any of the parameters. Although this indicated that the EFL participants did not use the cues consistently enough, the mean values (shown in Table 3.) and mean rank comparisons did show some relevant distinctions. The focus projection and exponent had higher means for pitch and intensity cues than the pre- and post-focus material, particularly F0 maximum and intensity maximum, and particularly at the beginning of the focus domain, on the focus projection.

Secondly, regarding the differences in focus scope and type, the analysis found that they correlated with the nucleus F0 maximum ($r=.001$), mean ($r=0.000$), and pitch range in ST ($r=.022$), and with nuclear intensity maximum ($r=.017$) and mean ($r=.022$). This was supported by statistically significant differences found between broad, narrow and contrastive focus not only for the nucleus F0 maximum ($p=.002$) and mean ($p=.001$), but also for the pitch range in ST ($p=.015$), and for the nuclear intensity maximum ($p=.014$). Very strong positive correlations were found between the nuclear pitch and intensity maximum ($r=.000$) and minimum ($r=.000$). These indicate that the EFL speakers signalled narrow focus by a higher pitch and intensity than broad focus, and by a wider nuclear pitch range. The contrastive focus was marked by greater intensity, and a wider pitch range.

Table 3. EFL data means of the pitch and intensity parameters (pitch in Hz, intensity in dB), with Standard Deviation values given in brackets

	Pre-focus material						
Focus type	pitch max (St.D.)	pitch min (St.D.)	pitch mean (St.D.)	pitch span in ST	intensity max (St.D.)	intensity min (St.D.)	intensity mean (St.D.)
broad	131 (26.3)	121 (25.4)	126 (25.4)	1.5	69 (6.8)	66 (5.4)	67 (6.9)
narrow	133 (21.8)	123 (18.3)	128 (19.1)	1.2	69 (9.4)	65 (5.9)	68 (8.0)
contrastive	132 (29.8)	121 (19.8)	127 (10.8)	1.2	67 (5.4)	63 (2.9)	65 (3.7)
	Focus projection (broad focus)						
broad	187 (49.3)	139 (39.7)	164 (44.8)	4.8	72 (5.3)	61 (5.8)	69 (4.8)

	Focus exponent – nuclear accent						
broad	136 (35.0)	109 (26.8)	120 (28.2)	3.8	71 (5.8)	57 (6.9)	68 (6.5)
narrow	176 (45.4)	122 (23.0)	151 (30.3)	6.1	71 (5.5)	60 (7.2)	70 (4.9)
contrastive	174 (10.3)	124 (11.8)	154 (16.9)	7.5	71 (1.7)	61 (2.8)	69 (1.0)
	Post-nuclear syllable						
broad	111 (30.1)	104 (28.1)	108 (29.5)	2.4	68 (5.4)	60 (5.8)	63 (5.5)
narrow	115 (10.4)	98 (9.6)	100 (18.4)	2.7	70 (6.1)	60 (6.4)	67 (4.4)
contrastive	111 (21.8)	102 (19.8)	103 (11.8)	2.4	69 (5.8)	63 (7.8)	68 (2.6)
	Post-focus material						
broad	111 (29.5)	103 (27.1)	107 (28.2)	1.2	66 (6.3)	58 (5.9)	63 (5.5)
narrow	115 (12.5)	98 (10.4)	101 (17.3)	2.8	67 (4.0)	54 (3.0)	64 (3.0)
contrastive	115 (11.4)	102 (11.0)	106 (3.9)	1.7	62 (3.5)	55 (1.8)	57 (3.2)

These findings could suggest that in their L2 English EFL speakers used the focus-marking cues in a very similar way as the NSE speakers. They marked the beginning of the focus domain by high pitch and intensity, used higher pitch and intensity as well as a wider pitch range on the focus exponent; like NSE participants, they used higher pitch and intensity, and, most importantly, a wider pitch range to signal differences in focus scope and type.

However, aside from this general similarity, there were important differences between the NSE and EFL data, discussed in the next section.

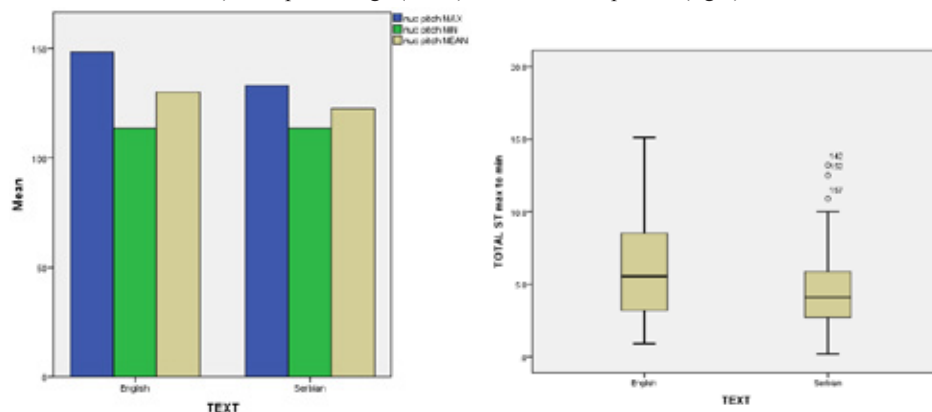
4.3.1. EFL (L2 ENGLISH) VS. NSE (L1 ENGLISH): L1 SERBIAN INFLUENCE. The EFL participants' focus-marking can best be described as a 'mixed prosodic system' (GUT – PILLAI 2014: 284), with hybrid properties between L1 English and L1 Serbian, at both the phonological level, i.e. the use of focus-marking cues, and the phonetic level, i.e. the specific phonetic realization of certain signals.

Firstly, with respect to *pitch* parameters, the nuclear pitch range was significantly different ($p=.000$ in ST) and notably wider in the NSE than the EFL data. Secondly, the nuclear F0 minimum was also different ($p=.010$), lower in the NSE data. Apparently, the problem for the EFL participants did not lie in not using the appropriate *maximum* pitch height on the nucleus, but, rather, in producing the inappropriate *minimum* pitch values. This can be attributed to L1 Serbian influence, bearing in mind that high nuclear F0 minimum was also found in the NSS data. Because their nuclear tone did not fall low enough, EFL speakers produced a nuclear pitch range notably narrower than the NSE speakers' (NSE mean=7.1 ST, EFL mean=3.3 ST), and this difference was statistically significant ($p=.021$). In this respect, our EFL participants indeed shared the problem commonly found with other EFL learners – the inappropriately narrow nuclear pitch range (MENNEN 2007; RAMIREZ VERDUGO 2005, 2006; XU 2011; XU – XU 2005).

This difference, however, was not a result of phonological L1 transfer – although in the NSS data pitch range was *not* used to mark the focus exponent – but, rather, of L1 influence at the phonetic level. Namely, the EFL speakers' *intention* to use the prosodic cue of nuclear pitch range expansion in their L2 English was evident from means and mean rank comparisons of the EFL and NSS data: com-

pared to NSS, the EFL data showed higher nuclear F0 maximum and a wider pitch range, as can be seen in Graph 4.

Graph 4. EFL and NSS means for a) nuclear pitch maximum, minimum, and mean (left), and b) total pitch range (in ST) of the focus exponent (right)

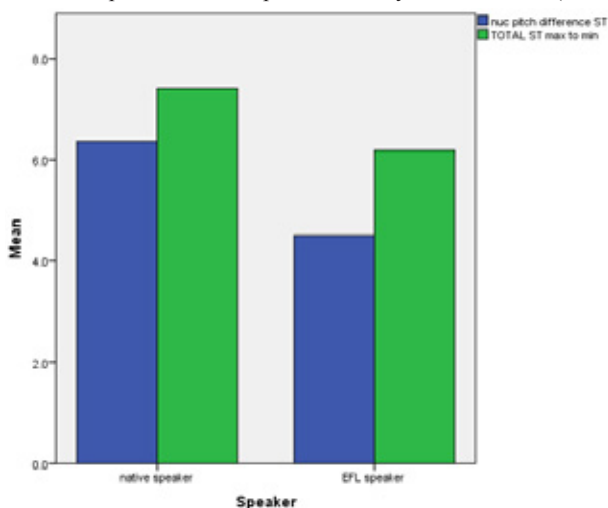

But although they intended to use the appropriate prosodic signal, its phonetic realization was inappropriate, i.e. the produced nuclear pitch range was not wide enough. Bearing in mind that the pitch range expansion used to signal contrastivity in NSS was phonetically much smaller than that used in L1 English to signal focus type and scope, the narrower pitch range produced by the EFL participants can be explained as the inappropriate mapping of the L1 Serbian phonetic identity to their L2 phonological signal. Secondly, instead of attempting to expand the pitch range in their L2 English by producing a lower F0 minimum, i.e. a more pronounced nuclear fall and pitch movement, the EFL speakers increased the nuclear F0 maximum. This can also be attributed to L1 Serbian influence, phonological (since in NSS increased F0 maximum was used as a signal nuclear prominence) and phonetic (considering that in NSS the nuclear tone was often realized as a very mild fall).

Another manifestation of phonetic L1 influence was the very pronounced and phonetically specific carryover effect on the post-nuclear syllable found in the EFL data, transferred from their L1 Serbian. Compared to the NSE data, the EFL data showed a much more remarkable carryover effect, with the nuclear tone almost equally divided between the nuclear and the post-nuclear syllable, and not falling as low as in the NSE data. This was supported by the very significant correlation in EFL between the maximum F0 of the nucleus and the post-nuclear syllable ($r=.000$), also found in their L1 Serbian (NSS) but not in NSE. Still, even with the post-nuclear syllable included in the focus domain, the total nuclear pitch range was still considerably narrower in the EFL than the NSE data (NSE mean=7.5 ST, EFL mean=5.3 ST), and this difference was statistically significant ($p=.018$). Graph 5. presents the NSE and EFL means for the nuclear syllable pitch range and the total pitch range of the focus exponent with the post-nuclear syllable included. In addition to showing a much narrower pitch range on the nuclear syllable in the

EFL data, it also shows a more notable increase in the total pitch range of the focus exponent in the EFL data, indicating the greater carryover effect in the EFL data, as a manifestation of L1 Serbian transfer.

Graph 5. NSE and EFL means for the nuclear pitch range and the total pitch range of the focus exponent with the post-nuclear syllable included (in ST)

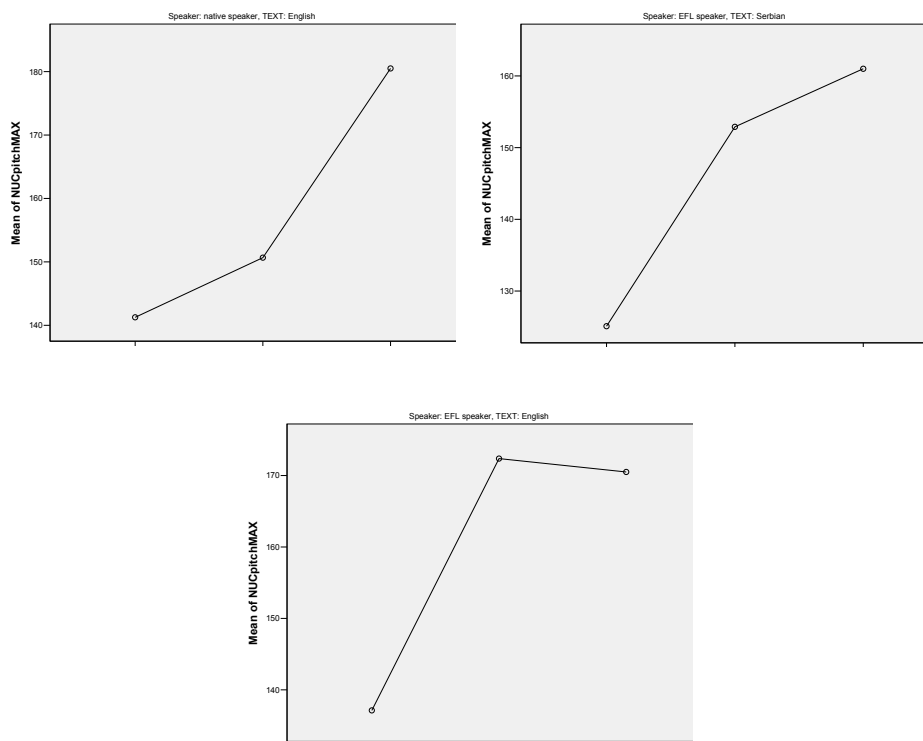

The EFL participants' use of the cue of *intensity*, too, showed the influence of their L1 Serbian. Firstly, means and mean rank comparisons showed that EFL speakers used somewhat higher intensity than NSE speakers, on the focus projection and particularly on the focus exponent, although not as high as in the NSS data. This small difference between EFL and NSE could be attributed to phonetic L1 influence, but it was not statistically significant. However, multivariate tests and means comparisons relative to focus type and scope showed that EFL speakers produced high nuclear intensity maximum in the whole focus domain irrespective of focus scope and type, as was found for NSS data. Unlike NSE speakers, who used differences in intensity (together with pitch height and pitch range) to signal distinctions in focus scope and type, EFL speakers did not. It can be said that EFL speakers 'overused' the cue of intensity in their L2 English, i.e., transferred the way this cue was used from their L1 Serbian into their L2 English at the phonological level.

EFL speakers' hybrid use of prosodic cues was also evident in the additional *post-hoc* analysis of parenthesising whole IUs: it was signalled not by pitch range compression (as in the NSE data), nor by lowering intensity (as in the NSS data), but primarily by using lower pitch peaks on the focus exponent, where statistically significant differences were found between the 'normal' and parenthesised IUs for the nuclear F0 maximum ($p=0.025$), minimum ($p=0.029$), and mean ($p=0.024$). This exemplifies a mixture of L1 Serbian, in which pitch height was the main focus-exponent cue, and L1 English, since in their EFL the participants used a pitch-related and not intensity-related cue to signal parenthesising.

Finally, the influence of L1 Serbian was also evident in the way the EFL participants prioritized signalling focus scope over focus type. In the NSE data, with respect to all the relevant cues (pitch height, intensity, pitch range), the distinctions in focus type (contrastive or not) were much more pronounced, while the differences in focus scope (narrow vs. broad) were smaller. In the NSS data, focus scope distinctions were more pronounced (notably higher pitch in narrow than broad focus), and the ones in focus type smaller (somewhat higher pitch and a moderate pitch range expansion in contrastive than non-contrastive narrow focus). Graph 6. illustrates this, showing the mean plots of the nuclear F0 maximum in broad, narrow and contrastive focus in the NSE data (upper left) and NSS data (upper right).

Graph 6. Mean plots for the nuclear pitch maximum in the broad, narrow and contrastive focus in the NSE data (upper left), NSS data (upper right), and EFL data (lower centre)

However, the EFL data showed a hybrid pattern between these two: the EFL participants used all the right cues as the NSE speakers, but with phonetic properties that showed a pattern more similar to L1 Serbian. Means and mean rank comparisons showed that the narrow-focus nuclear F0 maximum, intensity maximum and pitch range were much closer to those of contrastive focus, and very different from those in broad focus, as was characteristic of L1 Serbian. In this case, it can be said that the transfer from L1 Serbian affected both the phonetic

and phonological levels in EFL speakers' marking of focus scope and type. To illustrate this, Graph 6. (lower centre) shows the nuclear F0 maximum in the EFL data in broad, narrow, and contrastive focus. EFL participants even produced a slightly *lower* mean nuclear F0 maximum in contrastive than non-contrastive narrow focus (although contrastive focus still had higher nuclear F0 mean), which was not found in either NSE or NSS.

5. CONCLUSION. The findings of this study demonstrated that in English and Serbian prosodic focus-marking was characterized by language-specific usage of pitch and intensity, at both the phonological level, i.e. the choice of the cues used and the focus-related information signalled, and at the level of phonetic implementation, i.e. the values of the cue parameters.

Although in both languages the focus was distinguished from the background by higher pitch and increased intensity, in L1 English the focus projection was signalled by pitch height and the focus exponent by pitch range expansion. Focus scope and type were signalled by increased nuclear pitch, intensity and pitch range on narrow and contrastive focus, with smaller differences in focus scope (broad vs. narrow focus) than focus type (contrastive or not). In L1 Serbian, marking the beginning of the focus domain seemed to be a priority, and it was signalled by the highest pitch and intensity, with overall higher intensity in the whole focus domain, compared to the background. The focus exponent was marked by an increase in pitch height, but not by pitch range expansion. The focus scope was signalled by higher nuclear pitch on narrow focus, and contrastivity by a moderate expansion of the pitch range and pitch movement, with more pronounced differences in focus scope (broad vs. narrow focus) than focus type (contrastive or not).

The study showed that even with proficient speakers, L2 focus-marking prosody can be a hybrid system, showing not only the properties of both languages, but also some novel properties that cannot be straightforwardly related to either L1 transfer of the language used as L2. Overall, the EFL participants did use pitch-related cues – pitch height, pitch range – in a way similar to what was found for L1 English, but also showed the influence of L1 Serbian prosody at both the phonological and phonetic levels: in producing a narrower overall and nuclear pitch range, in the use of intensity to signal the focus domain but not focus scope and type, in using pitch height rather than pitch range to signal focus-related information, except for contrastivity, in a very specific realization of the carryover effect on the post-nuclear syllable, and, lastly, in prioritizing signalling focus scope over focus type.

Limited by the methodology based on reading whole texts rather than the more easily controlled materials, and, consequently, as a matter of trade-off, by a small number of participants, the findings of this study outline some important directions for further research. Firstly, the cue of duration, excluded from this study, also needs to be taken into account, particularly its interaction with pitch and intensity. The interaction of the prosodic and positional (word-order) focus signalling in Serbian should be investigated as another factor potentially influencing EFL users' speech.

And lastly, since focus-marking prosody is a listener-directed communicative function, listeners' perception of utterance-level prominence as related to

their interpretation of information structure would be the indispensable ‘other side of the coin’ in the study of both L1 and L2 focus-marking prosody. Especially so bearing in mind that the statistically significant properties of the acoustic prosodic cues observed in the present study may be perceptible to varying degrees in real-time communication, and could therefore be more or less relevant for the listeners’ interpretation of prosodically signalled information structure.

REFERENCES

- ANDREEVA, Bistra, William John BARRY, Jacques KOREMAN. Local and Global Cues in the Prosodic Realization of Broad and Narrow Focus in Bulgarian. *Phonetica* 73/3/4 (2017): 256–278.
- BAUMANN, Stefan, Martine GRICE, Sussane STEINDAMM. Prosodic Marking of Focus Domains – Categorical or Gradient? *Proceedings Speech Prosody 2006*, 2006, 301–304.
- BISHOP, Jason. Information Structural Expectations in the Perception of Prosodic Prominence. Gorka Elordieta, Pilar Prieto (eds.). *Prosody and Meaning (Trends in Linguistics)*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2012, 239–270.
- BOERSMA, Paul, David WEENINK. Praat: Doing phonetics by computer (Version 5.1.30) [Computer program]. < <http://www.praat.org/> > 11. 11. 2010.
- BOLINGER, Dwight. A Theory of Pitch Accent in English. *Word* 14 (1958): 109–149.
- BOLINGER, Dwight. *Intonation and its Uses: Melody in Grammar and Discourse*. Stanford: Stanford University Press, 1989.
- BREEN, Mara, Evelina FEDORENKO, Michael WAGNER, Edward GIBSON. Acoustic Correlates of Information Structure. *Language and Cognitive Processes* 25/7-8-9 (2010): 1044–1098.
- BROWN, Gillian. Prosodic Structure and the Given/New Distinction. Ann Cutler, Robert D. Ladd (eds.). *Prosody: Models and Measurements*. Berlin: Springer, 1983, 67–77.
- BÜRING, Daniel. Towards a Typology of Focus Realization. Malte Zimmerman, Caroline Féry (eds.). *Information structure: Theoretical, Typological, and Experimental Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2010, 177–205.
- CHAFE, Wallace. Givenness, Contrastiveness, Definiteness, Subjects, Topics and Point of View. Charles N. Li (ed.), *Subject and Topic*. New York: Academic Press, 1976, 25–55.
- CHEN, Aoji. The Prosodic Investigation of Information Structure. Manfred Krifka, Renate Musan (eds.). *The Expression of Information Structure*. Berlin: de Gruyter, 2012, 251–286.
- CRUTTENDEN, Alan. *Intonation*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- CRUTTENDEN, Alan. The De-accenting of Given Information – A Cognitive Universal? Giuliano Bernini, Marcia L. Schwartz (eds.). *Pragmatic Organization of Discourse in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2006, 311–356.
- DALTON, Christiane, Barbara SEIDLHOFER. *Pronunciation*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- FÉRY, Caroline. The Fallacy of Invariant Phonological Correlates of Information Structural Notions. Caroline Féry, Gisbert Fanselow, Manfred Krifka (eds.). *Interdisciplinary Studies on Information Structure*, Vol. 6. Potsdam University Verlag, 2007, 161–184.
- FÉRY, Caroline, Manfred KRIFKA. Information Structure: Notional Distinctions, Ways of Expression. Piet van Sterkenburg (ed.). *Unity and Diversity of Languages*. Amsterdam: John Benjamins, 2008, 123–136.
- GODJEVAC, Svetlana. *Intonation, Word Order, and Focus Projection in Serbo-Croatian*. PhD thesis, Columbus: Ohio State University, 2000.
- GRAHAM, Calbert, Brechtje POST. Second Language Acquisition of Intonation: Peak alignment in American English. *Journal of Phonetics* 66 (2018): 1–14.
- GRICE, Martine, Stefan BAUMANN. An Introduction to Intonation – Functions and Models. Jürgen Trouvain, Ulrike Gut (eds.). *Non-Native Prosody: Phonetic Description and Teaching Practice*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2007, 25–51.
- GUT, Ulrike, Stefanie PILLAI. Prosodic Marking of Information Structure by Malaysian Speakers of English. *Studies in Second Language Acquisition* 36/2 (2014): 283–302.
- HALLIDAY, M.A.K. *Intonation and Grammar in British English*. The Hague: Mouton, 1967.

- HALUPKA-REŠETAR, Sabina. Strukturni tipovi artikulacije fokusa u engleskom i srpskom jeziku. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 35/2 (2010): 279–292.
- HAMLAoui, Fatima, Marzena ŻYGIS, Jonas ENGELMANN, Michael WAGNER. Acoustic Correlates of Focus Marking in Czech and Polish. *Language and Speech* (2018): 002383091877353 (doi. 10.1177/0023830918773536)
- INKELAS, Sharon, Draga ZEC. Serbo-Croatian Pitch Accent: The Interaction of Tone, Stress, and Intonation. *Language* 64/ 2 (1988): 227–248.
- JACKENDOFF, Ray. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.
- JIA, Yuan, Aijun LI. Phonetic Realization of Accent from Chinese English Learners in Various Dialectal Regions. *Chinese Spoken Language Processing (ISCSLP), 2012 8th International Symposium on IEEE*, 2012, 296–300. DOI: 10.1109/ISCSLP.2012.6423547
- KATZ, Jonah, Elisabeth SELKIRK. *Pitch and Duration Scaling for Contrastive Focus: A Phrase Stress Analysis*. Manuscript, University of Massachusetts Amherst, 2005/2006.
- KNIGHT, Rachael-Anne. The Shape of Nuclear Falls and Their Effect on the Perception of Pitch and Prominence: Peaks vs. Plateaux. *Language and Speech* 51/3 (2008): 223–244.
- LADD, Robert D. *The Structure of Intonational Meaning: Evidence from English*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1980.
- LADD, Robert D. *Intonational Phonology*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- LEHISTE, Ilse. *Suprasegmentals*. Cambridge, Mass: MIT press, 1970.
- LEHISTE, Ilse, Pavle Ivić. Accent in Serbo-Croatian: An experimental Study. *Michigan Slavic Materials* 4. Ann Arbor: University of Michigan, Department of Slavic Languages and Literatures, 1963.
- LEHISTE, Ilse, Pavle Ivić. *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian*. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
- MENNEN, Ineke. Phonological and Phonetic Influences in Non-native Intonation. Jürgen Trouvain, Ulrike Gut (eds.). *Non-native Prosody: Phonetic Descriptions and Teaching Practice*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 2007, 53–76.
- MENNEN, Ineke, Ester de LEEUW. Beyond Segments. *Studies in Second Language Acquisition* 36/02 (2014): 183–194.
- MENNEN, Ineke, Felix SCHAEFFLER, Gerard DOCHERTY. Pitching It Differently: A Comparison of the Pitch Ranges of German and English Speakers. *ICPhS VI*, 2007, 1769–1772.
- O'CONNOR, Joseph Desmond, Gordon Frederick ARNOLD. *Intonation of Colloquial English*. London: Longman, 2nd ed, 1973.
- RAMIREZ VERDUGO, Dolores. The Nature of Patterning of Native and Non-native Intonation in the Expression of Certainty and Uncertainty: Pragmatic Effects. *Journal of Pragmatics* 37/12 (2005): 2086–2115.
- RAMIREZ VERDUGO, Dolores. Prosodic Realization of Focus in the Discourse of Spanish Learners and English Native Speakers. *Estudios Ingleses de la Universidad Complutense* 14 (2006): 9–32.
- SELKIRK, Elisabeth. *Phonology and Syntax: The Relation between Sound and Structure*. Cambridge MA: MIT Press, 1984.
- SELKIRK, Elisabeth. Sentence Prosody: Intonation, Stress, and Phrasing. John A. Goldsmith (ed.). *The Handbook of Phonological Theory*. Oxford: Blackwell, 1995, 550–569.
- SELKIRK, Elisabeth. Contrastive Focus, Givenness and the Unmarked Status of 'Discourse-new'. *Acta Linguistica Hungarica* 55/3–4 (2008): 331–346.
- SITYAEV, Dimitry, Jill HOUSE. Phonetic and Phonological Correlates of Broad, Narrow and Contrastive Focus in English. *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences, 15th ICPhS*, 2003, 1819–1822.
- SMILJANIĆ, Rajka. Early vs. Late Focus: Pitch-peak Alignment in Two Dialects of Serbian and Croatian. *Laboratory phonology* 8 (2006): 495–518.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. *Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje prozodijskih karakteristika novosadskog govora*. Doctoral dissertation, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, 2011.
- SREDOJEVIĆ, Dejan. *Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku: od specifičnog ka opštem*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2017.
- STOPAR, Andrej. The Prosody of Focus: Non-contrastive, Contrastive and Verum Focus in Slovenian, English and Russian. *Linguistica* 57/1 (2017): 293–312.
- VAISSIÈRE, Jacqueline. Perception of Intonation. David B. Pisoni, Robert Ellis Remez (eds.). *Handbook of Speech Perception*. Oxford: Blackwell, 2005, 236–263.

- VALLDUVÍ, Enric, Elisabet ENGBAHL. The Linguistic Realization of Information Packaging. *Linguistics* 34 (1996): 459–519.
- VISCEGLIA, Tanya, Chao-yu SU, Chiu-yu TSENG. Comparison of English Narrow Focus Production by L1 English, Beijing and Taiwan Mandarin Speakers. *Speech Database and Assessments (Oriental COCOSDA), 2012 International Conference on IEEE*, Macau, China, 2012, 47–51.
- WENNERSTROM, Ann. Intonational Meaning in English Discourse: A Study of Non-native Speakers. *Applied Linguistics* 15/4 (1994): 399–420.
- XU, Yi. In Defense of Lab Speech. *Journal of Phonetics* 38/3 (2010): 329–336.
- XU, Yi. Speech Prosody: A Methodological Review. *Journal of Speech Sciences* 1/1 (2011): 85–115.
- XU, Yi, Ching X. XU. Phonetic Realization of Focus in English Declarative Intonation. *Journal of Phonetics* 33/2 (2005): 159–197.

*

- ЛЕХИСТЕ, Илсе, Павле ИВИЋ. *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижевна Зорана Стојановића, 1996.
- ЛОНЧАР РАЧИЧЕВИЋ, Александра, Нина СУДИМАЦ. Акустички опис нагласка у говорима призренско-јужноморавског дијалекта. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LX/2 (2017): 209–225.
- ПЕТРОВИЋ, Драгољуб, Снежана ГУДУРИЋ. *Фонологија српскога језика*. Нови Сад – Београд: САНУ, Институт за српски језик – Београдска књига – Матица српска, 2010.
- СРЕДОЈЕВИЋ, Дејан. *Прозодијске карактеристике контрастног фокуса у паровима декларатива и декларативних питања*. *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* LVIII/1 (2015): 75–99.

Татјана Пауновић

ФОКУС У ФОКУСУ: ПРОЗОДИЈСКИ СИГНАЛИ ИНФОРМАЦИЈСКЕ СТРУКТУРЕ ИСКАЗА У СРПСКОМ, ЕНГЛЕСКОМ, И ЕНГЛЕСКОМ КАО СТРАНОМ ЈЕЗИКУ КОД СРПСКИХ ГОВОРНИКА

Резиме

У раду је представљено истраживање употребе тона и интензитета као прозодијских сигнала за означавање информацијске структуре у реченицама које се налазе у ширем дискурсном контексту. Циљ је био испитати како се ова прозодијска средства користе за сигнализирање реченичног фокуса наспрам оних делова исказа који су ван фокуса, као и за сигнализирање разлика између широког, уског и контрастивног фокуса. Компаративном анализом обухваћени су британски варијетет енглеског језика, призренско-јужноморавски дијалект српског језика, као и енглески језик који као страни користе изворни говорници овог српског дијалекта рођени и одрасли у Нишу. Како је циљ истраживања било посматрање употребе прозодијских сигнала у ширем контексту, испитаници (4 изворна говорника енглеског језика и 4 изворна говорника српског језика) снимљени су како читају дуже текстове на енглеском и српском језику, посебно конструисане за потребе овог истраживања да илуструју посматране разлике. Упоредијана су акустичка својства тона (F0 минимум, максимум, средња вредност; опсег висине тона у херцима и у полутоновима) и интензитета (минимум, максимум, средња вредност) на почетку фокусног домена, на акцентованом слогу носиоца фокуса (нуклеуса), на постацентованом слогу, на делу исказа који претходи фокусу, као и на делу исказа који следи након фокусног домена. Специфичност примењене методологије примерена је циљу истраживања: уместо поређења акустичких својстава одређене речи када је у фокусу и када је ван фокуса, циљ је био испитати да ли ће се у ширем дискурсном контексту и независно од конкретне лексичке садржаја уочавати одређени образци употребе прозодијских средстава за сигнализирање фокуса у различитим реченичним контекстима. Резултати добијени статистичком анализом измерених вредности показали су да се у српском и енглеском језику користе различита прозодијска средства за означавање фокусног експонента (нуклеуса), различите фонетске реализације оних сигнала који се иначе користе на сличан начин за

сигнализирање фокусног домена, као и различити приоритети у означавању обима и типа фокуса. У енглеском као страном језику уочена су хибридна својства која комбинују карактеристике енглеског и српског језика, а утицај матерњег варијетета испитаника, призренско-јужноморавског дијалекта, манифестовао се како на фонолошком нивоу (кроз употребу прозодијских сигнала), тако и на нивоу фонетске реализације прозодијских сигнала (на пример, у специфичној реализацији тона на пост-акцентованом слогу).

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за англистику
Ћирила и Методија 2, 18000 Ниш, Србија
tatjana.paunovic@filfak.ni.ac.rs
tpaunovic@gmail.com

(Примљено: 18. јуна 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

Биљана Мишић Илић

КРИТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА ИЗВЕШТАЈА О ТЕРОРИСТИЧКИМ НАПАДИМА У СРПСКОЈ И БРИТАНСКОЈ ШТАМПИ*

У теоријском оквиру критичке анализе дискурса, у раду су анализирани извештаји о више терористичких напада (2016–2019) у различитим деловима света, а који су објављени у дневним листовима *Политика* и *Гардијан*. Коришћењем дескриптивно-аналитичког протокола моделованог за потребе овог истраживања, квантитативно и квалитативно су анализирани следећи аспекти: значај који је дат догађају, евалуација, приказ главних учесника, мотиви нападача, емотивни набој извештаја. Резултати показују да у извештајима постоје значајне сличности када се ради о општој осуди догађаја, али и извесне разлике, везане за географски и политички контекст, као и етнички и верски идентитет жртава, како у сваком од поткорпуса, тако и контрастно.

Кључне речи: критичка анализа дискурса, новински извештаји, терористички напади.

In the theoretical framework of Critical Discourse Analysis, this paper analyzes the coverage of several recent terrorist attacks (2016–2019), targeting various parts of the world, published in the online editions of *Politika* and *The Guardian*. Using a descriptive-analytical protocol modelled for this research, the quantitative and qualitative analysis addresses the following aspects: the significance given to the event, evaluation, the representation of the main actors, the attackers' motives, and the emotional tone of the report. The results indicate that there are considerable similarities regarding the general condemnation of the event, but also certain differences, related to the geographical and political context, and the demographic and religious identity of the victims, in each of the two subcorpora as well as contrastively.

Key words: Critical Discourse Analysis, newspaper coverage, terrorist attacks.

1. Увод. Дискурс медија, а поготово приказ друштвено и политички релевантних тема у медијима, чест су предмет истраживања како у лингвистичким, тако и у сродним друштвеним наукама. Критичка анализа дискурса (КАД) даје добар теоријски и методолошки оквир за истраживање ове тематике јер дискурс посматра као облик друштвене праксе, комбинујући лингвистичку анализу текста са анализом друштвено-политичког и историјског контекста у коме се конкретни дискурс одвија (FAIRCLOUGH 1995a; FAIRCLOUGH – WODAK 1997; JANKS 1997; VAN DIJK 2001). Управо из ове перспективе, у овом раду истражује се како је једна друштвено веома узнемирујућа а истовремено

* Рад је део пројекта *Динамика стуркујура српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и пројекта *Савремени правци у истраживањима англистичке лингвистике и англофоне књижевности и културе* (бр. 183/1-16-1-01), који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу. Рад представља делимично измењену и знатно проширену верзију саопштења „Утицај контекста на новинско извештавање о терористичким нападима”, изложеног на конференцији *Језик, књижевност, књижевност* (Филозофски факултет, Ниш, 12–13. 4. 2019.)

и трагична тема, терористички напади који су се догодили у различитим деловима света, обрађена у озбиљној српској и британској дневној штампи. Конкретније, испитује се да ли постоје разлике у извештавању, а које се могу довести у везу са географским, политичким и друштвеним контекстом, као и да ли постоје разлике у начину извештавања између српске и британске штампе.

Након краћег теоријског увода, у емпиријском делу рада представљени су методологија истраживања, примењени дескриптивно-аналитички модел, квантитативни подаци и њихова интерпретација, као и квалитативна анализа, базирана примарно на анализи лексичких средстава. Резултати су компаративно интерпретирани како за сваки поткорпус посебно, тако и контрастивно, и коментарисани из угла КАД.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР. Општи теоријски оквир истраживање базира се на основним поставкама анализе дискурса медија (VAN DIJK 1988; FAIRCLOUGH 1995b; BEDNAREK 2006; O'KEEFE 2006; MACHIN – VAN LEEUWEN 2007; RICHARDSON 2007; MACHIN – MAYR 2012). Медији масовне комуникације имају важну улогу у свим сферама друштвеног живота и значајно доприносе обликовању јавног мишљења не само информацијама које саопштавају и преносе, већ и дискурсом који користе. Вести у медијима и одсликавају и формирају друштвене ставове, који у извесној мери дефинишу циљеве, интересе, вредности и норме неке групе, у односу на друштвено значајне теме. Овај став ће се показати као веома значајан при интерпретацији и дискусији резултата до којих се дошло у анализи корпуса. Значајна је и поставка теорије медија да се разлике о извештавању о догађајима, укључујући и терористичке догађаје који су предмет овог рада, могу интерпретирати кроз теорију о вредности вести, при чему се национално значајне вести, „наше”, третирају као значајније и дате су са више детаља (NOSSEK 2008), што је приметно и у извештавању о погибијама и несрећама (HANUSCH 2008; 2012).

Када се ради о поставкама КАД, која није монолитни теоријски модел, од посебног значаја за спроведену анализу је таксономија дискурских стратегија у различитим типовима дискурса и конкретне аналитичке категорије представљања друштвених актера, радњи и аргументација (REISIGL – WODAK 2001; WODAK – MEYER 2001; VAN LEEUWEN 2008; KHOSRAVINIK 2010).

У последњих неколико година било је бројних истраживања медијског извештавања о кризним догађајима, и, посебно, о тероризму, из перспективе различитих друштвених наука, која су се у мањој или већој мери заснивала и на неком од модела КАД. За наше истраживање посебно су значајна она где је коришћен компаративни приступ, где су поређена различита извештавања у писаним или телевизијским медијима о истим или сличним кризним догађајима и терористичким нападима. У фокусу су најчешће били напади извршени од стране исламских терориста, и медији углавном на енглеском језику, мада су анализирани и они из арапских и неких других земаља (NOSSEK 2008; ROY – DENTE ROSS 2011; JEFTIĆ 2013; ABDULLAH 2014; GERHARDS – SCHÄFER 2014; ERIKSSON 2016; GROOTHUIS 2016; LÖNNQVIST 2016; MORIN 2016; AMER 2017; EL NAWAWY – ELMASRY 2017).

На основу представљеног теоријског оквира, корпусно истраживање рађено је тако што је моделован посебни дескриптивно-аналитички протокол на основу кога су анализирани текстови, о чему ће бити више речи приликом представљања резултата анализе. Сама анализа обухватила је у извесној мери квантитативне, мада примарно квалитативне аспекте као што су: значај који је дат догађају, евалуација догађаја, приказ главних учесника, мотиви нападача и емотивни набој извештаја.

3. Извештаји о терористичким нападима у српској и британској штампи. У складу са предметом истраживања, истраживачким питањима и теоријским оквиром, у овом раду анализирани су извештаји о терористичким нападима од којих велика већина није била предмет ранијих студија, и, по први пут, анализирана је компаративно српска и британска штампа.¹

3.1. Корпус. За потребе истраживања оформљен је специјализовани корпус извештаја о терористичким нападима, објављеним у онлајн издањима тзв. озбиљне штампе, конкретно дневних листова у Србији (*Политика*) и у Британији (*Гардијан*). Претрага је вршена према датуму напада и кључним речима везаним за место напада. Важно је истаћи да су за корпус узети само извештаји² (а не и остали натписи као нпр. редакцијски коментари, стручне и политичке анализе специјалних коментатора и сл.) објављени на дан или најкасније један дан након терористичког напада, који представљају прву медијску реакцију, која се фокусира на сам догађај (а не, нпр. на додатне коментаре о безбедности, анализе ранијих сличних случајева и сл.). Вршена је само анализа текста извештаја али не и мултимодална анализа објављених фотографија, видео снимака итд. На основу на интернету доступних спискова терористичких напада, одабрано је 12 скорашњих терористичких напада, који су се догодили у периоду од 2016. до прве половине 2019. године, у различитим деловима света. Бирани су догађаји који се нису догодили у земљама са ратним и другим оружаним сукобима (нпр. Авганистан, Судан, Ирак и сл.). Напади су релативно слични по начину како су изведени (бомбаши самоубице, возила, ватрено оружје) и по локацијама које су биле мета (места јавног окупљања, верски објекти, велике станице јавног саобраћаја).³

¹ Једино раније истраживање (Erjavec – Volčić 2006), које је укључивало анализу натписа о тероризму у српској штампи, и то у поређењу са хрватском, није детаљно обухватало неке конкретне терористичке догађаје већ је примарно било усмерено на појам тероризма и третман ислама и муслимана, на глобалном нивоу, а поготово на балканским просторима.

² Приликом анализе нужно је апстрахована разлика у типу извештаја. Неки од њих (углавном британски) ауторски су извештаји потписаних или непотписаних дописника или су дело групе дописника и новинара, а неки (углавном српски) су агенцијске вести домаћих или страних агенција, које могу бити преузете и делимично прилагођене, уз навођење извора или без тога. Неки извештаји представљају комбинацију свега наведеног, док за неке, на основу новинског текста, то није могуће утврдити.

³ Иако су се у том периоду догодила три већа напада тлу Велике Британије, они нису анализирани јер је циљ анализе био да се испита како српска и британска штампа извештавају о догађајима који су се десили у иностранству.

У Табели 1 приказани су основни подаци о догађајима (место, датум, кратак опис догађаја, број жртава⁴, нападачи), као и оквирни број речи о сваком догађају у конкретном дневном листу. Важно је напоменути да је број речи заокружен и односи се на број речи у једном или више чланака објављених на дан напада и/или дан после напада, уколико на сам дан напада није било извештаја. У број речи нису укључени потписи испод слика и видео материјала, сегменти који се понављају и сегменти који нису директно везани за сам догађај (нпр. дуже изјаве јавних личности, информативни описи града и државе, детаљни описи сличних претходних напада и сл.).

Табела 1. Кратак преглед анализираних терористичких напада и извештаја о њима

Регион	Догађај	Жртве	Нападач(и)	Број речи у чланку	
				<i>Гардијан</i>	<i>Полиитика</i>
Европа ЕУ државе	Брисел, Белгија: два самоубилачка бомбашка напада на аеродрому и један у метроу (22. 3. 2016.)	35 мртвих, преко 300 повређених Локално становништво, путници, разне националности, углавном Европљани	3 белгијска држављана афричког порекла, радикални исламисти, ИД преузела одговорност	1540	3000
	Ница, Француска: напад камионом на пешаке на шеталишту, који су прослављали национални празник (14.7. 2016.)	87 мртвих, 434 повређених Локално становништво, туристи, разне националности, углавном Европљани	Француски држављанин тунижанског порекла, радикални исламиста	1986	1650
	Берлин, Немачка: напад камионом на посетиоце божићног вашара на градском тргу (19. 12. 2016.)	12 мртвих, 56 повређених Локално становништво, туристи, разне националности, углавном Европљани	Тунижанин повезан са ИД	1360	1200
Европа	Санкт Петербург, Русија: самоубилачки бомбашки напад у метроу (3. 4. 2017.)	16 мртвих, 64 повређених Локално становништво (Руси)	Руски држављанин, киргизијско-узбечког порекла, радикални исламиста	1150	2100
Европа Азија	Истанбул, Турска: бомбашки напад и пуцњава на аеродрому (28.6.2016.)	45 мртвих, 230 повређених Локално становништво и 10-ак странаца, разне националности, не-Европљани	Тројица радикалних исламиста, два странца и један Турчин, приписује се ИД-и	1550	1670

⁴ Број жртава наведен је према касније потврђеним подацима провереним из више извора (информативни сајтови), а не из самог анализираниог новинског извештаја на дан напада, када се често није знао тачан и коначни број жртава.

	Лахоре, Пакистан: самоубилачки бомбашки напад на хришћане који су славили Ускрс у парку (27. 3. 2016.)	70 мртвих, преко 300 повређених Припадници локалне хришћанске заједнице (али и доста муслимана)	Неидентификовани бомбаш самоубица, а једна талибанска милитантна група преузима одговорност	1570	315
Азија	Квета, Пакистан: самоубилачки бомбашки напад на државну болницу (8. 8. 2016.)	77 мртвих, преко 100 повређених Локално становништво, муслимани	Неидентификовани бомбаш самоубица, а две милитантне исламистичке групе преузимају одговорност	1060	165
	Сехван, Пакистан: самоубилачки бомбашки напад на исламско светилиште (16.2. 2017.)	88 мртвих, преко 100 повређених Локално становништво, муслимани	Неидентификовани бомбаш самоубица, а ИД и талибани преузимају одговорност	890	0
	Сурабаја, Индонезија: самоубилачки бомбашки напад бомбама на цркве (13. 5. 2018.)	25 мртвих, 55 повређених Припадници локалне хришћанске заједнице	Радикализована муслиманска породица (отац, мајка и четворо деце)	900	0
	Коломбо и још два града, Шри Ланка: бомбашки напад на три хришћанске цркве на Ускрс и три хотела (21.4. 2019.)	259 мртвих, преко 500 повређених Локално становништво, припадници локалне хришћанске заједнице, страни туристи	Локална дихадистичка организација повезана са ИД	3000	1200
Африка	Каиро, Египат: самоубилачки бомбашки напад на коптску цркву (11.12. 2016.)	27 мртвих, 47 повређених Припадници локалне хришћанске коптске заједнице	Нема индивидуалних података, (бомба), али се приписује милитантним исламистима	625	250
Океанија	Крајстчерч, Нови Зеланд: рафална пуцњава на џамију и исламски центар у време молитве (15. 3. 2019.)	51 мртва особа, 49 повређених Припадници локалне муслиманске заједнице	Новозеланђанин аустралијског порекла, радикализовани белац, хришћански ултрадесничар	1420	3000

3.2. КВАНТИТАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА. Иако је примарна анализа у овом раду била квалитативна, квантитативни подаци о броју речи у једном или више извештаја на дан напада (тј. дужина извештаја) могу указати на то који је значај дат неком конкретном догађају, односно терористичком нападу.

Као што се може видети из Табеле 1, *Гардијан* је известио о свим анализираним нападима, али краће о догађајима у Русији, Пакистану и, чак знатно краће, у Каиру, док је најдужи извештај онај о најновијем анализираном нападу, у Шри Ланки.

Полиџикино извештавање о готово свим нападима ван Европе веома је кратко (у просеку 10 пута краће него о нападима на тлу Европе), а уопште

нису известили о два анализирана напада у Азији (један у Пакистану и један у Индонезији). Међутим, извештај о нападу у далекој Шри Ланки, тек је нешто краћи од извештаја о нападима у Европи, док је, наизглед парадоксално, најдужи извештај о нападу у најудаљенијој земљи, Новом Зеланду.

Једна од претпоставки у овом истраживању, а заснована на увидима студија медија, била је да географски контекст утиче на значај који се придаје нападу и да, сходно томе, напади ван Европе генерално добијају мање пажње у извештајима. Та претпоставка јесте делимично потврђена, поготово када је у питању извештавање *Полиитике*, али извештаји о догађајима у Шри Ланки и на Новом Зеланду, који су прилично дуги, чини се да је негирају. Због тога је осим географског контекста потребно узети у обзир и друштвени контекст, конкретно историјско-политички.

Разлика између сасвим кратких или чак непостојећих извештаја у *Полиитици* о догађајима у Пакистану и просечно дугих у *Гардијану* може се објаснити тиме што, за разлику од Србије, Британија има историју колонијалне прошлости и бројне имигранте из Пакистана и шире, па штампа даје већи значај догађајима у тим регионима. А када су међу жртвама и британски држављани, као што је био случај у Шри Ланки, интересовање британске штампе још је веће. Нови Зеланд, као део Комонвелта, из британске перспективе, третиран је као и европске земље.

Како објаснити *Полиитикине* релативно дуге извештаје о нападима у Шри Ланки, далекој азијској држави (исто као и Пакистан и Индонезија), или још даљем Новом Зеланду, где није било ни присутних грађана Србије? Квалитативна анализа извештаја (што ће бити показано у даљем тексту рада), показује да, уз опис догађаја, знатан део извештаја чине изјаве српских политичара, поготово министра спољних послова. Ако се зна да је значајна активност тренутног српског министра спољних послова везана за то које државе не признају независност Косова, чињеница да Шри Ланка није признала Косово може да представља део објашњења о значају који је дат овом догађају. Међутим, ово свакако није једини разлог јер Косово није признала ни Индонезија, а о нападу у Сурабаји *Полиитика* није уопште известила. Да овај политички разлог не може бити одлучујући види се и по томе што Нови Зеланд јесте признао Косово, а напад на Новом Зеланду, осим тога што је једини анализирани напад извршен од стране хришћанина на муслимане, чини се да је заслужио дугачак извештај у *Полиитици* и због бизарне наводне инспирисаности нападача неким балканским и српским борцима против муслимана.

Може се закључити да чисто квантитативна анализа није довољна, и да је осим текста, потребно имати у виду и различите врсте контекста, као што је, у овом случају, географски и друштвено-политички. У овоме управо долази до изражаја експланаторна валидност критичке анализе дискурса као теоријско-методолошког модела, који доводи у везу текст, дискурс и друштвено-историјске околности у којима они настају и којима су одређени.

3.3. Аналитички модел за квалитативну анализу. Квалитативна анализа извештаја из корпуса рађена је коришћењем аналитичког модела, који је примарно креиран дедуктивно, на основу истраживачких питања и теориј-

ских поставки, а затим дорађен индуктивно, на основу примарне дискурсно-квалитативне анализе чланака, чиме су прецизније идентификовани најбитнији аспекти и доминантне дискурсне стратегије представљања учесника, радњи и ставова. Deskriptivno-analitički модел формализован је у облику квалитативног аналитичког протокола, у облику табеле, која је ниже дата као Табела 2. Додатно, уз табеларни протокол, понекад су уписивани и детаљи који су специфични за поједине догађаје или новине, као и интерпретације и поређења. Анализа корпуса рађена је тако што је аналитички протокол попуњен за сваки догађај, затим је урађена компаративна анализа извештаја о сваком догађају у сваком од два листа, и на крају компаративна анализа свих извештаја и оба листа.

Основни посматрани параметри у анализи, као што се види и у Табели 2, и њихове специфичне компоненте су следећи:

1) Евалуација догађаја и тон извештаја. У оквиру анализе овог параметра посматрана су денотативна и конотативна значења лексема и колокација које означавају догађај, какве су колокације које означавају опште вредности добро-лоше, присуство експресивне лексики итд. На основу тога евалуација догађаја може бити неутрална, ублажена или осуђујућа, док сам приказ може бити фактографски или (делимично) персонализован, зависно од тога да ли су информације неутрално саопштене или постоји емотивна и евалутивна лексика која изражава саосећање за жртве и/или изразиту осуду напада и/или нападача.

2) Приказ друштвених актера. У оквиру овог параметра посматрано је како су приказани примарни актери догађаја, тј. жртве и нападачи, а евентуално и неки други значајно поменути учесници. Анализа је заснована на критичкој анализи дискурса и конкретно на основним дискурсним стратегијама – референцијалне и предикационе (REISGL – WODAK 2001), као и специфичним стратегијама представљања друштвених актера као што су индивидуализација, персонализација, колективизација, функционализација, имперсонализација, инструментализација итд. (VAN LEUWEE 2008). Посебно је посматрано и да ли су и како наведени могући мотиви за напад.

У Табели 2 дат је основни аналитички протокол, са илустративним примерима лексичких и структурних средстава, из српског и енглеског поткорпуса.

Табела 2. Аналитички протокол за квалитативну анализу сваког догађаја

Параметар који се анализира и његове основне варијанте		Илустративни језички/лексички примери	Нађено у извештају	Новине
Евалуација догађаја	Осуђујућа (и идеолошка)	<i>Terrorist attack, islamist terrorism</i>		Г
		<i>Терористички напад, исламистички шепоризам</i>		П
	Неутрална	<i>Attack, shootings, bombing</i>		Г
		<i>Напад, ујад, љуцава</i>		П
	Ублажена	<i>Explosion, blast</i>		Г
		<i>експлозија</i>		П

Приказ жртва	Индивидуализовано персонализовано	<i>One of the injured, the worker at the airport, first and last name</i>		Г
		<i>Један очевидац, име и презиме</i>		П
	Колективно функционализовано	<i>Victims, dead, injured</i>		Г
		<i>Жртве, рањени, погинули</i>		П
	Колективно, хуманизовано	<i>People, families, tourists, festive crowd, congregation</i>		Г
		<i>Људи, деца, шетачи, туристи, верници</i>		П
Приказ нападача	Индивидуализовано персонализовано	<i>Bodies, blood, carnage, deaths</i>		Г
		<i>(делови) тела, крв</i>		П
	Индивидуално или колективно функционализовано	<i>Name (personal data, citizenship), young man</i>		Г
		<i>Име и презиме (држављанство итд.)</i>		П
	Имперсонално, инструментализовано	<i>Attacker(s), driver, bomber(s), suspect(s), militants, gunmen</i>		Г
		<i>Нападач(и), возач, осумњичени, припадници ИД</i>		П
Мотиви нападача	Тероризам у име организације/ идеологије	<i>Truck, bomb, explosion, blast</i>		Г
		<i>Камион, бомба, експлозија</i>		П
	Религиозни сукоби	<i>The most likely culprits will be Islamist insurgents, possibly linked to Islamic State; presumed terrorist attack; Islamic State terror group; white-suprematist symbols</i>		Г
		<i>ИД је радикална муслиманска организација; ... објавио је свој манифест под називом 'Велика замена'</i>		П
	Политички сукоби	<i>Jihadi group, radical fundamentalists attacking devotees of Sufism</i>		Г
		<i>Исламски екстремисти</i>		П
	Непоменути мотиви	<i>region ravaged by insurgency and sectarian tension, ethnic separatist insurgency, fighters from a militant faction</i>		Г
		<i>Фракција њакисијанских шалибана</i>		П
Тон извештаја	Експресивна и евалутивна лексика			
	Саосећајност за жртве	<i>Atrocity, carnage, innocent people</i>		Г
				П
	Изразита осуда напад(ач)а	<i>Scenes of horror and chaos, massacre</i>		Г
		<i>масакр</i>		П
	Неутрално саопштене информације			Г
		<i>Данашња експлозија је дружи погубан напад који је изведен...</i>		П

Ако се пореде српска и британска штампа, може се уочити да је стратегија индивидуализације знатно приметнија у *Гардијану* него у *Полиџици*, нарочито када су у питању догађаји у Азији и Африци. Занимљиво, примери индивидуализације жртава када су у питању ваневропски догађаји нађени су само у два извештаја у *Полиџици* – за напад у Каиру, где су жртве били православни Копти, али и за муслиманске жртве на Новом Зеланду, где се цитира новинска агенција Танјуг, која преноси стране изворе.

4.3. ПРИКАЗ НАПАДАЧА

4.3.1. ДИСКУРСНЕ СТРАТЕГИЈЕ. Као и за жртве, начин на који су приказани извршиоци терористичких напада описан је и анализиран на основу дискурских стратегија приказа друштвених актера (VAN LEUWEE 2008). Уколико су идентификовани од стране полиције, нападачи су приказани индивидуално и персонализовано (уз помињање породице, порекла, могућих радикално исламских веза, идеолошке десничарске идеологије итд.). Уколико нису познати, означени су неутралним именицама *man*, *driver* или функционално *attacker*, *suicide bomber*, *suspect*, *бомбаш самоубица*, *возач камиона*. Када су лично идентификовани, за нападаче у Европи наглашено је њихово страно порекло (арапско или муслиманско), чак и кад су држављани нападнуте земље. Овим се истиче њихова ‘другост’, у дихотомији ‘ми’ насупрот ‘они’. Слично томе, за именованог нападача из Новог Зеланда наглашено је да је рођен у Аустралији.

Колективни приказ нападача, тамо где их је више, углавном је у функционалним терминима (*attackers*, *нападачи*, *бомбаш самоубица*). Уколико Исламска држава (ИД) или нека слична организација (пакистански талибани и сл.) не преузима званично одговорност за напад, о нападачима се не говори као о припадницима ИД, већ као радикализованим самосталним нападачима, појединцима инспирисаним идеологијом ИД. На тај начин се умањује значај, снага али и страх од ИД.

Извршиоци напада су некад приказани као инаниматни, а стратегија имперсонализације могућа је као инструментализација (‘средство уместо човека’) (*the bomb killed*, *the truck mowed down*, *камион је улећео*) или као догађај који се дешава сам од себе (*explosion*, *blast*, *у експлозији бомбе*).

4.3.2. КОМПАРАТИВНА И КОНТРАСТИВНА ПЕРСПЕКТИВА. Уочава се извесна разлика у односу на то како су приказани нападачи у ЕУ земљама (радикализовани појединци, терористи), док су они у Русији, Турској, и поготово Пакистану, означени и као милитантни исламисти, екстремисти и чак *insurgents* (‘побуњеници’), а за догађаје у Азији и Египту узгред се помињу и делови земље у којима има сукоба са милитантним групама. На тај начин нападачи се помало приказују и као страна у политичком/религиозном сукобу, а не само злочинци терористи. (*Квеџа је њресџионица њакисиџанске обласџи Балучисџан која је разорена дугоџирајним насиљем.; Експлозија има обележја њапада исламских експремисџа који се боре џроџив владе џредседника ел-Сисиџа.; У Шри Ланки је од 1972. до 2009. џтрајао џрађански раџ између веђинских Синхалеза, који су будисџи, и Тамиле, који су хиндуисџи.*). Када се ради о нападима ван ЕУ, понекад се помињу и могући поли-

тички мотиви (*Напад се догодио у време великих дипломатских корака које је Турска учинила прошеклих дана: најављено је обнављање дипломатских односа са Израелом...*)

Гардијан даје више детаља и више објашњења политичке ситуације у извештајима из азијских и афричких земаља, а поготово о политичким и религиозним тензијама и сукобима, при чему је посебно илустративан дужи опис из Шри Ланке, цитиран у фусноти.⁵

4.4. ПРИКАЗ ОСТАЛИХ УЧЕСНИКА. Осим жртава и нападача, у извештајима се неретко помињу и неки други, индиректни учесници догађаја. То могу бити очевици, особе на неки начин повезане са жртвама или нападачима, али и званична лица, који дају изјаве о догађају или директним учесницима.

Изјаве очевидаца, који су и сами могли бити жртве терористичког напада, као и оних који су пријатељи и родбина жртава, дају емотивни, аутентичнији и личнији тон извештају. Они саопштавају детаље о ужасу, страху, болу и покољу некада веома емотивно, за разлику од текста самих новинара који треба да буду објективни. Овом дискурсном стратегијом ствара се хуманија слика и о жртвама, изазива веће саосећање са њима, а тиме се истовремено индиректно и појачава осуда нападача. Ово је веома присутна стратегија у *Гардијановим* извештајима о нападима у ЕУ, али има их и у готово свим извештајима, осим оном из Индонезије. *Полиџика* готово да нигде нема изјаве очевидаца или жртава а једини изузетак су напади у Бриселу и на Новом Зеланду. Још једна категорија потенцијалних жртава које се понекад помињу у извештајима су такозвани 'наши грађани', који су на неки индиректан начин повезани са догађајем. *Полиџика* понекад наводи изјаве српских грађана (нпр. представници туристичких агенција које имају туре за Брисел и Ницу, српски спортисти који су летели преко истанбулског аеродрома, чије изјаве заузимају готово четвртину извештаја). Такође, понекад преноси и изјаве српских дипломатских представника о томе да нема повређених држављана Србије или, чак, српског порекла, као што се може видети из илустративног примера, датог у фусноти.⁶

Гардијан по правилу не помиње посебно британске грађане, јер нису били непосредни учесници. Изузетак је напад у Шри Ланки, где је међу жртвама било и пет Британаца.

⁵ *The blasts marked the end of a lull in violence after the end of the civil war in 2009, during which bombings were common. ... Out of Sri Lanka's population of about 22 million, 70% are Buddhist, 12.6% Hindu, 9.7% Muslim, and 7.6% Christian, according to the country's 2012 census. There has been growing intercommunal tension in Sri Lanka for several years. Last year, there were 86 verified incidents of discrimination, threats and violence against Christians, according to organisations that represent more than 200 churches and other Christian organisations. This year, the National Christian Evangelical Alliance of Sri Lanka (NCEASL), recorded 26 such incidents, including one in which Buddhist monks allegedly attempted to disrupt a Sunday worship service, with the last one reported on 25 March.*

⁶ *Почасни конзул Србије на Новом Зеланду Сиџеван Бербер рекао је за Радио Београд да према незваничним подацима, којима располаже, међу жртвама терористичког напада на Новом Зеланду нема држављана Србије ни грађана српског порекла. „У својственом почасном конзула добио сам информацију о овом ишешком инциденту. Покренуо сам процедуру да установим да ли међу жртвама има неко ко је наш држављанин или има икакве везе са Републиком Србијом, а изгледа да таквих особа нема”, рекао је Бербер, преноси Биџа.*

Од осталих друштвених актера који се помињу у извештајима, то су по правилу представници локалних власти – представници полиције и/или војске (колективно представљени, али и индивидуално, поготово ако се ради о високим чиновима), и представници локалне управе и локални високи политичари, који су по правилу представљени персонализовано, уз име, презиме и титулу. И *Полиџика* и *Гардијан* у свим извештајима преносе макар минималне изјаве званичних локалних власти и истражних органа. Међутим, како *Полиџика* готово по правилу нема и емотивније изјаве очевидаца и жртава као *Гардијан*, тон њених извештаја је званичнији и хладнији.

У извештајима веома често има и изјава страних званичника и државника који осуђују напад и изражавају саосећање са жртвама. Готово увек, штампа преноси изјаве америчког председника, председника великих земаља ЕУ и Русије, високих ЕУ и/или УН званичника, папе. Приметно је више пренетих изјава за нападе у Европи и Турској, али их нема за оне у Пакистану, Индонезији и Египту. Међутим, за нападе у Шри Ланки, као и на Новом Зеланду, оба дневна листа преносе изјаве страних званичника.

Када се ради о изјавама представника британских власти које преноси *Гардијан*, односно изјавама представника српских власти које преноси *Полиџика*, такође се примећује да су то по правилу реакције на нападе у ЕУ, Русији и Турској, али не у Пакистану, Индонезији и Египту. Догађаји у Шри Ланки и на Новом Зеланду и овде представљају изузетак од новинског тренда да се о ваневропским државама даје мање коментара. Када се ради о *Гардијану*, већ је истакнуто да су ти извештаји дужи због хришћанских и британских жртава у Шри Ланки, као и политичке и културолошке блискости са Новим Зеландом, па је зато било и више пренетих изјава британских представника власти. Додатно, чињеница да је новозеландски напад био једини у коме је нападач хришћански бели десничар а жртве муслимани чини се да је такође изазвала додатну потребу за солидарношћу и осудом.

За разлику од *Гардијана*, у *Полиџици* се могу наћи дуже, ако не и целе изјаве саучешћа представника српске власти. То је случај код напада у Француској, Русији и Турској, али, неочекивано, и Шри Ланки. Индикативно је да се у свим случајевима преноси изјава саучешћа Александра Вучића, било да је он у својству премијера упућује премијеру Француске Валсу, или председнику Русије Путину, односно председнику Турске Ердогану. Следећи правила дипломатске комуникације да се она углавном одвија на нивоу истих функција, може се поставити питање да ли је тадашњи председник Србије, Томислав Николић, икоме упутио изјаву саучешћа и ако, вероватно, протоколарно јесте, зашто *Полиџика* не преноси њу већ саучешћа премијера Вучића, упућена председницима других држава. Ако би се можда могло претпоставити да то у Србији ипак спада у послове премијера, индикативно је да у случају Шри Ланке, цитирану изјаву саучешћа не упућује тренутна премијерка Брнабић, већ опет Вучић, овог пута протоколарно коректно у својству председника Србије председнику Шри Ланке М. Сирисени. Овај наизглед миноран детаљ, који нема много везе са детаљима о самим нападима, указује, с једне стране, на спољнополитичке приоритете Србије. Међутим, с друге, указује и на специфичну, вишеструку комуникативну функцију ових у новинском извештају детаљно пренетих изјава саучешћа и солидарности

– оне су не само то и не само упућене онима којима су и намењене (председницима и јавности нападнутих земаља), већ су средства за дневнополитичку промоцију српских власти и њених спољнополитичких приоритета, и, још више, за промоцију једне конкретне политичке личности, примарно у домаћој јавности, коју и чине читаоци *Полиџике*, али и сви они који сматрају да „лист са најдужим излагањем на Балкану” представља објективни извор информација али и креирања јавног мњења. Од изјава саучешћа српских званичника, једино је још цитирана изјава министра спољних послова Дачића руском министру Лаврову, чиме *Полиџика* потенцира блиске везе како две земље, тако и Дачићеве партије и њега лично са Русијом.

На крају, посебну пажњу завређују већ поменути неочекивано дужи коментари *Полиџике* о нападима у далекој Шри Ланки и на Новом Зеланду. У случају Шри Ланке, детаљнији извештај и преношење изјаве председника Вучића вероватно су мотивисани актуелним спољнополитичким односима. Међутим, у случају напада на Новом Зеланду, велики део извештаја посвећен је детаљима о наводној инспирисаности нападача Аустралијанца балканским и српским борцима против муслимана из разних историјских периода, укључујући и сукобе 90-их, као и о његовим путовањима на Балкан, конкретно Бугарску. Велика пренета изјава српског министра спољних послова Дачића у којој он, разумљиво, најпре саосећа са жртвама, оштро осуђује напад и негира сваку могућу везу нападача са Србијом, наставља се подсећањем на српске жртве у сукобима у БиХ и на Косову 90-их година, страдалим од стране исламских фундаменталиста и косовске терористичке ОВК, чији вође данас заузимају највише положаје у власти Косова. Како је ова изјава дата на конференцији за штампу у иностранству, јасно је да она није само у функцији коментара конкретне догађаја на Новом Зеланду, већ промоције српских политичких ставова и циљева. На плану комуникације *Полиџике* са српском јавношћу, ово је још један пример истицања детаља који доприноси, код знатног дела јавности, промоцији српске владајуће структуре и њених ставова. Врло је индикативно да *Гардијан* не доноси ни једну једину информацију којом би довео у везу новозеландског нападача са Србијом, већ као примарни извор убилачке инспирације наводи екстремну десничарску идеологију (*weapons and ammunition displaying white supremacist symbols... including the names of a Swedish child killed in 2017 and a man hailed for defeating Muslims in an eighth-century battle.*)

5. Дискусија – сличности и разлике. Као што се види из резултата анализе, постоје битне сличности када је у питању приказ терористичких напада, које се примарно огледају у избору лексике и исказаном ставу. Сви напади, у оба дневна листа, по правилу су означени и осуђени као чин тероризма, а жртве приказане као недужни грађани који заслужују опште саосећање. Овим се потврђује тврдња да постоји „a cross-national standardization of terrorism coverage which corresponds to the theoretical model of a ‘global standardization of coverage’ (GERHARDS – SCHÄFER 2014: 17).

5.1. Када су у питању разлике, у односу на приказ напада у различитим регионима, може се сматрати да су оне везане за ванјезички контекст. Уопштено

посматрано, а везано за ‘новинску вредност’ вести, за удаљеније земље (у географском, културном, политичком, религијском смислу), извештаји су краћи, са мање емотивних и личних детаља о жртвама, тон је више фактографски а даје се и мало више података о политичкој ситуацији у тој земљи и претходним нападима. Ова последња карактеристика, иако наизглед делује у реду, може бити и (политички) једнострана. Коментарима о политичкој ситуацији, нападачи се доводе у везу са политичким и религиозним сукобима у датом региону, чиме им се, макар минимално и тентативно, даје извесна доза легитимности. За разлику од њих, нападачи на градове у ЕУ недвосмислено су приказани као терористи који нападају не само конкретне мете у тим градовима/државама, већ и западну цивилизацију у целини.

За нападе у ЕУ, и у мањој мери Истанбулу и Русији, за разлику од напада у Пакистану, Индонезији и Египту, тон извештаја је емотивнији, фокус је на личним детаљима (о жртвама, очевицима, нападачима).⁷ Персонализовани фокус и емотивнији тон уместо чисте фактографије, мотивише јавност на саосећање, јаку осуду и подршку властима у свим врстама борбе против тероризма, без постављања питања о узроцима. Ово је нарочито изражено када су у питању напади у ЕУ, где се ни у назнакама не поставља питање о дубљим узроцима тероризма на тлу ЕУ, који врше углавном држављани ЕУ арапског порекла и исламске вере, и о одговорности појединих ЕУ држава и влада за стање у друштву које доводи до тероризма.

Иако би се могло закључити да географски контекст има пресудни утицај на тон извештавања, извештаји из Шри Ланке и са Новог Зеланда то донекле доводе у питање. Међутим, у горњој анализи указано је на конкретне специфичности које треба имати у виду у комплекснијој критичкој анализи дискурса. У наведена два случаја, то су политичке специфичности, везане за однос Британије, односно Србије са тим земљама, демографске специфичности, везане за националну и религиозну припадност жртава и нападача, па чак и бизарности потенцијалних веза са локалном средином, које могу да изазивају заинтересованост таблоидног типа код читалачке публике.

5.2. Када су у питању разлике између српске и британске штампе, оне су већ наведене код приказа резултата анализе појединих параметара. Разлика у значају који је дат нападима и у начину извештавања о догађајима у ЕУ, Русији и Турској, с једне стране, и у Азији и Египту, с друге, далеко је већа у *Полиџици* него у *Гардијану*. Такође, *Гардијан* много више користи стратегије индивидуализације и персонализације жртава и очевидаца, чиме се постиже експресивност и емотивност. *Полиџикини* извештаји су фактографски, а стратегије индивидуализације и персонализације много се више фокусирају на званичнике који саопштавају ставове него на жртве и очевице, поготово када напад није у ЕУ.

Приметно је и да је *Полиџика* генерално, чак и у извештајима о терористичким нападима у разним деловима света, мало више окренута локалној, српској перспективи, него што је то *Гардијан* у односу на британску пер-

⁷ Емотивни тон некад обухвата чак и политичаре који дају изјаве а један од најупечатљивијих примера је слика и текст о уплаканој шефици дипломатије ЕУ Федерики Могерини после бриселског напада.

спективу. На пример, *Полиџика* даје наглашеније коментаре српских грађана који су у било каквој вези са догађајем (путници у ту земљу), док у *Гардијану* тога нема. *Полиџика* показује мање емотивности, а и мање заинтересованости за земље с којима Србија није политички и географски блиска, него *Гардијан* у односу на британске географске и политички блиске и мање блиске везе. Приметна разлика је и у третману изјава домаћих политичара. *Полиџика* преноси понекад и комплетне изјаве саучешћа премијера/председника Вучића само за догађаје у земљама које се сматрају врло политички блиским у датом тренутку (Француска, Русија, Турска, Шри Ланка), док *Гардијан* преноси само врло скраћене изјаве британске премијерке али и понеког другог политичара за све ЕУ државе, Русију, Турску, Шри Ланку и Нови Зеланд, често и без икаквог цитирања. Као што је већ истакнуто, *Полиџика* у извесним догађајима цитирајући дуже изјаве саучешћа А. Вучића користи прилику за наглашену дневнополитичку локалну промоцију конкретног политичара, док у *Гардијану* тога нема, нити се у више извештаја посебно истиче реакција и изјава било ког британског политичара, чак ни премијерке Терезе Меј, чије се реакције готово увек у *Гардијану* наводе.

6. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ. Критичка анализа дискурса извештаја о терористичким нападима у српској и британској штампи, која је била предмет овог рада, с једне стране, одговорила је на истраживачка питања, а с друге показала и методолошко-експланаторну снагу саме КАД као теоријског оквира.

Квантитативно и квалитативно је описан и анализиран начин извештавања у два реномирана дневна листа, уочене су значајне сличности али и извесне разлике између српске и британске штампе, како везано за географски, политички и друштвени контекст земље погођене терористичким нападом, тако и у начину извештавања. Свакако да би истраживање на већем корпусу, које би обухватило и више догађаја у истим и другим земљама, и које би обухватило не само вести, већ и аналитичке чланке (ако их има), дало података за прецизније и дубље увиде. Жанровска разноврсност корпуса, која би укључила не само озбиљну, већ и тзв. таблоидну штампу, која још и више доприноси обликовању јавног мњења, такође би могла дати занимљиве увиде.⁸ Додатно, компаративна анализа могла би да обухвати и мултимодални аспект (фотографије и видео снимци у онлајн извештајима), као и жанровску разноврсност корпуса (озбиљна и таблоидна штампа) из више различитих земаља.

Следећи принципе КАД, спроведена су два главна аспекта анализе – дескриптивни, у коме су анализирани текстови и њихове језичке (у овом случају примарно тематске и лексичке) карактеристике, и експланаторни, где су резултати језичке анализе контекстуализовани, тј. повезани са различитим друштвено-политичким контекстима и објашњени. КАД је посебно значајна јер омогућава да се анализе текста доведу у везу и са глобалним и

⁸ Иако то није био предмет овог рада, илустративно је прегледана и друга српска штампа (преко портала *Наслови* и *Мондо*), где се може видети да полутаблоидни и таблоидни дневни листови више извештавају о терористичким нападима, чак и о оним нападима којих нема у *Полиџици* (рецимо, у Индонезији).

са локалним друштвеним контекстима у којима неки текст настаје и где се чита. Оваквом методологијом и изнијансираном анализом може се уочити како је у новинским извештајима о тероризму могуће препознати и прикривене, а ипак снажне сигнале који утичу на нашу перцепцију.

ИЗВОРИ

Онлајн издања дневних листова *Политика* и *Гардијан*, за датуме када су се догодили анализирани напади, који су наведени у Табели 1.

Политика <<http://www.politika.rs/sr/clanci/arhiva>>

The Guardian <<https://www.theguardian.com>>

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ABDULLAH, Saeed Ali N. *A Study of Reporting about Terrorism on Two Pan-Arab Television News Channels*. Unpublished doctoral dissertation. Leicester: University of Leicester, 2014.
- AMER Mohammedwesam. Critical Discourse Analysis of War Reporting in the International Press: the Case of the Gaza War of 2008–2009. *Palgrave Communications* 3/13 (2017): 1–11.
- BEDNAREK, Monika. *Evaluation in Media Discourse*. London – New York: Continuum, 2006.
- EL NAWAWY, Mohammed, Mohamad Hamas ELMASRY. Valuing Victims: A Comparative Framing Analysis of *The Washington Post*'s Coverage of Violent Attacks against Muslims and Non-Muslims. *International Journal of Communication* 11 (2017): 1795–1815.
- ERIKSSON, Alexander. *Media and Its Portrayal of Terrorism: A Critical Discourse Analysis of the Influence of Media*. Unpublished Ms Thesis. Upsalla: Upsalla University, 2016.
- ERJAVEC Karmen, Zala VOLČIĆ. Mapping the Notion of 'Terrorism' in Serbian and Croatian Newspapers. *Journal of Communication Inquiry* 30/4 (2006): 298–318.
- FAIRCLOUGH, Norman. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman, 1995a.
- FAIRCLOUGH Norman. *Media Discourse*. London: E. Arnold, 1995b.
- FAIRCLOUGH, Norman, Ruth WODAK. Critical Discourse Analysis. Teun. van Dijk (Ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction* (Vol. 2). London: Sage, 1997, 258–284.
- GERHARDS, Jürgen, Mike S. SCHÄFER. International Terrorism, Domestic Coverage? How Terrorist Attacks are Presented in the News of CNN, Al Jazeera, the BBC, and ARD. *International Communication Gazette* 76/1 (2014): 3–26.
- GROOTHUIS, Anne. *The Bodies of Beirut versus the Precious of Paris: How the Guardian Reflects and (Re)produces Power Relations*. Unpublished Ms Thesis. Nijmegen: Radboud University, 2016.
- HANUSCH, Folker. Valuing Those Close to Us: A Comparison of German and Australian Quality Newspapers' Reporting of Death in Foreign News. *Journalism Studies* 9/3 (2008): 341–356.
- HANUSCH, Folker. The Visibility of Disaster Deaths in News Images: A Comparison of Newspapers from 15 Countries. *International Communication Gazette* 74/7 (2012): 655–672.
- JANKS, Hilary. Critical Discourse Analysis as a Research Tool. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education* 18/3 (1997): 329–342.
- JEFTIĆ, Ljerk. Američki i britanski mediji – Sličnosti i razlike u okvirima izvještavanja o temi terorizma. *Filolog* II (2013): 40–46.
- KHOSRAVINIK, Majid. Actor Descriptions, Action Attributions, and Argumentation: Towards a Systematization of CDA Analytical Categories in the Representation of Social Groups. *Critical Discourse Studies* 7/1 (2010): 55–72.
- LÖNNQVIST, Sofia M. *Critical Discourse Analysis of Press Coverage on Islamist Terrorist Attacks in the USA, France, and Denmark*. Unpublished Ms thesis. Vienna: University of Vienna, 2016.
- MACHIN, David, Teo VAN LEEUWEN. *Global Media Discourse*. London: Routledge, 2007.
- MACHIN, David, Andrea MAYR. *How to Do Critical Discourse Analysis: A Multimodal Introduction*. London: Sage, 2012.

- MORIN, Aysel. 2016 Framing Terror: The Strategies Newspapers Use to Frame an Act as Terror or Crime. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 93/4 (2016): 986–1005.
- NOSSEK, HILLEL. News Media-Media Events: Terrorist Acts as Media Events. *Communications* 33/3 (2008): 313–330.
- O'KEEFE, Anne. *Investigating Media Discourse*. London: Routledge, 2006.
- REISIGL, Martin, Ruth WODAK. *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London: Routledge, 2001.
- RICHARDSON, John. *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*. London: Palgrave Macmillan, 2007.
- ROY, Sudeshna, Susan DENTE ROSS. The Gaze of US and Indian Media on Terror in Mumbai: A Comparative Analysis. Ibrahim Seaga Shaw, Jake Lynch, Robert A. Hackett (eds.). *Expanding Peace Journalism: Comparative and Critical Approaches*. Sydney: Sydney University Press, 2011, 191–216.
- VAN DIJK, Teun. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1988.
- VAN DIJK, Teun. Critical Discourse Analysis. Debora Tannen, Debora Schiffrin, H. Hamilton (eds.). *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell, 2001, 352–371.
- VAN LEEUWEN, Teo. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- WODAK Ruth, Michael MEYER (eds). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: Sage, 2001.

Biljana Mišić Ilić

CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF TERRORIST ATTACK COVERAGE IN THE SERBIAN AND BRITISH PRESS

Summary

Based on the theory and methodology of Critical Discourse Analysis (FAIRCLOUGH 1995a; WODAK – MEYER 2001; VAN LEEUWEN 2008; MACHIN – MAYR 2012), this paper analyzes the news coverage on several terrorist attacks targeting various parts of the world (2016–2019), published in the Serbian daily *Politika* and the UK daily *The Guardian*. A descriptive-analytical protocol specially modelled for this research is used for the quantitative and qualitative analysis of the following aspects: the significance given to the event, evaluation, the representation of major social actors, the motives of the attackers, and the emotional load of the report. The data were analyzed for the Serbian and the British corpus, as well as contrastively. For the qualitative study, the starting point was a linguistic, lexical analysis, complemented by the identification of discourse strategies of social actor representation, and finally relating the descriptions to the extralinguistic contexts. The results show that there are considerable similarities regarding the general evaluation/condemnation of the events as the acts of terrorism. On the other hand, there are certain differences related to the geographical and political contexts, as well as the demographic and religious identity of the victims, which were noted in each of the subcorpora, as well as contrastively. It was noted that, in the analyzed dailies, there is a tendency to give more attention to the events that happened in the geographically and politically closer countries, to use a more emotional tone in these reports, and provide more personalized details about the victims and the witnesses, and more reactions of the local and world politicians and other public figures. Compared to the British press, the Serbian press, in general, to a lesser extent uses the discourse strategy of the individualization and personalization of the victims and witnesses, and mostly sticks to the established facts in describing/reporting about the attacks. However, compared to the British daily, the Serbian daily includes more details considered relevant for the Serbian public, such as the possible connections with Serbia, the (indirect) involvement of Serbian citizens, and the statements of particular Serbian politicians.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за англистику
Ђирила и Методија 2, 18000 Ниш, Србија
bmisicilic@gmail.com

(Примљено: 16. августа 2019;
прихваћено: 6. новембра 2019)

UDC 81'1(497.11)''19''(049.32)
UDC 811.16/17(497.11)''19''049.32)
Изворни научни рад

Предраг Пипер. *Прилози историји српске лингвистичке славистике. Друџа ђоловина XX века*. Београд: Чигоја штампа, 2018, стр. 461.

Уколико би се тражило да само трима кључним речима или синтагмама опишемо последњу објављену књигу Предрага Пипера, то би изгледало отприлике овако: *синтеза истраживачких ђраваца, друштвено одговорна реч, сусрећања у сећањима*. Наизглед сасвим посебне и без видљивих додирних тачака, ове су се речи на неколико места сусреле под једним насловом, под једном темом у књизи. Можда неочекивано и нетипично, можда својеврсно конфронтативно, али све то управо и спада у прилоге за историју једне научне области или дисциплине, у историју истраживања, која је увек истовремено и историја идеја и проблема, и историја успешних методолошких приступа и недостигнутих резултата, и историја социјалних околности, а и појединачних, личних прегнућа.

Књига о којој овде говоримо заправо је зборник радова објављиваних у различитим публикацијама и у одређеној мери редигованих, изузев текста *О српској лингвистичкој славистици друџе ђоловине XX века*, обједињених са замишљу да представљају – како сам аутор у Предговору каже – „могући допринос изради монографије о историји српске лингвистичке славистике, која ће, надам се, једног дана бити написана трудом неког другог слависте” (стр. 5), као и да једновременно послуже као подстицај да се историографски обраде и теме које су овде или изостале или су само дотакнуте. Након ишчитавања књиге, особито неких њених тематских целина, потврђују се речи аутора из Предговора о нужности релативизације граница када је у питању „национална одредница” у терминолошком изразу „српска лингвистичка славистика”, па премда ту превасходно јесте реч о српским лингвистима чији предмет истраживања представљају српски језик и други словенски језици, у фокус аутора смештају се и лингвистички посленици других националности који су у југословенском периоду допринели проучавањима у датој предметној области, као и поједини српски лингвисти ван граница матице.

На корист многих истраживача на плану славистичке лингвистике и филологије, Предраг Пипер је део свога времена посветио и осмишљавању књиге *Прилози историји српске славистике: библиографска ђрађа* (Пипер 2011), на коју се овде приказивана књига „наслања”, а представљање историје истраживања је приметан и, по савременим мерилима вредновања научног рада, не баш довољно цењен посао, кога се, као и, рецимо, израде дијалекатских речника, истраживачи ретко прихватају.

Овде представљана књига садржи дванаест наслова, од којих су прва четири прегледно-синтетички радови шире тематике – тичу се области српске лингвистичке славистике и српске лингвистичке русистике у одређеним периодима (*Два века српске филологије кроз два века новије историје српског народа, О српској лингвистичкој славистици друже половине XX века, О српској лингвистичкој русистици друже половине XX века, Српска лингвистичка славистика деведесетих година XX века*), док се наредна три текста односе на три приступа проучавању језика у српској славистици – конфронтативни (*О конфронтативним проучавањима руског и српског језика*), типолошки (*О типолошким изражавањима у српској лингвистичкој славистици друже половине XX века*) и когнитивнолингвистички (*О когнитивнолингвистичким проучавањима српског језика*). Затим следе три текста којима аутор уводи три сегмента важна у историографском приступу теми – стваралачке биографије знаменитих слависта (*Славистички портрети као увиди у новију историју славистике*), мемоаристика (*Мемоаристика и историја славистике*), те периодика (*Српска славистичка периодика*), дајући модел и смернице за њихову темељитију обраду, а истовремено указујући и на њихов значај у слагању историјског мозаика српске лингвистичке славистике. О чињеници да наука и настава нису позив него мисија, или би барем ваљало да тако буде, упечатљиво сведоче поменути текстови о славистичким портретима и о мемоаристици, а посебице текст о значају националне филологије и националне академије „у периодима националног посустајања” (*О значају српске и словенске филологије и националне академије у периодима националног посустајања*). О друштвеној одговорности, која би требало да буде обавезни детерминатор – да се лингвистичком терминологијом послужим – сваког научног делатника, барем у области хуманистике, сведочи последњи текст у књизи, онај који говори о перспективама српске славистике, а уз који би – за онога кога занима да сачини целовитију слику коју о овом питању има наш знаменити слависта – било корисно ишчитати и неке делове из књиге Милоша Јевтића *Живот језика. Разговори са Предрагом Пићером* (Јевтић 2015).

Више но обимне фусноте и селективне библиографије даване на крају већег дела тематских текстова корисне су читаоцу готово једнако колико и садржај текстова самих, а додатно, читалац ће им се враћати кад год буде у потрази за релевантном славистичком лингвистичком литературом. Књига *Прилози историји српске лингвистичке славистике* поседује и изузетно користан додаток на око сто педесет страна – грађу за библиографију српске лингвистичке славистике друге половине прошлога века, у којој су сабрана сва посебна издања из датог полувековног периода, а коју је сачинила наша колегиница Ана Голубовић.

И као што је у првом тексту аутор свратио поглед у даљу прошлост – на почетак XIX века, а „да би се из онога што је претходило бацило допунско светло на оно што је основни предмет пажње” (стр. 5), па проговорио о спољашњој историји српске филологије, о периодизацији њене историје према личностима чије је дело у тој историји било од пресудног значја и о термину *српскохрватски*, тако је текст којим је књига затворена – о перспективама српске славистике – представио ауторов поглед у будућност, прецизније,

његова размишљања о некима од значајних питања развоја српске славистике у времену које долази. Перспективе на овом плану подразумевају, као основу и полазну тачку, стратегију научног развоја, а она се остварује преко својих носилаца – научних и наставно-научних установа и научно-стручних удружења, преко издавачке делатности, али и делањем истакнутих стручњака. Без много очекивања да ће Србија добити институт за славистику, чему додајемо и (неопростиво) непостојање института за фолклористику у Србији, П. Пипер закључује да би српска лингвистика „морала и даље истрајавати у напорима да прати, а у нечему можда и догради истраживања у врхунској теоријској лингвистици и да подстиче примену достигнућа модерне лингвистике у проучавању српског и других словенских и несловенских језика” (стр. 302–303).

Уводни реферат П. Пипера за XVI међународни конгрес слависта, одржан 2018. године у Београду, краћа је верзија текста датог под насловом *О српској лингвистичкој славистици друге половине XX века*, где се резултати српске лингвистичке славистике посматрају у следу три периода: првог, који је трајао до краја 50-их година прошлог века, другог – до краја 80-их година, и трећег, који је обухватио 90. године XX века, а у којима су „меандрирања” на историјском и друштвено-политичком плану нужно пратила и „меандрирања” на плану статуса и имена језика / (политички а не лингвистички утемељених) језика, као и и кроз делање значајних установа, струковних тела (особита пажња посвећена је Одбору за стандардизацију српског језика, основаном 1997. године) и личности. Аутор је надаље дао сведен али темељан преглед свих језичких дисциплина, где је укључен и преглед пројектних истраживања, а потом је указано на интердисциплинарна проучавања српског језика (развијана од 70-их година) – особито социолингвистичка, али и психолингвистичка, етнолингвистичка, теолингвистичка.

Други текст након овога тиче се исте области, али се визура усмерава на по многоструке кризне деведесете године прошлог века, на стање српске лингвистичке славистике на фону турбулентних историјских и друштвено-политичких дешавања, одвише трагичних за српски народ и у Србији и ван ње. Након навођења промена које су се односиле на назив и уставноправни статус српскохрватског књижевног језика, те на књижевнојезичку норму, уз констатацију да је један језик наставио да постоји, само под различитим називима – као резултат пресудно политичке воље, али и уз сведен опис особеног „рата за српски језик и његову стандардизацију” вођеног у нашој средини, дат је подробен преглед лингвистичких теорија и методологија у датом периоду, потом правописних послова, пројеката, периодике и библиографија, чак и научних скупова, преглед рада на граматикама и резултата на плану и синхронизације и дијахроничке лингвистике. Раду Одбора за стандардизацију српског језика дат је у опису значај који му заслужено припада – у овим преломним временима поготову („најзначајнији корак ка институционализовању рада на проучавању и даљој стандардизацији српског језика”; стр. 99), што је посебно важно и због тога што се у последње време упућују критике, од којих су неке заправо недоличне увреде, на рачун појединих одлука Одбора – и од стране нестручних особа и од стране појединих лингвиста, нажалост. Представљени преглед нас уверава да су драматичност

историјских збивања и резултати српске лингвистичке славистике били, на велику срећу, у обрнутој пропорцији.

Преглед стања конфронтативних проучавања руског и српског језика креће се од плана фонетике и фонологије до експресивне стилистике, од заслуга Богдана Терзића до међукатедрарских конференција русиста, а најзнатнија примедба за овај језички истраживачки план тиче се готово потпуног одсуства „рецепције конфронтативних истраживања српских русиста у науци о српском језику” (стр. 144).

У текстовима о правцима проучавања, не посебно великим по своме обиму (нешто већи број страна заузима текст о когнитивнолингвистичким проучавањима¹), нашло се места и за мноштво згуснутих података од значаја – пре свега, постигнутих резултата, за указивање на осцилаторна кретања у оквиру датих праваца и потом на предуслове за успешност будућих истраживања, за помињање универзитетских и научних центара од значаја, те имена која су својим ауторским радовима и студијама дала особит и(ли) особен допринос овим правцима, па чак и за оквирно указивање на теме докторских дисертација и магистарских радова.

Избор славистичких портрета сведочи о значају стваралачких биографија значајнијих представника српске славистике за послове на плану српске славистичке историографије. У овоме тексту П. Пипер даје четири биографска прилога, од којих су прва два посвећена академику Милки Ивић и професору Богдану Терзићу, у трећем је представљен рад новинара и признатог културног посленика Милоша Јевтића (најпознатијег као иницијатора и реализатора колекције *Одговори* – галерије „дијалošких портрета познатих личности”; стр. 237), а четврти прилог припада код нас готово непознатом жанру самосведочења – некој врсти аутореферата на целокупни лични научни и наставни рад аутора.

Желећи да у засебном тексту представи значај мемоаристике за историју славистике, аутор је то овде учинио на примеру књиге проф. др Витомира Вулетића *Сусрећи са собом*, која је за Предрага Пипера белег „трајања у нама оних који су истовремено и заувек отишли и заувек у нама остали” (стр. 261). И ако ову књигу П. Пипер одређује и као неку врсту „литерарних сећања”, онда његов текст о тој књизи, по нашем мишљењу, представља литерарна *сусрећња* у *сећањима*.

У прегледу славистичке периодике аутор најпре побраја периодичне публикације српских институција, почев од САНУ, као и наших удружења / друштвава,² да би потом представио два значајна часописа чији је вишего-

¹ Између осталог, дат је преглед когнитивнолингвистички усмерених текстова у пет књига лингвистичких огледа Милке Ивић и скренута је пажња на следеће: „У науци о српском језику, као и раније у сербокроатистици, семантичка истраживања имала су значајно место, а радови њиховог главног представника Милке Ивић најбољи су пример еволутивног развоја теоријско-методолошког оквира семантичких истраживања у широком луку од структуралистичких до когнитивнолингвистичких” (стр. 175).

² У неком би се доцнијем издању можда овде могли додати и часописи који се сада налазе као референтни на листи Министарства просвете, науке и технолошког развоја РС, па тако, на пример, крагујевачки часопис *Наслеђе* (ФИЛУМ, Универзитет у Крагујевцу), обновљени нишки *Годишњак за српски језик* – раније *Годишњак за српски језик и књижевност Филозофског факултета* (Универзитет у Нишу), *Зборник Филозофског факултета у Косовској*

звали. И ако се сматра да је у средњем веку филозофија, а с њом и мање-више сва наука, била слушкиња теологије, од XIX века она све чешће служи идеологији (...), да би на крају XX века све више зависила од спреге политике, поготову неолибералне, и света финансија” (стр. 302).

Аутор се, између осталог, у овој књизи посебно дотиче једног у науци изузетно важног односа, појмова који се често постављају тако као да су нужно у опреци, као да се међусобно искључују – *традиционално : модерно* (за једно од ово двоје се понеки истраживачи у нас, а вероватно и понегде другде, чак опредељују као за меру своје вредности). Ту П. Пипер сасвим јасно указује на проблем (па вероватно и на опасност) који у науци настаје када се без одклона инсистира, најшире узев, само на традиционалном или само на модерном приступу. Овом је односу посвећен и пасус којим се књига завршава, а којим аутор заправо позива на јединство у различитости, тј. на нужност „сталног еквилибријума између традиционалног и модерног” (стр. 304) зарад научног напретка и, самим тим, зарад напретка лингвистичке славистике, чему претходи више но логично указивање на то да „оно што је данас модерно сутра може да постане део традиције, а оно што је данас традиција сутра може бити у новом светлу представљено као нова научна мисао. У таквом сталном пребацивању тежишта с традиције на модерно и обрнуто остварује се ритам и динамика научног развоја” (стр. 303).

Између двеју књига са прилозима историји српске славистике уметнуле су се три књиге у којима се готово у потпуности одсликавају славистичка истраживачка интересовања Предрага Пипера, те које са двома поменутиим чине нарочиту целину: *Лингвистичка русистика: сјудије и чланци* (Пипер 2012), *Лингвистичка славистика. Сјудије и чланци* (Пипер 2014), *Српски у кругу словенских језика. Граматичка и лексичка њоређења* (Пипер 2015), а тој се целини – по нашем мишљењу – на својеврстан начин придружује и књига која је посвећена дугим и знатним проучавањима Предрага Пипера на простору лингвистичке славистике – *У њорстору лингвистичке славистике. Зборник научних радова. Поводом 65 година животоа академика Предрага Пипера* (Поповић и др. 2015).

Само је из многогодишњег посвећеног и преданог рада, као и из разностраних истраживачких интересовања, могла настати књига ове врсте, она коју овде приказујемо. Прегледно-синтетички текстови који се тичу појединих лингвистичких дисциплина или приступа проучавању, посебно чак читаве српске лингвистичке славистике или русистике у одређеном периоду, могли су настати тек у споју изузетне обавештености, помности у научном раду, наталоженог искуства.

Постоји један навод у овде представљеној књизи Предрага Пипера који, по нашем мишљењу, најјасније сведочи о начину његовог промишљања и који је, заправо, препорука људима од струке за рад који ће бити и частан и делотворан. Он овако гласи: „Културна стратегија мањих народа мора имати механизам заштите од акултурације и асимилације, али мора имати и степен разумне отворености за друге културе, као и механизам селекције најбољег што се из других култура прихвата” (стр. 278). Добро је, тако нам се чини, приказ завршити речима аутора приказиване књиге, посебно када у једној стручној књизи пронађете речи прикладне за нешто свечанију „завршну

формулу” (премда се у овој књизи таквих речи могло пробрати на више места) и када оне звуче охрабрујуће: „Али ко верује у стваралачку снагу Речи, вероваће и у обновитељску снагу здраве националне филологије, сваке па и српске. А чврста вера је темељ свакога успеха” (стр. 17).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ЈЕВТИЋ, Милош. *Живој језика. Разговори са Предражом Пићером*. Београд: Београдска књига, 2015.
- ПИПЕР, Предраг. *Прилози историји српске славистиике: библиографска зраћа*. Београд: Чигоја штампа, 2011.
- ПИПЕР, Предраг. *Лингвистичка русистиика: сјудије и чланци*. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2012.
- ПИПЕР, Предраг. *Лингвистичка славистиика. Сјудије и чланци*. Београд: Славистичко друштво Србије, 2014.
- ПИПЕР, Предраг. *Српски у кружу словенских језика. Граматичка и лексичка поређења*. Београд: NMlibris, 2015.
- ПОПОВИЋ, Људмила, Дојчил Волводић, Мотоки Номати. (прир.). *У простору лингвистичке славистиике. Зборник научних радова. Поводом 65 година животоа академика Предража Пићера*. Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2015.
- РЕЉИЋ, Митра. *С душом на зоиовс. Сведочења: Косово и Мејхохија 1999–2004*. Косовска Митровица: Градска библиотека „Вук Караџић“, 2005.

Софија Милорадовић

Институт за српски језик САНУ
Кнез Михаилова 36/1, 11000 Београд, Србија
sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

UDC 091=163.41(497.6)“04/14”(082)(049.32)
UDC 94(497.6)“04/14”(082)(049.32)

Зорица Никитовић (ур.). *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*. Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, 2018, 417 стр.

Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума наслов је зборника радова изложених на истоименој научној конференцији, која је одржана 19–20. јуна 2017. године у Андрићевом институту у Вишеграду. О њеном значају говори и чињеница да је у организацији учествовало неколико институција и друштава из Републике Српске: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, Удружење историчара „Милорад Екмечић” из Бање Луке и Андрићев институт из Вишеграда.

На 417 страна публиковано је 20 научних прилога, разврстаних у три групе: језик, историја и књижевност. Зборник је уредила проф. др Зорица Никитовић са Филолошког факултет у Бањој Луци.

Зборник не садржи уводни текст, осим краће напомене о научном скупу и његовим организаторима, већ отпочиње цјелином „Језик” (стр. 9–238), у којој је дванаест радова. Ово је уједно и најопширнији дио публикације.

Први у низу јесте рад Јасмине Грковић-Мејдор (Нови Сад) *Архаични формулаични искази у повељама средњовековне Босне и Хума* (стр. 9–23). Полазећи од прихваћеног става да је писменост у средњовјековној Босни и Хуму задржала архаичне црте, ауторка их истражује на нивоу правних формулаичних исказа канцеларијских докумената. Они су утемељени на народној традицији и свој коријен имају чак у правним узусима Словена из времена прије примања хришћанства, па и у индоевропском наслеђу. Сходно томе, и приступ материјалу морао је бити интердисциплинаран, што је подразумијевало позивање на закључке из области етимологије, културологије и с њима повезаних дисциплина. Као најважније формуле Ј. Грковић-Мејдор издваја оне са именицом вѣра (дати вѣру, бити у вѣри са, вѣра господска, вѣра витешка), а међу њима посебно наглашава дати вѣру, као најдоминантију формулу из ове групе. У контексту уређење средњовјековне Босне, појаснила је и употребу именице брѣтиѣ и формуле цѣл зговор, што је „досад једина историјска потврда ритуалне и формулаичне употребе придева цѣл у словенском свету” (стр. 14). Као специфичност босанских повеља наводи се и прасловенска формула правити прѣстол, којом се означавала дужност владара да одржава поредак и благостање. Слично томе појашњавају се и формуле исправљати правила, исправљати (с) правином и суд судити. Што се тиче заклетви, и оне се наслањају на утврђену традицију. Наглашава се како су за корпус на коме је рад заснован најдоминантније случајеви „формуле у којој се инструменталом маркира извршилац казне у случају кривоклетства” (стр. 16), а као босански спецификум наводи се заклињање Богом живим, за разлику од заклињања душом, које је познато и у индоевропској традицији. Ауторка подсјећа да се формуле могу затећи и окрњене (нпр. докле свет стоји), али и преобликоване (нпр. вѣра коју вѣрујем), а такође и на чињеницу да формуле неријетко преносе у међувремену из говора изгубљене синтаксичке структуре. Све поткрепљује примјерима и нуди разумљива тумачења.

Слободан Павловић (Нови Сад) аутор је текста *Фонолошке одлике српских повеља средњовековне власнеле Павловића* (стр. 25–47). Као корпус аутор је искористио 14 повеља и писама, насталих у периоду 1397–1454. из пера дијака Радосава Милосалића, Влатка Мароша, дијака/логотета Остоје, дијака Ивана и дијака Миотоша. Аутор је фонолошке особености ових докумената утврђивао на равни вокализма (рефлексција јата, рефлексција полу-гласника, рефлекс вокалног л) и равни консонантизма (сонанти, опструенти). Из детаљне анализе поменуте грађе слиједи да су дијаци Влатко Марош и Миотош икавци, да дијаци Радосав Милосалићи Остоја имају ијекавску рефлексiju дугог јата и икавски рефлекс кратког јата, док дијак Иван за дуго јат има ијекавски, а за кратко јекавски рефлекс. С друге стране, на нивоу консонантизма код писара нису уочене разлике. Узимајући у обзир изведено истраживање, С. Павловић закључује да су писари дјелимично сачували

одлике својих говора (упркос уподобљавању говорима пошиљалаца, прималаца, мјеста и канцеларије у којој су писали), на основу чега их је и географски одредио: дијак Влатко Марош и Миотош вјероватно су „са просто-ра западно од Босне и(ли) Неретве” (стр. 45), дијаци Радосав Милосалић и Остоја са територије прелазних говора (ијекавштина–икавштина) који се данас могу примијетити „на простору Жепча у долини Босне и на простору Јабланице у долини Неретве” (стр. 45), а дијак Иван је једини представник говора који је био карактеристичан за централну територију којом су управљали Павловићи (Врхбосна – Добрун). Бацајући ново свјетло на питање *јаџи* које је једно од најсложенијих питања историјске дијалектологије, значај овог рада огледа се у томе што аутор исправља досадашње ставове српских дијалектолога који су из средњовјековне земље Павловића били искључили икавску дијалекатску основицу.

Старим херцеговачким натписима бавила се Јелица Стојановић (Никшић) у раду *Језичко-стилске и језичко-културолошке особености ћирилских најписи Сјаре Херцеговине* (стр. 49–60). Ауторка је истраживање понајвише засновала на ћирилским натписима источне Херцеговине које је раније публиковао Горан Комар. Од стилских одлика посебно се по фреквентности издваја употреба везника/партикуле *а*, које служи „за увођење, и за повезивање, и за раздвајање реченичних цјелина, као и различитих реченица, али и за наглашавање и истицање одређених садржаја” (стр. 50). Ауторка констатује да су у распону од скоро седам вијекова (корпус обухвата натписе од краја 12. до средине 19. вијека) натписи очували главне структуралне и задржинске елементе. Од стилских фигура издвојене су апострофа и инвокација, а као језичка особеност јавља се употреба описних придјева у функцији квалификатива (најчешће од основа ДОБАР-, ПЛЕМЕНИТ-, ПОШТЕН- и ВЈЕРАН-). Анализирани споменици потврдили су до сада прихваћено мишљење о слици свијета средњовјековног човјека.

Натписе је у срж свог истраживања ставила и Наташа Драгин (Нови Сад). У тексту *Узуси српске средњовековне писмености у ћирилским најписима Босне и Хума* (стр. 61–82) истраживала је правописне (однос између босанско-хумске правописне норме и третираног корпуса) и језичко-стилске карактеристике (диглосија) првенствено оних споменика које је објавио Марко Вего. Приликом анализе у обзир су узети и ванјезички чиниоци релевантни за процес настајања натписа. У питању су: „1) врсте натписа према садржају и намени; 2) ужа регионална припадност натписа; 3) друштвени статус наручиоца; 4) друштвени статус осталих лица која се помињу у натпису; 5) степен образованости лица која учествују у састављању и изради натписа (поп, дијак, ковач); 6) техника и стил клесања” (стр. 64). Истраживање је показало да „иако их у композиционом смислу, као и у погледу начина израде, графије и правописа, повезује читав низ заједничких карактеристика, они се с језичко-стилског аспекта не могу посматрати као монолитна и једнообразна споменичка целина” (стр. 75–76). Мало је споменика за које би се могло рећи да су писани књижевним језиком (какви су нпр. ктиторски натписи), док је већина исписана народним или административно-пословним узусом.

У продужетку зборника публикован је текст Горана Комара (Херцег Нови) *Три средњовјековна ћирилска најписа из Босне и Херцеговине – еџи-*

џрафски ѓрилози (стр. 83–92). Аутор се бавио у литератури раније познатим натписом у селу Пазалџе код Рудог и објављиваним натписом из Мостара, као и новоученим натписом у Градиоским Брдима код Устипраче, сва три натписа смјештајући у 15. вијек. Кориговао је рашчитавање прва два натписа у односу на верзије које је понудио Марко Вего, а новоучени натпис из Градиоских Брда гласи: „Моја мајко, последња милошта!” (стр. 88). Како аутор извјештава, академик Александар Лома појаснио му је значење ријечи ‘милошта’, у смислу ‘највеће љубави, нечега најдражег’, а уочена је и версификациона блискост са десетерцем из народне поезија, у којој је посвједочена и сама ријеч ‘милошта’ са значењем које је овдје предложено.

Виктор Савић (Београд) за зборник је приложио рад под називом *Рукопис Патријаршијске библиотеке број 313 и рукописи из истог круга* (стр. 93–132). У њему је скренуо пажњу на фрагмент од 6 листова (непотпуни табак, недостаје унутрашња дволисница) из Патријаршијске библиотеке који је некада био у саставу лијепо писаног кодекса са украсима. Детаљно га је описао. Сачувани дио рукописа садржи текст јеванђеља (од Мт. 27, 28 до Мк. 2, 27), исписан је српском редакцијом са учесталим икавским рефлексом јата. Из бројних и детаљних поређења која је аутор извршио са рукописима западносрпског поријекла, као и другим релевантним споменицима, закључио је да највећу блискост овај фрагмент има са *Дивошевим четворојеванђељем*. Истраживање је такође показало текстолошку неуједначеност западносрпских рукописа, али и блискост *Чајничког* и *Койићаревог јеванђеља* са рашким споменицима истог типа (нпр. са *Милутиновим јеванђељем*). Посебну вриједност овог рада чини критичко издање наведеног фрагмента (стр. 115–128).

У лингвистичким и политичким круговима бошњачке провинијенције врло актуелним питањем бавила се Рајна Драгићевић (Београд) у раду *О речнику Мухамеда Х. Ускуфија из 1631. године*. Истраживање је отпочето општим и врло добродошлим информацијама о Ускуфијином рјечнику, уз напомену како је то „пре свега књижевно дело, писано у стиху, чији је један полустих написан на турском, а други на српском језику или обрнуто” (стр. 134). Управо захваљујући метрици, сматра се, рјечник је задржао свој изворни облик, те се није мијењао упркос учесталом преписивању. Срж овог истраживања јесте самјеравање словенске лексике рјечника са основним рјечничким фондом српског језика. Резултат је сљедећи: од око нешто више од 700 ријечи (понајвише су у питању именице), колико Ускуфијин рјечник садржи, није било могуће пронаћи само њих 18 у рјечницима савременог српског језика. Из тог броја за 7 ријечи није било тешко утврдити значење, тако да је остало дискутабилно свега 11 ријечи: *бесџ*, *џелина*, *кашбаба*, *нехиџеџ*, *осџан*, *џилужин*, *џохва*, *џрдлај*, *џридикаџи*, *усун* и *захид*. Готово сваку од њих (осим турцизма *кашбаба*) ауторка је аргументовано образложила, налазећи паралелне творенице у грађи за *Рјечник САНУ*. Изненађујуће је сазнање да турски језик није утицао на словенску лексику у рјечнику, што се види „и по томе што се у речнику *Боџ*, на кога се Ускуфи стално позива и моли му се, ниједном не назива *Алахом*” (стр. 143). Из наведеног произлази даје рјечник Мухамеда Х. Ускуфија, како закључује Р. Драгићевић, писан чистим српским језиком и обухвата српску лексику која се вијековима није мијењала.

О значајном документу са територије средњовјековне Босне, али и прво-разредном споменику српске писмености уопште, *Повељи бана Кулина*, истраживање је приложио Александар Милановић (Београд). Његов рад носи наслов *Повеља бана Кулина у Суботићевеј Српској гѣрамаѣци* (1847) (стр. 149–159). Сумирајући досадашња истраживања овог документа, аутор је указао на један пропуст. Он се тиче увођења повеље у кругове научних истраживања. Насупрот досадашњим увјерењима о појави *Повеље бана Кулина* у научним истраживањима, Александар Милановић износи податке о томе како је Јован Суботић у својој *Српској гѣрамаѣци* из 1847. (која је стицајем околности остала у рукопису), свега неколико година након открића повеље, увео овај споменик као примјер из српског језичког корпуса. Штавише, Суботић је елементе именовања документа (повеља, бан Кулин) примијенио неколико година прије Срезњевског, за кога се вјеровало да је то учинио први. У наставку истраживања аутор даје увид у Суботићева језичка истраживања повеље, те процјењује значај тих истраживања.

Текст *Акѣивни ѣарѣициѣи* у Берлинској Александриди (стр. 161–1749) Марине Курешевић (Нови Сад) слеедећи је у поглављу „Језик”. У њему се приказује истраживање активних партиципа, као доминантно књижевног елемента, и то на корпусу текста *Романа о Александру Македонском* који се чува у Берлину (отуда *Берлинска Александрида*), а који се по својим језичким карактеристикама доводи у везу са западносрпским територијама у средњем вијеку. Циљ истраживања је да се, на основу поменутог елемента, одреди функционалностилски статус језика овог споменика. Уводни дио доноси у сажетом облику основне податке о *Берлинској Александриди*, након чега се прелази на активне партиципе, који су такође објашњени у складу са досадашњим филолошким сазнањима. Анализа је обухватила супстантивизирани и детерминативни партиципе, апсолутни датив, функцију герунда, самосталне предикативне партиципе, акузатив са партиципом и предикативне партиципе. Показало се да се употреба активних партиципа као именских ријечи смањивала, а оснаживала је њихова функција прилога (што је као резултат имало, закључује ауторка, њихову трансформацију у чисте глаголске прилоге). Када је у питању однос вернакулара и књижевног језика, уочено је њихово интензивније преплитање у односу на нелитургијске текстове на „чистијем” српскословенском језику.

За нешто позније споменике интересовала се Исидора Бјелаковић (Нови Сад) у тексту *Медицинска ѣерминолоѣија у ѣрима лекаруѣама из Босне (XVIII и XIX век)* (стр. 175–193). Љекаруше из којих је грађа ексцерпирана јесу: *Помоча од сваке болесѣи кои има* или *Босанска лекаруѣа* (18. вијек, Архив САНУ), *Љекаруѣа из Босне* (18/19. вијек, Архив САНУ) и *Фочанска лекаруѣа* (1845, Архив САНУ). Као критеријум даљег груписања сакупљене грађе одабран је назив обољења. На основу истраживања средњовјековних медицинских кодекса Реље Катића, било је могуће извршити поређење са средњовјековном терминологијом, а при компаративној анализи узете су у обзир сличне збирке из Јужне Угарске из 18. и 19. вијека. Анализа је доказала термилошки континуитет од средњег вијека, с тим што је у лекарушама уочен мањи број ријечи грчког и латинског поријекла. Такође, уочена је сличност међу проученим рукописима лекаруша 18. и 19. вијека, што ауторка

тумачи „заједничким фондом медицинских списа” (стр. 191) на просторима Босне и Јужне Угарске.

Везу између српскословенског језика и српског језика 17. и 18. вијека, а на примјеру сарајевских писама из тог периода, изучавала је Надежда Јовић (Ниш) у раду *Српскословенске одлике језика сарајевских писама из XVII и XVIII века* (стр. 195–213). Анализирани корпус обухвата осамнаест писама која су Сарајлије упућивали црквеној јерархији, а која је објавио Владимир Ћоровић. Она су се поредила са узусима српскословенске писмености, посебно на фонетском и морфолошком нивоу. Како су адресати високопозиционирана свештена лица, јасна је употреба српскословенских облика, чиме се давало на значају и свечаности у обраћању. Отуда је разумљива и појава веће фреквентности српскословенских облика у уводним и закључним дијеловима писама, будући да су они били испуњени окамењеним фразама карактеристичним за овај тип комуникације. Средишњи дијелови писама исписивани су народним језиком са ријетким упливима српскословенског. Уочене српскословенске особине (вокализација полугласника у А, екавска замјена јата, чување вокалног л, чување финалног -л, рефлексни група **tj* и **dj*, групе *вс*, *чт*, *чр*, нејотовање група *лт* и *лд*, изостајање новог јотовања, чување неких резултата палатализације велара, као и српскословенски облици у деклинацији и конјугацији) поређене су са овим писмима савременим српскословенским документима (нпр. са *Путописом њаиријарха Арсенија III Црнојевића* из 1682), на основу чега је закључено да је оправдано говорити о уједначености српскословенске норме тога периода.

Закључни рад из тематске цјелине „Језик” носи наслов *Семантичко поље назива за вјеру у Законоправило Светог Саве* (стр. 215–238) ауторке Зорице Никитовић (Бања Лука). Она се бавила истраживањем термина *правовѣрне* (*права вѣра*, *правовѣрна вѣра*, *правовѣрне*), којим се Свети Сава користио у свом *Законоправили* да би означио хришћанску вјеру. Након уводног излагања о Савином *Законоправили*, појашњена су методолошка полазишта која се не ограничавају само на строго лингвистички приступ, већ се проширују на коришћење достигнућа богословских наука, нарочито патрологије. Истраживање је отпочето освртом на значење синтагме *права вѣра* у раном хришћанству, а настављено анализом његове употребе код Светог Саве. Појаснивши разлику између схватања појмова семантичког поља и лексичко-семантичке групе, истраживање продубљује анализом лексичко-семантичке групе *правовѣрне*, затим његових синонимских појмова и израза (*благовѣрне*, *благочѣстне*, *прѣвославна вѣра*), а потом се семантичка анализа усмјерава ка лексичко-семантичкој групи *зловѣрне* и њему сродним теолошким терминима. У закључку се наводи како је развој терминологије био условљен комплексним односима који су се смјењивали током историје Цркве, што је условило далеко већи број елемената унутар лексичко-семантичке групе *зловѣрна* него *правовѣрна*. Током даљег историјског развоја у прошлости маргиналан термин *православне* постао је апсолутно доминантни појам за *праву вјеру*.

Друга цјелина зборника јесте „Историја” (стр. 241–349). Сачињавају је пет радова.

Срђан Рудић (Београд) приложио је рад *Босна и Коштор у средњем веку* (стр. 241–260). Аутор уочава три фазе у односима Босне и Котора. Првом

фазом обухвата временски период до 1385. године. Тада Котор није био у саставу земаља којима су директно управљали краљеви Босне, али су везе постојале. Једна од епизода из тог периода јесте понуда угрожених Котора да се ставе под власт краља Твртка I, што се није остварило. Под другом фазом аутор подразумева период између 1385. до 1420. године – раздобље у којем је Котор под влашћу босанских краљева и племића Косача. Како владари и племићи из Босне нису задирали у унутрашње ствари Котора, чак у самом граду готово и нема трагова ове владавине, оправдано је мишљење да је њихова управа Которанима одговарала. У трећем периоду ствари ће се промијенити. Он обухвата вријеме од 1420. године до пада Босне под Турке, а Которани покушавају за управитеље задобити Венецију. У раду се наглашава и улога Светог Стефана (Херцег Новог), града који је основао краљ Твртко I.

Невен Исаиловић (Београд) истражио је *Помене српског имена у средњовековним босанским исправама* (стр. 261–281). Уграђујући у текст вишегодишње искуство у раду са документима с овог простора, аутор је систематично изложио стање у грађи која се односи на период од 13. до 15. вијека, базирајући истраживање на владарским и властеоским исправама. Како наглашава, нарочито га је интересовала традиција српске државности у оновременој Босни и њеним територијама, те проблематика у вези са језиком и становништвом. Након што је у основним цртама објашњен историјски контекст, уз позивање на најстарије изворе о Босни, пажња је усмјерена на документе почевши од повеље бана Матије Нинослава, у којој се становници Босне називају Србима. Како аутор запажа, такво осјећање ће с временом спласнути (већ од времена владавине Стјепана II), при чему је занимљив случај Хума. Тамо су се, како Н. Исаиловић извјештава, задржала етничка подјела на Србе и Влахе. Околности проглашења Твртка I за краља оживјеле су позивање на српско име, што се тумачи разлозима владарске идеологије и регулисања односа са Дубровником. Што се тиче обласних господара, у њиховим документима повезивање на српско име није примијетно, док се језик искључиво назива српским.

Рад са објављеном и још необјављеном грађом из Дубровачког архива резултовао је текстом *Брачне везе Захумљана и Требињаца у Дубровнику (XIV–XV вијек)* (стр. 283–299), чији је аутор Радмило Пекић (Косовска Митровица). Дубровник је био привлачно одредиште за сиромашније залеђе, одакле су у потрази за послом долазили младићи и дјевојке. Поред промјене имена и вјере, што је био нериједак случај, пред дошљацима се као услов за стицање дубровачког грађанства постављало склапање брака. Аутор је анализирао брачне уговоре који се односе на дошљаке из Захумља и Требиња, пружајући увиде у детаље из свакодневног живота наведеног подручја у 14. и 15. вијеку.

Насупрот истраживањима која се базирају на рецепцији српског имена у документима средњовјековне Босне, Борис Бабић (Бања Лука) у раду *Помену имена Босна у сѝарим срѝским родословима и љетѝописима* (стр. 301–318) анализира рецепцију појма Босна у документима наглашено српског карактера. Текст је започет образлагањем термина ‘родослов’ и ‘љетопис’, као и прегледом најважнијих истраживања. Резултати до којих је дошао казују да је Босна у родословима поменута два пута, али једном тим именом: поводом

монашења Симеона и подизања Хиландара, те у вези са описом ктиторске дјелатности Дмитра Немањића из *Карловачког родослова*. С друге стране, већи је број помена Босне у летописима. Аутор их је систематизовао у двије групе. Прва је „мање обимна, обухвата разнородне, међусобно неповезане вијести о Босни” (стр. 305). На примјер, када се набрајају територије којима је управљао Стефан Лазаревић, помиње се и Босна. Друга група односи се на вријеме надирања Турака и коначне пропасти средњовјековне босанске државе.

Детаљно излагање *Православље у Босни и Хуму у средњем веку* (стр. 319–349) аутора Саше Шољевића (Фоча) доноси преглед и синтетизацију обимне литературе о овом питању. У уводном дијелу аутор је образложио богословско схватање цркве у православљу, насупротив римокатолицизму, након чега је прешао на излагање о стању хришћанства у крајевима потоњих Босне и Хума после доласка Словена. Аутор се у излагању позива на опширну литературу различите провенијенције, при чему се својим аргументима супротставља неким ставовима понајвише хрватске историографије. Трећи одјељак посвећен је епархијама у Босни и Хуму које су припадале Пећкој архиепископији и патријаршији. Представљене су Хумска и Дабарска епархија, те Сребреничка митрополија. Као и у првом дијелу текста, и поводом историјата поменутих епархија аутор износи различите ставове, од којих са некимa полемисхе.

Одјељак „Књижевност” (стр. 353–417) доноси најмањи број прилога. Укупно их је три.

Први у низу је текст Посланица Титу *ајосѿола Павла* у Обреднику *крсѿјанина Радосава* (стр. 353–370) аутора Владана Бартуле (Источно Сарајево). Он је у центар истраживачке пажње ставио рукопис из 15. вијека познат као *Радосављев зборник*, о којем се у литератури доминантно говорило као о јеретичком спису. Било је и другачијих ставова, попут става Драгољуба Драгојловића од кога аутор у својој аргументацији полази. Врло је користан преглед досадашњих истраживања овог зборника који је дат на почетку текста, на који се надовезује дио о поријеклу и структури зборника. С тим у вези одбацује се његова идеолошка повезаност са дуалистичким обредницима попут *Лионског рукописа*, а инсистира се на његовој богослужбеној употреби у контексту православног обреда монашења. Тај аргумент продубљен је анализом присуства стихова из *Посланице Тиѿу* апостола Павла, као и есхатолошких елемената овог рукописа. Резултат овог истраживања огледа се у доказивању тврдње Драгољуба Драгојловића да се *Радосављев зборник* користио приликом обреда монашња, а затим и њеног проширивања закључком да је могућа његова употреба и приликом обреда крштења. У сваком случају, потврђује се његова нејеретичност, на којој се дуго и неаргументовано инсистирало.

Рукописном традицијом бавила се и Мирјана Бошков (Нови Сад) у исцрпном тексту *О сѿисима из манастира Пајраће, раду Данила Крѿца, Јована Злокруховића и сѿарца Данила* (стр. 371–403). Ауторка је већ дуже вријеме истраживала српско-руске културне везе, у оквиру којих се занимала и за манастир Папраћу. За ову прилику поново је прегледала рукописе: *Зборник* (бр. 28, Библиотека Српске патријаршије, Београд), *Зборник* (Копитарева збирка бр. 32, Универзитетска библиотека, Љубљана), *Скраћени Номоканон*

Зонарине редакције (Кукуљевићева збирка бр. 709, Архив ЈАЗУ/ХАЗУ, Загреб) и *Синаксар из Псалтира с иоследовањем* (Библиотека Епархије арадске бр. 25, Арад). То јој је, уз богато археографско и текстолошко истраживачко искуство, омогућило да коригује постојеће атрибуције рукописа и понуди нове. Зборник који се раније приписивао Јовану Злокруховићу атрибуиран је старцу Данилу, којем се негира истовјетност са Данилом Крпцем. Уочено је да су обојица писали након боравка у Русији. Истраживање показује да манастир Папраћа није био искључиво преписивачки центар, већ да су у њему вршене и интервенције у текстовима, што се посебно односи на рад Данила Крпца. На крају се доноси снимак записа овог преписивача из наведеног арадског рукописа (л. 189б).

Зборник се заокружује текстом Бранка Летића (Источно Сарајево) *Писано наслеђе и српски културни образац у средњовековној Босни и Хуму* (стр. 406–417), који се заснива на теоријским поставкама Милана Радуловића изнесеним у књизи *Српски културни образац и српска књижевност* (Београд – Фоча, 2015). Радуловић издваја три фазе у еволуцији српског културног обрасца: сјеме (од досељавања Срба до првих књига), изданак (општесловенски период) и плод („српски” период, 12–15. вијек). Бранко Летић у најстаријем периоду „сјеме” види у српском имену и именовању земље као српске, што прати од најстаријих историјских помена. Иако су били отворени према грчко-латинским културним утицајима, Срби нису били спремни за одустајање од поменутих именовања, што аутор сматра константом српске традиције и препознаје је и у доцнијој историји (случај Дубровника). „Изданак” наступа са појавом ‘националне’ писмености, када се међу Србима обликују најчвршћи елементи њиховог идентитета: православље, словенски богослужбени језик и књиге, ћирилица и веза са византијском културом. Као „плод” у овом развоју, аутор види установљење немањићке државе и светосавске духовности, који су синергично створили ‘немањићки’ културни модел. Његово развијање, напредовање и простирање у западне српске крајеве документује бројним примјерима – од Мирослављевог натписа у Благају до епитафа српских великашких породица. Аутор наглашава динамичност укупног развоја српског културног обрасца, која је довела до његове вишеслојности, а што је поткријељено опсервацијама о римокатолицима и муслиманима.

Сваки од радова прошао је кроз процес анонимног рецензирања, у чему је учествовало двадесет и шест рецензената. Поред тога, зборник у цијелости рецензирали су академици Десанка Ковачевић Којић (САНУ), Александар Лома (САНУ) и Бранко Летић (АНУРС), што му даје додатну тежину. Као такав представља добродошао прилог српској филологији и историји, а такође и добру основу за даља истраживања овог корпуса.

Данијел Дојчиновић

Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику
Булевар војводе Петра Бојовића 1а, 78 000 Бања Лука,
Република Српска, Босна и Херцеговина
danijel.dojcinovic@flf.unibl.org

Dieter Stern, Motoki Nomachi and Bojan Belić (eds.). *Linguistic Regionalism in Eastern Europe and Beyond: Minority, Regional and Literary Microlanguages*. Bern: Peter Lang 2018, 350 стр.

Међу скоријим међународним издавачким подухватима који се баве проблематиком словенских мањинских језика издваја се зборник радова под називом „Linguistic Regionalism in Eastern Europe and Beyond: Minority, Regional and Literary Microlanguages”. Публикацију сачињавају реферати изнети на симпозијуму одржаном 2015. године у Токију, који је био посвећен словенским мањинама и њиховим језицима. Аутори прилога су реномирани истраживачи у овој области, а у центру њихове пажње нашла се група тзв. словенских микројезика. Почетни импулс проучавању ових језика, које одликује најчешће мали број говорних представника, одређена књижевна традиција, али и ограничени степен стандардизације и других функција књижевног језика, дао је естонски слависта А. Д. Дуличенко пре готово четири деценије. Ова публикација доказ је да славистичка „микрофилологија” представља дисциплину која се и даље развија и осваја нове перспективе.¹

Зборник започиње инспиративним прилогом Дитера Штерна (Dieter Stern) под називом „Languages without an army: minority, regional and literary microlanguages” (стр. 14–40). Досетка употребљена у наслову, која се најчешће повезује са социолингвистом Максом Вајнрајхом и упућује на арбитрарност односа дијалекта и језика те његову условљеност пратећим друштвено-политичким околностима, наговештава намеру аутора да поведе дискусију о употреби термина мањински/регионални језик у савременом контексту. Дитер Штерн с правом тврди да су дефиниције ових појмова, као и критеријуми за њихову класификацију веома неконзистентни – почев од саме Европске повеље о регионалним и мањинским језицима, али и у радовима многих истраживача у овој области. Тако Штерн, доводећи у питање попис дистинктивних одлика регионалних и мањинских језика пољског лингвисте Томаша Вихеркјевича, предлаже да полазна тачка идентификације буде критеријум генеалогске блискости (са већинским језиком на датој територији). Оправдано доводи у сумњу остале карактеристике са Вихеркјевичовог списка, сматрајући их упитним у општим оквирима, тј. зависним од конкретних околности у којима се одређени језик налази. Ипак, ако се у обзир узму управо појединачни случајеви микројезика – нпр. корушког словеначког, који поједини истраживачи сматрају славизованим немачким дијалектом, лемковског у Пољској, који се често сматра једним од украјинских говора или балканског помашког, који „својатају” бугарска, грчка и турска страна – чинилац генеалогije такође постаје споран, што примећује и сам Штерн. Стога се намеће питање да ли је постављање јасних граница, које

¹ Разумљиво, повремено се чују и супротни гласови, који негирају оправданост и сврсисходност вршења оваквих истраживања. Од недавних полемика са оваквим приступом може се навести Мойсиенко 2018.

би важиле у свим случајевима, између мањинског и регионалног језика у овом тренутку уопште могуће? У Европи којој и даље, упркос снажним покушајима централизације, предстоји још много на путу до јединственог, надржавног дефинисања и практичне примене мањинских права?

Значајан допринос развоју теоријских оквира славистичке микрофилологије – која се као дисциплина, напомнимо, није формирала ни у једној другој европској филологији (нпр. романској или германској) – представља Штернов критички осврт на концепт књижевних словенских микројезика А. Дуличенка.² Аутор на овом месту нуди свој предлог карактеристика књижевног микројезика, вођен перспективом језичког регионализма.

Највећи број прилога у зборнику представљају, наравно, конкретне студије случаја словенских микројезика. Евангелија Адаму (Evangelia Adamou) и Давиде Фанђуло (Davide Fanciullo) доносе исцрпну и методолошки врло добро утемељену анализу језичке ситуације етничке заједнице Помака („Why Pomak will not be the next Slavic literary language”, стр. 40–66), чији припадници живе у три земље: Бугарској, Грчкој и Турској. Аутори долазе до закључка да се помашки неће конституисати као нови књижевни микројезик, услед недостатка повољног политичког контекста и недовољног ангажовања самих чланова заједнице. Читалачкој публици нарочито може бити интересантан сегмент о моделима језичке политике и њиховој могућој примени у очувању помашког језика. У оквиру ове дискусије сусрећемо се са све присутнијом дилемом у контексту мањинских језика, па и у неколико осталих прилога из зборника – да ли стандардизација и стварање књижевног језика, инсистирање на писаном језику и његовом коришћењу у медијима или образовању могу да олакшају даље преношење или ревитализацију угроженог језика, или заправо стварају антагонизам у оквиру заједнице према књижевном језику. У анализу аутори укључују и упоређивање са мањинском језичком политиком у Француској и плурицентричном ревитализацијом ромског језика. Поједини слависти ће вероватно приметити да би своје место у овој анализи свакако нашли и примери из словенског света – полицентричног русинског, који је у сличној ситуацији, или лужичкосрпских језика, који имају дугогодишње искуство са ревитализацијом и активним разматрањем улоге књижевног језика у процесима очувања језика.

Одговор на кључно питање *Да ли је књижевни језик довољан?* покушавају у својој студији под насловом „Banat Bulgarian and Bunyev: A language emancipation perspective” (стр. 66–85) да пруже и искусни истраживачи на овом пољу Бојан Белић и Мотоки Нوماћи (Motoki Nomachi). На примерима језика Банатских Бугара и Буњеваца са севера Србије истражују на који начин се положај језика који је у подређеној позицији може побољшати кроз политичке напоре и планирање језика. Одлучују се за концепт језичке еманципације, што је изузетно интересантна стратегија, која се не противи практичним постулатима језичке ревитализације, а њен методолошки сегмент (оцена степена језичке еманципације) може одлично послужити као један од модела за сагледавање ситуације језика у угроженом положају, попут

² Дискусија са Дуличенковим концептом готово је неизоставни део студија из области словенских мањинских језика, нпр. HENZELMANN 2017.

концепција етнолингвистичке виталности, еколингвистичке матрице итд. Аутори у свом прилогу приказују позитивне праксе из нордијских земаља, са посебним акцентом на језику квен, који се говори у северном делу Норвешке. Нордијски регион аутори истичу као место којем би остали европски региони могли да теже, у коме је остварена равнотежа и постигнут модел мултилингвизма. Нажалост, тешко је уочити сличне примере у било ком другом делу Европе, суочене са новим изазовима, где се тежње за језичком аутономијом пречесто схватају као део фолклора или пак изједначавају са политичким и сецесионистичким тенденцијама.

Прилог Јиржија Марвана (Jiří Marvan) „Łysohorsky’s Lachia and Lachian – Politics – Poetics – Scholarship?” (стр. 150–166) посвећен је лашком микројезику, књижевном идиолекту чехословачког песника Ондре Лисохорског, који је одличан пример индивидуализације у настајању словенских књижевних језика. Искусни московски словакиста Константин Лифанов својим прилогом („Язык восточнословацких текстов с точки зрения теории литературных микроязыков”, стр. 166–184) документовано негира традицију и постојање источнословачког књижевног микројезика. Студија Еве Михне (Ewa Michna) о језичкој ситуацији етничке заједнице Лемака у Пољској („Language situation of stateless groups struggling for recognition: The case of the Lemko language in Poland”, стр. 184–204) и Блажеја Осовског (Błażej Osowski) о моравском језику у Републици Чешкој („Моравский язык: источники регионализма, состояние и перспективы”, стр. 204–217) представљају репрезентативне примере бављења мањинским језицима у данашњим славистичким оквирима. Бохемисти, као и остали слависти, ипак би засигурно у анализи ситуације моравског микројезика волели да виде и конкретне примере његове употребе (макар из дијалектолошке радозналости). Блок прилога посвећен језичкој ситуацији конкретних словенских микројезика заокружује рад под називом „Linguistic variation, identity and mental maps: exploring the perceptual dialectology of Poland’s Podlasie region” (стр. 217–257) Курта Вулхајзера (Curt Woolhiser) о подласком микројезику, словенском идиому са белоруско-пољске границе, чије су почетне фазе стандардизације у току. У овој студији Вулхајзер примењује методологију препознавања језика, тј. дијалекта, и наношења њихових територијалних граница на мапу од стране самих припадника заједнице – корисника језика.

Два рада баве се савременим технолошким аспектима словенских књижевних микројезика. Дитер Штерн, у још једном веома корисном прилогу („The privacy of having a language of one’s own: Slavic regional standard projects and minority agendas online”, стр. 85–124), приступа проблематици из угла интернет присутности (нпр. на Википедији) и актуелних веб подухвата (на крају рада нуди чак и списак сајтова) који за циљ имају пружање подршке језику заједнице. Мира Начева-Марванова (Mira Načeva-Marvanová) представља електронске корпусе словенских мањинских језика у раду „Electronic corpora of Slavic minority languages at their threshold – the state of the art and further prospects” (стр. 124–150). Ове информације могу бити од огромне помоћи у процесу виртуелног учења мањинског језика или његове документације (уколико је веома угрожен, као, на пример, доњолужичкосрпски) и сл.

Претходно описане студије случаја употпуњују извештаји делатника активно укључених у планирање језика, својеврсне „инсајдерске” информа-

ције о реализацији и практичном аспекту планирања. Тако Јан Максимјук (Jan Maksymiuk) у раду „The development of a Latin spelling system for Podlaccian” (стр. 335–348) представља свој систем писања за подласки микројезик. Ауторка уџбеника кашупског језика Јаромира Лабуџа (Jaromira Labudda) нам представља одређену врсту аутобиографије кроз развој образовног система, као и приказ данашњег стања кашупског језика у прилогу „Edukacja kaszubska wczoraj i dziś” (стр. 320–335). Може се рећи да је кашупски један од словенских мањинских језика који је осетио добробит савремене европске језичке политике, пошто је 2005. стекао званичан статус регионалног језика и нашао се под правном заштитом, као резултат интеграције Пољске у ЕУ. Што се текста кашупске активисткиње тиче, пробирљивије читаоце би могло да занима због чега није написан на самом кашупском, већ на пољском – престиж језика се може градити у свакој прилици и на сваком месту.

Већина прилога у публикацији је иначе написана на енглеском језику, два су на руском, што је одлична прилика за читаоце широм света да се упознају са мање актуелним словенским мањинским заједницама. Поред ове похвалне намере приређивача, њихов циљ је такође био да се ситуација у словенским земљама упореди са стањем у Западној Европи. Зато су у састав публикације ушла три рада: 1) о мирандешком језику са североистока Португалије (аутор Сатоши Терао – Satoshi Terao, „Reconsidering our linguistic diversity from Mirandese: the “latest” and the “least” among Romance languages”, стр. 257–274), 2) о ломбардијском са севера и сицилијанском са југа Италије (Паоло Колуџи, Лисандер Браска, Марко Триџино, Симона Скури – Paolo Colui, Lissander Brasca, Marco Triino, Simona Scuri, „Language planning for Italian regional languages: the case of Lombard and Sicilian”, стр. 274–299), 3) као и лимбуршком са белгијско-холандске границе (Леони Корнипс – Leonie Cornips, „Local identity construction in Dutch Limburg through dialect forms and popular culture”, стр. 299–320). На овим примерима можемо се уверити да је у западним друштвима много развијенији осећај – језички, културолошки, политички – за регионално, док се у словенским друштвима претпоставља постојање једног, централног – дијалекта, културе, политике – коме су сви остали у држави мање-више подређени. Ипак, упркос описаним веома инспиративним компарацијама, остаје утисак да би приказ још које језичке ситуације словенских мањинских заједница (Дуличенко 2015. године одређује 18 микројезика), без обзира на њен званични административни или научни статус, допринео стварању још детаљније слике о функционисању мањинских језика у општим европским оквирима. Добри кандидати за испуњење овог циља би били градишћанскохрватски у Аустрији или резизијански у Италији. Наравно, ово може бити постигнуто и у оквиру неког следећег славистичког пројекта, који би овог пута обухватио и мањине које имају своје матичне земље (нпр. Словаци у Војводини или Руси у Бугарској).

Још једна од основних замисли састављача зборника била је да радови осликавају социолингвистичке аспекте регионализације у Европи, као и њихов утицај на тренутно стање књижевних микројезика и изазове са којима су суочени на путу очувања своје егзистенције. Као процес у суштини супротан централизацији и глобализацији, регионализација је такође директна реакција на индивидуализацију друштва након Другог светског рата, премда

се никако не сме изгубити из вида ни друштвено-историјско наслеђе, чији почеци сежу у доба феудализма. У Европској унији се политика „Европе региона” почела примењивати последње деценије прошлог века, са највиших централних нивоа (!), као процес управног усклађивања и економског изједначавања које за коначни циљ има интеграцију у заједничку унију. Према намери уредника, ова публикација би требало да пружи одговор на питање како заговарана регионална политика утиче на словенске мањинске језике, тј. који су ефекти језичке и шире културне регионализације. Проблематика регионализације непрекидно је у жижи интересовања земаља ЕУ, посебно њених нових чланица које су већином настањене словенским живљем и данас све више инсистирају на државном суверенитету. Сведоци смо, током последњих неколико деценија, да регионални интереси широм Европе, нажалост, прерастају у конфликте, насиље (чак тероризам), сепаратизам или једноставно остају нерешени.

У неколико прилога у овом зборнику, од којих најдиректније у радовима Дитера Штерна, утицај регионализације на мањинске језике сагледан је успешно са више аспеката. Један од њих представља и део одговора на већ постављено питање: *Да ли је књижевни језик довољан?* Атрибут „књижевни” за одржање језика ни изблиза није довољан услов, сагласни су аутори. Међутим, у контексту описаном у претходном пасусу ово питање прераста у следеће: *Шта се доистиније стварањем новој књижевној (микро)језика?* Где је граница када филолошка радозналост постаје играње ватром? Са недоумицама попут ових морају се суочити све особе одговорне за планирање језика, које великим делом подразумева деловање политичког карактера (тзв. планирање статуса). Исто тако, корисна порука коју аутори већине прилога шаљу самим припадницима мањинских заједница јесте да је њихова улога у процесу очувања, борбе за признање и развој језика заједнице од примарне важности и не може се заменити никаквим активностима друге врсте или особа изван заједнице. Са оваквим приступом се, без икакве сумње, треба сложити, а приказану књигу препоручити не само стручној славестичкој јавности, већ и свим актерима укљученим у процес одржавања и ширења мањинских језика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- МОЙСИЧЕНКО, Віктор. Микрофілологія чи діалектологія. *Славистіка* XXII/2 (2018): 288–293.
- HENZELMANN, Martin. How the South-Slav Microlanguages (don't) Appear: Production of Language Planning, Frames and Difficulties (on the Example of Bunjevac and Pomak languages). *Балканистичен форум 3*. „Малкијџе“ езици и култури (ур. М. Младенова). Благоевград: Университет „Неофит Рилски”, 2017, 34–50.

Далибор Соколовић

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за славистику
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
dalibor.sokolovic@fil.bg.ac.rs

ГРАМАТИКА У СВЕТЛУ СЕМАНТИКЕ

(Душка Кликовац. *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*.
Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2018, 304 стр.)*

1. У овом прилогу представимо нову књигу Душке Кликовац *Српски језик у светлу когнитивне лингвистике*, фокусирајући се на примену когнитивне лингвистике у проучавању граматичких факата српског језика. Реч је о књизи која је објављена поткрај 2018, у издању Друштва за српски језик и књижевност Србије. Књига се састоји из 13 поглавља организованих у четири дела, и то на следећи начин. Први ДЕО – о обликовању појмова: 1. „О концептуализацији љубави” (стр. 13–28); 2. „Зашто је некима *лакше* да одрже *говор* него реч: о неким појмовима из домена моралности” (стр. 29–38); Други ДЕО – о предлозима и префиксима: 3. „О семантици и употреби предлога уз” (стр. 41–72); 4. „О семантици глаголског префикса уз-” (стр. 73–101); 5. „О различитим врстама префиксалног значења: лексичко и творбено значење глаголског префикса *раз-*” (стр. 103–111); 6. „Предлошка значења у настави српског језика као страног: случај предлога *у* и *на*” (стр. 113–128); Трећи ДЕО – о реченицама и глаголима: 7. „Како проста реченица може бити сложена (О подели реченица ’по саставу’)” (стр. 131–152); 8. „О месним клаузама” (стр. 153–179); 9. „О ’приповедачкој’ употреби речи *кад(а)* и *док* из угла теорије прототипа” (стр. 181–216); 10. „О презенту несвршених глагола за означавање будућих ситуација” (стр. 217–232); 11. „О глаголу *ићребаићи*: теорија, употреба и норма” (стр. 233–255); Четврти ДЕО – из НАСТАВЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО МАТЕРЊЕГ: 12. „Конвенционалне менталне слике у настави српског језика” (стр. 259–269); 13. „О употреби вицева у настави српског језика” (стр. 271–285). Књигу отвара *Реч унајред*, а затварају *Лићераићура*, *Индекс имена*, *Индекс појмовних меићфора* и *Библиографска белешка*.

Књига, како истиче сама ауторка, представља неку врсту наставка њених књига *Semantika predloga* (КЛИКОВАЦ 2006²) одн. *Metafore u mišljenju i jeziku* (КЛИКОВАЦ 2004) и темељи се на идејама које су у нашој средини представљене и хрестоматијом радова из когнитивне лингвистике РАСУЛИЋ – КЛИКОВАЦ 2014. Један од мотоа књиге – Белићеве речи „Више семантике!” – сугерише да је у њој примењен један од основних постулата когнитивне лингвистике – становиште да су све језичке јединице, дакле и оне граматичке, засноване на семантици, која са граматиком чини континуум. У то ћемо се уверити и кроз овај приказ, организујући га тако да покажемо начине на које когнитивна лингвистика помаже да се јасније оцрта значај семантике у изучавању граматичких, и то пре свега синтаксичких факата. Овакав наш фокус мотивисан је пре свега чињеницом што су у србистици когнитивно-лингвистичка истраживања граматике много мање заступљена од проучавања

* Овај прилог је настао у оквиру пројекта *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене* (бр. 178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

лексичког значења. Настојаћемо да прикажемо и то како ауторка комбинује когнитивнолингвистичку теорију са домаћом традицијом. Кренућемо од теорије прототипа, будући да она ‘упошљава’ све важније когнитивне механизме (т. 2), а затим ћемо размотрити примену појмовних метафора (т. 3), дистинкције трајектор/оријентир (т. 4), као и примену конвенционалних менталних слика (т. 5), да бисмо се на крају осврнули на различите нивое значења префикса (т. 6).

2. ТЕОРИЈА ПРОТОТИПА И СИНТАКСА. Теорија прототипа примењена на синтаксичка факта српског језика најизразитије место нашла је у 9. поглављу. Њоме Д. Кликовац осветљава појам *псеудозависне реченице*, који је увео Љ. Поповић у једном чланку из 1977. – на неки начин предвиђајући, како каже ауторка, теорију прототипа, која ће се јавити неколико година касније. У том свом чланку Поповић анализира псеудофиналне (псеудонамерне) реченице, типа *Возовођа је ојишао, да се никада више не врати*, код којих уочава везу и са правим намерним реченицама (семантички – еволутивно значење, а формално – везник и глаголски облик), и са напоредним реченицама (самосталност значења и структурирање сложене реченице). Реч је, према Поповићу, о хибридним реченицама, које се не могу потпуно сврстати ни у зависни ни у напоредни тип, али је потоњи доминантнији, па их назива неправим напоредним реченицама. Д. Кликовац показује како нам теорија прототипа може помоћи у разумевању ове проблематике. Ауторка зависне намерне клаузе посматра као категорију са прототипском структуром, која има своје типичне и своје маргиналне чланове. Реченице о којима Поповић говори спадају у маргиналније чланове дате категорије: оне чувају облик типичних зависних намерних реченица, али само делимично њихово значење; из тог семантичког помака следи и њихова синтаксичка самосталност.

Након што представи и друге врсте псеудозависних реченица које се помињу у литератури, Д. Кликовац теоријски генерализује ове тврдње, показујући да постоји континуум случајева од типичних зависних до типичних независних клауза. Представљену теоријско-методолошку подлогу детаљно примењује на анализу речи *кад(а)* и *док* које се употребљавају у приповедању да најаве догађај који долази изненада, неочекивано или доноси преокрет. Ауторка уочава три синтаксичке позиције у којима се јављају „приповедачко” *кад* и *док*, илустроване следећим примерима: 1) *Којали су, кад изненада цикну вода*; 2) *Којали су дуго. Кад – цикну вода*; 3) *Тек цију су почели да којају, кад цикну вода*. Само у првој употреби ове речи се још увек могу сматрати (псеудо)зависним везницима (и то због њихове прозодијске спојености са остатком клаузе), а реченице чији су део биле би псеудовременске. У другој употреби реч је о конекторима који повезују две реченице-исказа, а исту (конекторску) улогу задржавају и у трећој употреби, али у оквиру истог исказа. У другој и трећој употреби ове речи се могу сматрати и речцама. Шта разликује псеудовременске реченице са *кад* и *док* од типичних временских? На плану садржаја, то што не одређују ситуацију исказану вишом клаузом временски, него означавају ситуацију која је истовремена са ситуацијом прве клаузе (смештена унутар ње) или следи за њом. Формално пак гледано, псеудовременске реченице морају стајати у постпозицији и бити

издвојене прозодијски одн. интерпункцијски, не могу имати корелатив, не могу се кондензовати, а често се могу парафразирати независном клаузом у напоредном односу (обично супротном) с претходном (премда таква парафраза не би имала исту снагу у приповедању). Ако постоје све набројане разлике, шта је то што их са типичним временским клаузама повезује? То је временска компонента истовремености или следа. Ако посматрамо речи *кад* и *док*, у својим основним употребама оне су субординатори зависних клауза. На суседном месту у континууму јесу оне приповедачке употребе у којима би клаузе са овим речима суштински, али не и формално, припадале независним клаузама. На супротном крају континуума везници су се осамосталили и постали текстуални конектори, чиме су и саме клаузе које су до малочас имале макар облик зависних временских реченица и формално прешле у категорију независних.

Теорија прототипа важно место има и у 8. поглављу, у коме Д. Кликовац детаљно разматра статус месних клауза у српском језику и њихов однос према односним клаузама. Ауторка показује да ови типови клауза нису међусобно искључиви, будући да се тичу различитог нивоа: клауза која је *по значењу* месна може *према употреби* бити односна – ако одређује неку именичку јединицу или (корелативни) прилог (*Марко живи у солићеру / тамо где је и раније живео*), или пак слободна, ако се јавља ‘сама’ (*Марко живи где је и раније живео*). Сем синтаксичке анализе месних клауза, рад доноси богату семантичку анализу прилога уз које се месне клаузе јављају, између којих „постоји континуум [...] од семантички готово сасвим празних (лични заменички прилози), преко „лунијих” (општи заменички прилози), до оних који и даље имају упућивачку улогу, али и опипљив семантички садржај (нпр. *доле*)” (стр. 169). Дакле, категорија корелатива има расплуте границе, као и све категорије са прототипском структуром.¹ Да бисмо читаоцу тек навестили семантичко-прагматичку анализу корелатива у овом раду, представимо један случај. Корелатив може унети значењску разлику у односу на неки други корелатив или у односу на одсуство корелатива, па је тада обавезан или макар пожељан; то се дешава онда кад глагол из више реченице може означавати кретање одн. простирање у различитим правцима, активност која се може може одвијати и на једном месту и у неком правцу, бивање на неком месту и потицање с њега: [...] *јурџао се дрвени мост* [...] *управо донде где су данас враћа од Коларчеве задужбине*. Како објашњава Д. Кликовац, у датом примеру „мост се може пружати до неког места (*донде*), од неког места (*оданде*), неким путем (*онуда*), па и на неком месту (*онде*)” (стр. 165). Сваки од наведених прилога реченици би давао различито значење. Корелатив би се у датом примеру могао изоставити (без промене значења) само ако би то био *онде* (одн. кад би означавао место налажења), јер исто место означава и односни прилог *где*, којим почиње месна клауза. Како истиче Д. Кликовац, склоност да се тзв. нулти корелатив разуме као онај који означава исту врсту места као односни прилог којим почиње месна

¹ У својој књизи о корелативима Ј. Московљевић Поповић (2018) посебно издваја овај налаз Д. Кликовац као допринос проучавању корелативних конструкција, истичући у закључку своје књиге наведени рад као добар модел за будућа детаљна истраживања корелатива.

клауза нека је врста доказа да су типични случајеви они у којима се врсте које означавају корелатив и односни прилог поклапају. Тај налаз још једном указује на значај сагледавања односа између прототипске организације категорија и синтаксичко-семантичког интерфејса.

Теорија прототипа показала се као нарочито плодотворан приступ и у изучавању предлога и префикса, у другом делу књиге (а сетимо се да се Д. Кликовац и раније бавила *семантичким* проучавањем ових јединица – в. нпр. Кликовас 2006² за студију о предлозима). Подсетићемо се да се значењска мрежа предлога и префикса шири у односу на прототипична (конкретна, просторна) значења двама основним механизмима – просторним трансформацијама и метафорама, којима се апстрактна значења повезују са конкретним. Сада се, међутим, нећемо детаљније задржавати на приказу значењских мрежа ових језичких категорија, већ ћемо се осврнути на однос теорије прототипа и синтаксе. Говорећи о предлогу уз, Д. Кликовац као још један од механизма који утичу на његову семантичку мрежу издваја и синтаксичко-семантички феномен кондензације. Кондензација је на делу када су у позицији локализатора (= Л) апстрактне околности у којима се реализује ситуација која је објекат локализације (= ОЛ). Те околности су изражене глаголским или придевским именицама, које служе као кондензатори реченичног значења (о чему је први писао М. Радовановић (1978)). У зависности од семантике глагола и именице, модализованости предиката, гл. облика и др., оне се могу конкретизовати као начин, услов, узрок, и др., па се, у складу са тим, могу парафразирати неком синтаксичком јединицом која као своје типично значење има начинско, условно, узрочно, и др. То ћемо илустровати примером за услов: ... *да је уверен да ће се „уз њомоћ и њодршку међународних субјеката испирајати на њом њућу”*... [= ... ако међународни субјекти помогну и пруже подршку ...] (стр. 58). Феномен кондензације у вези је са употребом у новинарском језику. Како је уочио Радовановић (1978), кондензована конструкција је краћа, подложнија финијој квалifikацији, може се померати унутар реченице, погодна је за интелектуализацију и апстрактност обрађиване тематике. Побројаним својствима Д. Кликовац додаје то да је тежња да се више информација „спакује” на мањи простор у складу са општом тежњом која влада у писаном језику, али и са нарочитим околностима у којима настаје новинарски језик – које често захтевају да се много информација изнесе за кратко време. Ауторка указује и на друге погодности за кондензацију са предлогом уз: њиме се брзо и лако продужују реченице које говорник није унапред испланирао, што доводи до тога да се у неким случајевима овај предлог користи као „докер”, који је згодан да се употреби кад нема много времена да се реченица пажљиво осмисли. Посебно је у духу когнитивне лингвистике ауторкина опаска да предлог уз у таквим контекстима омогућује да се реченица формулише по моделу визуелног преношења порука у телевизијским вестима: глаголске именице уместо „филма” доносе низ статичних слика, често неповезаних.

3. ПОЈМОВНЕ МЕТАФОРЕ И СИНТАКСА. Пресудну улогу у објашњењу синтаксичких факата теорија појмовних метафора добила је у поглављу 10. Да би објаснила употребу несвршених глагола у презенту да означе будуће ситуа-

ције, Д. Кликовац полази од концептуализације времена. По једном сценарију, ВРЕМЕ ЈЕ РЕЋАЊЕ ДОГАЂАЈА ИЛИ ВРЕМЕНСКИХ ЈЕДИНИЦА (које се разумеју као ПРЕДМЕТИ), и, у вези с тим, ВРЕМЕ ЈЕ ЛИНЕАРНО КРЕТАЊЕ УНАПРЕД. По другом, који укључује човека, ВРЕМЕ ЈЕ ИЗДУЖЕНИ ПРОСТОР ОДН. ПУТ, КОЈИМ СЕ КРЕЋЕ ЧОВЕК ТОКОМ СВОГ ПОСТОЈАЊА, при чему је прошлост иза њега, а будућност испред. Оба сценарија сугеришу да је време линеарно и инхерентно усмерено, па се може представити као линија усмерена од прошлости ка будућности. Најважније место на тој линији јесте тренутак говорења (ТГ), који је за говорника садашњи. Значења гл. времена могу се приказати као места на тој линији. Апсолутни презент означавао би ситуацију која је почела некад у прошлости, обухвата ТГ и наставља се у будућности. Кад је реч о презенту за будућност, Д. Кликовац разматра следећа два основна случаја. (1) Кад презент означава будућу ситуацију у примерима попут *Никад више никога ја за ово не ћићам*, говорник се сели из ТГ у неки будући тренутак (БТ), и ситуацију о којој говори посматра као садашњу из тог тренутка. Све друго у концептуализацији остаје исто. Ипак, „простор” будућности се разликује од „простора” прошлости: овај други је сасвим познат (па га говорник може посећивати по нахођењу), док је онај први, иако му је говорник окренут лицем, непознат, па говорнику треба нарочита сила да се у њега премести. Та сила може бити говорникова намера да оствари ситуацију, или увереност да ће се она остварити. Како се ситуација исказана презентом локализује не у односу на ТГ, већ на неки БТ, оваква његова употреба задовољава дефиницију релативне употребе. Пошто говорник има јак став према остварењу ситуације, то је значење истовремено и временско и модално (ауторка првенство даје временском, одређујући га као релативно са јаким модалном компонентом). (2) У примерима типа *Идеје ли вечерас у позоришће?* нема „селидбе” говорника из ТГ у будућност, већ се домен садашњости шири да обухвати домен будућности. Тиме се иплицира да будућност није далеко, а ширење садашњости на њен рачун могуће је опет захваљујући модалности, која је сада слабија: извесност да ће се ситуација остварити проистиче из тога што је та ситуација испланирана. Како говорник не напушта ТГ, не може се, као у претходном случају, говорити о релативном значењу (иако нема сумње да је реч о будућој ситуацији). Релевантност близине/даљине будућности указује на додатне просторне метафоре, нпр. познато је близу, непознато је далеко. Теоријски значај представљене поставке огледа се и у томе што се она може применити на проучавање других глаголских облика (аориста, перфекта).

Однос метафоре и синтаксе у књизи видљив је и у поглављима првенствено посвећеним концептуализацији појмова – нпр. кроз граматичко понашање лексеме *љубав* (погл. 1) и израза *(о)држајћи џовор* одн. *(о)држајћи реч* (погл. 2). Како запажа Д. Кликовац, облик допуне лексеме *љубав* може упућивати на метафоре помоћу којих се она концептуализује, нпр. *љубав љрема/ка некоме* (ЉУБАВ ЈЕ УСМЕРЕНОСТ ПРЕМА ОНОМЕ КО/ШТО СЕ ВОЛИ), *љубав између људи* (ЉУБАВ ЈЕ ПРЕДМЕТ КОЛИ СЕ НАЛАЗИ ИЗМЕЂУ ОНИХ КОЛИ СЕ ВОЛЕ) ИТД. У вези с изразом *(о)држајћи џовор* ауторка објашњава да у њему значење институционализованости не проистиче из декомпоновања глагола, него из значења саме лексеме *џовор* (те да глагол *држајћи* није продуктиван као глагол општег значења у декомпонованим изразима). А кад је реч о изразу

(о)држајџи реч, Д. Кликовац уочава да се висока спецификованост лексеме *реч* у овом контексту (у коме значи „обећање”) види и по њеном граматичком облику: она се не може јавити у множини (**дајџи речи*).

4. ПОСТАВКА ТРАЈЕКТОР/ОРИЈЕНТИР И СИНТАКСА. Поставка трајектор/оријентир (друкчијим терминима, фигура/основа одн. објекат локализације [ОЛ] / локализатор [Л]) кључна је за објашњење значења предлога (погл. 3 и 6), чије је систематско изучавање једно од најважних достигнућа когнитивне лингвистике. Зато ћемо се на њих укратко осврнути пре него што пређемо на пример из синтаксе. Тако, у погл. 6 ауторка објашњава врло суптилне разлике између предлога *у* и *на* (у пр. типа *у Београду* / *на Новом Београду*) полазећи од типова односа у које ступају ОЛ и Л – САДРЖАВАЊЕ И НОШЕЊЕ. Ови односи подразумевају неке супротне импликације: на перцептивном плану, садржатељ (С) има удубљење и границе, за разлику од носитеља (Н), што на функционалном плану имплицира заштићеност садржаног објекта (СО) одн. изложеност ношеног објекта (НО). Уз помоћ наведених разлика ауторка објашњава зашто се каже нпр. да људи живе *у улици* (Кнеза Михаила), а пси *на улици*, зашто се нешто налази *у њојкровљу*, али *на њавану*, зашто некога носимо *у души*, а некога *на души* итд.

Поставка трајектор/оријентир важно место има у погл. 7, у коме, као и у погл. 9 (в. т. 2), ауторка комбинује постулате когнитивне лингвистике са приступом синтакси Јб. Поповића. Помоћу ње ауторка објашњава однос међу ситуацијама у реченицама попут *Пошћџо је ушћо у кућу, Мика је скинуо кайџџи*. У поменутом примеру временска клауза *џошћџо је ушћо у кућу* означава ситуацију која је у когнитивном смислу оријентир за ситуацију да је Мика скинуо капут (за то да буде оријентир, побринуо се зависни везник *џошћџо*, њено обележје). Да је ситуација исказана временском клаузом оријентир, уверавамо се ако две ситуације мисаоно представимо на другачији начин – сложене КР-ом са две независне клаузе: *Мика је ушћо у кућу и скинуо кайџџи*. Ситуације су сада симетричне, а временски след имплициран је њиховим редоследом (обрнут редослед имплицирао би супротан временски след). Тек зависна клауза својим обележјима (у типичном случају везник и глаголски облик) недвосмислено означава ситуацију која је оријентир за ову другу, основну ситуацију. Важно је, међутим, и то што ситуација исказана (одредбеном) зависном клаузом јесте *део* којим се проширује основна ситуација, исказана члановима реченичног модела – а то је својство које је повезује са осталим типовима прилошких одредби, ма каквом јединицом оне биле исказане. Но, то што зависна клауза означава *сићуацију* отвара простор да се њен статус другачије третира одн. да се реченица која садржи зависну клаузу назове *сложеном*, иако не у смислу који јој даје традиционална србистика. Наведено поглавље значајно је управо по томе што доноси критички осврт на однос традиционалног и Поповићевог комуникативно-граматичког (К-Г) приступа синтакси српског језика, допуњен, како видимо, когнитивном лингвистиком. Овде ћемо истаћи само предлог Д. Кликовац за употребу термина *џросџа* и *сложена реченица* у К-Г приступу. И предикатска (ПР) и комуникативна реченица (КР) могу бити *џросџе* одн. *сложене*, али на различите начине. ПР је сложена ако садржи бар једну зависну

клаузу; иначе је проста. КР је сложена ако се састоји бар из две независне клаузе (одн. исказује бар два говорна чина); иначе је проста. Другим речима: једна *ћпросћа* КР може бити исказана једном *сложеном* (независном) ПР-ом. Тако смо дошли до решења загонетке из наслова поглавља.

5. КОНВЕНЦИОНАЛНЕ МЕНТАЛНЕ СЛИКЕ, СИНТАКСА И НАСТАВА ЈЕЗИКА. Конвенционалне менталне слике централно место добиле су у погл. 12, у коме се говори о њиховој примени у настави српског језика. Оне су несвесне, аутоматске, долазе без напора и независно од било каквог талента, као и језик и свакодневно резонување; важне су за разумевање чак и најједноставнијих реченица, пошто свака радња има уза се прикључену одговарајућу менталну слику – а самим тим врло су погодне за примену у настави језика. За ову прилику издвојили смо један упечатљив пример из синтаксе – разликовање прилошке допуне и неправог објекта. Како примећује Д. Кликовац, разлика између допуна са прилошким значењем и допуна које се сматрају неправим објектом проистиче из природе њихових значења. У типичним случајевима прилошке допуне имају месно, временско, узрочно значење и др., које је или конкретно или се лако може препознати; рецимо, ако је реч о конструкцији са месним значењем, предлог ће изазвати *менћалну слику*. Насупрот томе, код неправог објекта та слика или не постоји, или је врло неодређена. О томе сведочи нпр. следећи пар примера: *Каћућ виси о клину* (допуна за место) насупрот *Разговарали су о ћом ћроблему* (неправи објекат).

6. ПРЕФИКСИ ИЗМЕЂУ ЛЕКСИКЕ, ТВОРБЕ И ГРАМАТИКЕ. Наведено ‘тројство’ проистиче из саме природе префикса: то су *ћтворбене* морфеме, које имају *лексичко* значење, а често обављају и *ћграматћичку* функцију (нпр. преводeћи несвршене глаголе у свршене). Књига коју представљамо доноси нове увиде у однос ових трију нивоа. Истражујући семантичку мрежу префикса уз- (4. погл.), Д. Кликовац нуди когнитивнолингвистичко објашњење за то што ова морфема, сем лексичког значења, има и граматичко: несвршеном глаголу употребљеном у презенту може придодати вредност футура II. Иако је такво значење данас архаично, оно је активно макар у глаголима *усћребаћи* и *усхћи(j)ећи*. Како запажа ауторка, у једном од својих значења префикс уз- означава кретање унапред, а имајући у виду метафоричку концептуализацију постолања као путовања, према којој је прошлост иза, а будућност испред човека-путника, он је лако могао стећи значење радње која ће се наставити – или вршити – у будућности. Таква метафоричка концептуализација будућности једини је одговор на питање откуд то да префикс уз- има баш граматичко значење будућности, а не неког другог времена, или, осмотрено с друге стране, зашто је значење футура II исказано управо овим а не неким другим префиксом.

У 5. поглављу Д. Кликовац показује да значења глаголског префикса *раз-*, онако како их бележи лексикографска пракса (у овом случају – РМС), нису *усћога реда*: нека су *лексичка* одн. значења која овај префикс има сам по себи (као у пр. *разбацаћи*), а нека *ћтворбена* – проистичу из творбеног обрасца у који он улази одн. из односа с речју са чијом се основом спаја (као у пр. *размрсћи*). За илустрацију творбеног значења ауторка користи групу

примера са следећим значењем префикса *раз-*: група ентитета или нека материја прекривају дводимензионални или испуњавају тродимензионални простор или прожимају неку материју; затим центрифугалним кретањем нестају, тако да простор одн. материја остају чисти. Наведену групу чине творбено разнолики глаголи, јер мотивна реч може бити глагол (*раскрчиџи* < *крчиџи*), именица (*развремениџи се* < *време*) или придев (*раџчисџиџи* (*се*) < *чисџиџи* (*се*) < *чисџи*). Да би повезала значење наведене групе глагола са творбом, Д. Кликовац га представља као „цртани филм”, тј. покретну слику, са следећим фазама: (1) простор (који је на почетку прекривен неким ентитетима); (2) ентитети или материја којима је простор прекривен; (3) узрок или начин нестајања ентитета; (4) почетно и (5) завршно стање простора. Из комбинације префикса *раз-* са датим елементима ситуације проистичу његова творбена значења. Комбинован са речима које означавају (а) почетно стање простора, (б) завршно стање простора, (в) радњу којом се постиже почетно стање одн. (г) ентитете којима је простор прекривен, творбено значење префикса *раз-* јесте (а) „укидање тог стања” (*расвеџиџи*), (б) „постизање тог стања” (*разболеџи се*), (в) „поништавање те радње” (*размрсиџи*) одн. (г) „уклонити” (*разбаџиџиџи*). Што се тиче односа лексичког и творбеног значења, у већини случајева препознатљива су оба: тако, глагол *размаџиџи се* означава, захваљујући творбеном значењу префикса, да је магла нестала; а захваљујући лексичком значењу – да је нестала тако што се разишла на све стране. Има, међутим, случајева када творбено значење преовлађује над лексичким, па се путања коју *раз-* означава потискује у други план или губи: нпр. *разминираџи* не значи да је свака мина однесена на своју страну, него само то да су мине уклоњене.

*

Иако неке важне аспекте књиге *Српски језик у свеџлу коџниџивне линџвисџиџе* нисмо поменули – избор који смо овом приликом начинили нужно је субјективан – верујемо да је и из приказаног јасно да ће књига Душке Кликовац бити корисна широком кругу проучавалаца (српског) језика (синтаксичарима, лексиколозима, лексикографима, дериватолозима, стилистичарима, методичарима итд.), а дакако и онима који се баве општијим теоријским питањима језика (пре свега когнитивним лингвистима, али не само њима). Књига на теоријском и методолошком плану доноси, а то сматрамо врло значајним, спој достигнућа савремене когнитивне лингвистике и неких приступа заступљених у србистици. Тиме се неретко нуди плодотворнији ‘обједињен’ приступ за анализу појединих проблема, чији је репрезентативан пример комбиновање когнитивне лингвистике и приступа синтакси Љ. Поповића.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- МОСКОВЉЕВИЋ ПОПОВИЋ, Јасмина. *Корелаџивне конџструкџије: џеориџске основе анализе*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2018.
- РАСУЛИЋ, Катарина, Душка Кликовац (ур.). *Језик и сазнање: хрестомаџија из коџниџивне линџвисџиџе*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2014.

*

KLIKOVAC, Duška. *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2004.

KLIKOVAC, Duška. *Semantika predloga*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2006².

RADOVANOVIĆ, Milorad. *Imenica u funkciji kondenzatora*. Novi Sad: Matica srpska, 1978.

Стефан Милосављевић
(студент докторских студија)

Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Студентски трг 3, 11000 Београд, Србија
milosavka93@hotmail.com

UDC 811.111'373:811.163.41'373(049.32)

Ана Халас Поповић. *Увод у лексичку полисемију*.
Нови Сад: Филозофски факултет, 2017, 121 стр.

Увод у лексичку полисемију ауторке Ане Халас Поповић је монографија која читаоце уводи у тему полисемије и нуди преглед савремених приступа овом феномену из другачијег угла, уз употребу примера из енглеског и српског језика. Монографија је замишљена као одређена врста уџбеника који садржи свеобухватан, али јасно написан преглед основних дефиниција, појмова, као и теоријских приступа помоћу којих се полисемија образлаже, те стога ова књига може бити од користи како студентима страних филологија, тако и онима који се баве српским језиком.

На самом почетку (стр. 5), у оквиру *Уводне речи*, Ана Халас Поповић наводи да је њен циљ „пружање свеобухватног, језгровитог и систематског прегледа различитих приступа дефиницији, класификацији и интерпретацији појма полисемије”. Тај циљ прати и структура монографије, јер у засебним целинама у оквиру пет поглавља, она нуди кратку *Уводну реч* (стр. 5–6), а затим обрађује 1. *Опшћу дефиницију полисемије* (стр. 7–17), 2. *Типове полисемије* (стр. 17–31), 3. *Полисемију насупрот хомонимији* (стр. 31–39), 4. *Полисемију насупрот моносемије* (стр. 39–47) и 5. *Теоријске интерпретације полисемије* (стр. 47–103). На самом крају књиге налази се и *Српско-енглески реџистар термина* (стр. 119–121), који омогућава лакше сналажење.

У првом поглављу, ауторка даје преглед различитих дефиниција полисемије које предлажу најзначајнији аутори у оквиру англистичке и србистичке литературе. Наводећи дефиниције најзначајнијих аутора из ове области у српском (ГОРТАН-ПРЕМК 2004; ДРАГИЋЕВИЋ 2007), односно у енглеском језику (ZGUSTA 1971; LYONS 1977; CRUSE 2004), ауторка објашњава разлике у терминима који постоје између србистичке и англистичке литературе. Сажимајући и надограђујући постојеће дефиниције, Халас Поповић нуди и своју (стр. 10): „полисемија подразумева способност лексеме да има два или више значења изведених деловањем семантичких деривационих механизма (нпр. метафоре, метонимије, специјализације, генерализације), а која су

сва међусобно мотивисано повезана тако да чине јединствену полисемичну структуру дате лексеме.” Иако је ова дефиниција лексиколошке природе, она је одлично примењива у лексиколошким обрадама вишезначних лексема, јер оправдава навођење свих значења једне полисемичне речи у оквиру истог речничког чланка у неком речнику.

У другом поглављу, ауторка описује различите типове полисемије, који се утврђују на основу специфичности начина извођења значења. Као најзначајније типове, она издваја линеарну и разгранату полисемију (стр. 17–25), затим енантисемију, аутохипонимију и ауотропонимију, лексичко-граматичку полисемију, платисемију, паронимију, дифузност значења, перспективизацију и деплецију (стр. 25–29). Линеарна полисемија обухвата специјализацију и генерализацију, а оба ова процеса се у србистичкој литератури не издвајају посебно, по ауторкином мишљењу (стр. 17.) због тога што се суштински могу свести на механизам метонимије, који управо и повезује однос део наспрам целине. С друге стране, у англистичкој литератури, нова секундарна значења која су резултат деловања метафоре и метонимије спадају у разгранту полисемију, јер се између примарних и секундарних значења успоставља нелинеаран однос.

Друго поглавље се завршава дефинисањем нетипичних типова полисемије: енантисемије, аутохипонимије и ауотропонимије, лексичко-граматичке полисемије, платисемије, паронимије, перспективизације и деплеције. Неки од ових типова су теоријски описани само у енглеском или само у српском језику, јер у појединим случајевима зависе од морфолошке структуре дате лексеме, што утиче на њихово разликовање. Углавном је реч о мање честим примерима који су у тексту илустровани на одговарајући начин. Интересантно је то што се кроз ове типове и примере види не само сложеност овог феномена већ и потреба да се употребе различити критеријуми и елементи контекста да би се дефинисала полисемија уопште, а посебно ови специфични типови.

Треће поглавље је усмерено на посебну врсту односа између форме дате лексеме и њене семантичке структуре, односно на однос полисемије и хомонимије. Када је реч о хомонимији ауторка се позива на објашњење Гротан-Премк (1984: 12), да је хомонимија однос две различите лексеме које формално имају исту (морфолошку) структуру или исти фонемски низ, и које припадају истој граматичкој категорији, али између те две лексеме не постоји никакава семантичка веза, нити у погледу семског састава ни мотивационих асоцијативних веза. Занимљиво је да се овакве појаве у *Речнику српског језика* Матице српске (2007) наводе у оквиру истог речничког чланка, иако у оквиру хомонимије значења нису повезана. У закључку трећег поглавља ауторка истиче да је некад врло тешко подвући јасну границу између полисемије и хомонимије, као и да сви описани критеријуми за разграничавање ове две појаве могу бити од користи, посебно у комбинацији, јер јединствен критеријум не постоји.

Четврто поглавље се бави односом полисемије и моносемије. Тај однос је врло важан за сваку семантичку теорију, јер се своди на питање разликовања полисемије и случајева семантичке неодређености или недефинисаности. Како ауторка истиче (стр. 40) реч је у суштини о томе да ли

се дата лексема користи у оквиру своје стабилне семантичке структуре, одн. њеног утврђеног значења, или је реч о непостојаној и семантички неодређеној употреби која је условљена специфичним елементима контекста. И у овом поглављу се образлажу различити критеријуми за разликовање ове две појаве, као и тврдње да су оне неодвојиве. Међутим, како ауторка напомиње (стр. 40), надовезујући се на релевантну литературу, семантичка структура јесте разложива на појединачна значења, те се не може негирати постојање дистинкције између полисемије и моносемије, а тенденција ка диференцијацији значења представља природан правац.

У последњем, петом поглављу, уједно и најобимнијем, разматра се феномен полисемије кроз призму лексикологије, те се из тог разлога приказују четири главна теоријска приступа овом појму, структуралистички, генеративистички, когнитивистички и рачунарски приступ. Структуралистички приступ, који је као полазну премису имао идеју да је сваки језик јединствен систем знакова, значење је тумачио првенствено кроз тврдњу сажету у чувеном семиотичком троуглу Огдена и Ричардса (2001). У оквиру структуралистичког приступа настала је и теорија лексичких поља која је на неки начин настојала да дефинише скуп семантички повезаних лексема. Надаље, компонентна анализа има нешто другачији приступ, јер не уређује лексеме у веће целине, већ је пре усмерена на дефинисање и представљање значења помоћу дистинктивних обележја. Различити аутори предлажу посебне методе којима изводе компонентну анализу.

У оквиру генеративистичког приступа, ауторка представља модел анализе који су предложили Кац и Фодор (1963). То је модел који се своди на „комбинацију структуралистичког модела анализе, формалистичког система дескрипције (опис значења у оквирима формалне граматике) и менталистичког схватања значења (психолошки приступ значењу) (стр. 60). Ауторка такође истиче да генеративистички приступ, за разлику од компонентне анализе, додаје аспект интерпретације значења, првенствено реченице, а сходно томе и речи, те се тако нуди и објашњење намеравањем значења. Везано за појаву полисемије, овај приступ је „омогућио јасан и аналитички приказ вишезначне структуре... што је опет од кључног значаја за лексикографску обраду полисемије” (стр. 62).

Когнитивистички приступ, односно, прецизније, когнитивна семантика, доноси значајно другачији приступ питању значења. За разлику од генеративистичког приступа који у суштини почива на тврдњи да изворни говорник неког језика има посебну, урођену језичку способност за усвајање језика у датој средини, когнитивистички приступ полази од тога да језик није посебна способност, већ је он условљен осталим когнитивним механизмима, рецимо способношћу метафоричког пресликавања, категоризацијом, мишљењем по аналогији итд. Поред тога, новина коју уводи когнитивна семантика јесте увођење енциклопедијског, ванјезичког значења као неизоставне компоненте значења неке лексеме. То ванјезичко значење више не подразумева посебан, јасно разграничен сегмент везан за референта, већ је оно део поимања и бива активирано приликом тумачења дате лексеме. Халас Поповић даје приказ најрелевантнијих теорија, теоријских конструката и праваца у оквиру когнитивне семантике који су изузетно важни за тумачење значења,

па тиме и за полисемију. Чини се да је когнитивнолингвистички приступ дао највећи допринос тумачењу појма полисемије, те је стога овом делу посвећено више објашњења, а и читалац може да систематично прати развој овог правца кроз пример полисемије и кроз најзначајније теорије које су у књизи објашњене.

На крају петог поглавља, дат је приказ рачунарског приступа који заокружује најзначајније аспекте осталих приступа о којима се у књизи говори. Ауторка најпре истиче разлику која постоји између рачунарске лингвистике и обраде природног језика (стр. 93). Позивајући се на Глиозо и Стапарова (2009), Халас Поповић наглашава да је рачунарска лингвистика научна дисциплина која се бави проучавањем језика с циљем обраде и стварања језика, и говорног и писаног, док обрада природног језика подразумева скуп програма и апликација које су осмишљене с циљем обраде текста и решавања конкретних проблема везаних за дефинисање значења.

Јасно је да је за рачунарски приступ полисемија од посебног значаја јер представља, може се рећи, један од највећих изазова с којима се овај приступ суочава. Тај изазов се првенствено огледа у решавању питања везаног за лексичко раздвојначавање, односно одређивање одговарајућег значења у датом контексту лексема које су вишезначне. Ако се зна да се рачунарска обрада своди на аутоматско идентификовање, диференцирање и одређивање, онда је јасно да потенцијални проблем представља одабир одговарајућег значења на основу правилног тумачења базе података која постоји. Свакако да је ту кључно ванјезичко знање, које је готово безгранично, те у том смислу тешко сводиво на податке које је једноставно рачунарски обрадити.

У закључку треба још једном поменути да је *Увод у лексичку полисемију* одлично замишљен као концизан, систематичан и свеобухватан преглед најважнијих појмова, дефиниција и теоријских праваца везаних за полисемију. Као такав он може бити од врло велике користи студентима лингвистике, јер сажето представља све најзначајније лингвистичке правце који су се бавили или се баве полисемијом. Такође, ова књига може бити врло инспиративна за будуће истраживаче ове области, било да је реч о теоријским или примењеним истраживањима јер показује правце за савремена проучавања овог интересантно језичког феномена.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*. Београд: Завод за издавање уџбеника, 2004.
 ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
 ХАЛАС, Ана. Глаголи кретања помоћу превозног средства: између лексиколошке теорије и лексикографске праксе. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 37/2 (2012): 285–300.

*

- CRUSE, David Alan. *Meaning in Language. An introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
 GLIOZZO, Alfio, Carlo STRAPPARAVA. *Semantic Domains in Computational Linguistics*. Berlin – Heidelberg: Springer-Verlag, 2009.

- HALAS, Ana. Obrada metaforičkih značenja u jednom opštem i jednom pedagoškom rečniku engleskog jezika. Biljana Mišić-Ilić, Vesna Lopičić (ur.). *Jezik, književnost, značenje. Jezička istraživanja*. Niš: Filozofski fakultet, 2016, 139–149.
- KATZ, Jerrold, Jerry FODOR. The Structure of a Semantic Theory. *Language* 39 (1963): 170–210.
- LYONS, John. *Semantics, 1-2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- OGDEN, Č. K., A. A. RICHARDS. *Značenje značenja*. Prev. Milorad Radovanović. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2001.
- ZGUSTA, Ladislav. *Manual of Lexicography*. The Hague – Paris: Mouton de Gruyter, 1971.

Диана Продановић Станкић

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за англистику
Др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, Србија
diana.prodanovic.stankic@ff.uns.ac.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗА КЊИГУ LXII ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

проф. др Милан Алџановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Миливој Алановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Едита Андрић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Нада Арсенијевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Исидора Беллаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Марта Бјелетић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ
проф. др Жарко Бошњаковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Вера Васић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Јасна Влацић-Поповић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ
доц. др Душанка Вуловић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
академик Јасмина Грковић-Мелџор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др. Снежана Гудурић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Наташа Драгин, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Рајна Драгићевић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
проф. др Јасмина Дражић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Душанка Звекић-Душановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Мирјана Илић, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
проф. др Душка Кликовац, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
проф. др Марина Курешевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Орсат Лигорио, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
академик Александар Лома, Универзитет у Београду, Филозофски факултет
доц. др Марек Мајер, Катедра за словенску филологију, Универзитет у Лођу
проф. др Жељко Марковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Маја Марковић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
др Софија Милорадовић, научни саветник, Институт за српски језик САНУ
проф. др Слободан Павловић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Мато Пижурица, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Људмила Поповић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет
академик Милорад Радовановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Јелена Редли, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Владислава Ружић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Виктор Савић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет; Институт за српски језик САНУ
проф. др Дејан Средолевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
доц. др Страхинја Степанов, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Марија Стефановић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Соња Филиповић-Ковачевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Сабина Халупка-Решетар, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
проф. др Гордана Штасни, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Часопис *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* објављује изворне научне радове, научну критику и приказе, хронику и библиографију из области филолошких и лингвистичких проучавања. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у *Зборнику Мајице српске за филологију и лингвистику*. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења, податак о томе треба да буде наведен у посебној напмени при дну прве странице чланка. Рад који је настао делимично на основу одбраћене докторске дисертације може обухватати до 30% њеног садржаја (не *verbatim*), уз упућивање на докторску дисертацију.

Језици рада су српски језик, остали словенски језици, енглески, немачки и француски. Радови на српском објављују се ћирилицом и за њих се примењује *Правилник српског језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Нови Сад: Матица српска, 2010).

Аутор је обавезан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада, у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се тичу самога истраживања, тако и подаци о литератури која је коришћена, те наводи из литературе.

У *Зборнику Мајице српске за филологију и лингвистику* објављују се радови који имају једног или два аутора.

1. ПРЕДАЈА РУКОПИСА

Електронску верзију рукописа у Word и PDF формату послати на адресу: jdjukic@maticasrpska.org.rs. У електронској верзији не наводити податке о аутору, већ их дати у тексту електронске поруке (назив и седиште установе, електронска адреса аутора). Ако је аутора више, за свакога навести тражене податке. Верзија рукописа у PDF формату може бити замењена штампаном верзијом коју треба послати на адресу: Уредништво *Зборника Мајице српске за филологију и лингвистику*, Матица српска, Улица Матице српске 1, 21 000 Нови Сад, Србија.

Рокови за предају радова су 1. април (за прву свеску) и 1. септембар (за другу свеску).

2. ПРОЦЕС РЕЦЕНЗИРАЊА

По пријему рада Уредништво, узимајући у обзир тему и опсег истраживања, у року од недељу дана одлучује да ли рад одговара профилу часописа и да ли ће бити послат на рецензирање. Радове рецензирају два квалифи-

вана рецензента. Поступак рецензирања је анониман у оба смера. На основу рецензија уредништво доноси одлуку да ли се рад: 1) одбија, 2) прихвата за објављивање или 3) прихвата уколико аутор изврши неопходне измене и преправке рада, у складу са примедбама рецензента. Уколико се две рецензије разликују, Уредништво може затражити и мишљење трећег рецензента. Ревидирана верзија рада шаље се рецензентима/рецензенту на поновни увид и оцену или је, у случају мањих исправки, прегледа главни уредник (или један од чланова Уредништва) и након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

У року од два месеца од пријема рукописа аутор се обавештава о томе да ли је рад прихваћен за објављивање и даје му се рок за евентуалну прераду или допуну рада. Рок за објављивање прихваћених радова је 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

3. СТРУКТУРА РАДА

Рад садржи: име и презиме аутора, наслов, сажетак и кључне речи на српском, сажетак и кључне речи на енглеском, основни текст, списак цитиране литературе, резиме, афилијацију и електронску адресу аутора. Дужина рада треба да буде до једног ауторског табака. У зависности од тематике рад може, у договору са Уредништвом, бити дужи.

Обавезан редослед елемената рада:

а) име и презиме аутора: у изворним и прегледним радовима изнад наслова уз леву маргину, у приказима и хроникама испод текста уз десну маргину, италиком; назив и број пројекта/програма у оквиру којег је чланак настао наводи се у подбелешци, везаној звездицом за наслов рада;

б) наслов рада: верзалом, центриран;

в) сажетак, који укратко представља проблем, циљ, методе и резултате истраживања (до 8 редова): а) на језику основног текста, без ознаке *Сажетак*; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

г) *Кључне речи* (до 5): а) на језику основног текста; и б) на енглеском језику; лева маргина увучена 1,5 cm у односу на основни текст;

д) основни текст;

ђ) ИЗВОРИ; ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА: центрирано;

е) резиме (сажет опис садржине рада, тј. проширени сажетак, до 1/10 обима основног текста): име аутора уз леву маргину, наслов рада (верзалом, центрирано), испод наслова Р е з и м е (центрирано и спационирано), текст резимеа; уколико је рад на српском језику, резиме може бити на енглеском, немачком, руском или француском; уколико је рад на страном језику, резиме је на српском; ако аутор није у могућности да обезбеди резиме на одговарајућем језику, треба да га напише на језику рада, а Уредништво ће обезбедити превод;

ж) назив и адреса установе у којој је аутор запослен и електронска адреса аутора, уз леву маргину (у приказима уз десну); називи сложених организација треба да одражавају хијерархију њихове структуре, један испод другог.

Структура изворног научног рада мора бити таква да се у уводу јасно представе: научни контекст проблема, уз осврт на релевантне резултате

претходних истраживања, корпус, методе и циљеви истраживања, те да се, након анализе истраживаног проблема, у закључку јасно представе резултати.

Прегледни рад, који не садржи оригиналне резултате истраживања, треба да пружи целовит и критички приказ одређеног проблема и релевантне литературе, нову синтезу научних информација, да укаже на сличности, разлике и недостатке у постојећој литератури и др. Прегледни рад треба да садржи и теоријски заснован став аутора.

4. ФОРМАТ

- а) стандардни: А4; маргине 2,5 cm;
- б) фонт: Times New Roman; друге фонтове употребљене у тексту послати као посебан фајл; за црквенословенски текст користити фонт Монах (аутори га могу добити обраћањем на електронску адресу jdjukic@maticasrpska.org.rs);
- в) величина слова: основни текст 12 pt, а сажетак, кључне речи, подножне напомене, извори, цитирана литература, резиме, назив и адреса установе и електронска адреса аутора 10 pt;
- г) размак између редова: 1,5;
- д) напомене: у дну стране (footnotes, а не endnotes), искључиво аргументативне; први ред увучен 1,5 cm у односу на основни текст;
- ђ) за наглашавање се користи *иџалик* (не **болд**);
- е) наслови појединих сегмената рада дају се малим верзалом, увучени за 1,5 cm и интегрисани у почетне параграфе; пожељно је да буду нумерисани (1., 1.1., 1.2., 1.2.1. итд.); параграфи 1., 2. итд. одвајају се од претходног параграфа једним празним редом, а параграфи 1.1., 1.2. итд. размаком од 6 pt;
- ж) илустративни примери се дају издвојени из основног текста; увучени су за 1,5 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt.

5. ЦИТИРАНЕ ФОРМЕ

- а) наслови посебних публикација који се помињу у раду штампају се италиком;
- б) цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитат унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’); пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу); уколико се цитира преведени рад, у одговарајућој напмени навести библиографске податке о оригиналу; доследно се придржавати једног од наведених начина цитирања;
- в) краћи цитати (2–3 реда) дају се унутар текста, дужи цитати се издвајају из основног текста (увучени), са извором цитата датим на крају;
- г) пример се наводи италиком, а његов превод под једноструким знацима навода (‘...’).

6. ЦИТИРАЊЕ РЕФЕРЕНЦИ ИНТЕГРИШЕ СЕ У ТЕКСТ, НА СЛЕДЕЋИ НАЧИН:

- а) упућивање на студију у целини: (Грицкат 1975);
- б) упућивање на одређену страну студије: (Веџерка 1961: 59–60);

- в) упућивање на одређено издање исте студије: (РАДОВАНОВИЋ 1986²: 66);
- г) упућивање на студије истог аутора из исте године: (БУГАРСКИ 1986а: 55), (БУГАРСКИ 1986б: 110);
- д) упућивање на студију два аутора: (ГАМКРЕЛИДЗЕ – ИВАНОВ 1984: 320–364);
- ђ) студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (HALL 1959; 1962);
- е) уколико библиографски извор има више од два аутора, у парентези се наводи презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом и др./et al.;
- ж) страна имена се у тексту на српском језику транскрибују; у парентези се наводе у оригиналној графици;
- з) ако је из контекста јасно који је аутор цитиран, у парентези није потребно наводити његово презиме, нпр.

Ради се, очигледно, о социолингвистичким параметрима комуникације, које детаљно разматра и образлаже М. Радовановић (1986: 67–69).

- и) ако се упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду одвојити тачком и запетом, нпр. (БЕЛИЋ 1958; СТЕВАНОВИЋ 1968);
- ј) рукописи се цитирају према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

7. ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

У текстовима писаним ћирилицом најпре се наводе (према азбучном реду презимена аутора) радови објављени ћирилицом, а затим (према абecedном реду презимена аутора) радови објављени латиницом; у текстовима писаним латиницом редослед је обрнут; сви редови осим првог увучени су за 1,5 cm употребом тзв. „висећег” параграфа; презиме аутора дати малим верзалом; у радовима на енглеском, немачком и француском референце ћирилицом се могу транслитеровати латиницом.

Литература се наводи на следећи начин:

а) књига (један аутор):

ГРИЦКАТ, Ирена. *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека Србије, 1975.

б) књига (више аутора):

RADDEN, Günter, René DIRVEN. *Cognitive English Grammar (Cognitive Linguistics in Practice 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2007.

в) рад у часопису:

HAHN, Adelaide. Verbal Nouns and Adjectives in Some Ancient Languages. *Language* 42/2 (1966): 378–398.

г) рад у зборнику радова:

ПИПЕР, Предраг. О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. Предраг Пипер (ур.). *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Београд: САНУ, 2006, 9–46.

д) речник:

ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* (red. Eva Havlová), 1–. Praha: Academia, 1989.

ђ) фототипско издање:

Ивић, Милка. *Значења српскохрватског инструменџала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*. Београд, 1954. Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ, 2005.

е) рукописна грађа:

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

ж) публикација доступна on-line:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books, Knowledge and Culture*. <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 02.02.2002.

CONTENTS

JASNA VLAJIĆ-POPOVIĆ. The etymology of S-Cr. *ožiljak* ‘scar, cicatrix’ revisited. ALJOŠA MILENKOVIĆ. Two etymological reexaminations (**ščěpjati* and **velikъ*/**velьkъ* in Lekhitic). NATAŠA DRAGIN. Person nomination in Justinian’s Code according to the Bordoški manuscript from the eighteenth century. DEJAN SREDOJEVIĆ. Diction properties of speaking styles of judicial and religious orations. DUŠAN STAMENKOVIĆ, KATARINA MILENKOVIĆ, JOVANA DINČIĆ. A norming study of Serbian literary and nonliterary metaphors. GORDANA DRAGIN. The prosodic system of the Serbian speech of Fenlak in Pomorišje (Romania). DANKA VUJAKLIJA. On existential sentences in Banat vernaculars of the Šumadija-Vojvodina dialect. SABINA HALUPKA-REŠETAR, ELEONÓRA KOVÁCS RÁCZ. Serbian from a minority perspective. NATAŠA KIŠ. About some aspects of language policy in Vojvodina through attitudes towards language. DUŠANKA ZVEKIĆ-DUŠANOVIĆ. On the problems of spatiality in Serbian and Hungarian: **ycūiao je ūoped ње – felkelt mellőle*. TATJANA PAUNOVIĆ. Focus on focus: Prosodic signals of utterance-level information structure in L1 Serbian, L1 English, and Serbian L2 English. BILJANA MIŠIĆ ILIĆ. Critical discourse analysis of terrorist attack coverage in the Serbian and British press. CHRONICLE. REVIEWS.

Зборник Матице српске за филологију и лингвистику
Издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/6622-726
e-mail: zmsfl@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција LXII/2 књ. Зборника Матице српске за филологију и лингвистику
закључена је 6. новембра 2019.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Стручни сарадник Одељења: Јулкица Ђукић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено децембра 2019.

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: Сајнос, Нови Сад

Штампање ове свеске Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80/81(082)

ЗБОРНИК Матице српске за филологију и лингвистику –
Archivum philologicum et linguisticum / главни и одговорни уред-
ник др Јасмина Грковић-Мејџор. – 1984/1985, књ. 27/28–. – Нови
Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1985–.
– 24 cm

Наставак публикације: Зборник за филологију и лингвистику

ISSN 0352-5724

COBISS.SR-ID 9630978